Р.К.Шмідько

8 клас

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СЕРЕДНЬОВІЧНА УКРАЇНА XIV - XVIII ст.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ

Київ 1996
ВИДАВНИЦТВО
«ГЕНЕЗА»

8 клас

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Київ 1996
ВИДАВНИЦТВО
«ГЕНЕЗА»

Г.К.ШВИДЬКО

8 клас

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Допущено Міністерством освіти України як пробний підручник

Київ 1996
ВИДАВНИЦТВО «ГЕНЕЗА»

ББК 63.3(4УКР)я 721
Ш 98

Швидько Г.К. Історія України (XIV–XVIII ст.) [проб. підруч. для 8 кл. середн. шк.].
К.: Генеза, 1996. – 304 с.

В основу підручника покладено огляд подій і явищ української історії від часів, коли Україна стала складовою частиною Великого Князівства Литовського, до останніх років існування гетьманської козацької держави. В книзі розповідається про ключові проблеми історії України XIV–XVIII ст.: зародження козацтва, козацько-польські конфлікти кін. XVI – поч. XVII ст., національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, духовно-культурне відродження Гетьманщини.

© Міністерство освіти України, 1996
© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, 1996

ЗМІСТ

Розділ I

§ 1 ОСТАННІ РОКИ ІСНУВАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА 8

§ 2. ЗАВОЮВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІНОЗЕМНИМИ ДЕРЖАВАМИ 10

§ 3. КРЕВСЬКА УНІЯ 1385р. МІЖ ЛИТВОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ 14

§ 4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ВІТОВТА 17

§ 5. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 20

§ 6. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ 22

§ 7. ЗРОСТАННЯ ВПЛИВУ ПОЛЬЩІ НА ЛИТВУ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ 25

§ 8. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В БОРОТЬБІ З ТАТАРАМИ 28

§ 9. ЗРОСТАННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І БОРОТЬБА ЗА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКІ ЗЕМЛІ 32

§ 10. ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ НАПРИКІНЦІ XV – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIст. 34

§ 11. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV–XVIст. 37

Розділ II

§ 12. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569р. 44

§ 13. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА І ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 47

§ 14. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 52

§ 15. УКРАЇНА XV–XVI ст. В ОПИСАХ ЧУЖИНЦІВ 56

§ 16. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст. 60

§ 17. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НАПРИКІНЦІ XVIст. 67

§ 18. ТУРЕЧЧИНА І КРИМСЬКЕ ХАНСТВО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст. 71

§ 19. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XVIIст. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ 75

§ 20. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х РОКІВ XVIIст. 81

§ 21. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ДО СЕРЕДИНИ XVIIст. 88

§ 22. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. 94

§ 23. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст. 97

§ 24. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVIIст. 104

§ 25. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ 107
§ 26. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVIIст. 110
§ 27. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р. 116
§ 28. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ 120
§ 29. УКРАЇНА В ПЕРІОД «РУЇНИ». ПОЧАТОК 124
§ 30. «РУЇНА». ГЕТЬМАНСТВО ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 129
§ 31. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 132
§ 32. АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIIIст. 141
§ 33. БОРОТЬБА ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст. 145
§ 34. БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ 150
§ 35. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIIIст. 155
§ 36. ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА МАЗЕПИ 159
§ 37. УКРАЇНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 166
§ 38. ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО СПРОБА ВИБОРОТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ 174
§ 39. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГЕТЬМАНУВАННЯ І.СКОРОПАДСЬКОГО 178
§ 40. ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1722–1727рр.) 182
§ 41. ГЕТЬМАНЩИНА В ПЕРІОД РЕФОРМ. ДАНИЛО АПОСТОЛ 187
§ 42. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛ. XVIIIст. 193
§ 43. МІНІСТЕРСЬКЕ ПРАВЛІННЯ НА ГЕТЬМАНЩИНІ (1734-1750 рр.) 196
§ 44. ОСТАННІ РОКИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ 199
§ 45. ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ 204
§ 46. ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1764–1782рр.) 210
§ 47. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 214
§ 48. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIIIст. 221
§ 49. ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В XVIIIст. 226
§ 50. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIIIст. 229
КОРОТКИЙ СЛОВНИК 243
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (XIII–XVIIIст.) 248
ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 251
СИНХРОННІ ТАБЛИЦІ ПРАВИТЕЛІВ ДЕРЖАВ ТА ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ 257
ШИКУЛЕНКО О.В. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ 261

Bielahoboka
Czernobel
Nawes
Ostroze
Dorohunka
Kobilki
Ilenie
Bobrownica
Ohulow
Wyrzow
Kiow
Kiowska
Bialocerkiew
Swiatelna
Bylof
Zomanka
Lochowica
Kamne
Berezow
Peretin
Iahotyn
Lubasc
Komissarowa
Mosrogrod
Tiraspol
Czarna
Hreczana
Ryfsiow
Elmia
Lublanow
Lukomla
Korol
Kunow
Zlonecza
Krupan
Horoszyn
Taborowka
Miedwiedzicze
Mosna
Borumle
Zolam
Iodarka
Bogusław
Jesiorowa
Czerkiby
Kotzerowa
Kersan
Borowica
Lisianka
Olszanica
Czehryn
Krylow
Lemowka
Human
Targowica
Boo R.
Chrzykiesiemie
Koniecpola
Teligol R.
Ochakow
Kinburn
Czarne
Kosubi
Palankowa
Tekin
Olaszinesta
Kinburn
Budziack

§ 1. ОСТАННІ РОКИ ІСНУВАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Виникнення Великого Князівства Литовського

До початку XIIст. біля Балтійського моря, в басейнах річок Німану, Вісли, Бугу та Західної Двіни (Даугави) жили литовські племена: прусси, ятвяги, литва, жмудь, курони, земголи, летголи. Вони були язичниками, поклонялися богам неба, землі, лісів, війни та хліборобства, а головним богом у них був Перкунас. Під проводом племінних князів литовські племена здійснювали походи на своїх сусідів, у тому числі й на Волинь, і, в свою чергу, оборонялися від них. Літописець зазначав: «Була біда Володимирській землі від воювання литовського і ятвязького». Найбільшу небезпеку для литовських племен становили німецькі рицарі. Це прискорило об'єднання племен. Першим із відомих князів, який об'єднував литовські племена в єдину державу, був Міндовг. На початку 50-х років XIIст. він став королем Литви. Ця нова держава називалася Велике Князівство Литовське.

У 1254р. Міндовг уклав мирний договір з Данилом Романовичем, котрий здійснив декілька походів проти ятвягів. За звичаями того часу договір був скріплений шлюбом Данила і племінниці Міндовга.

За князювання Міндовга Литва почала захоплювати сусідні землі – Полоцьк, Вітебськ. Міндовг здійснював походи також на Смоленськ і Чернігів.

Після смерті Міндовга державна влада в Литві ослабла. Кілька років нею управляв його син Войшеяк, який передав Велике Князівство Литовське своєму зятеві Шварнові (синові Романа Даниловича), але той невдовзі помер, і влада перейшла до Великого князя Литовського Тройдена, який повів агресивну політику супроти галицьких і волинських князів.

Нащадки Данила Галицького

Останніми руськими князями з роду Романовичів в Галицько-Волинському князівстві (найсильнішому з усіх князівств колишньої Київської Русі) були Андрій і Лев II, сини Юрія I, за якого князівство досягло найбільшого розквіту. Оскільки князі померли рано і не мали синів, то рід князя Данила Романовича по чоловічій лінії припинив своє існування. Тоді в 1325р. галицькі бояри запросили на князівський престол Болеслава – сина литовського князя Тройдена і українки Марії, дочки Юрія I. Болеслав після прийняття православ'я дістав хресне ім'я Юрій.

Цей період був позначений кризою державності на українських землях. Юрій II-Болеслав, хоч і присягав, що буде твердо дотримуватися православної віри (бо ж населення українських земель в основному було православним), проте сприяв поширенню католицизму в Галицько-Волинському князівстві.

Зближення з Литвою

Юрій II мав дружні відносини з Литвою, він був одружений з дочкою литовського князя Гедиміна. Однак в цілому князь у своїй зовнішній політиці орієнтувався на Пруссію. З Поль-

щею в нього встановилися ворожі відносини, про що свідчить і його спільна з татарами спроба захопити польське місто Люблін. Саме Юрій II сприяв німецькій колонізації (розселенню) і поширенню магдебурзького (німецького) права в Галичині.

Така політика Юрія II мала серйозні наслідки. Бояри вважали його чужинцем, оскільки він всіляко сприяв іноземцям у поширенні католицької віри. Тому бояри встановили таємні зв'язки з литовським князем Любартом (зятем Юрія II). Вони отруїли свого князя і запросили на княжий престол Любарта. Починалася нова епоха в історії не лише Галицько-Волинського князівства, а й усіх українських земель. Це було пов'язано з важливими зовнішньополітичними обставинами: розпадом Золотої Орди на окремі ханства і її неспроможністю утримати під своєю владою завойовані землі; зміцненням суміжної з українськими землями Польщі; появою нової держави – Великого Князівства Литовського, яке після об'єднання власне литовських племен за князя Гедиміна (1316–1341) почало розширювати свої кордони за рахунок руських князівств.

Документи

З «ЛІТОПИСУ РУСЬКОГО»

У рік 6782 (1274). Коли ж Тройден іще княжив у Литовській землі, то жив він зі Львом у великій приязні, і слали вони дари многі один одному. А з Володимиром він не жив у приязні через те, що отець Володимирів, князь Василько, убив був на війнах трьох братів Тройденових (Борзу, Лісія і Свелкенія), – тому й не жив він із ним у приязні, а воював із ним, але невеликими ратями. Тройден ото, пославши піших воїв, грабував, як злодій, землі Володимира, а Володимир, пославши своїх воїв, так само пустошив його землі. І так воювалися вони обидва цілий рік...

У рік 6784 (1276). А після цього до Тройдена прийшли прусси зі своєї землі, поневолені (втікаючи) перед німцями. І він прийняв їх до себе, і посадив частину їх у Городні, а іншу частину їх посадив у Слонімі. Володимир тоді, порадившись зі Львом, із братом своїм, і пославши удвох рать свою до Слоніма, захопили їх, щоб вони землі не заселяли.

А після цього Тройден, пославши свого брата Сирпутія, пустошив довкола города Каменя. Володимир же за це, пославши рать, узяв у нього Турійськ на ріці на Німані і села довкола нього забрав.

А після цього вони оба замирилися і стали жити у великій приязні.

(Київ, 1898. – С.428–429).

Запитання

1. *Складіть генеалогічну таблицю правлячих осіб Галицько-Волинського князівства.*
2. *Чому на українських землях набуло поширення магдебурзьке право?*
3. *Порівняйте Велике Князівство Литовське з Київською Руссю. Що між ними є спільного?*
4. *Що ви знаєте про князя Лева, про якого йдеться в «Літописі Руському»?*

§ 2. ЗАВОЮВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ІНОЗЕМНИМИ ДЕРЖАВАМИ

Політичні події в Україні в 40–60-х роках XIVст.

Відразу після смерті Юрія II 1340р. Галичина і Волинь були включені до складу Великого Князівства Литовського. Його столицею стало українське місто Луцьк. Польща й Угорщина зробили спробу захопити Галичину, але це не вдалося, оскільки галицький намісник Д.Дедько запросив на допомогу татар.

У 1349р. польський король Казимир захопив частину Волині. У Новгородському літописі ця подія змальована так: «Прийде король краковський со многою силою и взяша лестию землю Волынскую и Галицкую, и много зла крестианам (православним – Г.Ш.) сотвориша, а церкви святые перетвориша на латинское (католицьке) богумерзкое служение». Незабаром Литва повернула собі Волинь, Галичина ж залишилася під владою польського короля. Таким чином, 1349р. став по суті роком, коли Галицько-Волинське князівство припинило самостійне існування.

Інші українські землі в 50 – на початку 60-х років XIVст. майже всі були включені до складу Великого Князівства Литовського: 1357–1358рр. – Чернігово-Сіверщина; у 1363р. після переможної битви військ литовського князя Ольгерда (1345–1377) з татарами на річці Синя Вода (Синюха) – Поділля; 1362–1363рр. – Київщина і Переяславщина. З цього часу історія українських земель тісно пов'язана з історією Польщі і Великого Князівства Литовського. Понад два століття Польща прагнула відібрати у Литви українські землі. Це вдалося здійснити, головним чином завдяки політичним методам тиску. Однак для Литви ці два століття були періодом розширення її кордонів на схід і південний схід. Її володіння сягали Чорноморсько-Азовського узбережжя.

Причини успіхів Великого Князівства Литовського

Великому Князівству Литовському вдалося так швидко захопити багато чужих земель, які в період найвищої могутності держави становили 4/5 її території, тому що, по-перше, розорені татарською навалою землі не встигли ще відродитися, аби самостійно звільнитися від золотоординської залежності, протистояти грабіжницьким походам ханських баскаків. А литовські князі, котрі з нечисленним військом займали великі центри земельних округ, проголошували свій основний політичний принцип: «Ми старовини не порушуємо, а новини не вводимо». Це означало, що на приєднаних до Великого Князівства Литовського землях нічого не змінювалося, окрім появи ще одного зверхника – Великого князя Литовського, або того, кому в уділ він передав землі. Змінити ж князі, звичайно, і не могли нічого, оскільки Литва була ранньофеодальною державою з нерозвинутими суспільно-політичними відносинами (цей етап українські землі пройшли ще в період Київської Русі), тобто вона стояла на нижчому ступені розвитку, ніж землі, що були приєднані до неї. Населення Литви дотримувалося язичницького вірування, християнство вонс прийняло за православним зразком. Не

маючи своєї писемності, Литва перейняла «руську» мову як державну. Нею користувалися в адміністративних установах і судах. Вона запозичила систему адміністративного управління і судочинства, а також військової організації (власне, війська місцевих князів – бояри – на заклик великого князя ставали до бою з ворогом як окрема військова одиниця).

Внутрішня політика іноземних загарбників на українських землях

Литовські князі до кінця XIVст. не порушували суспільно-політичного ладу на українських землях. Власне вони володіли і управляли землями в Литві, а новопридбані території роздавали своїм родичам у спадкове, довічне володіння або ж у тимчасове користування. Місцеві ж князі ставали васалами або нових удільних князів, або великого князя на основі договорів і присяжних грамот. Сюзерен (зверхник) як верховний землевласник і воєвода зосереджував у своїх руках зовнішню політику держави. Він зобов'язувався захищати інтереси васала, не втручаючись у внутрішнє життя удільних князівств. Васал же на основі договору повинен був дотримуватися трьох основних зобов'язань: вірно служити сюзеренові; платити йому певну щорічну данину; у разі потреби виводити свої війська на допомогу сюзерену. Фактично Велике Князівство Литовське було конгломератом майже самостійних напівдержав, пов'язаних між собою наявністю єдиного сюзерена і єдністю зовнішньополітичних інтересів. Головною військовою силою Великого Князівства Литовського було українське (і білоруське) боярство, яке дало своє ім'я всьому військово-служилому станові Литви. За свою службу бояри отримували землі (помістя і вотчини).

Становище Галичини, якою володіла католицька Польща, було дещо відмінним від інших українських земель. Аби тісніше пов'язати Галичину з Польщею, Казимир вів дуже обережну політику. Так, він залишив цій частині своєї держави назву «королівство Русі» (як називали її князі Романовичі), дозволив вживання в діловодстві поруч з латинською української мови. Але він роздавав землі іноземцям за зобов'язання служити у його війську, допомагав польським купцям, сприяв німецькій колонізації, що призводило до виникнення нових міст, зміни торговельних шляхів і занепаду старих торговельних міст. У релігійній сфері Казимир, хоч і не переслідував місцевого населення і навіть дозволив відновити галицьку православну митрополію (існувала в 1303–1347 і 1371–1401рр.), проте підтримував католицьких місіонерів і просив у папи римського допомоги для боротьби з «невірними русинами».

Завоювання Польщею Галичини

Після смерті Казимира (1370) польським королем став Людовік Угорський, і Галичина опинилася під його владою. Однак намісник Людовіка в Галичині польський князь Владислав Опольський продовжував тут політику Казимира: він енергійно впроваджував католицтво і відкрив 4 католицькі єпископства (в Галичі, Перемишлі, Володимирі, Холмі). Через кілька років Людовік віддав Галичину в управу угорським воєводам. Таким чином західноукраїнські землі опинилися під владою Угорщини. Після смерті Людовіка польською королевою стала його дочка Ядвіга. Під натиском польських магнатів і шляхти вона повела рішучу боротьбу за повернення Польщі західноукраїнсь-

ких земель, що й було здійснено після військового походу 1387р. З того часу аж до 1772р. Східна Галичина перебувала безперервно у складі Польщі.

Причини втрати Галичиною своєї незалежності

Слід зауважити про дві важливі обставини. По-перше, це зміцнення Польської держави, різні верстви населення якої були зацікавлені у розширенні державних кордонів: магнати і шляхта – в отриманні нових землеволодінь, міщани – в розвитку торгівлі у східному напрямку, католицька церква – у поширенні католицизму. По-друге, це неспроможність у минулому політично сильного галицького боярства організувати оборону державності Галичини. Пояснюється це різними причинами. Це і відсутність княжої династії, котра могла б об'єднати на боротьбу сили боярства і народних мас. Це і відхід боярства від політичної боротьби, коли почали переважати в їх діях матеріальні інтереси. Це і поглиблення соціального розмежування між пануючою верствою і народом, що перешкоджало консолідації сил. Тому галицьке боярство й припинило боротьбу, більше того, воно поступово вливалося до складу пануючої верстви Польщі – магнатів і шляхти – і таким чином ополячувалося і окатоличувалося.

Документи

З «ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ЖИТТЄПИСАХ ВИЗНАЧНІШИХ ЇЇ ДІЯЧІВ» МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Болеслава отруїли, і в 1340р. польський король Казимир як його наступник заволодів Львовом і всією галицькою землею, а також і Волинню, але відтак був приневолений видержати довшу боротьбу з Русинами, що обороняли свою незалежність. Головним діячем в цій боротьбі з українського боку був князь Острозький, іменем Данило, інакше Данко; він був нащадком Романа, одного з синів Данила Галицького; ненависть Данила Острозького до польської влади була така велика, що наводив татар на Польщу. З ним одностайно діяв Гедимінів син Любарт, охрещений іменем Федора. По довгім розливі крові Казимир удержав тільки частину Волині. З того часу землі, що дісталися під владу Польщі, назавжди зосталися при ній і стали мало-помалу підлягати у внутрішнім своїм ладі, життю і мові польському впливові.*

Гедимінів син, великий князь Ольгерд, розширив українські займища, унаслідувані по вітцю; він прилучив до своєї держави подільську землю і вигнав звідти татар. Підвладна йому Русь розділилася між князями, котрих однак Ольгерд, чоловік сильного характеру, держав у руках. В Києві посадив він сина свого Володимира, що дав почин новому родові київських князів; панували вони там більше століття і звалися звичайно Олельковичами від Олелька, або Олександра, Володимировича, Ольгердового внука. Сам Ольгерд, два рази жонатий з українськими княжнами, позволяв своїм синам хреститися на православну віру і, як говорять українські літописи, сам хрестився і вмер схимником (ченцем дуже суворого закону). Таким способом князі, що замінили на Русі рід св.Володимира, стали такими ж русинами щодо віри й прийнятої народності, якими були й князі попереднього роду. Литовська держава звалася Литвою, а по правді була чистою українською і не переставала б і в будучині бути зовсім українською, коли б син і наслідник Ольгерда на великокняжім престолі Ягайло в 1386р. не одружився з польською королевою Ядвігою...

(Київ, 1991. – С. 161–162).

*Русинами називалися люди Київської Русі і їхні нащадки, доки остаточно утвердилася інша назва – українці.

Запитання

1. *Чому Галицько-Волинське князівство не змогло відстояти свою незалежність?*
2. *Складіть у хронологічному порядку схему завоювання українських земель Литвою і Польщею.*
3. *Яке місце і роль у Великому Князівстві Литовському займали українські землі?*

§ 3. КРЕВСЬКА УНІЯ 1385р. МІЖ ЛИТВОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ

Передумови союзу

Після смерті литовського князя Ольгерда Гедиміновича (1377) боротьба за право на великокнязівський престол тривала між його синами, хоча Ольгерд перед смертю заповідав його Ягайлу, сину від другої дружини. Та все ж перемогу здобув Ягайло (племінник Любарта, який правив на Волині), утвердившись остаточно після вбивства дядька Кейстута і втечі до німців Вітовта Кейстутовича. Під захист московського князя пішов брат Андрій (Полоцький).

Ягайло, зміцнивши свою владу в Литовській державі, сам потрапив у загрозливе становище. З одного боку, Польща не залишила своїх намірів відібрати у Великого Князівства Литовського українські землі, а з другого – тиснув Тевтонський орден. Тевтонські рицарі загарбали Пруссію, винищивши все корінне населення, окрім того, вони здійснювали безперервні набіги на Жмудь (історичну область Литви), заходили далеко в глиб Литви.

А на сході зростав новий міцний противник Великого Князівства Литовського – Московська держава, у політичному і національному значенні якої велику роль відіграла Куликовська битва (1380) з татарами. В ній під знаменами московського князя Дмитрія Донського брав участь і полк волинського князя Дмитра Боброка (Ольгердовича, брата князя Ягайла), котрий у вирішальному бою здобув перемогу.

Для Ягайла ж битва на Куликовому полі мала надзвичайно серйозні наслідки. Адже він уклав союз із ханом Мамаєм. Сам факт союзу з «невірними» підірвав його політичні позиції у власній (християнській) державі. Союзників серед сусідніх держав, таким чином, у нього не було. Це змусило Ягайла зробити крок до події, що стала поворотною в історії Великого Князівства Литовського і на століття пов'язала його з історією Польщі.

Польща напередодні унії

Польща наприкінці XIVст. також опинилася в скрутному становищі. Польську корону (в 1382р.) отримала молодша дочка короля Людовіка Угорського, котру визначили польські пани, які вимагали для себе окремої (від Угорщини) королеви. Чотирнадцятирічна Ядвіга була нареченою австрійського ерцгерцога Вільгельма. Проте в ті часи особисті справи коронованих осіб набували значення справ державних. З одного боку, польські пани хотіли звільнитися від нав'язання Людовіком унії з Угорщиною, а з другого – Польщі також загрожували тевтонські рицарі. Тому і зародився план запросити на королівський престол литовського князя Ягайла, одруживши його з Ядвігою. У такий спосіб одразу розв'язувалося (для Польщі) кілька проблем: свобода від унії з Угорщиною, зміцнення сил у протистоянні німецьким рицарям, змога у майбутньому привласнити українські землі і інкорпорувати (від лат. incorporatio – поглинення, включення) саму Литву, а також здатність протиборства з набираючою сили Московською державою.

Угода в Крево

Ядвігу пани і духовенство переконали, що в інтересах держави і католицької церкви вона повинна відмовитися від Вільгельма й одружитися з Ягайлом. Нарешті, 14 серпня 1385р. в містечку Крево між Ягайлом і польськими панами було підписано угоду (унію, союз), за якою Великий Литовський князь зобов'язувався: 1) прийняти католицьку віру і окатоличити все населення Литви; 2) вести боротьбу за повернення Литві і Польщі втрачених земель; 3) сплатити Вільгельмові 200 тис. флоринів за порушення шлюбного договору з Ядвігою; 4) повернути Польщі землі, які раніше, хоч і певний час, але все ж були під її владою; 5) «на віки вічні приєднати до Польщі свої литовські і руські землі». Цю договірну грамоту з боку Литви підписав Ягайло з чотирма своїми братами.

На початку 1386р. відбувся шлюб Ягайла з Ядвігою і водночас коронація Ягайла. Кревська унія мала серйозні наслідки: позитивні – для Польщі, складні – для Литви. Унія зміцнила обидві держави у боротьбі проти агресії рицарів і в боротьбі з Московською державою. Вона зміцнила політичну вагу Польщі в Європі. А для Литви це був поворотний момент, що поклав початок впливові на неї Польщі (згадаймо, що спочатку такий вплив мали завойовані Литвою «руські землі»). В 1386р. Литва прийняла католицьку віру.

Наслідки унії

Навряд чи Ягайло розумів наслідки унії для майбутнього своєї держави. Ядвіга роздавала землі в Литві, вимагала від неї грошей на ведення воєн та інші потреби. Ягайло призначав на різні адміністративні посади в Литві поляків. Все це й спричинило протести з боку литовських, українських і білоруських феодалів. Рух проти умов Кревської унії очолив двоюрідний брат Ягайла Вітовт (Кейстутович). Вітовт затаїв і особисту образу на Ягайла, котрий вбив його батька, а самого Вітовта кинув до в'язниці, з якої той втік. Вітовт заручився підтримкою Тевтонського ордену (на той час у міжусобній боротьбі противники використовували також допомогу своїх ворогів) і повів боротьбу з Ягайлом. Той попросив примирення, пообіцявши повернути Вітовту батькові землі, але не виконав своєї обіцянки. Тоді Вітовт знову звернувся до рицарів за допомогою. Ягайло заключив з ним мир у 1392р.

Фактично Вітовт став Великим князем Литовським (1382–1430), що після його рішучої відмови давати данину в польську казну змушений був визнати і польський уряд. Офіційно Кревська унія була скасована в 1398р., коли Вітовт став королем Литовським і Руським. У зв'язку з цим зауважимо, що, по-перше, цей титул «не прижився» в Литві, а по-друге, що, зважаючи на територію українських і білоруських земель у складі Великого Князівства Литовського та значення цих земель, саму державу дослідники і пізніше називали «Литовською Руссю».

Документи

ІЗ КНИГИ М.К.ЛЮБАВСЬКОГО «ІСТОРІЯ ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН»

Коли Ядвіга зійшла на престол, магнати і шляхта, особливо малопольські, продовжували господарювати в державі. Вони повністю прибрали до своїх рук юну королеву і в державних інтересах Польщі змусили її відмовитися від елегантного нареченого з принців Австрійського дому і вийти заміж за напівдикуна, великого князя Литовського Ягайла. Возводячи на польський престол Ягайла, магнати і шляхта не забули взяти від нього підтвердження на всі права і вольності, подаровані їм Людовіком Угорським.

(Москва, 1918; перекл. з рос.).

Запитання

1. *Назвіть спільні для Литви і Польщі причини, що привели їх до союзу.*
2. *Яку мету переслідувала Польща?*
3. *Що ви знаєте про Дмитра Боброка-Волинського?*

§ 4. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ВІТОВТА

Боротьба проти татар

Період правління Вітовта (1382–1430) відзначений активною зовнішньою політикою і серйозними суспільно-політичними змінами. Спочатку Вітовт припустився великої політичної помилки, коли втрутився в міжусобну боротьбу ханів Золотої Орди, зазнавши поразки від татар на р.Ворскла (1399). Проте розпад Золотої Орди дав йому змогу домогтися зречення татарами «історичних прав» на українські землі на півдні і розширити кордони Великого Князівства Литовського майже до Чорного моря. Це привело до будування нових фортець (Білгород, Чорногород, Хаджібей та ін.).

Завоювання Смоленська

Важливе місце в зовнішній політиці Вітовта займали відносини з Московією. У 1395р. він захоплює Смоленськ. Аби врегулювати відносини з Московською державою, Вітовт вирішив віддати свою дочку Софію за Московського Великого князя Василія І. Однак після невдалого походу на р.Ворскла (1399) Смоленськ відокремився. Ослаблення політичних позицій Вітовта привело до заключення компромісної унії між Польщею і Литвою (1401) у м.Вільно. За нею автономія Великого Князівства Литовського забезпечувалася аж до смерті Вітовта, а потім князі обіцяли стати підданими Ягайла. Стабілізація політичного становища дала змогу Вітовту знову захопити Смоленськ (1405).

Грюнвальдська битва

У 1410р. розпочалася так звана велика війна Литви і Польщі проти Тевтонського ордену. Кульмінацією війни стала битва під Грюнвальдом 15 липня 1410р. (нині – литовське село). Війська кожної землі (області) польсько-литовського війська становили в ньому окрему військову одиницю зі своїми знаменами. Польський хроніст Ян Длугош, описуючи Грюнвальдську битву, дав характеристику військам різних земель, у тому числі описавши їх хоругви (прапори, знамена). Так, хоругва Львівської землі «мала на прапорі жовтого лева, який ніби дереться на скелю, на лазуровому полі», Перемишльської – «мала на прапорі жовтого орла з двома головами, оберненими в різні боки, на лазуровому полі», Подільська – «мала сонце на білому полі».

У складі союзного війська були поляки, литовці, українці, білоруси, росіяни (Смоленський полк), чехи, татари. У Грюнвальдській битві Вітовт проявив себе як видатний полководець. Вирішальним у битві стало те, що він ввів у бій Галицькі, Волинські і Смоленські полки. Німецький орден було розгромлено, він змушений був повернути Литві Жмудь.

Городельська унія

Ця подія вплинула на відносини між Польщею і Великим Князівством Литовським. По-перше, Польщі довелося повернути Великому Князівству Литовському західне Поділля, захоплене нею наприкінці XIVст. По-друге, Велике Князівство Литовське здобуло незалежне від Польщі становище, що було зафіксовано новим договором (унією) в Городло над Бугом (1413). У ньому зазначалося, що після смерті Вітовта Велике Князівство Литовське, хоч і

під сюзеренітетом (зверхністю) Польщі, але все ж лишається окремою державою із своїм князем.

Польща ж не залишила своїх прагнень посилити вплив у Литві. Це стало можливим, коли в умови Городельської унії включили пункт про рівноправ'я литовських феодалів-католиків і польських панів. Державні посади у Великому Князівстві Литовському обіймали лише католики, з них же складалася і великокнязівська рада. Це була дискримінація православних українських і білоруських панів. Власне цей пункт договору вносив у зверхній стан суспільства Великого Князівства Литовського розкол на релігійному грунті. Невдоволення православних феодалів (а їх у державі налічувалася переважна більшість) змусило Вітовта стати в опозицію до Польщі. Аби закріпити свій міжнародний авторитет і незалежне від Польщі становище, в 1430р. Вітовт вирішив коронуватися. Однак цьому перешкодили «детективні обставини» (було викрадено корону), а 27 жовтня 1430р. Вітовт раптово помер.

Документи

ІЗ «ЗАХІДНОРУСЬКОГО, АБО БІЛОРУСЬКОГО ЛІТОПИСУ» XVст.

Сказання про битву на Ворсклі

В лъто 1398 бысть побоище князю великому Витовту з Темир-Куклуем царем. Князь же великий Витовт Кейстутевич литовский собра воя много бизчисленно и царь Тохтамиш з ним своим двором, и литва, и немци, и ляхи, и жемоит, татарове и волохи, и поляне, и с ним бъ князем, и бысть сила ратных многа зъло. И всеми сими полкы вооружився поиде на царя Темир-Куклуя. И похвалися на орду Витовт, глаголя ше: «Поидем, попленим землю татарскую, победим царя Темир-Куклуя и возьмем царство его, посадим царя Тохтамиша, и он мя посадит на всю землю руськую, и потом на всем». И поидеша татар воевати. В то же врьмя приспъ Темир-Куклуй царь со многими полками ратными и со князями своими ордынскими. И стрегошася с Витовтом в поли на рець на Ворсклии. И бысть бой велик месяца августа 12, во второк, и надолзе вельми бющимся им, и попусти бы татаром. Князь же великий побъже во мале дружине. И царь Темир-Куклуй тогда придя ко граду ко Киеву и взял с града откуп 3000 рублев литовских, и силу свою роспусти по Литовской земли, и воеваше татарове даиже и до Великого Луцька, и многа зла сотвориша земли Литовской, и отыде во свою землю...

(ПСРЛ. Летописи Белорусско-Литовские. – Москва, 1980. – Т.35).

ІЗ ПРАЦІ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА XVст. ЯНА ДЛУГОША «ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА»

Опис знамен і гербів полків, які брали участь у битві з рицарями

...Было известно, что польское войско имело в этой битве пятьдесят знамен, которые мы называем хоругвями, составленных из известных и опытных рыцарей, кроме литовских хоругвей, числом сорок. Первой хоругвью была большая хоругвь Краковской земли, на знамени которой был белый орел, увенчанный короной, с распростертыми крыльями на красном поле... Двенадцатая – земли Леопольской (Львівської), имела на знамени желтого льва, восходящего как бы на скалу, на лазурном поле... Четырнадцатая хоругвь, земли Премысльской (Перемишльської), имела на знамени желтого орла с двумя

головами, повернутыми равномерно в разные стороны, на лазурном поле... Шестнадцатая хоругвь, земли Холмской, имела на знамени белого медведя, стоящего между двумя зелеными деревьями, на красном поле. Семнадцатая, восемнадцатая и девятнадцатая – земли Подольской, которая имела три знамени ввиду многочисленности своего населения; каждое из них имело солнечный лик на красном поле. Двадцатая – земли Галицкой, имела на знамени серп луны со звездой посредине, на лазурном поле...

(Москва, 1955).

Запитання

1. Чому в Грюнвальдській битві 1410р. брали активну участь Смоленські полки? Адже Московська держава не була у війні з рицарями союзницею Литви і Польщі.
2. Що нового у відносини між Польщею та Литвою привнесла перемога над рицарями?
3. Опишіть кольори військових прапорів під час Грюнвальдської битви. Що спільного в них є з українською національною символікою?

§ 5. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Централізація влади

Політична роль великого князя Вітовта в історії Великого Князівства Литовського надзвичайно велика, що обумовлено не лише його успіхами в зовнішній політиці, але й проведеними ним реформами у країні. Першим серйозним заходом внутрішнього порядку була ліквідація автономії крупних удільних князівств – Новгород-Сіверського, Володимирського, Київського, Подільського, що дало змогу централізувати владу і зміцнити державу. Така великокнязівська акція проходила не безконфліктно і безкровно. Знищувалися місцеві впливові князі (або ж їм надавалися у володіння інші князівства, де вони не мали старих традицій), деякі князі втікали до сусідніх держав. Так, князь Свидригайло (брат Ягайла) після драматичних подій осів на Сіверщині, зібрав кількох невдоволених князів і втік з ними до Москви. Подільський князь Федір Коріатович (племінник Ольгерда) пішов під покровительство Угорщини, одержав Мукачівське князівство (в Мукачеві він збудував замок і монастир) і ще деякі землі на Закарпатті. Сюди, на Закарпаття, від постійних міжусобиць почали втікати українці, які згодом заселяли ці землі.

Магнатське землеволодіння

Проте політика Вітовта, спрямована на централізацію влади, була половинчастою, оскільки залишилися дрібніші удільні князівства, які до верховної влади ставилися лояльно. Володарі таких князівств і верхівка старого служилого боярства, дістаючи від великого князя привілеї, утворили пануючий стан Великого Князівства Литовського – шляхетство. Князі і боярська знать, котрі мали великі землеволодіння, називалися магнатами (від лат. magnus – великий).

На українських землях Великого Князівства Литовського центром магнатського землеволодіння була Волинь, де мали свої маєтки князі Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Ружицькі, Семашки та ін. (Зауважимо принагідно, що в підвладних Польщі Галичині і Західному Поділлі панівне становище мали польські магнати). Наймогутнішою серед українських магнатів була сім'я (династія) Острозьких, родоначальником якої був Данило Дмитрович – онук галицького князя Романа. Острозькі родичалися з найбільшою знаттю Великого Князівства Литовського, в якому обіймали найвищі державні посади, а маєтки свої мали на Волині, Київщині, в Галичині, Білорусії і Литві. З Волині Острозькі виставляли на війну третину всього війська.

Система управління державою

Магнати входили до Великокнязівської ради – дорадчого органу при великому князі. Вони обіймали також адміністративні посади («уряди») у воєводствах і повітах – територіально-адміністративних одиницях, утворених після ліквідації удільних князівств. На чолі воєводств і повітів стояли намісники – воєводні старости, котрі утримували всю адміністративно-судову і військову владу, фактично виступаючи як васали великого князя. Воєводи могли

навіть вступати в дипломатичні зносини з іншими державами, організовувати походи на Крим тощо. Діяла система «кормління», тобто за службу воєводи і старости не отримували платню з державної казни, а жили з грошових і натуральних повинностей підвладного їм населення.

Воєводам і старостам підпорядковувалися менші посадові особи: хоружі (виводили на війну війська своїх повітів під фамільними хоругвами), городничі (керували роботою по будівництву і ремонту замків), мостівничі (займалися спорудженням і ремонтом замкових мостів), підстарости (виконували доручення у судових справах).

Засобом насильства і грабунку населення на українських землях стала нова система поповнення державної казни прибутками – віддання великокнязівських волостей у тимчасове «держання» (користування) окремим власникам (які від того називалися державцями). Вони мали необмежені права на даній території і намагалися за час «держання» отримати якомога більші прибутки, які б перевищували суму, заплачену ними в державну казну. Інколи великий князь позичав гроші у феодалів і також надавав їм «заставні держави» в користування.

Документи

З ПРАЦІ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ПРАВА С.КУТШЕБИ «НАРИС ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ПОЛЬЩІ

...Зовнішньою ознакою шляхетства стає герб, бо вже протягом XV віку зникають відмінності гербу і «прокламації» (девізи) зникають. Зате з'являються фамільні імена – спершу (вже в першій половині XV ст.) в Великій Польщі, пізніше – в Малій Польщі і на Україні. Звичайно їх виводять від назв сіл, в формі прикметників на «ський» (скі) і «цький» (цкі). Спочатку прізвища змінювалися: інколи одна і та ж людина носить одне за іншим кілька прізвищ, змінюючи села, в яких вона проживала. Але прізвища швидко встановлюються. Очевидно, різні члени родів засвоюють різні прізвища; іноді навіть брати називають себе по-різному. Але залишається спільний герб, котрий нагадує про первісну родову єдність, хоча нерідко до одного і того ж гербу належать і кілька десятків сімейств.

(Краків, 1907).

Запитання

1. *Порівняйте процес централізації влади у Великому Князівстві Литовському і Московській державі.*
2. *З яким станом в середньовічній Європі можна порівняти шляхту?*
3. *Накресліть схему адміністративного управління українських земель у складі Великого Князівства Литовського.*
4. *Як виникали родові прізвища в Україні?*

§ 6. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Православна митрополія в Україні

Якщо згадати про роль православної релігії в державі в перші десятиліття після включення українських земель до складу Великого Князівства Литовського, про повернення Литви до католицької релігії в 1386р., про допущення на вищі державні посади лише католиків, то можна зрозуміти всю тогочасну суспільно-політичну складність і боротьбу на релігійному грунті (між православними і католиками) ще за життя Вітовта. З Києва за московського князя Івана Калити митрополича кафедра була перепроваджена до Володимира на Клязьмі. Для православної церкви українських земель, які опинилися у складі Великого Князівства Литовського, настали скрутні часи. Ще за Гедиміна (в 1329р.) були спроби заснувати митрополію у Новгородку, але за клопотанням великого князя Московського і митрополита Московського Теогноста патріарший собор в Царгороді визначив, що митрополит Московський (у титулі по-старому значилося «Київський») може управляти православними і в Литві, і в Галичині. Тому митрополича кафедра в Галичині була скасована в 1347р.

Кілька десятиліть точилася активна боротьба за відкриття митрополій в Галичині і Литві. У Галичині на вимогу православних князів і бояр король Казимир «натиснув» на Царгород (Константинополь) і домігся впровадження митрополії. Тоді і литовські князі Ольгерд, а пізніше і Вітовт рішучіше повели боротьбу за впровадження митрополичої кафедри в Литві. Чинити це їх змушували дві обставини: а) тиск впливових православних осіб, значення православної церкви в державі та велика (переважна) кількість православного населення; б) за умов протистояння зростаючій Московській державі великі князі не бажали зміцнення церковного впливу ворожої держави на православне населення (українців і білорусів) Великого Князівства Литовського.

Бувало, що Константинопольський патріарх висвячував когось на митрополита в Литві, але висвяченого потім запрошували зайняти митрополичу кафедру в Московській державі, і він переїжджав туди. Це пояснювалося вищою престижністю тої кафедри, тим більше, що за умов активнішого впровадження католицької віри у Великому Князівстві Литовському православна церква поступово відтіснялася.

Григорій Цамблак

Не одержавши від Константинопольського патріарха згоди (цьому протидіяли посли митрополита Московського Фотія) на відкриття митрополії, Вітовт восени 1415р. скликав у Новгородку собор єпископів. На нього прибули єпископи Полоцький, Чернігівський, Луцький, Володимирський, Смоленський, Туровський, а з Галичини – Холмський та Перемишльський, а також священики і православні бояри. Собор без згоди патріарха висвятив на митрополита колишнього ігумена Дечанського монастиря Григорія Цамблака. (Такі преце-

денти бували і в інших країнах). Проте після смерті Григорія Цамблака митрополит Московський Фотій замирився з Вітовтом і став єдиним митрополитом для всіх православних у Московській державі і Великому Князівстві Литовському.

Флорентійська унія

Наступником Фотія був грек Ісидор – учасник і прихильник Флорентійської церковної унії 1439р. Ця унія за умов загрози турецького поневолення була ініційована самим імператором Візантійської імперії для примирення між католицькою і православною церквами, що існували в рамках однієї держави. На чолі єдиної церкви мав стати папа. Реакція віруючих і правлячих кіл була різною, але здебільшого негативною. Бо, по-перше, незабаром турки взяли Царгород (Константинополь), а по-друге – католицьке духовенство чинило відкритий опір унії, оскільки вона позбавляла їх можливості поширювати свою віру на ті землі, де вже утвердилося православ'я.

У Москві митрополит Ісидор був ув'язнений за прихильність до унії. Після звільнення він утік до Литви, а через два роки від'їхав до Риму.

У Москві без санкції Царгородського патріарха (прихильника унії) на митрополита обрали московського священика Йону. Через 10 років Царгородський патріарх призначив архієпископом «Києва, Литви і всієї Малої Русі» учня Ісидора Григорія. Йому підпорядковувалися єпархії у Великому Князівстві Литовському (Київська, Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Турівська, Луцька, Володимирівська) і в Польщі (Перемишльська, Холмська, Галицька). Тобто виникли дві самостійні митрополії – Московська і Київська.

Православна церква наприкінці XV – на початку XVIст.

Занепад Царгороду серйозно позначився на духовному житті України (церковному і культурному), яка саме звідти мала моральну і дієву підтримку. Спроба знайти в Римі нове джерело церковного життя була невдалою. Адже в цьому не було зацікавлене польсько-католицьке духовенство, котре розуміло Флорентійську унію як поширення католицизму на українських і білоруських землях. Коли на початку XVIст. остаточно з'ясувалося, що католицьке духовенство Польщі вважає Флорентійську унію нечинною, православні на українських і білоруських землях також залишили унію і ввійшли у формальну залежність від Константинопольської патріархії, яка на той час переживала надзвичайно складні часи.

ДОВІДКОВІ ДАНІ ДО ІСТОРІЇ ХРИСТИЯНСТВА

Документи

Християнство є однією з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Воно виникло в середині I ст. н.е. в Римській імперії. Нині має три основні гілки: католицизм, православ'я, протестантизм (у XVIст. виділився з католицизму). Спільним для трьох християнських конфесій (і різних сект) є: віра в Ісуса Христа як боголюдину, спасителя світу, в Трійцю, в смерть і воскресіння Христа і т.п. Джерела віри: Біблія (збірник священних книг, або Євангелія), традиція (що йде від апостолів), постанови соборів.

В IVст. внаслідок поділу Римської імперії виникли два напрями християнства – східний і західний – зі своїми особливостями в

Документи

догматах і обрядах. Остаточне розмежування між православною (східною) і католицькою (західною) церквами відбулося в 1054р.

В католицтві символ віри (суть віровчення) – Триєдиний Бог (Трійця): Бог-отець (творець світу), Бог-син (Ісус Христос), Бог Святий Дух, котрий іде від Отця і Сина.

На чолі католицької церкви у тих державах, де вона існує, стоїть Папа Римський, який вважається намісником Христа на землі. Він же й глава церковної держави – Ватикану. Тому католицька церква відігравала, особливо в середні віки, велику політичну роль у європейських державах і в міжнародних зносинах в Європі. Мова богослужіння – латинська (нині – і національні мови).

В православ'ї символ віри, прийнятий на Нікейському (925) і Константинопольському (381) вселенських соборах, також Бог Триєдиний (Трійця): Бог-отець, Бог-син, Бог Святий Дух, котрий іде тільки від Бога-отця.

Спочатку православна церква мала одного патріарха – Константинопольського, а в державах, де поширювалося християнство за православним зразком; церкву очолювали митрополити, висвячені на цю посаду патріархом. Після падіння Візантійської імперії (1453) на її території та в інших державах (у різний час) утворилися самостійні (автокефальні) православні церкви зі своїми патріархами. Вони не мають спільного глави. Константинопольський патріарх вважається лише першим серед інших патріархів і найбільш авторитетним. В Росії патріаршество виникло в 1589р. Мова богослужіння – грецька, церковнослов'янська або національна.

В Україні, зважаючи на особливі умови її історичного розвитку, автокефальна православна церква виникла тільки в 1918р. Потім вона була ліквідована (1930). Нині відроджена (1989) і діє у двох гілках – Українська православна церква (УПЦ) Київського патріархату і Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Мова богослужіння – українська або церковнослов'янська. Вищий чин – патріарх.

Запитання

1. Які завдання ставила перед собою Флорентійська унія?
2. У чому полягає принципова різниця між католицькою і православною вірою?
3. Чим пояснюється ослаблення Константинопольської патріархії?

§ 7. ЗРОСТАННЯ ВПЛИВУ ПОЛЬЩІ НА ЛИТВУ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Політична боротьба у Великому Князівстві Литовському

Ще за Вітовта у Великому Князівстві Литовському намітилося два взаємопов'язаних процеси: зближення польських і литовських (католицьких) магнатів і водночас розкол між литовськими та українськими (православними) панами. Цей розкол особливо був помітний уже після смерті Вітовта. Українські та білоруські магнати Великого Князівства Литовського, ігноруючи Городельську угоду, обрали великим князем молодшого брата Ягайла – Свидригайла Ольгердовича, сіверського князя, котрого за вбивство поляка-намісника у Вітебську та організацію повстань князь Вітовт посадив у в'язницю. Там Свидригайло просидів 9 років, потім його звільнив князь Острозький. Цей вибір, власне, підтримали і литовські феодали, які намагалися зберегти свою державу, не допустивши її інкорпорації Польщею. Ягайло з таким вибором змушений був погодитися.

Князювання Свидригайла

Ставши князем, Свидригайло заявив, що не вважає себе данником Польщі, що він «князь Литовський волею Божою і спадково від предків». Польські магнати і шляхта заявили, що оскільки вони не брали участі у виборах великого князя, то вибори є незаконними і, таким чином, оголосили війну. Проте їм вдалося закріпити за собою тільки Західне Поділля, взяти Луцьк і Олеський замок вони не змогли. Свидригайло уклав союз з Прусським орденом, який виступив проти Польщі, запросив допомоги у волохів і татар. Ягайло запропонував перемир'я на два роки, з чим Свидригайло погодився.

Свидригайло у своїй політиці спирався головним чином на «русинів», тобто на українських і білоруських феодалів. Він одружився з дочкою Тверського князя, заключив союз з Московським князем. Новгород і Псков проголосили про своє підданство Свидригайлові. Це викликало невдоволення литовських панів, яким поляки допомогли організувати повстання проти Свидригайла.

Князь Сигізмунд

У 1432р. литовські змовники проголосили Великим князем Литовським стародубського князя Сигізмунда (Кейстутовича, брата Вітовта). Свидригайло втік до Полоцька. Велике Князівство Литовське розділилося на два великих табори. Литовські землі – Вільна, Троки, Жмудь, Городле, а також Берестя були під владою Сигізмунда, всі інші – Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ, Сіверщина, Київщина, Волинь та Східне Поділля – під владою Свидригайла. На бік Сигізмунда перейшли і деякі «руські» князі (Семен Гольшанський, Олелько та Іван Володимировичі, Федір Каріатович). Ділення на табори відбулося за релігійно-національними та соціальними ознаками. Свидригайла підтримували «руські» аристократи – князі і пани, яких переслідував Сигізмунд, спираючись на середні верстви населення. Народні маси в цій політичній боротьбі участі не брали.

У 1432р. Сигізмунд поновив унію з Польщею. Він князював у 1432–1440рр. у Литві і частині Білорусії. На іншій частині Великого Князівства Литовського було створено так зване Велике князівство Руське на чолі з Свидригайлом. З метою ослабити позиції Свидригайла Ягайло із Сигізмундом проголосили рівність православних бояр і шляхти в майнових та особистих правах з литовськими (католицькими) феодалами. Розрахунок був правильним, оскільки багато феодалів залишали табір Свидригайла. А невдовзі змовники-аристократи (українські князі Чарторийські та киянин Скобейко) в Тракайському замку вбили і самого Сигізмунда (1440).

Багаторічний король і князь Казимир

Великим князем Литовським було обрано сина короля Ягайла – 13-річного Казимира (1440–1492). Це не відповідало давнім планам польських панів про інкорпорацію Литви, тому вони називали Казимира просто князем литовським (без «великий»). У 1444р. у битві з турками під Варною загинув польський король Владислав Ягайло. Тоді поляки обрали польським королем 17-річного князя Казимира. Казимир переїхав до Кракова. І хоч як наполягали на тому литовські магнати і шляхта, але Казимир не дозволив їм обрати іншого великого князя. Понад півстоліття він залишався водночас королем польським і Великим князем Литовським.

Щоб заручитися підтримкою магнатів у Великому Князівстві Литовському, Казимир видав (1447) привілей (грамоту), яким значно розширив вотчинні права магнатів над підвладними їм селянами. А щоб вгамувати незадоволення магнатів, Казимир віддав в уділи два великі князівства – Київське (Олельку Володимировичу) та Волинське (Свидригайлу). У 50–70-х роках XVст. ці князівства знову ліквідували. Таким чином Казимир втілював у життя політику централізації влади.

Документи

З ЖАЛУВАНОЇ ГРАМОТИ КОРОЛЯ КАЗИМИРА ВІЛЬНИМ СТАНАМ ЛИТВИ, 2 травня 1457р.

1. Таким чином, найперше названим прелатам, княжатам, рицарям, шляхтичам, боярам, міщанам вказаних земель великого князівства Литовського і Руського, Жематійського, невідзивно дали ми і міцно того листа щедро даємо, дозволяємо і вічно даруємо загалом, дійсно права ті, вільності і міцність, котрі мають прелати, княжата, рицарі, шляхтичі, бояри, міщани корони Польської.

3. Також вищеназваним прелатам, княжатам, рицарям, шляхтичам, боярам, міщанам названих земель Великого князівства Литовського, Руського, Жематійського; на жодне звинувачення явне тих княжат, рицарів, шляхтичів, бояр, міщан не будемо карати ні маєтками, ні грошима, ні ув'язненням, ні кров'ю, коли ж віч-на-віч обидва разом стануть на суді, згідно права християнського: хто буде згідно переможного права винен, згідно звичаю і права корони польської, мають бути покарані і засуджені, згідно їх провини...

6. Також названі княжата і рицарі, шляхтичі, бояри, міщани маєтки свої і отчини, що їм дані чи даровані князем Олександром названим Вітовтом, достойним пам'яті дядьком нашим і світлійшим князем Сигізмундом дані і даровані, котрі ж тримали, і маючи і володіючи з їх дарування, привілеями, достатнім свідоцтвом і міцніс-

тю листів можуть засвідчити: з правом мають тримати, як-то княжата і рицарі, шляхтичі, бояри і міщани в короні Польській свої маєтки мають і мають свободу продавати, зайняти, заставляти, дарувати, якнайліпше собі повертати...

(Законодательные акты Великого Княжества Литовского. – Ленинград, 1936).

Запитання

1. Чому у Великому Князівстві Литовському відбувся розкол між литовськими, українськими та білоруськими панами?

2. Чим ви поясните тривалість правління Казимира в Польщі і Литві?

3. Спробуйте пояснити наведені в документі артикули жалуваної грамоти Казимира.

§ 8. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В БОРОТЬБІ З ТАТАРАМИ

Золота Орда в XIII – на початку XIVст.

Після татарської навали частина українських земель безпосередньо була включена до складу Золотої Орди, а більша частина – потрапила до неї в залежність. Вже в 70-х роках XIIIст. в Північному Причорномор'ї від Дону до Дунаю, а на північ до передгір'їв Карпат сформувався окремий Ногайський улус, який прагнув встановити свою владу над Галицько-Волинським князівством.

У 20-х роках XIVст. посилюється зовнішньополітична і воєнна активність Золотої Орди на заході, насамперед проти Галицько-Волинського і Київського князівств. У цей час відбувається швидке розширення кордонів Великого Князівства Литовського, зокрема, за рахунок українських і білоруських земель. Ординські інтереси зіткнулися з інтересами Литви. Слід зауважити, що на 1358 р. припадає перша відкрита конфронтація Московського князівства з Ордою. Незважаючи на розбіжність поглядів (зокрема, щодо Чернігово-Сіверських земель), антиординські спільні завдання об'єднували Литву і Московське князівство.

На початку 60-х років XIVст. межиріччя Дніпра і Нижнього Дунаю, тобто Поділля, зайняли три орди: Кримська, Перекопська і Джамболукська. Ці орди у 1362р. у битві на р.Синя Вода розбив литовський князь Ольгерд. Як свідчить Густинський літопис, «в сие лъето Олгерд побъди трех царков Татарских и з ордами их, си ест, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и иттоли от Подоля изгна власть Татарскую».

Посилення міжусобиць у Золотій Орді

Наприкінці XIV – на початку XVст. внутрішнє становище в Золотій Орді загострилося, що було пов'язано з міжусобною боротьбою між ханами Тамерланом і Тохтамишем. Децентралізація і ослаблення Золотої Орди дали змогу підвладним їм землям повести боротьбу за звільнення від татарського іга. Зокрема, це уможливило Куликовську битву (1380), після якої залежність Московської держави від Орди стала по суті номінальною.

Степи Північного Причорномор'я і Крим, які безпосередньо примикали до заселених українських земель, стали ареною внутріантиординської боротьби. Хан Тамерлан вигнав Тохтамиша з Криму. Тохтамиш на той час був союзником Московського великого князівства і Велицкого Князівства Литовського. Тому він зі своїми слугами прибув на Середнє Подніпров'я, де князь Вітовт надав йому відразу в Черкасах і Каневі землі.

Боротьба Литви за вихід до Чорноморсько-Азовського узбережжя

У 1397р. князь Вітовт здійснив перший похід проти Тімура і Едигея у пониззя Дону, а потім у Крим, внаслідок чого влада в Криму знову була передана Тохтамишу. Проте він довго там не втримався. Вигнаний Тімуром Тохтамиш знову втік на Середнє Подніпров'я. Влітку 1398р. Вітовт і Тохтамиш здійснили другий похід у межі ординських володінь. Вони досягли чорноморського узбережжя біля гирла Дніпра, на

правому березі якого Вітовт спорудив кам'яну фортецю Тавань (місто святого Іоанна).

Тімур через своїх послів послав вимогу Вітовту видати Тохтамиша, але одержав відмову. Навесні 1399р. з Києва в похід проти Орди вирушила величезна армія Вітовта. Військову силу Вітовта становили в основному ополчення підвладних Литві східнослов'янських земель під командуванням місцевих князів. Серед них були Андрій Полоцький, Дмитро Брянський, Іван Київський, Дмитро Боброк-Волинський, Михайло і Дмитро Острозькі та ін. В армії Вітовта налічувалося 100 хрестоносців, 400 польських рицарів, а також загін татар під командуванням Тохтамиша.

5 серпня противники зустрілися на р.Ворскла (Полтавщина). Щоб виграти час при наближенні кримських орд на чолі з Едигеєм, Тімур розпочав переговори з Вітовтом. Обидва вимагали від суперника визнання васально-данницької залежності. Однак відповідь була негативною.

Через тиждень Вітовт переправився через Ворсклу і в бою змусив відступити загони Едигея. Військо Тімура обійшло поле битви. Зайшовши в тил, воно розгромило нечисленні загони Тохтамиша і оволоділо табором Вітовта. Таким чином, оточене ординцями військо Вітовта було майже повністю знищене. В бою загинув і герой Куликовської битви Дмитро Боброк-Волинський.

У своїй антиординській політиці великі князі литовські діяли об'єктивно на користь України. Якщо пригадати Тмутараканське князівство і втрату обширних південних степів внаслідок татарської навали, то успішна боротьба великих литовських князів за вихід до Чорного моря мала позитивні наслідки для розвитку України. Князь Вітовт, основу війська якого становили українці і білоруси, завоював узбережжя Чорного моря і Крим, що сприяло українській колонізації цих земель. Так, на середньому та нижньому Подніпров'ї виникла система замків (Білгород, Чорногород на Дністрі, Хаджібей біля сучасної Одеси та ін.). На будівництві їх працювали тисячі українських селян. Ця система фортець була не лише захистом південних кордонів держави, а й забезпечувала розвиток міжнародної торгівлі, в основному з Візантією. І хоча поразка на Ворсклі дещо послабила литовський натиск на татар, вплив його на Крим був все-таки значним.

Утворення Кримського ханства і початок агресивних нападів на українські землі

Кримське ханство остаточно відокремилося від Золотої Орди в середині XVст. Цьому, крім природного процесу феодальної роздробленості Орди, сприяла підтримка його литовськими князями. Литва була могутнім сусідом. Перший кримський хан династії Гіреїв Хаджі-Гірей вважав себе не підданим (васалом), а підручним.

У другій половині XVст. ситуація на півдні різко змінилася. По-перше, зміцнила своє становище Туреччина. Після підкорення Константинополя (1453) і Балкан вона поставила в свою залежність Валахію, Молдову і Буковину і почала здійснювати напади озброєних загонів турок (орд) на Західне Поділля та Галичину. Кримське ханство неминуче повинно було увійти до загального союзу магометанських держав під егідою Туреччини, а отже, зайняти ворожу позицію

щодо християнського світу, тобто щодо Литви. Вже в 1482р. турецький васал, татарський хан Менглі-Гірей здійснив перший великий напад на Київ. З того часу українські землі постійно спустошувалися татарами. А напад Менглі-Гірея був настільки руйнівним, що його порівнюють з розоренням, яке здійснив свого часу Батий. Лише полонених з Волині Менглі-Гірей вивіз до 100 тис. осіб.

Населення Наддніпрянщини, Побужжя, Полісся і Поділля було змушене шукати захисту в укріплених містах-замках у Києві, Брацлаві, Вінниці, Житомирі, Черкасах, Каневі, Острі, Чернігові, Кам'янці-Подільському. Литва і Польща не змогли організувати будь-якого відчутного опору цій агресії, і тому південний кордон Великого Князівства Литовського було відсунуто подалі від Чорного моря.

Татари захопили пониззя Дніпра і влаштували свої «городки» для контролю над цією територією (Очаків у дельті Дніпра, Інкерман на Таманському перевозі).

Таким чином, у проміжку між заселеною територією Київщини і татарськими кочів'ями виникла широка і спустошена степова полоса – дике поле, перетворена на арену дрібних сутичок і великих битв.

Протиставити татарам організований опір (чи власний наступ) сусіди Кримського ханства не могли, оскільки між ними точилися незгоди і ворожнеча. З цього скористався Крим, заключаючи договори то з однією, то з іншою державою; то він в союзі з Московською державою розоряв володіння Великого Князівства Литовського, то в союзі з Литвою нападав на володіння Москви. Але жоден із союзів не був тривалим і надійним.

Незалежно від того, яка держава на даний період була союзником Криму, татарські степові кочівники нападали на окраїнні землі Литовської, Польської і Московської держав і мали головну здобич – полонених. Торгівля невільниками – це була основна стаття прибутку в економічному житті Криму. За свідченням литовського дипломата в Криму (першої половини XVIст.) Михайла Литвина, українські полонені як люди прямі і простодушні оцінювалися дуже дорого. Головними невільничими ринками були Кафа (Феодосія) і Гезлеві (Євпаторія).

Оскільки держава не мала достатніх сил, аби захистити південні і південно-східні володіння (українські землі) від постійної небезпеки ворогів із Криму, населення України з її відкритим степовим кордоном повинне було саме захищати свою рідну землю. Таким чином, існування по-сусідству Кримського ханства було одним із важливих факторів, що визначили появу в українській історії козацтва з його славою і гіркою трагедією.

Документи

З «КОРОТКОГО КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ ВІД ПОЧАТКУ ЗЕМЛІ РУСЬКОЇ ДО 1516 року»

...В лъто 1491 приходила татарове заволжныи на Волынскую землю десят тысящ, много зла сотворима у Волынской земли и в Лядской: Володимери церкви божіи пожгли и великую церковь причистовмурованную и мъсто, а людей по местам и по селам, и по дорогам без числа посекли и в полон побрали. И собрашася волынци з ляхи, божією помощією и причистоє єго матере, угоманивша их недалече от Жеславля и погибша поганых, и полон отполониша, мало нечто втекло их, и тыя от зимы измороша недошедших своих влусов...

В лъто 1495 приходиша таторове перекопскыи, сын царев Мендли Кгиреев, у Волынскую землю и мало не добыша град Корца: и уби их нъколико князь Семен Юрьєвич, староста луцкий, маршалко Волынскои земли, з Литвою, а з волынци, а прочии татарове отбегаша от Корца...

В лъто 1496 приходиша в Волынскую землю сынове перекопского царя Мендли Кгирея со всею ордою перекопскою, и много зла сотвориша Волынской земли: и церковь, и моностырь святого Николы в Жидичене сожгоша, и полону безчисленно взяша, а иных посекоша...

В лъто 1497 мъсяца марта 2 день приходиша татарове и с турки у Волынскую землю, и воєваша около Кремянца и с четыреста душ плъна воземши, возвратишая во своя. И собрася князь Михайло Острозкий и с своими людми и угна их всъх, и плъен весь возврати и возвратитися с похвалою в отечество своє, благодарствънныя пъсни богу воспъвая, яке рукою спасе плънныя и изби чада агарянскія. Того ж лъта пріидоша татарове перекопскыи и поллъниша множество плъна у во Олъвской волости и в Мозырской, и вгониша их князь Михайло, а князь Константин Острозкий с дворены князя великого на другой недели у субботу по велице дни у земли Брясловскоя на Сороце-реке, на Кошиловских селищах, а других верх Умы-реки у могилы Петуховы избиша их всъх до конца, а плън весь отплъниша...

(Полное собрание русских летописей.— М., 1984. — Т.32).

Запитання

1. Яка різниця між землями, що входили до складу Золотої Орди, і тими, що перебували під їхнім ігом?
2. Які ви знаєте татарські орди в південноукраїнських степах?
3. Чому новоутворене Кримське ханство стало васалом Туреччини?
4. Прочитайте і прокоментуйте уривок з «Короткого Київського літопису».

§ 9. ЗРОСТАННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І БОРОТЬБА ЗА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКІ ЗЕМЛІ

Зміна становища прикордонних українських земель

Ще за князя Вітовта московські князі повинні були рахуватися з Великим Князівством Литовським, яке мало значну військову перевагу. Сіверські князі добровільно визнали владу Вітовта. Московський князь Василій I оженився на дочці Вітовта Софії. Але з 40-х років XVст. швидко зростає могутність Московської держави. Під час боротьби з Московською державою Новгороду, Пскову, Твері, Рязані Казимир не зміг надати допомогу, хоча вони й визнали над собою його владу, і остаточно вони були підкорені Іваном III. Це суттєво змінило становище на українських землях, зокрема на Чернігово-Сіверщині. Адже, з одного боку, православні українські феодали у Великому Князівстві Литовському зазнали певних утисків, а з другого – перемога над татарами (1480) і швидке розширення Московської держави зміцнили її міжнародний авторитет.

Серед українських і білоруських «русинів» досить стійкою була ідея об'єднання всіх руських земель під владою Великого князя Литовського. Але політична історія Великого Князівства Литовського засвідчила її нездійсненність. Тоді в середовищі «руських» князів, особливо прикордонних з Московською державою земель, виникла ідея на таке ж об'єднання, але вже під егідою московського князя. Тим більше, що і самі московські князі активно пропагували ту ж саму ідею, підкріплюючи її діями у прикордонних війнах. Деякі українські князі, невдоволені ставленням Великого князя Литовського до «русинів» і, зокрема, ліквідацією удільного Київського князівства, почали переходити під владу московського князя.

Перехід феодалів на службу до московського князя

У 1481р. було викрито змову проти Казимира українських князів, які виступали за збереження Київського князівства і автономне його перебування у складі Великого Князівства Литовського. Організаторів змови – князів Михайла Олельковича та Івана Гальшанського – стратили, а князь Федір Бєльський втік до Москви. Це й стало поштовхом до переходу українських князів на службу до московського князя. Так, «до свого законного царя» перейшли чернігівські князі Трубецькі, Бєльські та ін. На таку позицію української аристократії мала вплив і політична ідеологія московських князів, які вже в XVIст. почали вживати титул князя «всієї Русі», а наприкінці XVст. оголосили себе спадкоємцями київської династії, котрим повинні належати всі землі давньої Київської Русі. У 1489р. Іван III заявив Казимиру: «Наші городи і волості, і землі, і води король за собою держить». Це вже була не ідеологія, а міжнародна політика, яка занепокоїла Казимира. Відносини між Великим Князівством Литовським і Москвою продовжували загострюватися.

Після смерті Казимира (1492) унія в черговий раз розпалася. Литовським князем став його син Олександр (1492–1506), а польським королем – другий

син, Ян Ольбрахт (1492–1506). Ослабленням Литви скористався Іван III, який здійснив походи на чернігівські і смоленські кордони. Польща на прохання Литви надати допомогу ставила вимогу заключити нову унію. Литовський уряд запропонував Івану III розв'язати конфлікт одруженням князя Олександра з дочкою Івана III Оленою. Згоди було досягнуто, але Іван III відмовився повернути Литві землі, завойовані московськими військами під час війни (1500–1503). Таким чином, Чернігово-Сіверські землі були приєднані до Московської держави.

З «ІСТОРІЇ РОСІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ» С.М.СОЛОВЙОВА

Документи

...Іван прийняв Бєльського і послав сказати Олександру: «Князь Бєльський бив чолом у службу; і хоча в мирному договорі написано, щоб князів з вотчинами не приймати, але оскільки від тебе таких утисків у вірі і раніше від твоїх предків такої потреби не було, то ми тепер князя Семена прийняли в службу з вотчиною». Бєльський також послав Олександру грамоту, в якій складав із себе присягу з причини примусу змінити віру. За Бєльським перейшли з багатими волостями князі, які до цих пір були заклятими ворогами великого князя московського: князь Василій Іванович, онук Шемяки, і син приятеля Шемякина, Івана Андрійовича Можайського, князь Семен Іванович...

(Перекл. з рос. Москва, 1989. – Т.5. – С.3).

Запитання

1. *У чому полягає зміна політичного становища українських феодалів у Великому Князівстві Литовському наприкінці XVст.?*
2. *Чому нездійсненною виявилася ідея об'єднання всіх «руських земель» під владою Великого Князівства Литовського?*
3. *Що ви знаєте про родину Бєльських?*
4. *Визначте на карті межі земель, які внаслідок переходу українських феодалів під владу московського князя відокремилися від Великого Князівства Литовського.*

§ 10. ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ І ЛИТВИ НАПРИКІНЦІ XV – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIст.

Західно-українські землі

Якщо українські феодали Чернігово-Сіверщини та інших земель у складі Великого Князівства Литовського за умов політичного тиску шукали захисту у сильного московського князя, то віддалена Галичина вбачала захисника від польсько-литовського засилля в особі Стефана Великого (1457–1504). Цей господар Молдовського (Волоського) князівства успішно розширював державні межі, в тому числі і за рахунок українських земель. Він захопив Буковину і прагнув підкорити Покуття, що належало Польщі. Орієнтація Галичини на Молдову пояснювалася тим, що вона була також православною.

Повстання під проводом селянина Мухи

У 1490р. на кордоні Галичини і Волощини розпочалося повстання під проводом Мухи, що було спричинено соціальними та національно-релігійними мотивами. У ньому взяли участь як бояри і дрібна українська шляхта, так і селяни, котрі становили основну його рушійну силу. Чисельність повстанців складала приблизно 10 тис. чоловік. Поставивши за мету відірвати Покуття від Польщі, Стефан Великий підтримав повстання. Повстанцям вдалося здобути Снятин, Коломию, Галич, потім вони рушили на Львів, але під Рогатином зазнали поразки від короля Казимира IV. Муха з невеликим загоном відступив у Молдову. Повстання продовжувалося до 1492р., коли під Галичем було розбито останній загін на чолі з Мухою. Муху кинули до в'язниці у Кракові, де невдовзі він і помер.

Повстання Михайла Глинського

У Великому Князівстві Литовському останньою спробою українських феодалів відстояти свої права було повстання (1508) Михайла Глинського. Цьому передували такі події. В Московській державі навесні 1506р. помер князь Іван III, а через три місяці – литовський князь Олександр (зять Івана III). Великий князь Московський Василій III звернувся до своєї сестри Олени, вдови князя Олександра, з проханням допомогти йому зайняти великокнязівський престол у Литві. Але він спізнився: литовські магнати поспішно обрали своїм князем молодшого брата Олександра – Сигізмунда I Старого (1506–1548), хоч їм було відомо, що він буде обраний польським королем (Олександр уже був ним у 1501р.). Таким чином, українці і білоруси у Великому Князівстві Литовському опинилися перед загрозою ополячення і окатоличення. А між тим, підданство московському князю обіцяло панам усілякі пільги і релігійну рівноправність.

Князь Михайло Глинський був видатною особою свого часу. Зукраїнізований татарин з Полтавщини, він 12 років працював за кордоном – вчився, подорожував, служив (в Італії, Франції, Іспанії, Німеччині), здобув знання з військової майстерності. Наприкінці XVст. Глинський повернувся до

Великого Князівства Литовського і у 1500р. вже був «дворським маршалком» князя Олександра. І хоча, перебуваючи на Заході, він прийняв католицтво, але все ж не забув свого походження і підтримував православне українське населення. У 1506р. Глинський здобув серйозну перемогу в битві з татарами.

Литовські і польські пани, котрі заздрили політичним успіхам Глинського, після смерті князя Олександра звинуватили його в отруєнні князя Сигізмунда. Тоді у 1508р. Глинський підняв повстання під гаслом оборони православної віри і політичних прав. Проте до повстання не були залучені народні маси, а феодали з різних причин не всі підтримали Глинського. Навіть його племінник, «стовп Православ'я» в Україні, князь і коронний гетьман Костянтин Острозький брав участь у придушенні повстання. Надія Глинського на зовнішню допомогу не виправдалася: військо Великого князя Московського Василія III було замалим та й займалося воно дещо іншим завданням – здобувало білоруські міста. Переконавшись, що справу програно, Глинський з кількома княжими родами виїхав до Москви. Там він мав політичний успіх не тільки завдяки своїм здібностям, а й родинним стосункам з князем Василієм III (одруженим з його сестрою Оленою). Наприкінці життя Глинський двічі побував у в'язниці, де й помер у 1534р. А українські феодали змирилися зі своїм становищем у Великому Князівстві Литовському.

Документи

З ПОЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА XVI ст. МИКОЛИ ГУСОВСЬКОГО «ПІСНЯ ПРО ЗУБРА»

... Нині, за що не візьмуся, терзають мій розум жахливі
Війни, що їх лютий Марс в цілому світі веде.
Слабнуть Христової віри устої під час тих розбоїв
Всюди: і в нашім краю, і на воєнних полях.
Глянь: їй мечі, ось свої, вже наносять нищівні удари,
То на поругу її ворог, як здобич, бере.
Зараз лишилось хіба нам шукати в небесних підмоги,
Інших немає надій, в злочинах наших – вина!
Що у такий час князі поробляють? Чи, може, заснули?
Чи ж то колись хтось із них думав про спокій і мир?
Зовсім про те в них журби не було. Отож, чим же займались?
Кожен гострив лише меч, щоби сусіда убить.
Війни ведуть міжусобні, криваві сутички, убивства
Завжди на думці у них – це насолода душі!
Байдуже їм, що у битвах цих воїв чимало поляже.
Влади лиш прагнуть вони, бути підвладним – біда!
Мали б вони захищати своє, їм довірене, стадо, –
Де там! Терзають його, нищать без жалю щодня!
Лютість і гнів небувалий – причина знущань цих нелюдських;

(Перекл. з лат. В.Маслюка; Українська поезія XVI століття. – Київ, 1987).

Глянь, яка лють у серцях їхніх, залізних, живе!
Чвари у цілому світі панують, хіба не помітно?
Справи народні, вважай, гідні лише співчуття!
Чи ж десь у світі є хтось, щоб свій меч не вмочив у крові наш
Нині у нашім краю дикі знущання, біда...

Запитання

1. Орієнтуючись на карті, простежте шлях повстанців під проводом Мухи.
2. Що ви знаєте про родину Глинських?
3. Про що розповідається в історичній поемі «Пісня про зубра»?

§ 11. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV–XVIст.

Розвиток феодального землеволодіння та закабалення селянства

Завоювання українських земель іноземними державами привело до корінних змін у землеволодінні і в системі сільського господарювання. У Галичині польські королі щедро роздають землі («маєтності») польській шляхті, намагаючись ополячити й окатоличити українське населення. З цією метою вони урівнюють українських феодалів у правах з польською шляхтою: звільняють їх від обов'язкової військової служби, надають право самоврядування в місцевих (земських) справах, право суду тощо. Починається інтенсивний процес формування пануючої верхівки – магнатів і шляхти.

Розвиток феодального землеволодіння привів до корінних змін в становищі селян. Вільні общинники у XIV–XVст. повністю зникли, а основною категорією стало феодально залежне селянство (хоч це не означало, що всі були кріпосними, тобто позбавленими права переходу).

У Литовській державі головним щорічним державним податком до 1447р. (привілей Казимира) була «серебщина» (ще називалася в Україні «подимщина», «воловщина», «поголовщина»). Селяни виконували й інші повинності: будували й ремонтували мости, шляхи, замки, відбували вартову службу в замках і на полі, косили сіно, давали підводи, харчі, житло службовим особам, віддавали десятину на користь церкви. Що стосується повинностей селян на користь окремих землевласників, то вони були різними в різних місцевостях і для різних груп селян. Але в цілому переважала продуктова рента – медом, хутром та ін., яку платили селяни, котрі користувалися панською землею і вели самостійне господарство. Існувала і відробіткова рента – панщина, однак спочатку вона становила лише кілька днів на рік (наприклад, у Галичині в XVст. 14 днів на рік з однієї волоки, тобто з ділянки землі площею 19га).

З розвитком міст і зміцненням зв'язків українських земель з зовнішнім ринком потреби феодалів зростали. Вони прагнули придбати вироби вітчизняних чи іноземних ремісників, якість їх була значно вищою від якості виробів сільських ремісників. Але для купівлі їх необхідні були гроші, які можна було отримати шляхом збільшення продуктової ренти і продажу продуктів на ринку. Отже посилювалася експлуатація феодально залежного населення.

Посилити експлуатацію кожного окремого селянина було легше, ніж общину в цілому. Тому феодали прагнули передусім зруйнувати общину, яка з давніх-давен була формою співжиття сільського населення. Ядро общини – дворище – об'єднувало 5–11 господарств, або димів. Основою дворища була велика сім'я. Дворище мало ділянку землі до 9 волок, а кожне господарство мало право на частину земель дворища (орної землі), оскільки спільно користувалися угіддями. Всім дворищем відбували повинності на панів.

Кілька дворищ утворювали село, або сільську общину. Община розподіляла податки між дворищами і стежила за їх виконанням. Кілька сіл утворювали волость. Управляли общинами або засновники дворищ, або виборні старожили, яких обирали на сході сільської общини (копи). Суд їх називався копним.

Община не була власником землі, а лише користувалася феодальною землею. В XV–XVIст. община почала швидко руйнуватися. З одного боку, феодали втручалися в життя общини, призначали отаманами своїх людей. З другого боку, всередині самої общини визрівали елементи її розкладу, оскільки орна земля була в індивідуальному користуванні сім'ї (земля різної якості, різна кількість худоби, робочих рук та інші обставини). Зростала майнова нерівність, заможніші селяни-общинники орендували у панів додаткові земельні ділянки, скуповували сільськогосподарські продукти в односельчан. Маючи гроші і продукти, займалися лихварством (надавали позику за великий процент). Біднота ж потрапляла в економічну залежність, безперечно, до своїх односельчан.

Спочатку в Галичині, а потім і на Волині поширювалася німецька колонізація. Уряд дозволяв колоністам засновувати власні поселення і користуватися німецьким правом. Засновники-колоністи ставали війтами (солтисами, управителями) і були повноправними господарями у своїх поселеннях. У таких поселеннях не було общини, вводилася чиншова (грошова) форма ренти, за селянином після виконання визначених умов залишалося право переходу в інше поселення.

Поширення німецького права на українських селян означало послаблення общини з її традиціями самоуправління, розширення прав землевласника, що проявлялося насамперед у праві підвищувати селянські повинності. Разом з тим, переводячи селянина на чинш визначеного раніше розміру, землевласник заохочував його до активізації господарської діяльності, до занять ремеслом чи промислом. Селянська община поступово зруйновувалася, що полегшувало феодалам не лише експлуатацію селян, а й привласнення общинних земель.

Поширення в Україні фільварків і волочна поміра 1557р.

Феодали розширювали власні господарства за рахунок кращих земель, які були у користуванні селян, збільшували панщину і вводили її там, де раніше використовувалися інші форми феодальної експлуатації. У XVст. в Галичині зникає термін «панський двір» як ознака власного господарства феодала, а натомість з'являється термін «фільварк» (від нім. folwark – хутір). Це було багатогалузеве феодальне господарство, що грунтувалося на панщинній праці.

Різке збільшення кількості фільварків у Галичині і впровадження їх на Волині (в литовських володіннях) відбувалося в XVIст., що пояснювалося як внутрішніми, так і зовнішніми причинами.

Внаслідок розвитку продуктивних сил відбувалося поглиблення процесу другого крупного суспільного поділу праці – відокремлення ремесла від сільського господарства. Зростали міста, і разом з тим збільшувалася кількість ремісничого населення, що вимагало забезпечення його сільсько-

господарською продукцією (як продуктами харчування, так і сировиною для виробництва багатьох ремісничих виробів). Отже, збільшувався товарообмін між містом і селом. З другого боку, розвитку фільваркового господарства і збільшенню панщини в Україні (як і в Росії) сприяли великі географічні відкриття. Приплив золота з Нового Світу (нововідкритих земель) у Західну Європу і початок інтенсивного капіталістичного розвитку збільшили попит на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію і сировину для мануфактурної промисловості на західноєвропейському ринку.

Тому феодали розширювали власні господарства, збільшували поставки зернових культур, вигодовували худобу, розводили рибу з метою реалізації своєї продукції на ринку.

У фільварках сировину не тільки виробляли, а й частину її переробляли на підприємствах (у млинах, винокурнях, чинбарнях тощо), які були засобом додаткової експлуатації селян.

Поширенню фільварків в Україні сприяла волочна поміра (1557), проведена королем і Великим князем Литовським Сигізмундом II Августом згідно з «Уставою на волоки» (1557). Її мета полягала у збільшенні прибутків великокнязівських маєтків шляхом впровадження однакових селянських наділів, повинностей та розширення фільварків. За «Уставою» всі землі перемірювалися і розбивалися на однакові ділянки площею 19 га – волоки. Кращі землі відводили під фільварки, інші – віддавали селянам. Нормою наділу була волока. «Устава» точно визначала платежі і повинності селян – 2 дні на тиждень з однієї волоки.

Крім того, традиційні селянські органи самоуправління замінювалися війтами. За прикладом великого князя волочну поміру провели всі землевласники.

Юридичне оформлення феодальної залежності селян (так званий позаекономічний примус) відбувалося тривалий час. Так, за привілеєм Казимира (1447) були розширені права і вольності феодалів, їм було надано право суду у своїй вотчині та передано право збирати державний податок («серебщину») у власну казну. В 1505р. у Галичині польський сейм заборонив селянам без згоди пана переходити на інше місце проживання. У Великому Князівстві Литовському кодексами законів феодального права, що юридично оформлювали феодально-кріпосницькі відносини, були Литовські Статути 1529, 1566, 1588 рр. та згадана «Устава на волоки».

Литовські Статути чітко розмежували населення на дві основні нерівноправні групи: феодалів (магнатів, панів–шляхту) та феодально експлуатоване населення (селян, міщан).

Проте ще і в XVIст. не скрізь на українських землях панщина була пануючою формою експлуатації селян. Обсяг і форма селянських повинностей залежали від різних факторів, передусім від рівня розвитку продуктивних сил і характеру господарської діяльності в даному географічному районі. Найвищий рівень експлуатації сягнув у Галичині, яку перетинали торговельні шляхи і яка була найбільш заселеною та економічно розвинутою (5–6 днів панщини на тиждень з волоки). В малозаселених районах (східне Поділля, південна Київщина, Лівобережжя Дніпра) фільварки майже не

зустрічалися, тут відбувався процес колонізації і організації власниками слобід – поселень, в яких новопоселенці отримували пільги на відбування повинностей на певний термін; головними ж були натуральна рента та ін.

Розвиток міст, ремесла і торгівлі

У XIV–XVIст. на українських землях активно відбудовувалися старі, зруйновані татарською навалою міста. Окрім того, внаслідок подальшого процесу відокремлення ремесла від сільського господарства виникали нові міста. Найбільш інтенсивно цей процес відбувався в Галичині й на Волині. Міста перетворювалися на центри ремесла, торгівлі, адміністративного управління та культури.

Конкуренція ремісників, які прибули із села у місто, а також необхідність регламентувати виробничу діяльність ремісників (виробництво і збут продукції за умов вузького внутрішнього ринку) призвели до утворення ремісниками своїх корпоративних організацій – цехів. Цехи об'єднували вільних ремісників однієї або декількох спеціальностей, забезпечували господарську і особисту незалежність, монополію на можливість займатися даним ремеслом у місті, регулювати закупку сировини та розподіл її між членами цеху. Якщо необхідно було захищати місто від ворогів, цех виступав як окрема військова одиниця. Працювали цехи ковалів, кравців, шевців, мочників та ін. Але були й такі ремісники, котрі не входили до складу цехів (деяких не допускали, а деякі самі не хотіли вступати). Вони називалися партачами (від лат. a parte – осторонь).

Великі ремісничі й торговельні міста, а також землеробські містечка за юридичним статутом розподілялися на державні і приватновласницькі (магнатські, шляхетські, церковні). Міста були центрами, в яких раз на тиждень відбувався торговий обмін сільськогосподарською та ремісничою продукцією – на торгах і ярмарках. Торги обслуговували велике місто і навколишню територію, а ярмарки – віддалені міста і землі. Вони проводилися один–три рази на рік. Такі міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк водночас були і центрами міжнародної торгівлі. У записах мандрівника Михайла Литвина українська торгівля описана так: «Київ переповнений чужоземним крамом, бо чи немає шляху більш знаного як старовинна бита і добре відома дорога, що веде з Чорноморського порту – міста Кафи (Феодосія) через ворота Таврики на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху супроводжують з Азії, Персії, Індії, Арабії і Сірії на північ до Московії, Пскова, Новгорода, Швеції та Данії цілий східний крам як – дорогоцінне каміння, шовк і шовкову тканину, ладан, парфуми, шафран, перець та інше коріння. По цьому шляху йдуть і чужоземні купці – цілими караванами. Раніш збирали мито з тих караванів на переправі через Дніпро у Тавані, а тепер мито збирають у Києві». Поступово в містах формувалося купецтво, яке, як і ремісництво, належало до одного міщанського стану.

Розвиток ремесла і торгівлі поглибив процес класової диференціації населення, особливо у великих містах. Міське населення поділялося на три основні соціальні групи (нестанові): патриціат (купецько-лихварська верхівка, члени магістрату), поспільство (цехові майстри, середні та дрібні тор-

говці) і міські низи (позацехові ремісники, підмайстри, наймити). Нерівноправне становище різних станів населення викликало постійні соціальні суперечності і конфлікти в містах.

Населення міст перебувало в залежності від власників тих земель, на яких вони розташовувалися. Міщани відбували панщину, платили ренту продуктами своєї праці. Вони прагнули звільнитися від сваволі урядовців і боролися за незалежність власників землі. Зі свого боку, уряд був зацікавлений у постійних прибутках від міст, розвитку ремесел і торгівлі. Тому на вимогу міщан покінчити із сваволею феодалів уряд за певну плату дав окремим містам грамоту («Хартію», «Привілей») на вольності – перевів їх на німецьке магдебурзьке право (зразок: м.Магдебург).

Магдебурзьке право –це один із видів прав вільних міських общин у середньовіччі. Малі міста отримували самоуправління, податковий і судовий імунітет (незалежність), право власності на землю (зазначену у грамоті), пільги ремісникам і торговцям, право проводити ярмарки, а також звільнення від феодальних повинностей.

Отримавши магдебурзьке право, місто сплачувало в державну казну зазначену суму грошей. Частина натуральних повинностей міщан ліквідовувалася, встановлювалися єдині податки з ремесел і торгівлі. Місто звільнялося від управління і суду королівських (в Галичині) чи великокнязівських намісників. Їхні функції виконував війт, який очолював магістрат. Магістрат складався з двох колегій – лави, що відала судовими справами, і ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Члени магістрату називалися лавниками і радниками. Місця в магістратах посіли найзаможніші. Ремісники і торговці (поспільство) вели боротьбу з патриціатом за право управління в містах. Внаслідок цієї боротьби виник новий контрольний орган – «колегія сорока мужів» (від лат. Quadraginta viri – 40 мужів). Першими в XIV–XVст. магдебурзьке право отримали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Кременець, Житомир, Київ.

Магдебурзьке право надавалося передусім іноземцям – полякам і німцям, котрі підсилювали соціальний гніт національно-релігійним. Були міста (наприклад, Львів, Кам'янець-Подільський), в яких існувало по три міських общини (польська, українська, вірменська) і кожна зі своїм самоуправлінням. Необхідність для українського міського населення відстоювати свої соціально-економічні та національно-релігійні інтереси привела до активізації політичної боротьби і виникнення братств.

Документи

З ПЕРШОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ 1529р.

Права писаные Старого Статуту и данные великому княжеству Литовскому, Рускому, Жомойтскому и иных через наяснейшого пана Жигимонта з б.м. короля Польского, великого князя Литовского, Руского, Пруского, Жомойтского и иных многих...

Роздел осьмой.

О права земские, о границах и о межах, о копах.

20. О люди, которые приходят на волю и заседевши волю проч идуть, што мают платити. Теж уставуем, иж колибы человек волный пришол за которого князя албо за пана и сел на воли, и выседевшы волю, хотел за ся проч пройти; тогды олиж толкож заслуживши томуж пану своему, колко на воли седел. Естлиж бы нехотел толкож заслужити; тогда мает пенязми заплатити за кождую неделю по шести гроши. Естлиж бы он заседевши волю, и вътек за другого пана, тогды тот за кого втек, мает ему его выдати, не мней але яко отчича. Паклибы на обсылане его того человека выдати нехотел, а тобы на него перед правом доведено; тогды мает сам за него платити за кождую неделю, колко на воли неробил, по шести грошей. Естлиж бы тот человек ему приручен был, а он его выдати нехотел, и он за ся от него втек; тогда он сам повинен будет тому, от кого первей до него втек, платити яко за отчича десять коп грошей, и за сынов его колко с ним втекло будет по десяти коп грошей, и за се колко не робил седачы на воли за неделю по шести грошей.

21. Чужого человека земли не мает закупати без воли пана его. К тому теж уставуем, иж не мает жаден боярин ани человек в чужого человека земли закупати без воли пана его. Естлиж бы в чужого человека землю без воли пана закупил и што на ней посеял; тогды тое сеяное и пенязи тратит, а тот пан чия земля мает без откладанья пенязей землю ку своим рукам узяти, а он и по том человеце его, в которого будет землю закупил и на поручнику через чии руки пенязи дал, искати немает для того, иж то он учинил на тую уставу нашу; также и чужого человека немает никто закупати без воли пана его.

(Законодательные акты Великого Княжества Литовского XV –XVIвв. Ленинград. – 1936. – С.69, 85–86).

Запитання

1. Розкажіть про фільварkове господарство шляхтича.
2. Як швидко відбувався розвиток міст на українських землях в XIV–XVIст.?
3. Спробуйте визначити, про що йдеться у документі?

Chelmiez
Babica
Antonow
Lowogord
Brahin
Bielaforoka
Lubiecz
Chabno
Czernobel
Czernihow
Nawas
Radomysl
Ostrz
Morowiesk arx nuper a Moschis extructa
Chorasciessow
Brusilow
Dziesna fl.
Chodorkow
Turbowka
Byssow
Czernagrodka
Bialagrodka
Kyowa
Wereszczyn
Hulaiinki
Kamionka fl.
Pawolorz
Biallacerkiew
Rostowica fl.
Rusczow
Piratyn
Wladarka
TE RI RIOR, quæ tum VKRAINA tum NIS ab aliis vocitatur
Borist. hinc Nieper fl.
Rzyssczow
Rozwolozie
Tetiow
Olsianka
Bohuslaw
Terechtymirow
Przciaslow
Lubnie
Campi deserti citra Boristenem
Campi deserti ultra Boristenem
Kanow
Buki
Korsun oppidum a Rege Stephano extructum Anno 1581
Domatow

§ 12. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569р.

Передумови унії

Від початку XVIст. визрівав грунт для останньої унії між Польщею та Великим Князівством Литовським. Польща не залишала своєї мрії про приєднання до неї українських земель і про інкорпорацію Литви взагалі. З цією метою вона постійно наполягала на заключенні більш тісної унії і навіть створила партію, яка протистояла самостійним планам Литви. А у Великому Князівстві Литовському не було політичної єдності. Литовські магнати прагнули до унії з Польщею за умови збереження політичної самостійності держав. Цим вони сподівалися потіснити могутніх (і більш численних) православних українських і білоруських магнатів. Їх стримували лише патріотичний страх повної інкорпорації і втрата зверхнього політичного становища в державі, оскільки в Польщі головною політичною силою були не магнати, а шляхта.

Українські і білоруські магнати також не йшли на зближення з Польщею, керуючись тими ж міркуваннями, але найбільше їх лякало окатоличення, якого зазнала Галичина.

Прагнення, інтереси народних мас ніхто не враховував, а самі вони не виступали самостійною політичною силою. Проте нова польсько-литовська унія була укладена. Привели до неї конкретні політичні обставини і наявність головного чинника унії – шляхти.

На початку XVIст. Польща перетворилася на шляхетську республіку із сеймом і виборним королем. Головною політичною силою тут була шляхта – рицарський стан землевласників. А в Литві шляхетство тільки формувалося і вело боротьбу проти диктатури магнатів, котрі становили великокнязівську раду і займали різного рангу адміністративні посади. Під впливом Польщі шляхетський привілейований стан, що перебував у процесі формування, прагнув таких же прав, які мала польська шляхта. А магнати змушені були йти на деякі поступки, оскільки наростаючі соціальні конфлікти (відбувався природний процес закабалення селян) вимагали консолідації пануючого стану. Тому уряд прийняв у 1522р. ухвалу про «вивід шляхетства», тобто до складу шляхти зараховували тих, хто мав шляхетські привілеї. У 1528р. була проведена «волочна поміра», яка також сприяла становому оформленню шляхетства. А законодавче оформлення прав і вольностей шляхетства відбулося з виданням Першого Литовського Статуту (1529). Однак і тоді шляхта в Литві фактично не досягла рівності з магнатами і тим більше з польською шляхтою. Поляки ж обіцяли урівняти її в правах з польськими шляхтичами, але за умови тісної унії.

Боротьба щодо питання про унію

За чотири роки до смерті короля і великого князя Сигізмунда I Старого литовські автономісти знову обрали свого окремого князя Сигізмунда-Августа. У 1548р. він водночас став і королем польським. Розпочалася гостра боротьба, з одного боку, польських панів проти Великого Князівства Литовського, а з другого – в самому князівстві між прихильниками та противниками унії. А в

цей час (1558) Сигізмунд-Август вступив у виснажливу і тривалу війну між Лівонським Орденом і Московською державою на боці рицарів. Московське військо захопило Полоцьк (1563), що болісно було сприйнято Литвою, навіть болісніше, ніж втрата Смоленська у 1513р. На боці Москви воювали Швеція і Данія. Становище Литви було критичним. Для участі у Лівонській війні необхідні були величезні кошти і військо. Саме тому литовські, українські і білоруські шляхтичі вимагали від великого князя унії з Польщею.

Люблінський сейм

У зв'язку із натиском поляків і петиціями шляхти про спустошливі напади татар король і великий князь Сигізмунд-Август скликав у січні 1569р. у м.Любліні спільний польсько-литовський сейм для проведення унії. Литовські і польські посли висунули свої умови унії, які в багатьох позиціях не збігалися. Проект унії, поданий послами Великого Князівства Литовського, передбачав широку автономію і навіть окрему монету.

Польські посли, навпаки, пропонували унію, за якою Велике Князівство Литовське зливалося з Польщею в одну державу, з одним королем і спільним сеймом. У князівстві Литовському лишалися свої адміністрація і судочинство. Сигізмунд-Август став на бік поляків. Тоді посли Великого Князівства Литовського вирішили зірвати сейм і таємно виїхати з Любліна. Дрібна ж шляхта підтримала поляків, сподіваючись отримати привілеї.

Універсали про приєднання українських земель до Польщі

Польські магнати і шляхта порадили королеві оголосити універсал про відібрання у Литві та приєднання до Польщі Волині і Підляшшя. Литва ж, ослаблена Лівонською війною і внутрішніми суперечностями, не змогла захищати свої державні інтереси. Тоді король видав ще один універсал про приєднання до Польщі Київщини і Брацлавщини. Слід зазначити дві обставини цієї акції. Загарбання українських земель обґрунтовувалося тим, що нібито вони колись належали Польщі і що Польща від того мала і матиме неабияку користь. Про інтереси ж Великого Князівства Литовського як держави не згадувалося, тим більше про інтереси українського народу.

Територія Великого Князівства Литовського зменшилася вдвоє. Литовські делегати повернулися на сейм. Неспроможні захищати свої права литовські пани просили не забирати у них земель і залишити їм певну автономію держави. Найбільший опір унії чинили українські магнати – О.Чарторийський, К.Острозький, Б.Корецький, К.Вишневецький. Проте й вони невдовзі висловилися так: «Заявляємо вашій королевській милості, що ми приєднаємось як вільні і свобідні – з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях...».

Умови унії та її наслідки

Так було підписано 1 липня 1569р. Люблінську унію, так утворилася держава Річ Посполита (букв. – республіка) з виборним королем, спільним сеймом, спільною казною і монетою, єдиною зовнішньою політикою. Литва втратила свою державність, вона стала частиною Речі Посполитої, зберігаючи автономію лише у місцевому управлінні, організації війська та організації судочинства. Майже всі українські землі в литовську автономію вже не входили, оскільки нале-

жали Польщі, лише Берестейщина і Пінщина (пограничні з Білоруссю землі) залишилися за Литвою.

Люблінська унія стала подією величезної політичної ваги. Для України ж це мало серйозні наслідки. Переважна більшість українських земель опинилася під владою кріпосницької і католицької Польщі (лише Чернігово-Сіверські землі належали Московській державі, Буковина – Молдавії і Закарпаття – Угорщині). Під загрозу було поставлено саме існування українців як окремої народності.

Документи

З «НАПУЧЕННЯ КОРОЛЕВІ ПОЛЬСЬКОМУ СИГІЗМУНДУ-АВГУСТУ» УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА XVIст. СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО-РОКСОЛАНА

...«Моє» і «твоє» – два джерела всякої незгоди в суспільстві. Із-за них спочатку й виникають суперечки та судові позови, з яких народжується ненависть. З ненависті потім постають заколоти, а після заколотів наступає вже неминучий кінець державі. Отож аби королівство було здоровим, твої сенатори не повинні застановлятись над «моє» і «твоє». Хай цього ні обговорюють, ні вирішують: це інших сусідів стосується. Хай сенатори стануть отцями держави, далекими од чварів, дружніми, лагідними. Хай душу мають, не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро й чистосердно бачать, що шкодить, а що корисне державі.

Цього не може статися, доки вони самі будуть суддями власних справ. І потім, якби колись те рішення попереднього сейму ти прийняв, всякому сказано, що треба встановити в державі суд з виборних суддів і туди передати всі суперечки з приводу приватних справ, щоб ти не міг оскаржити їх. Хай їхня ухвала буде остаточною, що б вони не вирішили.

...Добирай собі людей не за титулами, але дивись на їхні діла, які сприяють осягненню найвищих посад у твоїй державі. Таких людей у давнину називали філософами, бо вони такі знання давали королям, які потрібні їм були при правлінні і на яких тримається життя людей.

(Українська література XIV–XVIст. – Київ, 1988. – С.127– 128, 133).

Завдання

1. Поясніть позицію магнатів і шляхти Великого Князівства Литовського щодо унії з Польщею.
2. Чим відрізняється Люблінська унія від усіх попередніх?
3. Чому українське панство змогло протистояти загарбанню Польщею України?
4. Прокоментуйте наведений уривок з «Напучення» С.Оріховського-Роксолана.

§ 13. ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА І ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Передумови появи козацтва

Майже три століття історія України, її внутрішнє життя, господарство, побут, культура, відносини з сусідніми державами, антифеодальний та національно-визвольний рух українського народу визначалися наявністю особливого стану населення – козацтва. Як висловився один із істориків XIXст., воно, «подібно летючій кометі, вибухнуло на Україні, грізно пронеслося по світові, вогненною рисою позначило свій слід в історії». Саме козацтво визволило значну територію України від польсько-шляхетського панування, створило козацьку державу, яка проіснувала майже півтора століття. Тому й не дивно, що козацтво було в центрі уваги багатьох мандрівників, політиків, дослідників, починаючи від XVII і завершуючи XXст.

Що ж таке козацтво? Коли воно виникло? Що зумовило його появу? З яких станів і прошарків суспільства формувалася нова категорія українського населення – козаки? Де були їхні перші поселення, звідки походить назва? На ці запитання багато дослідників намагалися дати відповідь, але й понині жодне з пояснень не вважають за абсолютну істину. Чому? По-перше, немає достатньої кількості історичних джерел, на підставі яких відтворюється картина минулого, в даному випадку процес виникнення і еволюції козацтва. По-друге, немає достовірних даних, які б свідчили, з якого часу можна вважати козацтво самостійною категорією українського населення, захисниками рідної землі з характерними рисами середньовічного рицарства.

Слово «козак», безперечно, тюркського походження (як і багато інших слів в українській мові). Не випадково ж, воно є в італійсько-татарському розмовнику 1330р., який був складений для генуезьких торговців. У мовах тюркських народів це слово означає вільну, озброєну людину, котра несе прикордонну сторожову службу. Отже, така категорія людей була і в інших народів, але унікальність цього явища в Україні, а саме козацтва, полягає в тому, що тут воно перетворилося на окремий суспільний стан з певними правами і привілеями, стан, який мав свою територію, незалежну від звичайної державної адміністрації.

Джерела формування козацтва

Передусім, згадаймо Київську Русь, коли на далекому півдні існувало Тмутараканське князівство. Як і в будь-якій іншій державі, тут проживали люди, основним обов'язком яких був захист кордонів від нападів ворогів. Це – так звані берладники і бродники. Потім землі Київської Русі були спустошені татарською навалою. Частину населення забрали в полон, частину – вбили, іншим вдалося врятуватися, сховавшись у лісах чи річкових плавнях. Ті, хто врятувався, згодом повертались до господарювання, займаючись рибальством, полюванням, почасти – землеробством. Звичайно, таких людей було небагато, але їх також необхідно враховувати. Оскільки, як уже зазначалося в попередніх розділах, в XIV–XVIст. на півдні України існував досить обширний мало-

заселений район – так зване Дике поле, в життя якого панівна верхівка майже ніколи не втручалася. Тому люди, котрі проживали на території Дикого поля, були дійсно вільними, незалежними від панів і від влади.

Цей південний степовий район України був надзвичайно благодатним щодо природних умов. Тут у численних річках, річечках, затоках і озерцях водилося багато риби. Тут були дрімучі ліси і непролазні плавні, широкий дикий степ, придатний для випасу худоби. Умови для полювання на птахів і звірів були також ідеальними. У дуплах дерев водилися медоносні бджоли. І все це – нічиє (хоча формально ця територія й належала Великому Князівству Литовському). Саме ця обставина й привернула увагу до Дикого поля людей сміливих, відважних, волелюбних. Були серед них і ті, хто шукав пригод, багатства й слави.

Такі люди навесні вирушали з київського Полісся і Волині на середнє й нижнє Подніпров'я – на так звані степові уходи – полювати на звіра, птицю, ловити рибу, збирати мед диких бджіл. А йшли вони в ці краї не поодинці, а ватагами на чолі з обраним отаманом. У разі необхідності такі ватаги (всі вони були озброєні) нападали на татар, перешкоджаючи їхньому просуванню в глиб українських земель або ж відбиваючи у них «ясир» і награбоване добро.

Кількарічні уходи давали змогу ватагам добре вивчити степи, сухопутні і водні шляхи, безпечні місця та зручні засідки для несподіваного нападу на татарські загони. Восени уходники із великими запасами меду, риби, хутра та різної худоби поверталися до своїх міст, містечок і сіл, в яких мешкали їхні родини. За право здійснювати такі уходи ватаги віддавали певну частину добра місцевим урядникам. Так що влада від тих уходів мала подвійну вигоду – уходники захищали кордони від татар, що не могла забезпечити держава, і давали їй матеріальний прибуток.

З яких прошарків і станів суспільства були уходники? З міщан, селян, бояр, шляхтичів і навіть з магнатів, оскільки кожен вбачав у цьому свою вигоду: один – матеріальний достаток, другий – незалежне від пана життя, третій – можливість випробувати свою військову доблесть і характер, четвертий – перспективи розширити (чи завести) своє землеволодіння. Більше того, дехто з уходників не повертався на зиму додому. Саме з таких уходників формувалися постійні жителі Нижнього та Середнього Подніпров'я, на яких невідомо в який час поширилася назва «козак».

Перші достовірні відомості про козаків

Вперше в документах слово «козак» пов'язується з українцями (а не просто згадується) у 1492р. Тоді татарський хан скаржився Великому князеві Литовському Олександрові, що кияни і черкасці напали під Тягинею на татарський корабель. У відповідь йому Олександр заявив, що одразу ж доручив розшукати тих «козаків». Наступного року черкаський староста Богдан Глинський напав зі своїм загоном на турецьку фортецю Очаків, і хан Менглі-Гірей називав їх також козаками. Тому дата першої згадки про козаків, які точно були українцями, вважається початком козацтва в Україні.

Уже у 1520р. уряд наказав черкаському старості Сеньку Полозовичу набрати загін козаків для організації прикордонної варти. У пізніших

літописах таке використання козаків для боротьби з татарами пов'язується з конкретними історичними особами. Так, у «Короткому описі Малої Росії» зазначено: «А Жигмонд перший і після нього інші королі польські на підтвердження давніх прав їх козацьких привілеїв свої давали їм і року 1506 першим був гетьман військ запорізьких з роду сенаторського, котрого іменують Прецлав Лянцкоронський, цей багато разів землю турецьку з козаками воював». Тобто йдеться про те, що старости прикордонних заселених земель, такі як згаданий Прецлав Лянцкоронський, Остап Дашкевич, Венжик Хмельницький, Бернард Претвич та інші, використовували козаків для захисту південних рубежів країни. Це пояснюється і досить лояльним ставленням уряду до козаків, як зазначено в документах XVIст., – «своєвольників», «своєвільних» людей.

Кількість цих козаків-своєвольників невпинно збільшувалася. Найчастіше уходники осідали в степах і плавнях, утворюючи невеликі поселення, або «гнізда». Вже у першій половині XVIст. багато їх проживало на Брацлавщині (Подніпров'я). Таких козаків-поселенців називали городовими. Вони проживали поруч з міщанами, селянами, духовенством. Та були ще й інші козаки, яких називали низовими. Ці проживали нижче дніпровських порогів (пороги – між сучасними містами Дніпропетровськ та Запоріжжя).

Запорозька Січ

Виникнення низового козацтва пов'язано з утворенням Запорозької Січі і діяльністю українського феодала князя Дмитра Вишневецького. Від початку освоєння уходниками нових земель вони у придатних місцях будували невеличкі укріплення (засіки, січі). Так поступово виникла система укріплень, а згодом сформувався і союз козацьких поселень.

У 40-х роках XVIст. козакувати почав і князь Дмитро Вишневецький. Саме він об'єднав розпорошені козацькі ватаги і збудував на Дніпровому острові Хортиця (1552) твердиню – замок, в якому розташувалася козацька залога, розмістилися запаси зброї, боєприпасів та продовольства. Так утворилася Запорозька Січ – центральне укріплене поселення козаків, де перебувало також військове й адміністративне управління контрольованої козаками території. Цю ж саму назву вживали і на означення всієї території, яка ще називалася Запорозькими Вольностями. Січ (як укріплення) кілька років переносилася на інше місце, де дістала додаткову назву від річки, на якій вона розташувалася, або місцевості – Хортицька, Токмаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Підпільнянська (вона ж – Нова, Покровська). Інколи козаки поверталися на старе місце. А причини перенесення Січі були різними. Січ, де розміщувалося козацьке управління, ще називали «кіш», або «кіш Запорозький». Слово «кіш» тюркського походження, воно означало ставку, резиденцію вождя.

Гетьман Дмитро Вишневецький

Це – особа історична і легендарна. Потомок знатного князівського роду, він деякий час був черкаським і канівським старостою, організовував оборону від турецько-татарських нападів. Саме на оборону він спрямовував і організацію козаків, і будівництво замку. Вишневецький звертався за допомогою до польського короля і князя Великого Князівства Литовського

Сигізмунда-Августа, але той йому відмовив. Тоді Вишневецький звернувся до російського царя Івана IV, запропонувавши спільний похід на Крим і турецькі фортеці.

У 1556р. такий похід відбувся на кримські міста-фортеці Аслам-Керман і Очаків. Та влітку наступного року татари напали на Хортицьку Січ і зруйнували її. Тоді козаки заснували нове центральне поселення на острові Томаківка (біля впадіння р.Томаківка у Дніпро).

Ставши на службу до російського царя, Дмитро Вишневецький кілька разів зі своїми загонами здійснював походи в Крим. Походи козаків послаблювали агресію татар на українські землі, оскільки змушували їх тримати свої війська для оборони власних фортець. Під час походів козаки звільняли невільників і повертали їх в Україну. У 1563р. Вишневецький очолив похід у Молдову, де потрапив у полон. Його відіслали в Царгород і там стратили. Історична легенда пов'язує ім'я Вишневецького з пісенним Байдою, якого турки скинули з вежі на гак. Три дні висів він зачеплений ребром на гаку, не прохаючи пощади, а глузуючи з ворогів. Турки не витримали глузувань і застрелили Вишневецького-Байду.

Загибель Вишневецького не викликала розпаду козацької організації. Більше того, після Люблінської унії Литви з Польщею (коли українські землі опинилися під гнітом шляхетської Польщі, коли швидко зростає розмір панщини в Галичині та на Волині, в Північній Київщині і на Західному Поділлі і посилюється національно-релігійний гніт, особливо в містах) кількість козаків значно зростає. Причому серед втікачів на Січ переважали селяни і міщани, які привнесли суттєві зміни в козацьке середовище.

Початок реєстру козаків

Щоб врегулювати відносини з татарами і турками, які постійно скаржилися на козаків, король Сигізмунд-Август у 1572р. видав наказ. У ньому зазначалося, що частина заможних козаків повинна перебувати на державній службі для охорони південного кордону від татаро-турецьких нападів. Триста заможних козаків було занесено до особливого списку (реєстру). Так з'явилася категорія реєстрового козацтва, якому виплачували за службу гроші (жолд) і надавали певні привілеї. Тобто юридично вже було визнано сам факт появи нового соціального стану з його обов'язками і правами.

Козацький стан у феодальній структурі суспільства Речі Посполитої мав проміжне становище між селянством і шляхтою. Як і шляхтич, козак відбував військову службу і звільнявся від кріпацтва. Але на відміну від шляхтича, він не мав права на підданих. Він, як і селянин, сам працював у своєму господарстві, або ж наймав робітника за свій кошт.

У 1576р. король Стефан Баторій збільшив козацький реєстр до 600 чоловік і дав реєстровцям привілей (грамоту), в якому за ними визнавалося право власної військової, адміністративної та судової юрисдикції (тобто незалежності від державної адміністрації і суду). На Середньому Подніпров'ї була чітко окреслена територія з центром у містечку Терехтемирів (нині село на Київщині), де козаки мали виключне право на землеволодіння і управління. У цій грамоті вперше згадується козацьке містечко Самар (попередник сучасного Новомосковська Дніпропетровської області). Король вручив реєс-

тровим козакам кілька грамот і клейноди – символи влади, до яких належали корогва (прапор), бунчук, булава, тростина, пірнач, литаври, печатка. На рожевому полі корогви був зображений білий орел – герб Польщі, а на печатці – козак з мушкетом на лівому плечі і шаблею при боці (до наших днів збереглася печатка 1596р.).

Документи

З «ОПИСУ УКРАЇНИ» 1651р. Г.ЛЕВАССЕРА ДЕ БОПЛАНА

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідно для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5–6 тис. відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні, оскільки вони, як я вже казав, майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на чолі є також 4–6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, благеньку свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії.

Спорядившися ось так, вони спускаються по Борисфену. Отаман має на щоглі відзнаку і, звичайно, йде на третину корпусу попереду. Їхні човни тримаються так близько один біля одного, що майже торкаються веслом. Турки, звичайно, бувають попереджені про похід і тримають у гирлі Борисфена напоготові кілька галер, щоб не дати їм вийти з лиману. Але козаки хитріші: вони виходять темної ночі незадовго перед молодиком і переховуються в очеретах, які тягнуться на 3–4 льє вгору по Борисфену, куди галери заходити не наважуються, бо колись там зазнали лиха. Отож, задовольняючись чеканням на них у гирлі, татари завжди опиняються перед несподіванкою. А оскільки козаки не можуть пройти так швидко, щоб їх не помітили взагалі, то по всій країні здіймається тривога, досягаючи самого Константинополя. Та все недарма, бо ті часу не гають і так доречно використовують пору року, що уже через 36 чи 40 годин з'являються біля Анатолії. Прибувши туди, висаджуються на берег, кожен з рушницею в руці, залишаючи у кожному човні для охорони тільки двох чоловік і двох хлопців. Потім зненацька нападають на міста...

(Київ, 1990. – С.71–72).

Запитання

1. *У чому полягають причини виникнення козацтва?*
2. *Яке значення мали у виникненні козацтва географічний та природний фактори?*
3. *Чому, маючи відомості про козаків ще з XIVст., виникнення козацтва датується кінцем XVст.?*
4. *Знайдіть на карті райони розселення козаків.*

§ 14. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

Адміністративне управління і суд

Після Люблінської унії 1569р. і утворення Речі Посполитої на українських землях відбуваються зміни в адміністративному управлінні. Вища державна влада в Речі Посполитій належала королеві і великому (вальному) сеймові, до якого входили магнати, шляхта і верхівка католицького духовенства. Річ Посполита складалася з воєводств. Всі українські землі, захоплені Польщею наприкінці XIVст. і відібрані у Литви в 1569р., поділялися на 6 воєводств: Руське (землі – Львівська, Галицька, Перемишльська, Сянецька, Холмська), Белзьке (повіти – Бузький, Городельський, Грабовецький), Волинське (повіти – Володимирський, Луцький, Кременецький), Подільське (повіти – Кам'янець-Подільський, Червоноградський, Летичівський), Брацлавське (повіти – Брацлавський, Вінницький), Київське (повіти – Київський, Овруцький, Житомирський).

На чолі воєводств стояли воєводи. Воєводства поділялися на повіти, або староства. Їх очолювали старости і каштеляни (коменданти фортець). Інших помітних адміністративних змін не відбулося, оскільки польські порядки були впроваджені тут у життя ще раніше.

Певні зміни відбулися в організації судової системи. Передусім були поширені загальнодержавні порядки в судочинстві. Литовський Статут і українська урядова мова діяли лише у трьох воєводствах – Волинському, Брацлавському і Київському. Окрім того, апеляційною інстанцією був не Люблінський трибунал, а Луцький.

У волостях і повітах діяли місцеві сеймики, в яких шляхта вирішувала справи місцевого порядку та обирала своїх представників до вальних сеймів і трибуналів, а також судових урядовців.

Вищі стани суспільства

До вищих верств населення в Україні належали магнати і шляхта. Після 1569р. привілейоване становище здобули польські пани. Українські пани, забезпечуючи свої станові та особисті інтереси, як правило, ополячувалися і окатоличувалися. Поруч з польськими магнатами – Жолкевськими, Потоцькими, Конецпольськими, Калиновськими, Струсями – величезні землеволодіння мали українські магнати – Вишневецькі, Острозькі, Збаразькі, Немиричі та ін. Обширні земельні латифундії магнатів на Київщині, Брацлавщині і Лівобережній Україні давали їм змогу бути «королев'ятами», котрі не підпорядковувалися жодній адміністрації і майже не визнавали влади короля. Це були свого роду «удільні князі», які на своїх землях могли здійснювати суд над своїми підданими. Вони засновували міста і слободи, будували палаци, організовували військо, роздавали землю за службу своїм васалам.

У напрямку на схід і південний схід відбувався процес колонізації – заселення і господарського освоєння земель – народної і феодальної. Ново-

освоювані землі заселяли, головним чином, втікачі-селяни з районів розвинутого фільваркового господарства, де зростала панщина. Магнати оголошували «слободи», тобто на визначену кількість років новопоселенцям надавалися значні пільги у виконанні повинностей, що приваблювало селян і міщан.

На українські землі унія відкрила вільний шлях польській шляхті, яка заснувала тут фільварки і промисли. Українська шляхта частково ополячилася, а більшість її збідніла. Вона володіла невеликими маєтностями і залишалася у православній вірі. Під натиском польської експансії українська шляхта зближалася з народними масами, і саме тому багато шляхтичів поповнили козацькі ряди (наприклад, П.Сагайдачний), а в період Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – і ряди повстанців та керівників створюваної козацької держави.

За своїм становищем до шляхти примикало духовенство. Здебільшого служителі православної церкви були вихідцями із шляхти (Є.Плетенецький, Г.Балабан, С.Косів, П.Могила та ін.). Наступ католицької церкви спонукав православне духовенство охороняти свою віру, національні традиції і національні інтереси.

Міста і міщани

Українське міщанство переживало тяжкі часи. У міста України хлинув потік польських ремісників і торговців, німецьких колоністів, заохочуваних Польщею для переселення, щоб закріпити за собою завойовані землі. І хоча питома вага їх у загальній кількості жителів міст була незначною, та все ж вони користувалися привілеями, захоплювали в свої руки міське управління, право організації ремісничих цехів, а отже, і монополії на ремесла і торгівлю. Засилля іноземців особливо відчутним було у великих містах, таких як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів та ін.

Великі міста мали більш диференційовану структуру населення – міська верхівка (патриціат), середній міський етап (поспільство, бюргерство), міські низи (плебс). Ремісники – цехові і позацехові – не могли жити тільки з ремесла, а тому мали свої ділянки землі, які, хоч і частково, але забезпечували їх продуктами харчування. Населення малих міст і містечок займалося сільським господарством, торгівля і ремесло у них були мало розвинені.

Всі великі і, як правило, малі міста мали магдебурзьке право на самоуправління і управлялись магістратами. До магістрату входили війт, бурмистри, райці, лавники і писар. У малих містах управляла ратуша.

Багато міст і містечок перебували у приватній власності магнатів. Напередодні Визвольної війни середини XVII ст. таких міст налічувалося 80%. Їх жителі (і землероби, і ремісники) були в абсолютній залежності від власників.

У державних містах і містечках проживали магнати і шляхта, а їх піддані – на ділянках землі, котрі називалися юридиками, тобто незалежними від міської влади. Не підпорядковувалися магістратам і городові козаки, котрі мали свої органи управління.

Козаки

Городові козаки як категорія населення сформувалися наприкінці XVI – у першій половині XVIIст. Це була особлива суспільна верства населення в Україні, якої взагалі не існувало у суспільній структурі Речі Посполитої. І хоча уряд був зацікавлений у козаках, оскільки вони боронили кордони країни від татар, та все ж він постійно прагнув обмежити їх кількість або й взагалі ліквідувати. Саме цією суперечністю і пояснюється коливання кількості реєстрових козаків – все залежало від реального співвідношення сил в тій чи іншій ситуації. Однак козаки, викреслені урядом з реєстру («випищики»), йшли на Запорожжя, поповнювали ряди повстанців або й самі ставали організаторами повстань. Козаки були незадоволені і тим, що їхні володіння не були гарантовані від магнатсько-шляхетських посягань.

Селянство

Найтяжчим було становище у селян. У другій половині XVI – першій половині XVIIст. у зв'язку з поширенням магнатських і шляхетських фільварків зростає панщина. Крім того, селяни виконували додаткові роботи на ремонті шляхів, будівництві мостів, гребель, укріплень.

Державні села віддавалися в оренду приватним власникам, які за період оренди намагалися взяти якомога більший прибуток, навіть ціною повного розорення селян. Скарги («супліки») селян у державні суди майже не розглядалися. А кріпосним селянам взагалі не було куди скаржитися, оскільки суд над ними був панський. Тому з районів найбільшого розвитку панщини – з Галичини, Волині, Північної Київщини селяни втікали на слободи або на Запорожжя. Селяни польських магнатів і шляхти були для панів «хлопами», «бидлом», тобто худобою.

Національний склад населення

Переважну більщість населення України становили українці. Проте в містах, особливо великих, проживало також багато поляків, німців, вірменів, євреїв, греків, татар, турків, караїмів, волохів, значно менше сербів, угорців, циган. Оскільки польський уряд надавав привілеї іноземцям, зокрема полякам і німцям, то вони займалися торгівлею, орендували маєтності, промисли, мита, мали з того значний прибуток, частину якого віддавали державі або власникам міст.

У ряді міст існувало по кілька общин, кожна з яких мала своє самоуправління. Наприклад, у XVIст. в Кам'янці-Подільському існувало аж три магістрати – польський (з 1374), вірменський (з 1565) і український (з 1553). Вони мали свої житлові квартали, цехи, церкви, ринки. Такі ж юрисдикції були і у Львові. Польська купецько-лихварська верхівка намагалася поглинути українську міську громаду, що іноді їй вдавалося (у тому ж Кам'янці-Подільському в 1670р. українська громада була приєднана до польської).

В економічно розвинутих містах України проживало чимало вірменів. У Кам'янці-Подільському в середині XVIст. їх налічувалося 300 сімей, а у другій половині XVIIст. – 1200. Займалися вірмени здебільшого торгівлею та ювелірним ремеслом. Деякі з них окатоличувалися.

Єврейське населення проживало в основному в Галичині і на Волині. В середині XVIIст. в Україні налічувалося 120 тис. євреїв. Незважаючи на

певні урядові заборони проживати в певних містах, купецько-лихварська верхівка євреїв належала до числа найбільш заможних і впливових жителів міста.

Татари, турки і волохи служили переважно найманцями в озброєних загонах магнатів і шляхти. Деякі з них займалися незначною торгівлею та ремеслом.

Звичайно, серед іноземців були також і бідняки, інтереси яких майже нічим не відрізнялися від інтересів українського населення. У цілому окремі національні юрисдикції, різні національні та релігійні інтереси загострювали протиріччя у суспільстві.

Документи

З «ОПИСУ УКРАЇНИ» 1651р. Г.ЛЕВАССЕРА ДЕ БОПЛАНА

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому, залежно від поділу, який тримають, певну кількість буассо (франц. — міра) зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдвом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року — третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе, неначе в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі). Тому як трапляється, то ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів та опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені...

(Київ, 1990. — С. 32-33).

Запитання

1. Спробуйте накреслити схему адміністративного управління Речі Посполитої і в ній — українських земель.

2. Що спільного було у правовому становищі різних прошарків українського суспільства?

3. Прокоментуйте наведений уривок з «Опису України».

§ 15. УКРАЇНА XV-XVI ст. В ОПИСАХ ЧУЖИНЦІВ

Найдавніші свідчення

Період становлення і розквіту Київської Русі свого часу описали іноземні автори (араби – Ібн-Хордадбе, Аль-Джайгані, Ібн-Фадланд, Аль-Масуді, Ібн-Даст, Ібн-Якуб, Едрісі; візантійці – Прокопій Кесарійський, Патріарх Фотій, імператор Констянтин Порфирородний, Лев Диякон; західноєвропейці – Бруно з Кверфурта, Тітмар Мерзебурзький). Значно бідніші відомості маємо про період роздроблення держави на окремі князівства, монголо-татарське поневолення та початок перебування українських земель у складі Литви і Польщі. Це – відомості легата (посла) Папи Римського Плано Карпіні, котрий побував у Галицько-Волинському князівстві і в столиці Русі – Києві. Через кілька років після нього (1252) посол французького короля Людовіка IX Вільгельм Рубрук-віст проїхав з Константинополя через Крим, Перекоп, Донщину в Золоту Орду і залишив опис цих країв, зокрема спогади про українців, котрі жили на правобережжі р.Дон.

Відтак майже на півтора століття українські землі, поневолені татарами, випали з поля зору чужинецьких мандрівників. Лише наприкінці XIVст. в Литві, яка захопила більшість українських земель, побував головний начальник Тевтонського ордену Конрат Кінбург. Після двомісячного перебування з дипломатичною місією у Литві він залишив «Щоденник». Його відомості дуже скупі: розповідається про чисельну перевагу русинів, тобто українців і білорусів, у цьому князівстві, про заняття русинів ремеслом і торгівлею, про їхню заможність та про перевагу кількості православних церков над католицькими.

На порозі нової доби

XV століття відкрило для європейського світу завісу невідомості про обширний край Центральних українських земель, Причорномор'я та Криму. Це було пов'язано, зокрема, з розвитком торгівлі у Середземноморському басейні, до північно-східного кордону, до якого входили Крим та Причорномор'я. Так, француз Жільбер де Лянуа, котрий свого часу був послом Франції, Англії, Бургундії, серед цікавих описів мандрівного життя залишив спомини про перебування (1421) в Київській Русі, зокрема в Галичині, на Волині і Поділлі, в малозаселеному степовому Подніпров'ї та в Криму. Він описав побут українських князівських родин, в яких він зупинявся: «Вони гостили мене обідом і подарували пару вишиваних руських рукавиць, а його лицарі (старшини) дали мені інші подарунки... шапки і рукавиці, подібні футрам куни і татарські ножі».

16 років прожив у Криму і приазовських степах венеціанець – купець Йосафат Барбара. Він перший познайомив Європу з приазовськими землями, хоча його подорожні описи було видано у Венеції майже через 100 років (в 1543) після їх написання. Значне місце в описах надається природі Приазов'я і Криму, кримським містам.

У 1473р. на шляху до Персії через Україну проїхав венеціанський посол Амвросій Контаріні, який чрез 10 років опублікував свої подорожні нотатки.

Він побував у Луцьку, Житомирі, Білгородці, Черкасах. Цікавий опис залишив про місто Кафу у Криму.

Наприкінці XV – початку XVIст. у зв'язку з так званою турецькою проблемою посилюється увага європейських освічених кіл, зокрема італійських і німецьких гуманістів, до українських земель. Саме на цей час припадає зростання турецько-татарської агресії на європейський світ і виникнення запорозького козацтва, що стало головною перепоною цій загрозі. Тоді пишуться вже не просто подорожні замітки, а спеціальні огляди земель і народів східної Європи та Причорномор'я. Таким оглядом і була латиномовна праця польського гуманіста Матея Меховіти «Трактат про дві Сарматії», перше видання якої здійснили у Кракові у 1517р. (російською мовою книга вийшла в 1936р.). Книга перевидавалася багато разів латинською, італійською і німецькою мовами і тривалий час була основним джерелом відомостей про Східну Європу в цілому і про Україну зокрема. Зауважимо два важливих моменти в праці Меховіти. По-перше, він пише про українських козаків як селян-втікачів. По-друге, чітко розрізняючи поняття Московія і Русія, описує руські землі – географію, природу, населення України. («Далі, біля Сарматських гір, живе народ руський, на чолі котрого стоять знатні люди з поляків – в Коломиї, Жидачуві, Снятині, Рогатині, в Буско та ін... В напрямку до центру Русії лежить Львівська земля, а в ній добре укріплене місто того ж імені з двома замками – верхнім і нижнім. Це – столиця Русії. На північ ідуть округи Холмський і Белзький. Львівська ж земля в центрі...»). Меховіти окремо описує українські землі, що належали тоді Польщі, і ті, що входили до складу Великого Князівства Литовського, де «на південь за Київ живуть всі руські, говорять по-руському чи по-слов'янському, дотримуються грецького обряду і підпорядковуються патріарху константинопольському».

Слід згадати також свідчення сучасника Меховіти італійця Альберта Кампензе про Київ на Бористені, який «є одним з найгарніших і найбагатших міст, незважаючи на те, що був пограбований і спустошений до краю жорстокістю і несамовитістю татар, котрі ще і тепер, сусідуючи з Литвою, роблять часті напади на землі росів, від чого ці землі під цей час дуже мало заселені».

Перші згадки про козаків

Двічі з дипломатичною місією побував у Москві посол австрійського імператора С.Герберштейн, який у 1549р. видав у Відні свої «Записки про Московію». Вони багато разів перевидавалися, а відтак були відомі і в ренесансній Західній Європі. Описуючи сусідні з Московською державою народи, автор згадує українських козаків, яких називає «черкасами» (від назви м.Черкаси), їхнього старшого Остапа Дашкевича, русичів, котрі проживали у Києві, на Волині і Сіверщині. Крім багатьох інших зауважень, Герберштейн зазначає, що «південніше Черкас більше християнських поселень немає».

З середини XVIст. відомості про Україну-Русь знаходимо вже в наукових працях західноєвропейських вчених, як-то: у німецького вченого-гуманіста С.Мюнстера («Космографія», 1541), у французького вченого-географа Андре Тев'є («Всесвітня космографія», 1578), у поляка, котрий навчався в Італії,

Яна Красінського («Полонія», 1574) та в ін. Їхні твори користувалися величезним успіхом у Західній Європі.

Серед авторів-чужинців, котрі побували в Україні у другій половині XVI – першій половині XVIIст., зазначимо найзначніших і найвідоміших, оскільки їхні записки часто використовують дослідники при вивченні історії та культури українського народу.

У 1550р. Україною подорожував литовець Михайло Литвин, який залишив нам вельми цікаві описи про природні багатства Київщини і Подніпров'я – про родючі землі й багаті звіром і птицею ліси та степи, про ріки, які «в час поповнення свіжою водою з джерел щорічно з початком березня наповнюються такою силою риби, що кинутий до неї спис насаджується і стоїть повисно, ніби встромлений у землю – так густо збивається там риба». За словами М.Литвина, над Дніпром у містах і селах живе багато народу, хороброго і вправного, а тому «в цій країні дуже легко набирають добрих воїнів». Він звернув увагу і на лихо, що переслідує українські землі – напади татар, і на лихо, що призводить до масових захворювань, знищення посівів сараною та ін.

«Кажуть, що грунт цієї країни такий добрий і плодючий, що коли залишається в полі плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заростає травою, що знайти його тяжко. Країна наповнена медом і воском і могла б прогодувати величезну кількість отар, коли би була можливість їх розводити», – це вже з записок дослідника і археолога Блеза де Віженера (виданих у Парижі в 1573р.) про Україну – Чéрвону Русь (Галичину), Волинь і Поділля. Він пише, що українська земля «дуже добра, дуже плодюча, добре заселена і була б ще більше залюднена, якби не набіги татар...».

Наприкінці XVIст. запорозьке козацтво вже було добре відоме в Європі успішними морськими походами, боротьбою з татарською агресією. Міжнародному авторитетові козаків сприяли також характеристики, дані іноземними мандрівниками і вченими. Наприклад, італієць Гамберіні у 1584р. писав: «З козаків можна зібрати 14–15 тисяч добірного, добре озброєного війська, що прагне більш слави, ніж наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя – шаблі і рушниці, яких у них ніколи не бракує. Здатні вони до війни пішої й кінної... дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі».

Саме ця обставина і спроба німецького цісаря Рудольфа II взяти козаків до себе на службу привела на Січ його посла Еріха Лясоту. Влітку 1594р. він цілий місяць жив на Запорозькій Січі, яка тоді розташовувалася на о.Базавлук, а отже, мав добру нагоду спостерігати за звичаями і побутом козаків, описати устрій Січі. Запорожці у нього – це хоробрі і підприємливі люди, котрі з раннього віку «вправляються у військовому ділі і прекрасно вивчили ворога – турків і татар... Вони мають власні гармати і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них є зайвим наймати і утримувати окремих гарматників... Їх старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більше плати». Крім Запорозької Січі і козацтва, «на котре оглядається і ціла Польща», Лясота описав українські міста, через які він проїжджав – Львів, Кам'янець-Подільський, Київ, Прилуки, Переяслав та ін.

Звичайно, тут названо не всіх чужинців, які побіжно чи грунтовно описували Україну протягом XVIст. Важливо інше – те, що Україна з її козацтвом ставала фактом європейської історії і фактором міжнародних відносин у Центральній та Східній Європі.

ІЗ ЗАПИСОК ПРО УКРАЇНСЬКІ МІСТА ЕРІХА ЛЯСОТИ (1594р.)

Львів – столиця Червоної Русі. В місті є єпископська кафедра, воєводство, кастелянія і староство; має два замки: один у місті, інший поза містом на високій горі; звідки відкривається вигляд на декілька миль. В цьому місті багата торгівля: її ведуть переважно вірмени, які тут поселилися і мають прекрасну церкву, де і проводять богослужіння за звичаями свого обряду...

Прилуки – велике, нове укріплене місто з замком; в ньому є 4 тисячі домів над річкою Десною... Місто це оточене прекрасними і родючими ланами і пасовиськами, серед котрих розташовані поодиноко маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни від раптових нападів татарів і обороняються від них; тому кожен селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці; бо вони дуже часто перебувають в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них.

(В.Січинський. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. С.15–16).

1. Визначте, на що звертали увагу іноземці, описуючи Україну.

2. Чому в XV-XVIст. зростає інтерес чужинців до України?

3. З якою метою в Україні перебували іноземні дипломати?

§ 16. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст.

Передумови релігійних процесів в Україні

Релігійне життя в Україні в цей період відзначається надзвичайною складністю. Це зумовлювалося насамперед зовнішніми обставинами, суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, становищем всередині церкви та міжнародними відносинами. Не слід забувати, що український народ тоді перебував під іноземним володінням, частина – під владою католицької Польщі, а більша частина його – під владою католицько-православної Литви, після 1569р. – знову під владою Польщі.

Внаслідок природного розвитку продуктивних сил, подальшого відокремлення ремесел від сільського господарства збільшується кількість міського населення, а отже, збільшується і потреба в сільськогосподарській продукції на ринку. Крім того, наприкінці XVст. почалася епоха Великих географічних відкриттів, що привело до притоку золота до Європи, розвитку мануфактурного виробництва, а отже, і до потреби в сировині. Тому з середини XVIст. розпочалося швидке зростання шляхетного землеволодіння, пов'язаного з ринком. Тобто, шляхта в Литві, з одного боку, прагнула досягти політичних прав, які мали магнати (аристократія, крупні землевласники), а з другого боку – цього можна було досягти тільки через збільшення економічної могутності, тобто через розширення землеволодіння.

Це свідчило, зокрема, про активний наступ шляхти (і в Польщі, і в Литві) на церковне землеволодіння. До XVIст. включно, незважаючи на всі ті переваги в правах, які мала католицька церква, переважаючою (за кількістю віруючих, церков і землеволодіння) залишалася все ж таки православна церква. Найбагатшим на той час був Києво-Печерський монастир. Наприкінці XVIст. йому належали м.Васильків із замками, 50 сіл, 5 селищ, 3 присілки, 2 рибних «уходи» (місце для рибальства), рудокопня, пасіка. Монастир одержував частину данини медом. Церква отримувала десятину (ще відтоді, коли на Русі було впроваджено християнство). Але в першій половині XVIст. було чимало випадків, коли шляхта відмовлялася давати десятину церкві.

Водночас церковні люди, піддані єпископів і монастирів не відбували жодних міських повинностей (наприклад, ремонт доріг, мостів, замків), що викликало незадоволення шляхти і міщан. Це був грунт для поширення в Україні (через Польщу і Литву) реформаційного руху та ідей гуманізму.*

* Гуманізм – це напрям у науці і культурі, що спирався на досягнення старогрецької і староримської культур і мав своїм головним гаслом свободу наукових дослідів та свободу думки.

Реформація

Реформація (від. лат reformatio – перетворення, виправлення) – це широкий антикатолицький рух у Європі першої половини XVIст., пов'язаний з переходом від феодалізму до буржуазного суспільства. Це була релігійна оболонка тих процесів, котрі відбувалися у світському житті, оскільки народжувався новий суспільний стан – буржуазія, яка не була пов'язана із землеволодінням. Антикатолицький рух виступав проти церковного землеволодіння, за здешевлення церкви і за обмеження влади церкви та духовенства. Участь у ньому брали різні прошарки суспільства, в тому числі і плебейсько-селянські маси. Цей рух започаткував основи третьої гілки християнської релігії – протестантизму. У різних країнах реформація відбувалася по-своєму. Найголовнішим наслідком було те, що від католицизму відокремилося понад десять країн (Англія, Шотландія, Данія, Швейцарія та ін., частково Німеччина, Чехія, Угорщина).

Найвидатнішими представниками реформації були М.Лютер, Ж.Кальвін, Т.Мюнцер. А наймогутнішим рухом стала Селянська війна в Німеччині 1524-1525 рр.

У першій половині XVIст. в Україні поруч з посиленим наступом католицизму швидкого поширення у різних формах набув протестантизм (лютеранство, соцініанство, кальвінізм – назви походять від імен головних теоретиків-богословів). Тому католицька церква повинна була зміцнити свої позиції у боротьбі з реформацією, а в Україні та Білорусії – і в наступі на Православ'я. У 1540р. Папа Римський офіційно затвердив католицький монашеський орден єзуїтів, який не обмежувався у своїй діяльності церковними справами, а активно втручався в політичне життя держав. Єзуїтський орден брав участь в інквізиціях. Він мав дуже сувору дисципліну, його глава підпорядковувався тільки Папі Римському. Єзуїти ходили у цивільному одязі, за своїми моральними нормами могли діяти згідно з обставинами, в тому числі й відмовлятися від клятв.

Становище православної церкви

Православна церква в Україні (і в Білорусії) перебувала в скрутному становищі. Справа в тому, що покровителька Православ'я у східнослов'янських землях константинопольська патріархія сама втратила захист і підтримку правителів Візантійської імперії, оскільки в 1453р. турки взяли Константинополь (Царгород, Стамбул). Пристосування до османського панування було нелегким. Християнство в мусульманській Туреччині (Оттоманській Порті) вважалося другорядною релігією. Церква переживала внутрішні незгоди, вищі православні ієрархи вели боротьбу за патріарший трон, на якому ніхто не міг утриматися. Це давало змогу збагатитися турецьким чиновникам, підтримки яких шукали претенденти. Тільки протягом другої половини XVст. змінилося 18 константинопольських патріархів, а в XVIст. – 22. Грецька православна церква сама боролася за виживання.

Якщо в Московській державі православна церква була «державною», то в Україні й Білорусії – другорядною. Отже, не було як урядової підтримки, так і дієвої підтримки константинопольського патріарха. Для прикладу наведемо такий факт. Згідно з грамотою короля Сигізмунда I Старого (1509), намісник Галицької православної єпархії для зайняття цієї посади повинен

був одержати згоду митрополита Київського, Католицького Львівського архієпископа, а також підтвердження короля. За часів правління короля Сигізмунда-Августа на Віленському сеймі 1563р. православну шляхту урівняли в правах з католицькою. Але через кілька років релігійна ситуація в Україні ускладнилася ще більше.

Українська православна церква після Люблінської унії 1569р.

Перехід переважної більшості українських земель під владу католицької Польщі загострив питання щодо існування православної церкви. Всі згадані раніше процеси відбувалися і в другій половині XVIст., набравши більш різких форм. Так, у 1583р. король Стефан Баторій розпорядився відібрати землю у всіх полоцьких православних церков і монастирів і передати її єзуїтам. А наступного року у Львові за наказом архієпископа католики напали на православні церкви й монастирі, вигнали з них священиків і заборонили відправляти в них богослужіння. Такі випадки не були поодинокими. Королі, як правило, призначали на вищі посади духовенства світських людей.

Після Люблінської унії посилилися втручання у справи церкви мирян (світських людей, громади), більш того, загострилася ідеологічна боротьба щодо подальшої долі православної церкви.

На захист православної церкви стали деякі українські магнати. Серед них був і польський гетьман Григорій Ходкевич, котрий у себе в Заблудові дав притулок московському першодрукареві Івану Федорову, підтримавши його друкарню. Найбільші заслуги перед православною церквою мав князь Костянтин-Василь Острозький. Це в його маєтку – містечку Острозі – в 1570р. була заснована Греко-слов'янська академія, навколо якої гуртувалися вчені й письменники. В академії здобували православну освіту, тут було видано «Острозьку біблію» Івана Федорова (на Україні його звали Федоровичем). Але ці поодинокі українські патріоти не могли самі врятувати православну церкву, оскільки більшість магнатів і шляхти, прагнучи почестей, посад і багатства, переходили в католицьку віру.

Православна церква за рівнем освіти поступалася католицькій церкві. Вона культурно зубожіла, її література обмежувалася церковно-богослужебними книгами. Той, хто прагнув здобути високу освіту в західноєвропейських університетах, прилучитися до високої культури, мусив звертатися до латинських книг або переходити (назовсім чи тимчасово) в католицтво.

Рятівним засобом для Православ'я в Речі Посполитій було утворення церковних братств. Перші церковні братства українські православні міщани – торговці і ремісники – утворили ще в другій половині XVст., але поширення вони набули через століття. Спочатку братства надавали матеріальну допомогу церквам, підтримували дисципліну в церкві, опікували сиріт і старців. Відтак вони почали впливати на обрання священиків, єпископів. Братства існували в кожному місті і містечку Галичини, Волині, Поділля, Київщини. Іноді опікунство над церквами призводило до конфліктів між братствами і вищим духовенством. Братства також встановлювали через грецьких церковних служителів зв'язки з Москвою, отримували матеріальну допомогу для діяльності своїх шкіл і друкарень. Від патріарха Єремії (1586р.) Львівське Успенське братство, а згодом і братства Києва та Луцька отриму-

вали право контролювати духовенство і підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо константинопольському патріарху. Це право називалося ставропігією, а братства стали ставропігійними (тобто незалежними).

Братства організовували книгодрукарні, де видавали церковні книги, засновували школи, в яких навчали дітей українською мовою.

Братська церковна унія

Культурна і благодійна діяльність братств, не змогла вирішити питання про необхідність реформ православної церкви. Тому в прихильників українського магната К.Острозького зародилася ідея унії православної та католицької церков (тут слід згадати Флорентійську унію 1439р.), але зі збереженням грецького обряду і прав Київської митрополії. У 1583р. К.Острозький розпочав переговори з панським легатом (послом) Антоніо Поссевіно. Однодумцем Острозького був берестейський каштелян, пізніше Володимирський і Луцький православний єпископ Іпатій Потій, котрий написав низку полемічних творів, в яких обгрунтовував необхідність уній. За унію виступав і польський єзуїт Петро Скарга. З 80-х років XVIст. між католиками і православними, між прихильниками і противниками уній в середовищі православного духовенства розпочалася жорстока ідейна боротьба. Нині відомо понад 150 творів так званої полемічної літератури представників різних таборів.

Безпосереднім поштовхом до інтенсивних переговорів щодо укладання унії стала подія за межами України. У 1589р. після півріччної ізоляції в Москві Константинопольський патріарх Єремія дав згоду на утворення патріаршества в Московській державі.

У тому ж році Єремія відвідав Україну. Він підтримав львівське братство в його протистоянні з єпископом Гедеоном, усунув з посади київського митрополита Онисифора Дівочку (за порушення церковних канонів) і на його місце призначив Михайла Рогозу. Одного з місцевих єпископів Єремія уповноважив бути своїм екзархом для нагляду за діяльністю православного вищого духовенства, включаючи митрополита. Такі вчинки, зрештою, викликали незадоволення духовенства. Отже, традиційна православна церква переживала серйозні зрушення. При цьому слід враховувати ідеологічний наступ на православну церкву католицизму та протестантизму (хоч між ними точилася боротьба), а також проникнення ідей західноєвропейського гуманізму, оскільки українські та білоруські обдаровані юнаки навчалися в західноєвропейських університетах.

В цій ситуації ряд представників вищого православного духовенства активізували переговори щодо заключення унії (Гедеон Балабан, Іпатій Потій, волинський єпископ Кирило Терлецький, митрополит Михайло Рогоза та ін.). На загальному зборі єпископів у Сокалі (1594) майже всі вони підписали декларацію про згоду на унію (в ній містилася і скарга на патріархів). Заручившись згодою короля Сизігмунда III щодо гарантій непорушності православних церков і єпархій, літургій, обряду і звичаїв, єпископи Іпатій Потій та Кирило Терлецький восени 1595 р. поїхали до Риму домогтися визнання папою Климентієм VII свого верховенства над Київською митрополією. Папа затвердив подані ними 33 пункти «Статей унії».

Однак ще не прийнята на соборі унія викликала суперечності у середовищі вищого духовенства. Проти неї почали виступати навіть деякі з єпископів, котрі підписували декларацію, а також і сам князь К.-В.Острозький.

У жовтні 1596р. в м.Брест (Берестi) зібрався собор прихильників унії з метою її юридичного оформлення. Противники унії також зібралися у Бресті (в палаці Острозького) і висловилися проти унії. Король Сигізмунд III підтримав унію. Що стосується народних мас, які були далекими від політики і нічого не знали про стан патріархії, то вони взагалі сприйняли унію негативно.

Українська (і білоруська) церква розпалася на два табори – православних і уніатів. Між ними розпочалася боротьба.

Релігійне життя в Україні наприкінці XVI – в першій половині XVIIст.

Брестська церковна унія спричинила посилення національно-культурного руху в Україні. Захист Православ'я був одним з основних гасел визвольної боротьби українського народу. Боротьба ця послаблювалася релігійною роз'єднаністю народу. З різних мотивів і за різних обставин кількість уніатів збільшувалася (головним чином, в Галичині, де сильнішим був тиск католицизму), в тому числі й за рахунок відомих антиуніатських ідеологів (наприклад, визначний церковний і культурний діяч, ректор Київської Братської школи Мелетій Смотрицький у 20-х роках XVIIст. став уніатом). На початку XVIIст. в Україні не було жодного православного єпископа.

З іншого боку, уніатська церква не була урівняна з католицькою. Більше того, католицьке духовенство негативно ставилося до унії, бо вона нібито стала на перешкоді подальшому окатоличенню українського та білоруського народів. Що стосується королівської влади, то вона віддавала уніатам перевагу над православними, але визнавала їх «нижчими» від католиків. Слід зазначити, що уніатська церква відігравала роль культурного містка між Україною і Західною Європою.

Згодом на захист православної церкви стало козацтво. Загострилася міжконфесійна боротьба. Козаки не допустили переїзду до Києва уніатського митрополита Іпатія Потія і його наступника Йосифа Рутського. У 1615р. в Києві виникло Богоявленське братство, а при ньому і школа. В Києво-Печерській лаврі архімандрит Єлисей Плетенецький заснував друкарню і видавав книжки, що сприяли зміцненню православної віри. У 1620р. гетьман Петро Сагайдачний разом з усім Кошем запорозьким записався до Богоявленського братства, чим засвідчив, що козацтво стає на бік Православ'я і що Київ є духовною столицею українського народу. У тому ж році, скориставшись перебуванням у Києві єрусалимського патріарха Теофана, Сагайдачний домігся від нього висвячення нового православного Київського митрополита і п'ятьох єпископів для єпархій (єпископи яких перейшли в унію).

За митрополита Йосифа Рутського (1613-1637) уніатська церква також пережила внутрішню реформацію – чернечого життя, дисципліни духовенства, семінарій для підготовки духовенства. Він домігся від Папи Римського декрету, який забороняв уніатам перехід у католицьку віру. Окрім того,

Йосиф Рутський боровся за чистоту грецького обряду в богослужінні, за церкву, в якій закріплювалися б українські звичаї. Богослужіння у храмах відбувалося церковнослов'янською (на той час літературною українською) мовою.

Таким чином, змін зазнавали обидві церкви, але разом з тим, на цьому грунті посилювалося роз'єднання одного народу. Як тоді казали, «Русь нищить Русь», тобто українці протистоять українцям. Водночас перед наступом католицизму обидві церкви перебували в тяжкому стані.

Тоді в середовищі вищих православних і уніатських ієрархів виникла ідея об'єднання обох церков шляхом утворення Київського патріархату, який мав би своє самоуправління, але при верховній владі Папи Римського. Однак справа об'єднання, започаткована М.Смотрицьким і Й.Рутським, не вирішувалася тривалий час. Король Владислав IV у 1632р. видав «Пункти заспокоєння обивателів грецької віри», згідно з якими єпархії поділилися і узаконилося існування двох митрополитів. Православним митрополитом став Петро Могила, який до того був архімандритом Києво-Печерської лаври.

П.Могила (народився 1596р.), виходець зі знатного молдовського роду, що жив у Галичині, мав добру освіту і був одним із найвизначніших церковних та культурних діячів України XVIIст. Він зумів піднести авторитет митрополита, скасував привілеї братства, об'єднав школу Києво-Печерської лаври із школою Богоявленського братства, перетворивши її на колегію (1632), яка пізніше дістала назву Києво-Могилянської. Окрім того, він домігся повернення православній церкві відібраних у неї маєтків, чимало зробив для розвитку друкарень і піднесення православної церкви. П.Могила також прагнув до об'єднання двох українських церков, але зробити це йому не вдалося. У 1647р. П.Могила помер.

Таким чином, релігійна ситуація в Україні наприкінці XVI – в першій половині XVIIст. була складною і драматичною. Як у Західній Європі від католицизму відокремлювався протестантизм, так в Україні і Білорусії від православ'я відокремилося уніатство.

Документи

1. З МЕМОРАНДУМУ ПРАВОСЛАВНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЄПИСКОПІВ КОРОЛЮ СИГІЗМУНДУ III КІНЦЯ 1594р.

Перш за все побачили ми, єпископи, у старших наших їх милостях патріархах великі недоладності і недбалість у ставленні до Церков Божих і до священного закону... і як з чотирьох патріархів стало вісім (раніше не бувало так багато, тільки чотири), і яке вони у столицях своїх життя ведуть, і як один під одним підкопуються, і як столиці соборні Церкви Божої занедбали... Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім настирством, одностайно погодившись, але під умовою, якщо його господар і помазанець Божий зволить захотіти під одним настирством хвалу Божу поширить і нас до таких свобод з нашими єпископами і церквами, з монастирями і всім духовенством так, як і їх милості духовні римські, залучити і зберігати, – хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри і того пастиря одного, головного, якому самим нашим

спасителем це довірено, найсвятішого папу римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, йо́го милість, нас з єпископами нашими привілеєм його королівської милості запевнити, і ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити на вічні часи зволив.

(Ковчег: зб. статей з церковної історії. – Львів, 1993. – С. 16-17).

2. З ПОЛЕМІЧНОГО ТВОРУ «КЛЮЧ ЦАРСТВА НЕБЕСНОГО» (1597) ГЕРАСИМА СМОТРИЦЬКОГО.

Учителі костьолу римського, тих особливо часів багато, як усно з кафедр костьолів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою пильністю і потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костела, узнавши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами і засобами, підносячи честь, святобливість, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віри також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру і закон, із вами спільно, з недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами і закликають вас до єдності.

(Українська література XIV-XVIст. – Київ, 1988. – С. 215).

Запитання

1. Які суспільні процеси лежали в основі Реформації?
2. Чому православна церква в XIVст. була ослаблена?
3. Як завоювання українських земель Польщею позначилося на становищі православної церкви?
4. Знайдіть змістовну відмінність у наведених документах.

§ 17. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НАПРИКІНЦІ XVIст.

Напередодні повстань

У другій половині XVIст. у зв'язку з посиленням соціального та національно-релігійного гніту українського народу збільшився потік втікачів до Запорожжя, що докорінно змінило козацьке середовище, зокрема посилилися антипольські настрої козаків, поглибилася соціальна диференціація всередині козацтва. Зміцнення козацтва як стану, участь запорожців у війнах, які вела Польща, їхня роль у захисті кордонів від нападів татар, а також звернення урядів різних держав за військовою допомогою до козаків – все це було наслідком самоусвідомлення козацтвом своєї окремішності від інших суспільних станів і своєї ролі у воєнно-політичних справах. Крім того, у 1583р. закінчилася довготривала Лівонська війна, і велика кількість добровольців-козаків, які брали участь у ній, повертались в Україну.

Іван Підкова

Славні походи і лицарська смерть засновника Хортицької Січі Дмитра Вишневецького відкрили список абсолютно достовірних і героїчних осіб, котрі залишили помітний слід в історії козацтва і загалом в історії боротьби українського народу проти татарсько-турецької агресії.

Геніальний український поет Тарас Шевченко у вірші «Іван Підкова» писав:

Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю.

Звернення поета до образу Івана Підкови не випадкове. Іван Підкова, один з ватажків козацтва, походив з молдовських господарів (князів). Взагалі в 70-ті роки XVIст. козаки відчували себе вже настільки значною силою, що могли вступати в дипломатичні зносини з іншими країнами. Так, на заклик молдовського воєводи Івоні у 1574р. 1300 козаків прийшли на допомогу в його боротьбі проти турків. А незабаром вступили в боротьбу претендентів на престол воєводи (господаря). І коли турки, які ще раніше встановили прототекторат над Молдовою, схопили і стратили Івоню, Іван Підкова назвав себе його братом і спадкоємцем престолу. У 1577р. він здійснив з козаками похід у Молдову і взяв Ясси (столицю).

Але на Підкову поскаржилися польському королеві Баторієві. Не бажаючи ускладнювати відносини з Туреччиною, король наказав схопити його, що й було підступно здійснено. Підкову стратили у Львові. Ось як про нього в 1585р. писав курляндець Л.Міллер: «Підкова був знаменитою людиною, наділеною незвичайною силою. Нову, не уживану підкову міг він зламати

руками, як якийсь прутик. Цього Підкову прикордонні козаки обрали собі за провідника і жорстоко громили турків».

Слід зазначити, що в ряді західноєвропейських країн вчинок польського короля зазнав негативної оцінки. Так, тосканський герцог Ф.Талдуччі, котрий на той час перебував у Польщі, назвав цей вчинок «ганебним для Польщі», а Підкову змалював як благородного лицаря, безстрашного і незламного борця проти турків, який мужньо прийняв свою смерть. Вірні козаки доставили тіло І.Підкови зі Львова і поховали його в Каневському монастирі.

У 1591р. на Запорозькій Січі з'явився дрібний український шляхтич Криштоф Косинський. Причиною появи була кривда, яку завдав йому князь Януш Острозький (син Констянтина Острозького), котрий відібрав у нього одержаний від короля за воєнні заслуги земельний маєток. Подібна сваволя польських магнатів і шляхти була характерною рисою панування в Україні Речі Посполитої. А селяни й міщани терпіли від такого панування набагато більше. Зрештою козаки були поставлені в такі умови, які штовхали їх на боротьбу. Бо ж саме тоді польський уряд зменшив козацький реєстр до 6 тисяч чоловік. А це означало втрату певних привілеїв тими, кого викреслили зі списків («випищиками»).

Повстання 1591–1593 рр.

Наприкінці 1591р. К.Косинський, обраний козаками гетьманом, розпочав козацьке повстання проти магнатів і шляхти. До козаків примкнули селяни й міщани. Спочатку Косинський покарав свого кривдника, білоцерківського старосту Януша Острозького. Він здобув Білу Церкву, взяв Київ, де пограбував замок Острозького.

Потім козаки взяли Трипілля, Богуслав і Переяслав. Звідти вони пішли на Волинь і Поділля. Повстання активно підтримали місцеві жителі, котрі допомагали Косинському оволодівати містами і замками. Козаки палили документи на володіння землями і кріпосними, забирали майно і зброю.

Боротьбу з повсталими козаками, селянами та міщанами організовували магнати – Корецькі, Острозькі, Вишневецькі. Вони зібрали шляхетське ополчення (рушення) на допомогу регулярним військам. На початку 1593р. в битві під містечком П'яткою на Волині, де отаборився Косинський з п'ятьма тисячами козаків, польське військо завдало повстанцям великої поразки. Косинський змушений був замиритися з Острозьким.

Невдовзі К.Косинський зібрав свіжі сили і рушив у напрямку м.Черкаси, де був старостою великий недруг козаків Олександр Вишневецький. Проте Вишневецький обхитрив гетьмана. Заманивши Косинського буцімто на переговори, його спіймали і вбили. Однак повстання козаків, селян і міщан ще певний час продовжувалося.

Северин Наливайко

С.Наливайко прожив на світі лише 37 років, а залишив яскравий слід в історії свого народу, оспіваний в українських піснях і думах.

С.Наливайко походив з міщан (син кравця) м.Гусятина на Поділлі. Це був розумний, освічений чоловік, котрий навчався в Острозькій академії (його брат Дем'ян працював підмайстром у першодрукаря Івана

Федорова). Батько Северина був ремісником – кушніром у м.Гусятині, що належало магнатові Калиновському. Слуги Калиновського, не без його відома, напали на двір ремісника, пограбували його, а господаря забили до смерті.

Наливайко був на Січі, ходив у походи проти татар і турків. Потім повернувся в Острог і служив сотником у князя Острозького, брав участь у придушенні повстання Косинського (чого йому пізніше не пробачили запорожці). З дозволу Острозького він набрав загін із козаків, міщан та селян, так званих охотників, і здійснив з ними похід проти татар у Молдову та Семиграддя (на допомогу цісареві). Такий же похід із Запорожжя здійснили і козаки на чолі з гетьманом Григорієм Лободою та полковником Матвієм Шаулою. З походу Наливайко повертався через Поділля, де у 1594р. селяни й міщани проголошували себе козаками і громили магнатів та шляхетські маєтки. Повсталі міщани м.Брацлава з кількома тисячами «охотників» приєдналися до Наливайка. Як визнаний козацький ватажок Наливайко пройшов з повстанцями через Поділля, Волинь, Полісся, Білорусію, стягуючи контрибуцію з багатих міст і панів. Похід Наливайка сприяв швидкому притоку селян і міщан до рядів повстанців.

С.Наливайко, як свідчать деякі історичні джерела, мав намір створити незалежну козацьку республіку між Дністром і Бугом, яка згодом могла б стати базою для боротьби проти татар і турків.

Походи Наливайка активізували боротьбу селянства. В Україні та Білорусії найбільшого розмаху повстання досягло наприкінці 1595 – на початку 1596рр. Повстанці громили заодно із шляхтою і противників православ'я.

Польський король наказав шляхті збирати ополчення і рішуче покінчити з повстанцями. Слід зауважити, що між Наливайком, з одного боку, та Лободою і Шаулою, з другого, існували протиріччя, які призвели до поразки повстання. Лобода і Шаула були шляхетського походження, належали до заможного козацтва з поміркованою політикою. Вони не хотіли прийняти Наливайка до Війська Запорозького, вважаючи його ватажком «своєвольних елементів». Однак, коли польське військо почало переслідувати і тих, і тих, Наливайко з повстанцями і козаки Лободи та Шаули об'єдналися для спільної боротьби.

Польське військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським у січні 1596р. рушило на придушення повстання. В боях під Білою Церквою поляки зазнали поразки. Повстанці також мали значні втрати. Тому Наливайко відступив за Дніпро, а разом з повстанцями відступили і їхні сім'ї, що значно ускладнило оперативні дії війська.

Солоницька трагедія

Наливайко став табором біля міста Лубни в урочищі Солониця. У разі невдачі повстання він мав намір перейти в межі Московської держави – на Слобожанщину, до якої залишилося не більше 100 верств. Однак гетьман С.Жолкевський відрізав шлях дальшого відступу на схід. Тоді повстанці спорудили укріплення з чотирьох рядів зв'язаних ланцюгами возів, оточених валом і ровом. З 10-ти тисяч людей, які були в таборі, лише 3 тисячі могли стати до бою.

Майже два тижні Жолкевський тримав повстанців в облозі. Мужньо оборонялися козаки. Скрутне становище оточених (нестача продовольства, води, зростання захворювань, неможливість надання допомоги пораненим) вело до загострення суперечностей серед козаків, зокрема між реєстровими і нереєстровими козаками. Скориставшись цим, Жолкевський (становище війська якого було також нелегким) вступив у таємні переговори з Г.Лободою, обіцяючи реєстровцям амністію. Нереєстровці довідалися про це. Виникла збройна сутичка, в якій Лободу було вбито. А в цей час польське військо почало гарматний обстріл табору. Прихильники Лободи підступно схопили С.Наливайка, М.Шаулу та інших керівників повстання і віддали їх полякам.

Під час переговорів військо Жолкевського раптово напало на табір і перебило кілька тисяч повстанців разом з їхніми сім'ями. Тільки частина козаків на чолі з К.Кремпським прорвалася з оточення і пішла на Запорожжя. С.Наливайка та інших ватажків у кайданах повезли до Варшави, де у 1597р. після катувань їх стратили. Наливайку на площі перед замком відрубали голову, а тіло четвертували й повісили його частини у різних містах для остраху народним масам. В народі ж ходили чутки, що Наливайка спалили в міднім котлі (волі).

І хоч поразка повстання була великою трагедією для України, та ідея визвольного руху все ж таки жила ще в народі і незабаром відродилася.

Документи

З ІСТОРИЧНОЇ ПІСНІ ПРО С.НАЛИВАЙКА

... Сходилися всі козаки, раду положили
Да на раді на поляків поход присудили.
Розходилися козаки із своєї ради,
Вибирали з-під каменів великії клади.
Клади продавали, самопали куповали,
Куповали самопали, в похід виступали.

...А в Варшаві на раді да судді судили,
Да спалити Наливайка в волу присудили.
Присудили Наливайка да ляхи спалити,
Присудили козаченьки ляхам відомстити.

(Історичні пісні. – Київ, 1961. – С. 173).

Запитання

1. *Визначте основні причини повстань під проводом Косинського і Наливайка.*
2. *В чому полягала відмінність цих повстань?*
3. *Сформулюйте причини поразки повстань наприкінці XVIст.*

§ 18. ТУРЕЧЧИНА І КРИМСЬКЕ ХАНСТВО В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст.

Османська імперія

У XVIст. турки володіли обширною територією на з'єднанні трьох материків – Європи, Азії і Африки. До Турецької (Османської) імперії належали Греція, Сербія, Угорщина, Албанія, Македонія, Франкія, Молдова, Валахія, північне і частина східного узбережжя Чорного моря, південна Грузія, Мала Азія, Ліван, Сірія, Палестина, Месопотамія, Аравія, частина Вірменії, Алжир, Туніс, Єгипет і ще деякі невеликі країни. На чолі імперії стояв султан, а все її населення вважалося «рабами султана». Країна була поділена на провінції (ейялети) на чолі із старшинами (бейлербеями), які під час війни командували і військами.

Провінції поділялися на санджаки, а ті, в свою чергу, – на великі і малі володіння (зеамети і тимари).

Організація війська

Постійне турецьке військо складалося з ленних (за призовом) і оплачуваних воїнів. Тобто за володіння землею (леном) людина повинна була нести військову службу, як цього вимагалося.

Командування військом здійснювали два бейлербеї – один з них перебував у Європі, другий – в Азії, що давало змогу після оголошення походу дуже швидко організовувати військо.

У 1593р. після повстання в Константинополі сипахів (ленних воїнів-кіннотників) у Туреччині була проведена реорганізація війська. До складу султанського війська входили неоплачувана кіннота і кінні допоміжні загони. Неоплачуваних кіннотників звільняли лише від податку. Тобто вони повинні були забезпечувати себе грабіжництвом. Один з німецьких дослідників середини минулого століття з цього приводу писав так: «Горе країні, на яку вони нападали! Вогнем і мечем спустошували вони край, забираючи в рабство сотні тисяч людей. Чинити їм опір було майже неможливо, бо вони ніколи не вступали у вирішальний бій. Вони приходили і відходили, як морський приплив і відплив. Вони залишали за собою спустошений край, спалені дотла міста і села, обезлюднені місцевості».

Яничари

Рівно п'ять століть (з 1326р.) в Туреччині існували яничари (тур. – нове військо) – регулярна піхотна армія (через 122р. подібна піхота була у Франції). Створення цього війська обумовлювалося розширенням кордонів Турецької імперії та постійними загарбницькими війнами. Спочатку військо комплектували з молодих військовополонених. Потім для поновлення яничар почали примусово постійно відбирати християнських хлопчиків, яких виховували у спеціальних учбових закладах. Тут вони приймали іслам, вивчали турецьку мову, призвичаювалися до військового порядку і дисципліни. Військова служба – виключне заняття яничарів протягом всього їхнього життя. Два століття яничари вважалися найсильні-

шою в світі піхотою. Саме завдяки їм турки здобували перемоги на Балканах і в Європі. Наприкінці XVIст. яничарів налічувалося близько 25 тисяч чоловік.

Яничарське військо складалося з трьох частин: одна несла гарнізонну варту в фортецях, друга перебувала у воєнних походах, третя становила гвардію султана. В таборі яничари дотримувалися дисципліни, а за його межами могли чинити будь-які грабіжницькі і бойові дії, не визнаючи над собою жодної влади, навіть самого султана. Жорстокість і грабіжництво яничарів на українських землях відображені в літописах та в усній народній творчості. В одній із найкращих історичних пісень «За річкою вогні горять» співається:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатства розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть.
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється...

Флот

Турецький флот у XVIст. нараховував майже 400 галер. На кожній з них було 180–200 моряків, 20 чоловік гарматної обслуги і 140–150 веслярів-невільників. На кожному кораблі стояло по одній великій і по 4 малих гармати. Підпускаючи ворожі судна на близьку відстань, турецькі кораблі раптово обрушували на них зливу стріл і куль, з жахливим криком вривалися на палуби і вступали в рукопашний бій.

Кримське ханство

Вузловими пунктами агресії Туреччини в Європі були Константинополь і Крим. Кримське ханство в XVIст. займало менше половини півострова. Інші, багатші і родючіші землі разом з головним портом Кафою належали туркам.

За своїми природними умовами територія Криму була неоднорідною. Південне узбережжя півострова – це регіон виноградарства і садівництва. Керченська, Перекопська і Бахчисарайська округи – це райони осілої землеробської культури. Взагалі в Криму в другій половині XVIст. відбувався процес переходу від кочового скотарства до осілого землеробства, але процес цей відбувався дуже повільно.

Продуктивні сили Криму не могли прогодувати населення півострова. Нестача продуктів компенсувалася здобиччю під час походів до сусідніх країн. Як зазначають дослідники, більшість населення Криму постійно перебувала в походах на Персію, в Європу і, в першу чергу, в Україну. Але ці походи, хоч давали здобич, все ж виснажували продуктивні сили Криму.

Васал Туреччини

Кримські хани (з роду Гіреїв) призначалися султанами Вони їм і підкорялися. Проте в діях своїх кожний хан залежав також від князів та воєнної знаті. Туреччина вимагала від ханів точного виконання султанських фірманів (грамот), погрожу-

ючи покаранням і усуненням з ханського престолу. Кожний новий хан називав себе «рабом шахиншаха», покірним його слугою, але, ставши на престол, вимагав певної самостійності у вирішенні багатьох питань внутрішнього і зовнішнього життя ханства.

З того часу, як турки захопили Крим, вони почали включати у міжнародні договори такі статті, які нагадували про васальну залежність Кримського ханства від Туреччини. Саме таким чином турки прагнули запровадити в Криму як у підкореній ними країні свої порядки.

У Криму турки мали укріплені міста-фортеці: Кафу, Керч, Єнікале, Перекоп, Мангуп, Інкерман, Балаклаву. У них вони тримали свої гарнізони. Крим був перетворений на воєнний табір і мав велику кількість фортець. Головна увага приділялася спорудженню укріплень у гирлі Дніпра і на Кримському перешийку.

Оскільки роль Кримського ханства у загарбницькій політиці Туреччини була надзвичайно важливою, султан дбав про те, щоб хан постійно перебував у його покорі. Тому султани завжди тримали біля себе братів або синів хана. Кожен з них був кандидатом на ханський престол. Саме це й примушувало хана безвідмовно виконувати всі султанові повеління.

Ще за життя хан призначав своїм наступником калгу – рідного брата, а за його відсутності – свого старшого сина. Улуси і ясаки хан розподіляв також між членами свого роду.

Невільники

Турецько-татарські загони, нападаючи на українські землі, не лише руйнували і грабували міста і села, а й забирали ясир – велику кількість людей, котрі не встигли заховатися і не могли вчинити опір. Найсильніших молодиків використовували на галерах, земляних і будівельних роботах. Деякі працювали в землеробстві. Сотні тисяч невільників, серед яких було чимало українців, продавалися в рабство в містах Криму. До Криму іноземні купці привозили зброю, одяг, коней, а повертались на кораблях, навантажених рабами. Тому невільники з України опинялися в дуже віддалених країнах, хоча більшість із них залишалися в Туреччині і Криму.

Під час набігів татари влаштовували полювання на знатних людей, за яких можна було взяти великий викуп. Але не завжди їм вдавалося доставити ясир у Крим. Бо запорожці заздалегідь сповіщали жителів про небезпеку, організовували засідки й погоні за ворогом. Вони рятували забраних у полон, та й самі полонені, добре знаючи місцевість, при нагоді втікали з полону. А доставлені в Крим зазнавали всіх нещасть рабського життя. Туга невільників за рідним краєм відбилася в усній народній творчості.

У святую неділеньку, то-то не сизії орли клекотали,
То бідній невольники у тяжкій неволі горко заплакали:
Залізо-кайдани брязчали,
а вони собі угору руки знімали,
та господа милосердно прохали-благали:
«Дай нам, господи, дрібен дощик із неба,
А буйний вітер із низу.

То чи не буде на Чорному морі сильна хвиля вставати,
Та чи не буде із каторги турецької якорів ізривати,
Бо тая каторга турецька так нам доїла, так нам доїла,
Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацькеє молодеє тіло до костей постирало...»

Тактика вторгнення

Проникнувши на територію України, татари два-три дні відпочивали неподалік кордону. Потім орда розподілялася на три загони, які йшли у різних напрямках. Відтак ці загони розподілялися на дрібніші загони і знову розходилися у різних напрямках. Таким чином татари оточували поселення з чотирьох боків, забирали здобич (людей, худобу, майно) і, навантажені, повільно відступали, уникаючи зустрічей з козаками.

Що стосується великих походів татар і турків, то до них вони готувалися тривалий час. А тому в Україні про них дізнавалися заздалегідь і готувалися дати відсіч. Цьому сприяла і вся оборонна система південних кордонів України. Крім того, турецько-татарські вторгнення завжди викликали в Україні опір. Цей опір був особливо ефективним наприкінці XVI – початку XVIIст.

Документи

З ОПИСУ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Вони озброєні шаблею, луком з сагайдаком із 18 – 20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило і 5 або 6 сажнів ремінних шнурів. Кожен з них має в кишені нюрнберзький годинник. Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж не мають нічого, йдуть на війну, вважай, голими. Усі вони дуже сміливі і вправні на конях, але у них погана посадка, бо ноги надто зігнуті із-за коротких стремен, і сидять вони на конях так, як виглядала б мавпа, посаджена на хорта. Однак усе-таки вони дуже вправні на конях і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який засапається, на іншого, котрого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи на собі господаря, одразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч з ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям...

(Г.Л. – де Боплан. Опис України. – Київ, 1990. – С. 55-56).

Запитання

1: Визначте на карті межі Турецької імперії.

2. Чим були спричинені грабіжницькі походи татар і турків на українські землі?

3. З якою метою татари і турки захоплювали ясир?

§ 19. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО НА ПОЧАТКУ XVIIст. ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Після поразки

Після Солоницької трагедії, де козаки втратили свої кращі сили, артилерію, бойові знамена і клейноди, настала перерва. Але невдовзі після придушення повстання під проводом С.Наливайка потреба у козаках виникла й у Польщі. Польща, втручаючись у молдавські справи, звернулася до них за допомогою. Серед козацтва на той час переважали не радикальні (що закликали до повстання) запорожці, а помірковані (компромісні). Давши згоду, запорожці одразу поставили свою вимогу, а саме: повну реабілітацію козаків, відновлення їхніх привілеїв і прав. Їм було це обіцяно, і козаки взяли участь у війні.

У 1600-1602 рр. козацьким гетьманом був Самійло Кішка, який домігся від уряду «дарування провин». Водночас уряд посилав козаків у військові походи в Молдавію, Семиграддя, далеку й холодну Ліфляндію. В ліфляндському поході багато запорожців загинуло від голоду і холоду, бо уряд не платив обіцяних грошей.

Козацькі морські походи

Важливе місце в житті запорожців мала боротьба проти татар і турок. Вони не тільки відбивали напади орд, а й самі здійснювали проти них сухопутні та морські походи. Перед походом козаки будували з липи або верби човни («чайки»). Для кращого утримання човна на плаву з обох боків по всій його довжині прикріплювалися в'язанки очерету. З продовольства козаки брали з собою велику бочку сухарів. «Беруть із собою також барильце з вареним пшоном – писав Г.Л.Боплан, – і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається «саламаха», тобто пречудова страва...

Під час походу ці люди дотримуються тверезості, і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того, жодної горілки везти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість.

Коли вони вирішують йти війною на татар, щоб помститися за кривду і заподіяні грабунки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе, що необхідне для походу чи експедиції, для будівництва човнів і взагалі усе, що, на їх думку, буде потрібним. Потім 5 – 6 тисяч відчайдушних, добре озброєних козаків вирушає на Запорожжя будувати човни. До будівництва одного човна приступає 60 чоловік, закінчуючи його через два тижні; оскільки, як я уже казав, вони майстри на всі руки. Таким чином, за два-три тижні у них готово 80 або 100 човнів такої форми, яку я описав. У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4 – 6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх. Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, благеньку свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість

свинцю, запас ядер для фальконетів; у кожного є годинник. Так ось виглядає летючий козацький табір на Чорному морі, який безстрашно нападає на найзначніші міста Анатолії».

Козацькі чайки спускалися вниз по Дніпру (Борисфену). Для виходу в море їм необхідно було непомітно проминути турецькі фортеці Кизи-Кермень, Тавань, Аслам-Кермень. Якщо ж турки біля фортець перетинали Дніпро ланцюгами, то для подолання цієї перешкоди козаки придумали оригінальний спосіб. Вони з'єднували ланцюгами великі колоди і сторчма пускали їх за течією. Колоди вдаряли по перетнутому ланцюгу, і турецька сторожа в фортецях, зачувши брязкіт і думаючи, що то запорозькі чайки наткнулися на перепону, відкривала вогонь. А запорожці, дочекавшись у плавнях кінця стрілянини, швидко пропливали лінію фортець і таким чином опинялися у відкритому морі. Назад же козаки часто поверталися обхідним шляхом, інколи через Азовське море, далі по річках Кальміус, Вовчій і аж до р.Самари, яка впадає в Дніпро вище Запорозької Січі.

«Доба героїчних походів»

Перші два десятиріччя XVIIст. були періодом найбільш успішних морських походів запорожців. Ці десятиріччя постійно «окурювали мушкетним димом» татарські й турецькі фортеці на Чорноморському узбережжі.

Інколи запорожці йшли в морські походи або погоджували свої дії проти татар і турків разом з донськими козаками. У 1600р. козаки здійснили великий похід до турецьких володінь, де здобули 10 турецьких галер з усіма припасами, напали на порт Варну, визволили полонених і взяли здобич – 180 тисяч золотих. Навесні 1602р. козаки на 30 чайках і відбитих у турків галерах вийшли в море і розбили під Кілією турецьку ескадру.

У 1608р. запорожці пішли в сухопутний похід на Кримське ханство, здобули Перекоп і зруйнували його укріплення. А вже наступного року вони, на 16 чайках запливши в гирло Дунаю, спалили міста-фортеці Ізмаїл, Кілію і Білгород. У 1614р. запорожці двічі перепливали Чорне море і штурмували турецькі побережні міста Трапезунд і Синоп. Навесні 1615р. на 80 чайках козаки напали на околиці турецької столиці Константинополь, спалили гавані Мізевни і Архіокі. Коли ж турецький флот наздогнав козаків у гирлі Дунаю, вони, оволодівши турецькими кораблями, спалили їх біля Очакова. За наказом султана татарська орда напала на Волинь і Поділля, щоб помститися запорожцям. Але турецький флот, що відправився проти козаків у Дніпровський лиман, був розбитий вщент.

У 1616р. запорожці здійснили один із найзначніших своїх морських походів – на Кафу, невільничий ринок у Криму. Тоді козаки знищили 14 тисяч турецьких воїнів, потопили турецькі кораблі («каторги»), визволили багато полонених. У цих боях особливо прославився запорозький ватажок Петро Сагайдачний.

Взагалі козаки ніколи не ставили своїм завданням завоювання чужих територій. Неминуче зіткнення з татарами і турками завжди відбувалося на території ворога. Нападаючи на міста-фортеці, винищуючи турецький флот, запорожці тим самим послаблювали військову силу противника, знищували фортечні гарнізони і здобували трофеї. А найголовніше – визволяли полоне-

них, забраних турками і татарами під час набігів на українські та російські землі (інколи козакам вдавалося відбити татарський ясир на зворотному шляху орди). І таких полонеників було десятки тисяч.

Морські походи приносили славу запорожцям і сприяли піднесенню їхнього авторитету в європейському світі. Так, посол Венеції в Криму італієць Дасколі Д'Ортелі свідчив: «Козаки такі відважні, що не лише за рівних сил, але й 20 чайок не бояться 30 галер падишаха, як це видно щорічно на ділі». А це вже характеристика турецького хроніста того часу Мустафи Наїми: «Можна впевнено сказати, що не знайти у всьому світі людей більш відважних, які б менше думали про життя або менше боялися смерті. Як розповідають досвідчені у військових справах люди, ця боротьба своїм умінням і хоробрістю у морських битвах переважає всі інші народи».

Гетьман Петро Сагайдачний

Петро Кононович (Конашевич) Сагайдачний був за походженням шляхтич із Самбірського повіту в Галичині. Здібного хлопця батько віддав для навчання до Острозької академії, де він навчався 8 років. Потім працював чиновником суду.

Наприкінці XVI – початку XVIIст. (точних даних немає) Сагайдачний став запорозьким козаком. На Запорожжі виявилися його найкращі якості: сміливість, військові та адміністративні здібності, розсудливість, висока культура. Він був організатором морських походів у межі Кримського ханства і Османської імперії, зокрема походів на Очаків, Перекоп, Синоп і Кафу.

Сагайдачний обирався обозним, кошовим отаманом. А невдовзі великий авторитет, військове уміння, вдача в походах надали йому змогу стати гетьманом. Це сталося у 1616р.

Період гетьманування П.Сагайдачного був дуже складним. Одним із перших наочних результатів його діяльності було наведення дисципліни в козацькому середовищі. Окремі козацькі загони він зумів перетворити на військо з суворою дисципліною.

Польща під тиском турків намагалася припинити кримсько-турецькі походи козаків, значно обмежити козацький реєстр, але здійснити цього їй не вдалося. А незабаром козаки знову стали в пригоді Польщі. У 1618р. король Сигізмунд III віддав наказ реєстровим козакам гетьмана Сагайдачного йти на виручку королевичу Владиславові, який у поході на Москву опинився в скрутному становищі. Погодившись, Сагайдачний одразу ж поставив свою вимогу, а саме: розширити права українського народу і припинити утиски православних. 20-тисячне козацьке військо П.Сагайдачного взяло Путивль, Лівни, Єлець, Шацьк і, підступивши до Москви, з'єдналося з військом королевича. Гетьман стояв біля Арбатських воріт, проте Москву не штурмував. Повернувши на Калугу, козаки пішли на Київ. Причини таких дій Сагайдачного невідомі. Можливо, він хотів своїм походом продемонструвати силу і значення запорозького козацтва, можливо, в особі Московської держави вбачав потенційного союзника у майбутній боротьбі з Польщею.

На захист православ'я

Повернення Сагайдачного до Києва і вступ його разом з усім Військом Запорозьким до Київського братства означали, що фактично гетьман поширює свій титул на всю козацьку Україну, бере під захист усе православне населення України і повертає Києву значення культурно-релігійного осередку. Таким чином, козацтво перетворилося на провідну силу українського суспільства в його визвольній боротьбі (бо ж українська шляхта здебільшого ополячувалася і окатоличувалася).

На захист православ'я був скерований і наступний крок Сагайдачного. Скориставшись перебуванням у 1620р. в Києві Єрусалимського патріарха Феофана, гетьман домігся від нього висвятити нового православного Київського митрополита і п'ятьох православних єпископів для 5-ти єпархій.

Після вдалого походу на Перекоп і звільнення полонених, захоплених татарами під час нападу на землі Московської держави, Сагайдачний спорядив до Москви посольство П.Одинця. Посольство доставило до Москви звільнених полонених і розпочало переговори про спільні дії проти татар і турків, а також про певний тиск московського уряду на Польщу у справі захисту православних. Продовженням переговорів було спорядження до Москви того ж року посольства Київського митрополита Іова Борецького.

Польща внаслідок походу на Москву уклала з нею вигідне Деулінське перемир'я (діставши Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб та інші міста). Козацький реєстр зменшився до 3 тисяч чоловік, а невдовзі було заборонено ходити на Крим і Туреччину, зважаючи на перемир'я.

Битва під Цецорою

У 1620р. турецько-татарські війська, йдучи на Польщу, вторглися в Молдавію і Валахію. Польське військо коронованого гетьмана Станіслава Жолкевського зустрілося з великим турецько-татарським військом біля с.Цецори поблизу Ясс. Поляки були вщент розбиті, Жолкевський загинув. У бою загинув і чигиринський сотник Михайло Хмельницький, а його син Богдан потрапив у полон. Як пояснює причину поразки поляків літописець, Жолкевський «без козаків війну вів і мовив так: «Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свиней пасти».

Погордливе ставлення польської шляхти до запорожців довелося приборкувати. Залишившись без армії, уряд звернувся за допомогою до козаків. До спільного з поляками походу проти турецько-татарської загрози закликав козаків і Єрусалимський патріарх. Козацька рада ухвалила взяти участь у війні, але згоду свою обумовила вимогами щодо збільшення реєстру, ліквідації обмеження у правах та привілеях, визнанням православного митрополита Іова Борецького та відмовою від призначення урядом старшого реєстрових козаків. З цією ухвалою П.Сагайдачний з посольством поїхав до Варшави.

Хотинська війна

А тим часом 160-тисячне турецьке і 100-тисячне татарське військо, очолюване молодим султаном Османом II, виступили проти Польщі. Саме ця важлива обставина змусила уряд піти на великі поступки козацтву. Наставленого поляками старшого над реєстровими козаками Бородавку було усунено з посади, а гетьманом реєстрового козацтва (якого визнавали і запорожці) затверджено П.Сагайдачного.

П.Сагайдачний на чолі 40-тисячного війська вирушив до міста-фортеці Хотин, де табором стояло польське військо К.Ходкевича супроти турецько-татарської армії. Сорок днів тривало протистояння. Розташування козаків у найнебезпечнішому місці і застосування ними (на відміну від поляків) тактики наступального бою, відтак вторгнення у табір султана і розгром його – все це змусило татар і турків просити миру і повернутися до своїх володінь.

Так, у Хотинській війні 1621р. вирішальну роль відіграли українські козаки на чолі з П.Сагайдачним. Ця його роль визнавалася навіть польськими хроністами та істориками. У цьому ж бою гетьман Сагайдачний отримав численні поранення. Сучасники свідчать, що додому він повертався на подарованому королевичем возі і в супроводі королівського лікаря. 22 квітня 1622р. легендарний гетьман помер у Києві. Власне майно він заповів поділити на три частини – дружині і двом братським школам (Київській і Львівській). Поховали його у Богоявленській церкві Київського братства (до якого він належав). Ім'я гетьмана П.Сагайдачного стоїть в одному ряду з найвизначнішими історичними постатями українського народу.

Документи

ІЗ КНИГИ КИЇВСЬКОГО ПОЕТА КАСІЯНА САКОВИЧА «ВІРШІ НА ЖАЛІСНИЙ ПОГРІБ ШЛЯХЕТНОГО РИЦАРЯ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО», ВИДАНОЇ В 1622р.

...У тім війську стрічали і князя, і пана,
Не одного з них мали провідцю-гетьмана.
І Петро Конашевич гетьманив на славу,
Його лицарство знають усюди по праву.
...Хто хотів би найповніш діло описати
Конашевича Петра й світові подати,
З грецького поета той мусив би в Гомера
Зичить розуму або ще у Димостена.

...Про народження Петра варто розказати,
Як дорогу до наук став він прокладати.
У Перемиських краях виріс у Підгір'ї,
В церкви східної його виховали вірі,
Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли як ніде за благочестивих
Тих князів, котрі там мудрість покохали,
І майно, і кошти на ті школи віддавали,
Щоби юні до наук схильності набрали
І для рідної землі корисні ставали.
Хай фундація б ота, боже, в нас не зникла!
Славу нашу б підняла, як чинити звикла!

Конашевич, в Острозі досить літ проживши
І науки у письмі нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звитяжства,
В Запорозьке він пішов славнеє лицарство;
І отам немало теж, поміж них живучи,
Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,

Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу –
Цісар турський там зазнав немалого страху!
...На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорибні плинуть,
Поки справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах – маєш славу вічну!..

(Переклад з давньоукраїнської Валерія Шевчука. Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVIIст. – Київ, 1988. – Т.1. – С. 208-221).

Запитання

1. Чим можна пояснити, що на першу половину XVIIст. припадають найвдаліші морські походи козаків?
2. Чи можна П.Сагайдачного вважати не лише козацьким гетьманом, а й державним діячем?
3. Простежте на карті шляхи морських походів козаків на турецькі міста-фортеці.

§ 20. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х рр. XVIIст.

Назрівання повстань

Смерть П.Сагайдачного була великою втратою для козацтва і України в цілому. Серед козаків і міських братчиків розпочалася боротьба двох течій щодо Польщі. Послідовники Сагайдачного дотримувалися тези «через компроміси до вольностей», тобто вони вважали, що за допомогою компромісів можна стримувати сильну Польщу в її рішучому наступові на права і вольності козацтва і на православ'я. Їх підтримували заможніші козаки і більшість міщан. Рядові козаки і селяни, становище яких в умовах повного покріпачення було злиденним, вважали, що потрібні радикальні дії і що поліпшити своє життя можна тільки зі зброєю в руках.

Напруження становища посилювалося ще й тим, що після Хотинської війни, яка принесла козацтву славу, уряд не тільки не виконав даних козакам обіцянок, а й не виплатив належну їм платню, більше того, зменшив козацький реєстр. Тому козаки вважали, що вони не повинні підкорятися королеві і вели власну політику. Підтримуючи своїх прихильників на ханський престол, вони таким чином впливали на політичне життя Криму. Козаки на «чайках» виходили в Чорне море, нападали на турецькі міста-фортеці, звільняли невільників. Їх морські походи змушували султана тримати для охорони узбережжя значні військові сили. На скарги султана польський король відправляв на Запорожжя своїх урядовців, які вимагали від козаків припинити напади на Туреччину, оскільки Польща з нею заключила перемир'я. Козаки вважали це за образу, нанесену королем після Хотинської війни, тому відповідали: «Мир укладав король, а не ми!». Такі незалежні дії козаків дали підставу королеві у своїй інструкції на місцеві сеймики (1625) стверджувати, що козаки «зреклися підданства»: «Домашнє своєволля бере гору і так заповзято, що і самим нам тяжко, і з сильними сусідами нас розсварює, забувши зовсім віру і підданство, вони уладили собі окрему державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Вся Україна їх слухає. Шляхтич у домі своїм невільний. По містах і містечках королівських вся управа, вся влада в руках козаків: захоплюють собі судочинство, закони встановлюють». В даному разі йдеться про зростання авторитету козацтва в українському суспільстві, про визнання населенням його керівної ролі.

Куруківська угода

Такі напружені відносини між урядом і козаками не могли більше тривати. В 1625р. 30-тисячне польське військо на чолі з гетьманом С.Конецпольським вирушило на приборкання козаків. Йому протистояло Військо Запорозьке Марка Жмайла, до якого приєдналися повстанці з міщан і селян. Головна битва відбулася неподалік м.Крилове біля Курукового озера (де нинішній Кременчук). Сили були нерівними, наслідки бою можна було передбачити, хоча поляки так і не змогли здобути укріплених позицій запорожців. Зрештою, справу вирішив не

бій, а суперечності серед козаків. Поміркування запорожці під проводом Михайла Дорошенка вступили в переговори з поляками.

Польські комісари і козацька старшина підписали так звану Куруківську угоду. Згідно з нею козацький реєстр нараховував шість тисяч чоловік, інші повинні були повернутися до своїх колишніх панів (а таких налічувалося майже 40 тисяч осіб). Старшині і реєстровцям визначалася платня з королівської казни. Реєстровці обирали свого гетьмана, але затверджувати його повинен був король. Жити реєстровці могли тільки на державних землях («королівщинах»).

Зрозуміло, що така угода певною мірою задовольняла інтереси лише заможного козацтва. А рядове козацтво («випищики») було незадоволене. Примусити їх повернутися до своїх панів ніхто не міг. Вони пішли на Низ (на Запорожжя), де був головний центр козаччини і центр збирання сил для боротьби з Польщею. Старшина намагалася скерувати їхню енергію на походи проти татар і турків. В одному з таких походів у Крим загинув гетьман М.Дорошенко.

Повстання 1630 р.

Суперечності між реєстровими козаками і запорожцями призвели до того, що вони почали обирати собі окремих гетьманів. У 1629р. запорожці обрали гетьманом досвідченого і відомого успішними морськими походами Тараса Федоровича Трясила. А вже наступного року він очолив козацько-селянське повстання. До повстанців приєдналися і реєстрові козаки. Слід зауважити, що в 20 – 30-ті роки національно-визвольний рух перемістився на Лівобережжя України. Це обумовлювалося насамперед тим, що тут (де відбувався колонізаційний процес) завершувався термін надання пільг слобожанам, після чого їх примушували відбувати панщину. Тому слобожани, втікаючи, поповнювали ряди запорозького козацтва, а під час повстання вливалися в його ряди.

Повстання охопило Полтавщину, Київське Полісся і Запорожжя. Повстанці нападали на панські маєтки, вбивали їх власників, управителів, орендаторів, шинкарів. Головні бої відбулися під Переяславом. Найкровопролитнішим був бій 15 травня 1630р., названий «Тарасовою ніччю», коли козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо С.Конецпольського. Він змушений був йти на переговори, наслідком яких стало збільшення козацького реєстру до 8 тисяч осіб. У творі «Тарасова ніч» Т.Шевченко писав:

...Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться!
А ходім лиш пани-брати,
З поляками биться!»

...Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-пани –
Нікуди тікати!..

Проте суперечності між реєстровими козаками і запорожцями не припинилися, а загострилися ще більше. Реєстровці потрапили під магнатсько-

шляхетський вплив. А запорожці прагнули розширити свої привілеї, виявляли свою незалежність. Тим більше, що їх міжнародний авторитет був досить високим і до них за допомогою зверталися уряди різних європейських держав, де на той час відбувалася Тридцятилітня війна (1618 – 1648) на релігійному грунті. Правителі різних держав і дипломати, як свідчать історичні джерела, навіть обговорювали між собою питання, чи не можуть запорожці створити свою незалежну від Речі Посполитої «державу».

«Пункти заспокоєння»

У 1632р. помер король Сигізмунд III. Козаки зробили спробу домогтися участі своїх представників у сеймі, на якому обирався новий король, але їх туди не допустили. Вимагали вони і скасувати реєстр, щоб таким чином урівняти всіх козаків, повернути права і майно православній церкві. На сеймі православних підтримав литовський кальвініст впливовий магнат Х.Радзивілл. Незважаючи на бурхливий протест католиків, новообраний король Владислав IV пішов на поступку. Православна церква відновила права: на богослужіння за своїм обрядом, на володіння церквами і монастирями, друкарнями, школами, а також право мати братства і обирати свого митрополита. Це були так звані «пункти заспокоєння» православних. Поступки короля обумовлювалися як наданою колись козаками допомогою королевичу Владиславу в його боротьбі за престол московського царя, так і необхідністю не ускладнювати відносини з козаками в умовах польсько-московської війни, яка вже почалася. Однак ці «пункти заспокоєння» не принесли спокою, бо противники свободи віровизнання перешкоджали їхній реалізації.

Спорудження на Дніпрі фортеці Кодак

Щоб перетнути втікачам шлях на Запорожжя і приборкати козаків, С.Конецпольський запропонував урядові збудувати на Дніпрі (біля гирла р.Самари) фортецю. В ній передбачалося утримувати сильний польський гарнізон, який зміг би придушувати будь-яке повстання, оскільки всі вони починалися з Запорожжя.

Спорудженням фортеці Кодак керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував на польській службі.

У липні 1635р. фортецю було збудовано. Охороняла її залога з 200 найманців-драгунів на чолі з французьким капітаном Ж.Маріоном.

Ясна річ, що запорожці вбачали в будівництві фортеці небезпеку для себе. Здавалося, фортеця була незборимою: навколо неї глибокі рови, за ними височенні земляні вали, а на них – дубова засіка з вікнами і бійницями для гармат та рушниць. Брама у Кодаку була міцна, залізом кована, обабіч неї стояли дві вежі. Зі сходу і півдня фортецю захищали дніпрові кручі, з півночі – глибокі байраки, із заходу лежав рівний степ, і тому тут були найміцніші укріплення.

Існує переказ, нібито С.Конецпольський, ідучи оглядати фортецю, глузливо говорив козакам, що тепер їхній вольниці настав кінець. Тоді ж присутній на оглядинах сотник реєстрових козаків Богдан Хмельницький засміявся. «Ти чому смієшся?», – запитав гнівно Конецпольський. «Тому, ясновельможний гетьмане,– відповів Хмельницький, – що маю думку: все те, що людина може збудувати, вона ж може і зруйнувати».

Іван Сулима

Восени 1635р. з морського походу повернувся кошовий отаман Іван Сулима і побачив поблизу фортецю. Скликана на Січі рада обрала його гетьманом. І тоді через два тижні фортецю було зруйновано. Ось як описує штурм Кодака Андріян Кащенко в історичному оповіданні «Над Кодацьким порогом»:

«Сулима, лишивши козаків у діброві, сам з курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої могили він дуже добре розглядав башти й вали Кодаку і зрозумів, що з степу неможливо наблизитись непомітно, а треба підходити з одного боку глибоким байраком, а з другого – попід скелями Дніпра.

Він наказав робити драбини, рубати чагарник і в'язки в'язати. У кожного козака за плечима була в'язка хмизу, а на всяку півсотню одна драбина. Рушили до фортеці.

У Кодаку стояв тоді полк жовнірів під командуванням француза полковника Маріона.

Ніч. Всі спали. Тільки вартові перегукувалися.

З поля Сулима тільки три сотні козаків поставив, щоб переймати втікачів. По гаслу (пугували січі) у рівчаки полетіли в'язки хмизу, і кожен курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Вартові не могли зрозуміти, що робиться за окопом. Коли вибухнув перший постріл, козаки вже накидали собі греблі і посунули на шанці. Тепер козаки вже не таїлися, навколо Кодака збилася буча. Стріляли у вартових, тягли драбини до стін, рубали сокирами засіки, палили хмиз, щоб підпалити засіки...».

Гарнізон був перебитий, фортецю зруйнували дощенту. Її відбудували поляки в 1639р., залога фортеці збільшилася втричі. Через 9 років після тривалої облоги фортецю візьмуть козаки Б.Хмельницького. До наших днів збереглися залишки фортеці в селі Старі Кодаки неподалік аеропорту м.Дніпропетровська.

Взяття фортеці розпочало нове козацьке повстання, яке продовжувалося недовго. Внаслідок зради реєстровців Сулиму та його прихильників схопили і відправили до Варшави. Там вони були страчені.

Повстання 1637–1638 рр.

Антипольські настрої серед козацтва зростали, причому не лише серед «випищиків», а й серед реєстрових козаків, які навіть ціною зради І.Сулимі не домоглися собі привілеїв чи хоча б якихось полегшень. Про причини селянських виступів уже зазначалося в попередніх розділах.

Влітку 1637р. розпочалося нове повстання, яке охопило Лівобережну і Правобережну Україну. Його керівниками були талановиті полководці – Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня, Карпо Скидан, Яцько Острянин (Остряниця). Селяни швидко вливалися в ряди повстанців, громили своїх панів.

У битвах під Кумейками (біля Черкас) і Боровицею (біля Чигирина) козаки зазнали поразки від переважаючого польського війська. Почалися переговори, в яких посередником виступав польський комісар Адам Кисіль (київський воєвода, прихильник козаків). Він переконав реєстровців погодитися на умови поляків, запевняючи, що Павлюк не буде покараний. Та коли у поляків опинився Павлюк і колишній козацький гетьман Томилен-

ко, їх було негайно страчено. Скидану і Гуні вдалося пробитися на Запорожжя.

Козаки змушені були дати розписку про свою покору. В ній згадується ім'я військового писаря Богдана Хмельницького. Польський гетьман Микола Потоцький призначив старшим над реєстровцями Іллю Караїмовича.

Незважаючи на обіцянку, реєстровцям не вдалося приборкати Запорожжя. Повстання продовжувалося і на Лівобережній Україні.

Навесні 1638р. козаки на чолі з Я.Острянином вийшли із Запорожжя і розбили поляків під Голтвою. Проте роз'єднані загони Я.Острянина переслідували і далі відступаючих поляків, тому загинули поодинці. Бої під Лубнами і Жовнином закінчилися поразкою запорожців. Я.Острянин з частиною козаків перейшов кордон Московської держави і поселився на Слобожанщині.

Незабаром козаки Д.Гуні змушені були також піти на переговори з урядовими військами і капітулювати. Сам Гуня з частиною запорожців врятувався на Дону. А Карпо Скидан поранений потрапив у полон і, очевидно, був страчений.

Ординація 1638р.

Ще до закінчення повстання польський сейм схвалив «Ординацію Війська Запорозького реєстрового». Згідно з «Ординацією» реєстр мав право включати 6 тисяч чоловік, інші оголошувалися кріпаками. При цьому ліквідовувалася виборність козацьких старшин.

Керівником козаків призначався комісар із шляхти. Те ж саме стосувалося осавулів і полковників. З козаків можна було обирати лише сотників і отаманів. (Тоді Чигиринським сотником став і Б.Хмельницький). Селянам і міщанам заборонялося вступати до козаків і видавати за них заміж своїх дочок. Козаки мали право жити тільки в прикордонних містах (Черкасах, Каневі, Чигирині, Корсуні та ін.)

Відбудовувався Кодак, збільшувався його гарнізон.

Після поразки повстання козаки змушені були визнати польську «ординацію». Здавалося, що Україна вже не має сил для подальшої боротьби за своє національне визволення.

Опришки

Не залишалися осторонь визвольної боротьби українського народу і західноукраїнські землі. У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний і національно-визвольний рух відбувався у формі опришківства. У перших документах опришки згадуються 1629р. Як на східних землях Запорожжя, так на західних Карпати були опорним пунктом борців. Саме туди, в гори, втікали скривджені селяни й міщани, створювали там невеликі загони, потім спускалися з гір і нападали на маєтки шляхти, орендарів, корчмарів, лихварів. Захоплене майно, як правило, роздавали бідноті.

Опришків підтримувало місцеве населення. Їх партизанська тактика із раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. На цьому етапі зброєю опришків були луки, списи, сокири (векери). Серед ватажків опришків відомі М.Гатала, Г.Кардаш, С.Солінка, В.Чепець та ін.

Оскільки опришківство мало і антифеодальний характер, то в ньому брали участь також селяни тих країн, які ділили між собою українські землі, – молдавани, поляки, словаки, мадяри.

Документи

«ПРО СУЛИМУ, ПАВЛЮКА, ЩЕ Й ПРО ЯЦЬКА ОСТРЯНИЦЮ» (ІСТОРИЧНА ПІСНЯ, ЗАПИСАНА В 1928р. В ХАРКОВІ ВІД КОБЗАРЯ П.ДРЕВЧЕНКА, В ОСНОВІ ЯКОЇ ЛЕЖАТЬ РЕАЛЬНІ ПОДІЇ).

Не схотіли сучі ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги,–
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю,
Ще й прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Їде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Обізвавсь Павлюк – хорунжий:
«Допомоги дати!
Щоб ту лядську перепону
Нащент зруйнувати!»
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували –
Військо вибили дощенту,
Кодак зруйнували.
Як зачув це Конецпольський,
Зібрав своє військо,
Обступили пани-ляхи
Всю Січ Запорозьку.
А ще взяв той Конецпольський
З козаків данину –
Хорунжого Павлюка,
Ще й Павла Сулиму,
Та й повезли ж у Варшаву
Павлюка й Сулиму,
Та й на тяжку муку-кару
Всім ляхам на диво.
Наробили вражі пани
У Варшаві дива,
Як помирав на майдані
Курінний Сулима.
А Павлюк, на диво шляхті,
Жив-здоров лишився,
Бо Замойко Хома, писар,
За нього вступився.
Повернувсь Павлюк додому,
У січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилую.
Знайшов Павлюк побратима –
Орла Остряницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровицю.
То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають –
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький
Про таку негоду,
Під Кумейками в неділю
Напав на голоту.
Ой превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили!
А старшини боровицькі
Лиш про себе дбали,
Потоцькому Павлюка
Самі упіймали.
Везуть пани Павлюка
Селом Боровицею,
Ще й скрутили йому рученьки
Назад сирицею.
Ой повезли ж Павлюка
Ляхи у Варшаву,
Шляхті вражій на потіху,
На тяжкую кару.
За отаманом Остряницею
Женуть ляхи кіньми
Ще й біжать піщаницею;
Пани хочуть Остряницю упіймати,
А славне Військо Запорозьке
Щоб посікти-порубати.
А що ж отаман Остряниця?

Перелетів Дніпро з кошем,
Як лебідь-птиця.
Що за річкою за Сулою
Остряниця прогнав панів-ляхів
До болота до Супою...
Та й повів свій кіш
Отаман Остряниця
У московські землі,
Щоб там поселиться.
Уклонився Остряниця
Воєводі Білгородському,
Та все ж таки не смердючому
Ляхові Потоцькому.

(Історичні пісні. – Київ, 1961. – С. 176–178).

1. Чим були викликані повстання 20–30-х років?
2. Повстання зазнали поразки, а чи мали вони позитивні наслідки?
3. Уважно прочитайте текст пісні і визначте відповідність його історичній дійсності.

§ 21. ЗАКАРПАТСЬКА УКРАЇНА ДО СЕРЕДИНИ XVIIст.

В глибоку давнину

Закарпаття – складова частина етнічної і державної території України. З глибокої давнини і до нашого часу цей регіон називали по-різному: Карпатська Русь, Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Закарпатська Україна, а також просто «Закарпаття» (як Волинь, Галичина, Поділля, Полісся).

На підставі археологічних досліджень можна собі уявити історію Закарпаття, починаючи з періоду кам'яного віку. Поява і зростання кількості населення обумовлюється тут передусім сприятливими кліматичними умовами, багатством флори і фауни, запасом солі та корисних копалин. Найбільш ранні сліди проживання людей на цій території датуються 10–12 тисячами років до н.е.

Змінювалися тисячоліття – змінювалися й археологічні культури (оскільки назви племен у дописемний період невідомі, то кажуть: племена такої-то археологічної культури). Археологи відкрили на території Закарпаття багато культур, що належать до різних епох і мають відмінності між собою. Проте з віками відбувався досить помітний процес уніфікації культур цього регіону. Археологічні знахідки свідчать, що вже в останні століття до н.е. в культурі населення Закарпаття чітко простежуються елементи протослов'ян.

У III–I ст. до н.е. на Закарпатті проживали люди так званої латенської культури. Археологи відкрили близько 50 поселень цієї культури.

У середині I ст. до н. е. Закарпаття з його високорозвинутою металургією, ювелірною і гончарною промисловістю, землеробством потрапляє під владу Римської імперії.

Велике переселення народів (IV–VIIст.) змінило етнічну і політичну ситуацію в Центральній Європі, а водночас і в Закарпатті. Тут інтенсивно розселяються слов'яни і заселяються неслов'янські місцеві племена. Вони проживають у долинах річок і займаються переважно землеробством і скотарством.

Закарпаття періоду Київської Русі

Нестор-літописець, описуючи розселення слов'янських племен у долинах річок, в Подунав'ї згадує про білих хорватів. За свідченням того ж Нестора, «київський князь Олег у 907р., ідучи в похід на Візантію, взяв із собою багато воїнів – полян, древлян, сіверян, хорватів, тіверців». Остання згадка про білих хорватів як одне із східнослов'янських племен Київської Русі належить до 992р. (за князя Володимира). Ці хорвати мають спільне походження з хорватами, котрі проживають нині на Балканах.

Хорвати в IX–Хст. жили по обидва боки Карпат, мали «греди» – укріплені центри, навколо яких виникали поселення. Так з'явилися перші міста, і тоді ж утворилося перше політичне об'єднання з центром в Унгограді (Ужгороді) на чолі з князем Лаборцем.

Проте в IX–Хст. слов'янське населення Закарпаття потрапило в сферу політичного і культурного впливу Першого Болгарського царства і Великої Моравії. Більше того, в період розквіту Великої Моравії частина Закарпаття (що примикала до Словаччини) входила до її складу. А наприкінці IXст. в Південно-Східній Європі виникла Угорська держава.

Угри, чи мадяри, прийшли на Дунай зі Сходу (з приазовсько-донських степів, а ще раніше вони жили в передгір'ях Південного Уралу). Ці племена кочівників-скотарів на чолі зі своїми вождями Альмашем і Арпадом в 896р. перейшли через Карпати і зайняли територію верхів'я р.Тиси і Середнього Дунаю. Слов'яни чинили опір завойовникам, проте сил протистояти войовничій угорській кінноті було замало. Князя Лаборця спіймали угорці і стратили. Власне, Закарпаття було врятоване лише завдяки тому, що політичні інтереси угорців були спрямовані на Подунав'я, Південну і Західну Європу та Візантію (походи в Італію, Німеччину, Болгарію, Візантію). І тільки після поразок, завданих німецькими королями (середина Хст.), угорці припинили свої походи на захід і остаточно осіли на Подунав'ї, зайнявшись землеробством.

У період розквіту Київської Русі Закарпаття було її південно-західним рубежем. Економічне, політичне і духовне Закарпаття залишалося органічною частиною єдиної обширної держави. Назвемо лише кілька факторів, які не могли не вплинути на долю Закарпаття. Це – звичайні для того часу сепаратистські прагнення місцевих князів (як і інших, що призвело до феодальної роздробленості Русі), сусідство з новоутвореною Угорською державою, яка прагнула до розширення своєї території, послаблення Київської Русі і напади кочівників Північного Причорномор'я.

Угорські феодали завойовували землі Карпатської Русі поступово. Першими були підкорені Ужгород, Мукачево, Берегово, Севлюш, Хуст. Таким чином, до середини XIIIст. Угорщина завоювала всю територію Закарпаття. Далі на меті угорських королів була Галичина, але галицькі князі успішно протистояли цим прагненням, більше того, робили спроби визволити Закарпаття. За період правління Лева Даниловича вдалося приєднати частину Закарпатської Русі до Галицько-Волинського князівства – від Вишкова до Шариської жупи з містами Мукачево та Берегово. Але утримувати це володіння галицькі князі змогли тільки сорок років (згадаймо складне політичне становище в Галицько-Волинському князівстві наприкінці XIIIст. – на початку XIVст.). Потім Закарпаття завоювала Угорщина, і воно почало називатися «Угорська Русь».

Під владою угорських феодалів

У складі Угорщини Закарпаття (XIIIст.) було поділене на три комітати (жупи): Ужанський, Березький і Угочанський. Коли у Галицько-Волинському князівстві відвоювали і східне Закарпаття, то в 1303р. виник ще один комітат – Мараморoський. На чолі комітатів стояли призначені королем ішпани (жупани), які мали адміністративну, військову і судову владу.

На Закарпатті було багато укріплених фортець («градів»), навколо яких розміщувалися королівські володіння («домінії»). Військово-служила знать місцевого походження швидко змадяризувалася, тобто слов'янський еле-

мент зник із середовища аристократії. Його носіями залишалися селяни, міщани, дрібна шляхта, православне духовенство. Що стосується православ'я, то воно тут утвердилося ще в IXст. Найбільшими монастирями вважалися Мукачівський, Грушівський, Краснобрідський. Але сильнішими і багатшими були католицькі монастирі.

Господарство

Поступово зростало феодальне землеволодіння, а разом з ним і населені пункти – міста і села. Найвищими станами суспільства були магнати і військово-служилі люди – немеші. Господарська діяльність феодалів пов'язувалася переважно із землеробством і скотарством.

Селянство складалося з різних за правовим становищем груп. Загальна ж тенденція була такою: кількість вільних селян-общинників зменшувалася і відповідно збільшувалася кількість залежних селян. Відтак все селянство перетворилося на категорію панщинних селян, які виконували панщину і платили податки. Що стосується вільних селян, то це були переселенці-угорці.

Чільне місце в господарській діяльності належало садівництву і виноградарству. З другої половини XIIIст. важливу роль в економіці Закарпаття відігравав ліс, площа якого становила 75 відсотків території. Його використовували насамперед як будівельний матеріал, окрім того, робили посуд, діжки, бочки, коші для зберігання збіжжя тощо, а також використовували деревину для добування смоли, поташу, випалювання вугілля.

Серед промислів значне місце належало добуванню солі. У XIVст. центром солевидобування було м.Солотвино. Видобуток солі давав прибуток, тому вважався королівською монополією. Серед інших промислів можна назвати борошномельний та використання мінеральних вод.

У XVI–XVIIст. на Закарпатті було багато мануфактур (особливо в Мараморощині) з обробки деревини, заліза і шкіри. Феодали мали свої каменоломні, лісопильні, водяні млини. В середині XVIIст. з'явилися мануфактури по виробництву скла і паперу (папірні).

Закарпатські міста поділялися на державні (королівські) і приватні (феодальні). Найкрупнішими королівськими містами вважалися Ужгород, Мукачево, Берегово, Севлюш, Хуст. Характерною ознакою міського життя було цехове ремесло. Перші відомості про цехи зустрічаються наприкінці XIVст. Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями були каменярство, кравецтво, шевство, пекарство, столярство.

Розвиток сільського господарства, зростання міст, ремесел і промислів вимагали торгового обміну продукції. Торгівля на Закарпатті мала дві форми – щотижневі торги і сезонні (або річні) ярмарки. На право проведення ярмарків необхідно було отримати королівський привілей (це давало значні прибутки державній казні і місту, де він проводився). Ярмарки проводилися також у великих селах. На них реалізовувалася продукція не лише місцевого виробництва (як на торгах), а й привезена з віддалених земель.

Жваву торгівлю закарпатські купці вели (крім різних міст Угорщини) з Молдавією, Словаччиною, Чехією, Галичиною, Польщею та балканськими країнами. Торгували виробами з деревини, шкіри, сукном, вином, сіллю,

худобою, поташем. А привозили в Закарпаття металеві, ювелірні і скляні вироби, дорогий посуд, зброю, шовкові тканини, прянощі.

Іноземна колонізація

Після завоювання Закарпаття Угорщиною сюди переселилися угорські феодали, які одержали від королів земельні маєтки. Зі сходу насувалася волоська колонізація – із Семигради йшли волохи з худобою, які на «волоському» праві засновували в гірських долинах села, користувалися самоуправлінням, сплачуючи землевласникові чинш (грошовий податок).

На запрошення угорських королів в Закарпаття переселились також німецькі колоністи. Вони осіли в низинних районах, в басейнах річок Тиса, Тереса, Теребля, Боржава, Латориця. Найбільше колоністів-німців було в Мукачеві, Берегові, Севлюші, Хусті, Тячеві, Солотвині, Сігеті. Німці не створювали окремих поселень, а селилися поруч з українцями та угорцями. Але вони отримали привілеї на користування своїм німецьким правом. Німецькі колоністи були здебільшого ремісниками.

Антифеодальний рух

Експлуатація народних мас призвела до антифеодальних повстань. Найбільше повстання в Угорщині, що охопило і Закарпаття, вибухнуло весною 1514р. Його очолив семиградський селянин Дьєрдь (Юрій) Дожа, котрий за хоробрість у боях з турками одержав титул немеша (шляхтича). Приводом до повстання послужив заклик Папи Римського і угорського короля про організацію загонів куруців (хрестоносців) для боротьби з турками. Всім їм обіцяли відпущення гріхів, міщанам – звільнення від мита, а селянам – звільнення від панщини. Влітку таких куруців налічувалося майже 100 тисяч.

Протидія феодалів і переслідування ними куруців (своїх підданих) призвели до того, що куруци повернули зброю проти них, вимагаючи скасування кріпацтва і розподілу землі. Вони розправлялися із землевласниками, місцевою адміністрацією.

Найактивнішими були повстанці в Мараморoському, Угочанському, Ужанському та Березькому комітатах. Спільно із селянами діяли також бідні священики та монахи.

В липні-серпні того ж року повстання було придушено, почалися дикі розправи над його учасниками (Д.Дожу, наприклад, спалили живим). Із селян стягнули матеріальні збитки, завдані феодалам. Восени 1514р. угорський сейм схвалив ряд заходів, спрямованих на посилення влади феодалів. Заходами передбачалося знищити всіх учасників повстання, конфіскувати маєтності заможних повстанців і віддати їх тим, хто придушував антифеодальний та антиурядовий виступ, позбавити міста привілеїв. Становище кріпосного селянства стало ще тяжчим.

Катастрофа 1526р.

Кривава розправа над куруцами стала прологом політичної трагедії Угорщини. У 1526р. в битві під Могачем турки розбили об'єднану угорсько-чеську армію. Наслідком цієї поразки був поділ Угорщини на три частини – між Туреччиною, Австрією та Семиграддям. Закарпаття було поділене між Семиграддям (Мукачево, Берегово, Севлюш, Хуст, Тячево) та Австрією (Ужанський комітат). Таким чином, Закарпаття перетворилося на терен, на якому відбувалися безперервні

бої. Тут воювали між собою Семигралдя і Австрія, тут грабували міста і села турки і татари, сюди проривалися шляхетські війська Польщі.

Ці воєнно-політичні події привели до змін етнічного складу населення Закарпаття. В Мараморoському і Березькому комітатах збільшилася питома вага німецьких колоністів (в основі переселення були релігійні причини). Наприкінці XVIст. посилилася колонізація галицьких русинів (лемків, бойків, гуцулів). Як і скрізь, колоністи отримували на певний час пільги, а згодом поповнювали ряди кріпосних селян. Влада ж феодалів над селянами була настільки необмеженою, що вони навіть визначали, який одяг та взуття мають право носити селяни.

Релігійне життя

В XVIст. в Закарпатті почали поширюватися лютеранство і кальвінізм. Ідеї реформації з Німеччини та Швейцарії знайшли відгук як у селянському, так і у феодальному середовищі. Але проникнення нової віри супроводжувалося здебільшого збройними сутичками між протестантами і католиками, а також великим руйнуванням церков протестантів.

Католицька церква, втративши частину пастви, що перейшла в протестантизм, мала намір зміцнювати свої позиції шляхом проголошення унії з православною церквою (тобто, українською). На відміну від Польщі, тут католики згодні були піти на поступки православним (збереження їх обрядовості, богослужіння рідною мовою) за умови визнання ними Папи Римського.

Підготовка до запровадження унії тривала кілька років. Вона завершилася у 1646р. проголошенням унії. Все це була справа вищого католицького і православного духовенства. Однак насильницьке запровадження унії викликало протест народних мас, що переплiталося з боротьбою проти іноземного гніту і феодальної експлуатації.

Релігійний та антифеодальний рухи наприкінці XVI – у першій половині XVIIст.

Цей період на Закарпатті позначився поширенням такої форми антифеодального і визвольного руху, як опришківство (цьому сприяли природні умови: гори, ліси, печери і т.д.).

На початку XVIIст. Закарпаття охопило антигабсбурзьке повстання на чолі з І.Бочкаєм, в основі якого лежали релігійні мотиви. Австрійський цісар Рудольф II підтримував католиків, а Бочкаї був кальвіністом. В результаті Бочкаї став правителем Угорщини і Семигралдя. Угорцям надавалося право обіймати всі державні посади, на сеймах 1608 і 1609 рр. визнали за українцями Закарпаття право на автономію.

Після смерті Бочкаї Закарпаття було втягнуте в релігійні війни між католиками і протестантами.

У 1631р. у Північній Угорщині вибухнуло могутнє селянське повстання, що охопило і Закарпаття. Його очолив П.Чесар. Угорські, словацькі, русинські (українські) селяни виступали за стару віру, проти феодальної експлуатації. Наступного року об'єднані сили австрійського імператора Фердинанда III і князя Трансільванії (Семигралдя) Ракоці I придушили селянське повстання.

Подальший антифеодальний і визвольний рух на Закарпатті пов'язаний із впливом Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.

РОЗВИТОК ОСВІТИ В ЗАКАРПАТТІ В XV–XVIIст.

Документи

Новим у розвитку освіти в Закарпатті, як і в усій Угорщині є поява в XV–XVIст. парафіяльних шкіл в містах і містечках, в окремих великих селах, де зосереджувалася значна кількість ремісників, торгівців, організовувалися ярмарки і базари. Серед них слід у першу чергу назвати початкову школу, відкриту у 1401р. в Ужгороді. Пізніше такі ж школи були відкриті в Береговому (1467р.), Мукачеві (1552р.), Севлючі та Хусті, в ряді містечок Мараморощини – Тячеві, Сігеті, Солотвині тощо. Школи ці продовжували перебувати під контролем священиків, церковних управ.

Про роботу парафіяльних шкіл достовірних відомостей немає. Вважається, що навчання в них проводили наймані, переважно мандрівні вчителі, частина з яких приїжджала з Галичини, Словаччини чи навіть з Чехії. Згодом у містах з'явилося по кілька парафіяльних шкіл. В Ужгороді нова школа згадується в середині 80-х років XVIст., а в Мукачеві – у 1627р. В ужгородській школі, що знаходилася на Цегольнянській вулиці, в Ужгороді в середині XVIIст. працював найманий «руський учитель» М.Мамайдович, який, ймовірно, навчав дітей рідною мовою. У цей час виникали школи і в ряді сіл – Бедевлі, Чорному Потоці, Великій Копані, Чинадієві, Великих Лучках, Чорнотисові та ін. Після поширення в Закарпатті ідей протестантизму у XVI–XVIIст. в містах і селах почали виникати реформаторські школи. Особливо це було характерним для південних районів Закарпаття та окремих населених пунктів Мараморощини, де проживало чимало німецьких переселенців – солекопів, лісових майстрів, ремісників. Усього в 80-х роках XVIIст. у Закарпатті діяло щонайменше 40 шкіл.

(З книги «Нариси історії Закарпаття». – Ужгород, 1993. – Т.1. – С. 166.).

Запитання

1. *У чому полягають особливості історичного розвитку Закарпаття?*
2. *Дайте характеристику національного складу населення Закарпаття в XIV–XVIIст.*
3. *Визначте, у чому проявлялися взаємовідносини Закарпаття з іншими українськими землями?*

§ 22. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Далека окраїна

Окрему, відмінну від інших земель, історію мала Слобідська Україна, або Слобожанщина. Нині – це українські та російські землі: Харківської, Сумської, частини Донецької (до р. Бахмутка), частини Луганської (до р. Айдар), Воронезької (правобережжя Дону від Коротояку до Богучару і м.Калач на лівому березі Дону), Курської (Глушково, Суджа) областей.

В період Київської Русі це була окраїнна територія держави, населення якої, займаючись господарством, несло ще й сторожову службу, бо по сусідству кочували тюркські племена – половці, печеніги. Під час монголо-татарського іга ці землі були спустошені. Люди, котрим вдалося врятуватися від смерті та полону, переселилися за Дніпро. А територія, надзвичайно мало залюднена, входила до обширного Дикого поля (див. попередні розділи).

В XVIст. через цю територію пролягав один із головних шляхів (сакм) татарських набігів на українські та російські землі – Муравський шлях. Він починався в Криму, далі – через Перекоп, по межиріччю Дніпра і Сіверського Дінця у напрямку до Тули. Від цієї головної сакми відгалузились ще два шляхи – Ізюмський і Кальміуський, що також пролягали по Слобожанщині.

Уряд Московської держави, прагнучи колонізувати ці землі, а отже, і закріпити їх за собою, а також з метою охорони населення будує укріплені лінії із замками і фортами («засіками»).

З розширенням кордонів Московської держави на півдні тут поселяються втікачі-невільники та прикордонна сторожа. Цю сторожову службу в XVI ст. виконували переважно українські козаки. Отаманами козацьких загонів були М.Черкашенін, М.Федоров, Т.Сліпецький, С.Висоцький, які не лише давали відсіч татарам, а й за завданням царя чи з його дозволу самі ходили в походи проти них. У боротьбі проти татар слобожанські козаки діяли спільно з донськими козаками.

З другої половини XVIст. українські переселенці брали активну участь у будівництві міст. Так, є документи про будівництво «черкасами» і «дніпровськими козаками» міста Цареборисова (період правління Бориса Годунова). Ці ж «черкаси» були і сторожовим гарнізоном Цареборисова.

У XVIст. тут виник Святогірський монастир (на правому березі р.Сіверський Дінець, неподалік від впадіння в нього р.Оскол), споруди якого збереглися до нашого часу. На своїх землях монастир прихистив селян, котрі стали постійними жителями цього краю.

Сторожові пости українських козаків першої половини XVIIст. поклали початок багатьом нині існуючим містам і селам Слобожанщини.

Нова хвиля колонізації

Більш активне переселення українців на Слобожанщину, на прикордонні рубежі Московської держави, припадає на 30–40-і роки XVIIст. Це було викликане, з одного боку, зростанням небезпеки збоку татар, що викликало зацікавленість уря-

ду у притокові переселенців, а з другого, – поразкою українських козаків у повстаннях 30-х років. Після цих повстань почалися репресії, які змушували не лише козаків, а й представників інших станів українського суспільства переселятися разом із сім'ями, майном та худобою на Слобідську Україну.

Одним із перших переселенців на Слобожанщину був гетьман Яцько Острянин, керівник козацько-селянського повстання проти польсько-шляхетського гніту 1637–1638 років. Після поразки у битві з польським військом біля с.Жовнине (нині Черкаської обл.) він зі своїм полком (понад 1000 козаків) відійшов на територію Московської держави. По дорозі до них приєдналися сім'ї козаків, селяни, міщани. Так що на нові землі прибуло майже 3 тис. осіб. Всі вони поселилися біля Чугуєва. А незадовго до приходу Я.Острянина тут осіла двотисячна група українських переселенців.

Царський уряд всіляко підтримував українських козаків, селян і міщан. Адже це були здебільшого відважні воїни, котрі мали великий досвід у боротьбі з татарами. Тому й вимоги Польщі повернути їй підданих залишалися без позитивних наслідків. Наприклад, після повстання 1637–1638рр. польські посли вимагали від царського уряду видати 20 тисяч українців. Бояри ж і представники Думи відповіли: «Про перебіжчиків в докончанні (договорі), щоб їх віддавати, не написано, а ніхто їх не кличе, а хто сам прийде, як же його віддати».

Управління

Переселенці утворювали окремі поселення або осідали в існуючих містах – Білгороді, Курську, Валуйках, Воронежі, Єльці, Карачеві та ін. Тут вони проживали поряд з московським людом. Якщо в місті була значна кількість переселенців-українців, то вони створювали окрему слободу («черкаську»). На чолі української общини стояв отаман, якому підпорядковувалися сотники, а сотникам – десятники. Тобто управління тут було організоване за козацьким зразком. Контроль над переселенцями здійснював воєвода, призначений царським урядом.

Кожен, хто ставав на царську службу, приймав присягу за відповідним текстом («запись целовальная»). Це відбувалося в Путивлі, де втікачів-українців розподіляли по місцях поселення. Переселенцям давали хліб і гроші на облаштування нового помешкання, а також зброю і боєприпаси. Людям служилим, крім земельних наділів, призначалася щорічна платня.

Таким чином, українські переселенці, найактивнішу частину серед яких становили козаки, заселяли майже всі безлюдні степи Дикого поля, колонізуючи південні рубежі Московської держави і захищаючи їх від турецько-татарської агресії.

В період Визвольної війни українського народу почнеться новий етап заселення українцями Слобідської України.

Документи

ЗІ СТАТТІ Г.Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «ПРО ХАРКІВ І ПОВІТОВІ МІСТА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ» (1838р.)

...Губернське місто Харків, звичайно, поселене в числі перших слобід українських з 1646 року. Старожили розповідали, що перші його поселенці заснували своє помешкання з декількох дворів над річкою Харків, біля лугів і озер, при джерелі, що нині називається Білогородська криниця. З примноженням прихожих поселення поширювалося вниз по річці, по правому березі і всередину нинішнього міста. Коли ж по горі і по низу, над озерами і болотами, що нині є Поділ, біля церкви св. Трійці, примножилися жителі, і кримські татари, бачучи твердий намір новопоселенців утримати край за собою, посилили свої набіги, то й жителі, а може бути, вже тоді існуюче начальство полкове приступили до побудови «фортеці», як тоді називали. За записками харків'ян полкове місто відоме з 1653 року. Фортеця ця споряджена була, по можливості, гарматами різних калібрів, з власності полковника і старшини. Існує переказ, що, приступаючи до будівництва міста і в ньому Храму Божого, харківці звернулися до духовного начальства, прохаючи молитв і благословення від чернігівського архиєрея, під чиїм відомством у церковному відношенні вони знаходилися в попередніх своїх місцях проживання. За їх бажанням прислані були духовні чини з усією святинею для влаштування в новозбудованих в цьому краї церквах священослужіння і священики та причет, котрі побажали тут поселитися...

(Твори. – Київ, 1981. – Т.7. – С.52–53).

Запитання

1. *Спробуйте визначити на карті межі Слобідської України.*
2. *Чому саме на Слобожанщину був спрямований основний потік українських переселенців наприкінці XVI – в першій половині XVII ст.?*
3. *В чому полягає зв'язок переселенців з їх попередніми місцями проживання?*

§ 23. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст.

Освіта і шкільництво

Навчання на українських землях проводилось в школах, які існували при церквах і монастирях. Тут учні вчилися не лише читати й писати, а й набували деяких знань з богослов'я (теології), літератури, грецької мови. Вчителями в таких школах були дяки («бакаляри», «дидаскали») – здебільшого молоді люди, які потім ставали священиками. Найздібніші міщани і шляхтичі (в студентських списках вони записані як «рутені») навчалися в університетах Польщі, Чехії, Німеччини, Італії. Деякі з них згодом ставали видатними вченими з європейською славою. До таких належали Юрій Дрогобич з Дрогобича – професор медицини і астрономії при Краківському і Болонському університетах (і навіть був ректором останнього) і Павло Русин з Кросна – магістр Краківського університету, поет.

У зв'язку з активним проникненням в Україну католицької віри українці і білоруси намагалися зберегти національний характер школи з навчанням слов'яно-руською мовою і збереженням Православ'я.

В середині XVIст. розвиток освіти в Україні суттєво змінюється. Протестанти засновують школи, до яких охоче йдуть діти українців. Відтак виникають єзуїтські школи (колегії) з бурсами для учнів, у яких працюють кваліфіковані педагоги. У таких школах українських дітей перевиховували на католиків. Навчання велося латинською мовою.

Першою українською школою вищого ступеня в Україні була Острозька академія, заснована близько 1576р. на Волині в маєтку князя К.Острозького. Її очолював український шляхтич з Поділля Герасим Смотрицький, а працювали в ній викладачами випускники європейських університетів, відомі культурні діячі, такі як Іван Федорович (Федоров), Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишенський, ієромонах з Острога Кипріян, котрий навчався в Падуї і Венеції, та ін.

Цю академію закінчили видатні політичні і церковні діячі, серед яких були гетьман Петро Сагайдачний, Іов Борецький та інші борці за Православ'я. Протягом 60 років (1576–1636) в академії навчалося 500 осіб. Після смерті князя К.Острозького (1608) академія занепала. Пізніше князева онука Анна Алоїза на місці академії заснувала єзуїтську колегію.

Згодом в Україні почали створюватись православні братства. Вони мали свій писаний статут і давали знання в галузі «семи вільних наук» – граматики, піітики, риторики, діалектики, математики, астрономії та мов – грецької, латинської, польської, слов'янської, руської (української). Викладачами у братських школах працювали видатні культурно-освітні діячі і письменники-полеміст: Стефан і Лаврентій Зизанії, Іов Борецький, Захарія Копистенський, Памва Беринда та ін. Великі братські школи у крупних містах відіграли прогресивну роль у розвитку культури українського народу і у вихованні борців проти національно-релігійного гноблення.

У 1615р. відкрилась Київська братська школа, в якій заснували друкарню і паперову фабрику (папірню). В ній також працювали видатні культурні діячі України Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Єлисей Плетенецький та ін. Важливою матеріальною і морально-політичною підтримкою в діяльності школи Київського братства був вступ до нього гетьмана Петра Сагайдачного «з усім військом запорозьким». У 1632р. Київська братська школа об'єдналася із школою Києво-Печерської лаври. Це сталося за архімандрита Петра Могили. Так виникла знаменита протягом півтора століття Києво-Могилянська колегія (пізніше – академія) – вищий навчальний заклад, якому підпорядковувались братські школи у Вінниці, Гощі, Кременці.

В цілому освіченість серед широких мас України була дуже високою, що відзначали іноземні мандрівники. Архідиякон Павло Алеппський, котрий зі своїм батьком антиохійським патріархом Макарієм пробув в Україні 100 днів (1654), у своєму щоденнику відзначив високу грамотність українців: «Починаючи з міста Рашкова, тобто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Багато відомих церковних і культурних діячів України закінчили зарубіжні вищі навчальні заклади. Так, у польській Замостській академії (м.Замостя) навчалися Касіян Сакович, Сильвестр Косів, професор Києво-Могилянської академії; у Вюртемберзькому німецькому університеті – М.Смотрицький, Гальському університеті – вчитель Г.Сковороди Симон Тодоський, в Оломоуцькому університеті (Чехія) – ректор Києво-Могилянської академії Варлаам Ясинський. Так, згідно із списками студентів Падуанського університету за XVIIст., в ньому нараховувалось 1946 студентів з Литви, України і Білорусії.

Зауважимо, що в Україну приїздили і працювали також освічені іноземці, котрі українізувалися і зробили великий внесок у розвиток української культури. Наприклад, – німці Венедикт Гербест та митрополит Інокентій Гізель, молдаванин Петро Могила, – засновник Києво-Могилянської колегії, та ін.

Друкарство

В Європі друкарство виникло в середині XVст. Першою друкованою слов'янською книгою була «Троянська хроніка» (1468р., м. Пльзень). У східнослов'янських народів засновником друкарства став білорус з Полоцька, доктор медицини Франціск Скорина, котрий надрукував у Празі кирилицею «Псалтир» (1517) і «Біблію руську» (1519), а потім у Вільно – «Апостол» і «Малую подорожную книжицу» (1525).

В Україні першим з відомих друкарів вважався Іван Федорович (Федоров). Він прибув до Львова на початку 70-х років XVIст. після своєї видавничої діяльності в Москві та Білорусії. Отримавши матеріальну допомогу від львівських міщан-ремісників і небагатих купців, Федоров у 1574р. видав богослужебні книги «Апостол» і «Буквар». «Апостол» започаткував українське друкарство, що сприяло розвиткові писемності. У 1576р. Федоров, маючи фінансові труднощі, на запрошення князя К.Острозького переїхав до

Острога. Тут він надрукував майже 30 видань, серед яких вирізнялась «Біблія» – шедевр поліграфічного мистецтва XVIст. Останні роки свого життя І.Федоров провів у Львові. Він помер 5 грудня 1583р. і був похований в Онуфріївському монастирі. На надгробній плиті було написано: «Іоанн Федорович Друкарь Москвитин, который своим трудом друкуваніє занєдбалоє обновил... Друкаръ книгъ пред тымъ нєвиданныхъ». Друкарню Івана Федорова у Львові викупили братчики. Згодом в ній вийшло з друку багато творів полемічної літератури.

Крім Острога, Львова, Києва, друкарні працювали і в ряді інших міст і навіть у селах при монастирях (напр., у Почаєві). Були також «мандрівні» друкарні у приватних осіб.

Література та усна народна творчість

Провідне місце серед літературних творів XV–XVIст. належить творам релігійного змісту. В цей період з'явилися нові видання богослужебних книг і нові переклади писань діячів церкви. Так, під наглядом митрополита Петра Могили у світ вийшло нове видання «Требника» для узгодження обрядів і богослужіння, збірка «молитв і поучень» для студентів «Антологія» та ін. Підручником теологічних наук для священиків була збірка «Зерцало богословія» Кирила Транквіліона-Ставровецького, котрий був також автором збірки віршів «Перло многоцінноє».

У зв'язку з потребою для православних зберегти свою віру і церковнослов'янську мову, виникла необхідність у виданні граматик цією ж мовою. Така граматика вперше вийшла у Вільно (1586). А через 10 років підручник граматики видав вчений, письменник-полеміст Лаврентій Зизаній, додавши до неї словник перекладів церковнослов'янських слів на народну мову. Найціннішою виявилася граматика Смотрицького (1619), якою тривалий час користувалися не лише в Україні (в Московській державі), а й на Балканах.

Характерною рисою літературного процесу в Україні в цей період були: багатомовність, національне відродження, боротьба за Православ'я, орієнтація на засвоєння кращих зразків європейської культури, розвиток культури власної. Видатними українськими поетами XVIст. вважалися С.Кленович – автор поеми латинською мовою «Роксоланія» і С.Оріховський. Обидва писали свої твори польською і латинською мовами. Окрім них, були також професор Краківського університету Гр.Тичинський, Щасний Гербурт, Шимон Зіморович і Шимон Шимонович.

Наприкінці XVIст. набуває розвитку полемічна література, ідейний зміст якої спрямований проти полонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Полеміку почали єзуїти Бенедикт Герберст і Петро Скарга, які переконували у необхідності заключення унії. З письменників, котрі взяли участь у релігійній полеміці, найпомітнішими були Мелетій Смотрицький та Іван Вишенський.

М.Смотрицький, який вищу освіту здобув у західноєвропейських університетах (супроводжуючи сина-магната), у 1610р. написав польською мовою твір «Тренос» («Плач»). В ньому він зобразив занепад Православної Церкви під натиском католиків та уніатів. Ось як голосить зі сторінок твору

Православна Церква: «Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягами! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь невгасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування!..» Його книга мала великий вплив на православних і викликала полемічну відповідь єзуїта Петра Скарги. Пізніше М.Смотрицький був єпископом у Полоцьку. Під час перебування в Римі він прийняв унію і написав на захист унії «Апологію», чим викликав появу полемічних творів на захист Православ'я. Помер М.Смотрицький у 1633р.

Найоригінальнішим письменником цієї доби був Іван Вишенський (1550–1620). Замолоду він жив у Острозі, здійснив паломництво у святі місця, вів аскетичний спосіб життя при монастирі на горі Афон (Греція), де проживало чимало українських монахів. Літературну діяльність розпочав як палкий захисник православної віри. З Афонської гори, де він прожив майже 40 років, І.Вишенський відправив в Україну зо два десятки «посланій» – князеві К.Острозькому, братствам, владикам церков, взагалі українцям. Мовне багатство, використання живої народної мови надає його творам яскравості. Він докоряє владикам за непорядки в Православній Церкві, картає духовних і світських панів за знущання над простим людом: «А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, виссавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте». Його послання поширювалися в Україні в рукописах, вони будили в людей голос сумління, змушуючи їх замислитись над вадами церковного і громадського життя.

На оборону Православ'я виступили й інші відомі письменники-полемісти: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Захарія Копистенський, Клірик Острозький, Юрій Рогатинець.

Серед авторів творів віршованої літератури слід назвати Памву Беринду, Касіяна Саковича, Павла Русина із Кросна.

Основними пам'ятками історичної літератури того часу були літописи. Найвизначнішим літературно-історичним твором в Україні в цей період був Густинський літопис (Густинський монастир біля м.Прилуки), в якому висвітлюється стародавня історія слов'ян, період Київської Русі – аж до 1598р. Тут коротко представлена й історія українського козацтва. Окрім Густинського існували і так звані місцеві літописи (Острозький, Київський, Львівський). У 20-х роках XVIIст. виник український «Хронограф», в якому зображено боротьбу проти монголо-татарського іга, висвітлено політичну історію Литви, України і Московської держави у XV–XVIст. Літописи є цінними історичними джерелами і пам'ятками суспільно-політичної думки.

Усна народна творчість у XV – першій половині XVIIст. розвивалась на основі давньоруських традицій та з появою нових сюжетів, продиктованих політичним життям українських земель, тобто, боротьбою проти турецько-татарської агресії, визвольною боротьбою проти іноземного поневолення.

Характерною особливістю народних дум є, по-перше, відображення реальної дійсності, а по-друге, вони мають велике виховне значення. Теми більшості дум – це любов до батьківщини, дружба й братерство, товариський обов'язок, подвиги синів українського народу у боротьбі з ворогами. Деякі

думи мають повчальний характер, відбиваючи високі етичні погляди народу на родину, ставлення до батьків тощо. Зародилися думи в козацькому середовищі, а вперше згадуються на початку XVIст. За тематикою і сюжетами найдавнішими є думи про боротьбу з татарами і турками: «Втеча трьох братів із города Азова із турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін. Поряд з думами важливе місце в українському фольклорі посідають історичні пісні. Народні пісні і думи виконували кобзарі, лірники, а співали їх скрізь по Україні.

Поширеними були також колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні, соціально-побутові (весільні, поховальні та ін.), колискові, дитячі пісні і примовки. Усна народна творчість була важливим елементом української національної культури.

Музика

Поряд з усною народною творчістю відбувався процес становлення професійної музики. Цьому сприяло те, що в братських школах як обов'язкові предмети ввели церковний спів по нотах і музичну грамоту. Підготовка в школах регентів церковних хорів, учителів співу і музикантів давала змогу зберігати українську культуру в умовах колонізації.

В XVIст. в ряді церков України вже існував багатоголосий спів, який наприкінці століття був узаконений константинопольським патріархом. Недосконалу крюкову нотацію замінило нотно-лінійне письмо на п'ятилінійному нотному стані, що давало змогу точніше фіксувати багатоголосні музичні твори.

Зароджується і світська музика в таких її жанрах, як міська побутова пісня (кант), цехова інструментальна музика і театральна музика. На зразок ремісничих цехів в українських містах існували музичні цехи, члени яких грали на весіллях та святах.

Наприкінці XVI – на початку XVIIст. в Україні зароджується народний музичний ляльковий театр – вертеп. На відміну від народних хороводів і дійств, вертепні вистави характеризувалися певним сюжетом з провідною роллю музики, з дійовими особами, декораціями і костюмами. Сама ж вистава відбувалася на спеціально спорудженій для цього сцені. Авторами і виконавцями (ляльководами, співаками, інструменталістами) спектаклю були учні братських шкіл і колегіумів. Вертеп набув великої популярності в Україні і став улюбленим народним музично-драматичним спектаклем.

У першій половині XVIIст. зародився і шкільний театр. П'єси для нього створювали вчителі піітики. У шкільних спектаклях велику роль відігравали музика і хореографія.

Образотворче мистецтво і архітектура

Для образотворчого мистецтва цього періоду властиві художнє використання народних і релігійних традицій. У XIV –XVIст. церковне малярство на українських землях було настільки розвинутим, що королі польської держави доручали руським (українським) майстрам розписувати в Польщі найголовніші храми. Фрески українських майстрів збереглися у багатьох храмах. Окрім того, розвивалося і образотворче мистецтво малих форм – оформлення рукописних і друкованих книг, заставок тощо.

У другій половині XVI – першій половині XVIIст. в українському мистецтві набувають поширення ідеї гуманізму, тобто митці у своїх творах звертаються до світу людини, її почуттів і настроїв, духовного возвеличення і морального очищення.

У живописі світського характеру найпопулярнішим стає легендарний образ безсмертного козака Мамая, доброго, лагідного характерника, котрий у найскрутнішу хвилину з'являвся на допомогу людині невідомо звідки, який міг вибратися з будь-якої ситуації, адже був характерником-чаклуном. Цей образ малювали прості сільські малярі, але картинами їхніми прикрашалися і панські світлиці, і сільські хати.

Архітектура XV–XVIст. знаменита насамперед замковими спорудами. Досить згадати місто-фортецю Кам'янець-Подільський, замки Львова, Луцька, Острога, Києва, Чернігова і багатьох інших міст. Активно велося і церковне будівництво, причому, архітектори враховували і оборонне значення монастирів та церков.

У житловому будівництві як будівельний матеріал використовували переважно дерево. Тому дерев'яні будівлі того часу до наших днів не збереглися.

Документи

ШКІЛЬНІ ЗВИЧАЇ XVI –XVIIст.

Братські школи мали свій «Статут» або «Порядок». В ньому ставилися суворі вимоги до учнів і до учителів. Вимоги до учителя формувалися так: «Дидаскал, або учитель цієї школи має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чародій, не байкар, не прихильник єресей, – а підмога благочестя, що являє собою образ добра у всьому... Дидаскал, взявши доручену йому дитину, має вчити її з промислом доброї науки, за непослух карати не по тиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі...».

Важливою шкільною нормою була рівність учнів: «Багатий над убогим у школі нічим вищий не має бути, тільки самою наукою, тілом же всі рівні. Дидаскал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і синів убогих, і тих, що ходять по вулицях поживи просити».

Учні слідкували за чистотою і порядком у школі.

До заохочення учнів до навчання було придумано чергу місць у класі – від перших до останніх. Найкращий учень називався імператором і сидів поруч з учителем. На перших лавках сиділи найкращі учні – сенатори, які складали сенат. Хто хотів потрапити у сенатори чи імператори, повинен був скласти «Записку», в якій занотував помилки тих, хто вважався кращим за нього. Коли «імператор» чи «сенатор» помилився у відповіді, повинен був уступити своє місце переможцю, інколи клас поділявся на дві частини – «греків» і «римлян» – які змагалися в навчанні.

Оскільки добре знання латинської мови було обов'язковим, діти повинні були розмовляти по латині в школі і дома. В деяких школах застосовувався «калькулюс» – особливий зошит, в якому записували прізвище учня, який порушував правило і говорив «простою» мовою, і віддавали «калькулюс». Він носив його до тих пір, доки не зловлював іншого учня на тій же провині, і тоді «калькулюс» переходив до іншого. Винні, записані в зошиті, каралися. Найбільш нетямущі сиділи на останній «ослячій» парті і ризикували отримати від своїх товаришів шапку з ослячими вухами.

За шкільні провини карали різками. Кару здійснював один із старших учнів, що виконував обов'язки цензора і повинен був дбати про порядок у школі.

(З книги «Історія української культури». За ред. І.Крип'якевича. – Київ, 1990. – С.126–128).

Запитання

1. З якими суспільно-політичними процесами пов'язано піднесення української культури наприкінці XVI – в першій половині XVIIст.?

2. Хто з відомих історичних та культурних діячів навчався в Острозькій академії?

3. На підставі «Документа» та іншого додаткового матеріалу, пов'язаного зі школами, визначте, яку роль у навчальному та виховному процесі відігравали самі учні?

§ 24. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ СЕРЕДИНИ XVIIст.

Історична необхідність Визвольної війни

В першій половині XVIIст. Річ Посполита, яка володіла більшістю українських земель, була однією з найбільших європейських країн. Але в соціально-політичному відношенні вона була відсталою порівняно з іншими країнами. В ній панували сваволя магнатів і анархія шляхти.

На захоплених українських землях магнати і шляхта, господарюючи, знищували природні багатства, спалювали ліси для виробництва поташу на ринок. Багаті землевласники майже не займалися господарством, частіше вони віддавали землю в оренду або під заставу середній шляхті. За період оренди вони зруйновували селянське господарство, вирубували ліси, вводили нові податки, намагаючись взяти максимальний прибуток.

У селян забирали кращі землі, а повинності їх у зв'язку із збільшенням кількості фільварків зростали. Більшість селян мали наділи від 5 до 7 десятин, що ледь-ледь забезпечували їхні сім'ї прожитковим мінімумом. Панщина в районах поширення фільварків досягала 5–6 днів на тиждень. Крім того, селяни виконували для панів додаткові сільськогосподарські роботи. За всякий непослух злиденних селян жорстоко карали. Кожен пан мав свої загони гайдуків, а магнати – регулярні війська, з допомогою яких тримали народні маси в покорі. Ці ж озброєні загони на чолі з магнатами і шляхтою здійснювали напади («наїзди») на володіння інших феодалів, внаслідок чого страждали насамперед селяни.

Намагаючись уникнути кріпосного гніту і розорення, багато селян втікало до Брацлавщини, Південної Київщини і Лівобережжя, де відбувався процес колонізації і виникали нові слободи. Слободи були вимушеною поступкою місцевих панів, котрі потребували робочих рук. Тому пани й проголошували пільги на 10–15 років, а потім, перетворювали слобожан у кріпаків. Тоді деякі селяни переходили до інших місць. Втечі і переходи були однією з форм протесту народних мас проти соціального гніту.

В 40-х роках XVIIст. в Україні налічувалося майже тисяча міст і містечок. З них 80% перебували у приватній власності. Міста потребували розвитку ремесла і торгівлі, чому перешкоджав весь суспільно-політичнй устрій Речі Посполитої з її анархією і сваволею, системою оренд і застав, постоїв військ на утриманні міщан тощо. Магдебурзьке право не захищало від анархії навіть і великі міста. У містах, де проживали поляки і німці, українці були позбавлені права працювати в цехах, а заняття ремеслом суворо переслідувалося. Все це викликало у міського населення незадоволення і спонукало їх до боротьби за своє визволення.

Річ Посполита посилила наступ і на Запорожжя. Лише невелику кількість козаків взяли на службу і вписали до реєстру, тобто вони мали юридичне право на існування. Інші перебували під загрозою повернення в кріпацтво. Реєстрове військо також було неоднорідним. Козацька верхівка володіла хуторами,

млинами, рибними, поташними, селітреними промислами. Більшість козаків наймалася на роботу в господарства старшини і багатих козаків. По суті, все козацтво було зацікавлене у визволенні України від польсько-шляхетського гніту, бо ж навіть реєстрові, заможні козаки постійно потерпали від сваволі магнатів, які захоплювали їхні землі і промисли, не хотіли визнавати їхніх привілеїв, визначених королівськими грамотами.

Складовою частиною боротьби українського народу за своє визволення було прагнення звільнитися від національно-релігійного гніту. Польські магнати і шляхта, католицьке духовенство презирливо ставилися до української мови і культури. Цього гніту найбільше зазнавали західноукраїнські міста. Після Брестської церковної унії 1596р. польська шляхта насильницьки насаджувала українському населенню католицизм і унію, вела політику ополячування, забороняючи українську мову. Отже, виникла пряма загроза існування українського народу як етнічної єдності. Все це зумовлювало історичну необхідність Визвольної війни українського народу. Фактором же, що вплинув на виникнення і розмах визвольного руху, було зростання ролі Запорозької Січі.

Характер, завдання і рушійні сили Визвольної війни

Прагнення всіх соціальних груп українського суспільства до спільної мети за своє визволення об'єднало їх під час Визвольної війни. Але наявність значних розбіжностей в інтересах деяких соціальних груп спричинювало соціальні конфлікти всередині українського суспільства в період війни та після її завершення.

Основною рушійною силою у боротьбі було українське селянство – найбільш пригноблена маса населення, що й виявила найбільшу активність у боротьбі за своє національне визволення. Поряд із селянством стояли козацькі низи, міська біднота, основна частина міського поспільства і частина нижчого духовенства. Всі вони становили радикальний напрям у визвольному русі й вели боротьбу як проти феодально-кріпосного, так і проти національно-релігійного гніту.

Основна маса заможного козацтва, частина міського поспільства, патриціату, української шляхти і нижчого та середнього православного духовенства належали до поміркованого напряму. Вони прагнули знищити національно-релігійний гніт і розширити свої станові привілеї.

Певні кола заможного козацтва, міського патриціату, шляхти і вищого православного духовенства становили угодовський напрям. Вони виступали проти союзу з селянством і міськими низами, здебільшого йшли на поступки, не враховуючи інтересів народних мас.

У визволенні від соціального та національно-релігійного гніту селяни вбачали вихід із тяжкого економічного становища. Їхнім ідеалом було козацтво. Міське населення чекало від Визвольної війни ліквідації шляхетських привілеїв, що перешкоджали розвитку ремесла і торгівлі. Козацька старшина, шляхта та православне духовенство сподівались вибороти право мати своїх підданих.

Виходячи із завдань, що стояли перед повстанцями в цілому і селянством як основною рушійною силою, можна визначити війну як визвольну, спрямовану проти панування шляхетської Речі Посполитої, і війну як антифеодальну, спрямовану проти феодально-кріпосницького гніту.

Документи

УРИВОК З ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ П'ЄСИ «МИЛОСТЬ БОЖІЯ» (1728р.)

Монолог Б.Хмельницького.

Егей, слави нашея упадок послідній!
Чого в світі живучи дождал козак бідний!
Докозаковалися і ми под ляхами...
Честь і славу в нивочто нашу обращають,
Козацькоє потребить ім'я помишляють.
Се ли ми от тебе, ляше, ожидали
Плати, єгда вірності нашей показали
На землі і на морі знаменія многа,
Будуща тя врагов сі сокрушая рога?
Се ли достойная мзда? Сія ли заплата
За службу нашу? Се ли зиск наш і інтрата
За неізчислиміє приятіє рани,
За смерті различніє на различной брани,
За толикіє і толь славніє побіди
Терпіли толикіє, толь тяжкіє біди:
Грабленія, насильства, утчски, досади,
Узи і прочая, без всякой отради?
О, і вспоминати то воістину студно;
...Страдати
Кая нужда єсть, аще честь за честь воздати
Можем! Татаре, турки і німці бували
Не страшні: і ляхи ли ужасні нам стали!
Сверіпіє льви, тигри, вепрі побіждати
Удоб було: от зайцов ли станем втікати?
Когда шабля при нас єсть: не совсім пропала
Многоіменитая оная похвала
Наша; доказовала чуждой слави много
Она: студа ж своєго не отмстить такого,
Не отобрали єще ляхи нам остатка:
Жив бог, і не умерла козацкая матка!

(Українська література XVIIIст. – Київ, 1983. – С.306–307).

Запитання

1. Визначте, чи була альтернатива Визвольній війні?
2. В чому полягала розбіжність сил, зацікавлених у визволенні від польсько-шляхетського панування в Україні?
3. Яка соціальна група більше відчувала на собі гніт соціальний, а яка – національно-релігійний?
4. Уважно прочитайте монолог Б.Хмельницького і визначте, яку основну думку він виражає?

§ 25. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Родина

Визначне місце в історії українського народу належить Богдану Хмельницькому, котрий очолив його на визвольну боротьбу проти польсько-шляхетського панування і став творцем Української козацької держави. Його біографія віддзеркалює становище українського народу, зокрема заможних його прошарків, в умовах іноземного гніту.

Батько Богдана Михайло Хмельницький був дрібним українським шляхтичем, який за звичаєм того часу перебував на службі у багатого польського магната. Як людина енергійна і освічена, він привернув до себе увагу корсунсько-чигиринського старости і незабаром став у нього підстаростою. Михайло Хмельницький заснував ряд міст і сіл на прикордонні з малозаселеним степом, зокрема власну слободу Суботів. Бувши православним шляхтичем, одружився з козачкою, що за законами Речі Посполитої означало втрату шляхетства.

Дитинство

Богдан Хмельницький, вірогідно, народився у Суботові 1595р. Оскільки ім'я Богдан (по-церковному Теодор) давали дітям, народженим у день св. Теодора Начертаного, то, ймовірно, день його народження припадає на 27 грудня. Було в нього і друге ім'я – Зіновій, яким його величали під час особливих урочистостей. Народження майбутнього гетьмана припало на період козацько-селянського повстання під проводом Северина Наливайка.

Богдан успадкував від своїх батьків гордість і непокірність, холодний розум, здатність прийняття оптимальних рішень, а ще – великі здібності до навчання. Початкову освіту здобув удома та в школі при одному з київських монастирів. Згодом, шести років батько віддав Богдана на навчання до Львівської єзуїтської колегії, де він грунтовно освоював латинську і польську мови. Проте навчання в колегії призвело до зречення ним православної віри.

Перші відомості про службу

Під час навчання молодий Хмельницький вступає до Чигиринської козацької сотні, ходить в походи, набуває військового досвіду. Саме в цей час козацьке військо перебувало під булавою славетного запорозького гетьмана Петра Сагайдачного. У 1620р. разом з батьком, який очолював козацьку сотню, Богдан відправився за наказом уряду Речі Посполитої до Молдавії.

Похід був спричинений тим, що Туреччина оголосила війну Польщі.

У вересні 1620р. в битві на Цецорських полях під Яссами було знищено тисячі воїнів і мирних жителів, яких татари-переможці безжалісно вбивали, переслідуючи залишки польської армії С.Жолкевського. У цій війні загинув і сотник Михайло Хмельницький, а Богдан потрапив у полон до турків, де перебував два роки. Потім чи то втік, чи то був викуплений матір'ю, а можливо, був обміняний козаками на полонених турків. Під час поневіряння в неволі оволодів турецькою мовою, що пізніше стало йому в нагоді.

Вирвавшись з полону, Богдан Хмельницький опинився на Запорожжі, де брав участь у повстанні козаків (1625) під керівництвом Марка Жмайла.

Ходив він і в морські походи, особливо успішним був похід на Царгород (1629), звідки козаки привезли багату здобич. Відтак повернувся до Чигирина і продовжував службу як реєстровий козак. Десь в цей період Богдан одружився з Ганною – дочкою переяславського козака Сомка. З нею він мав трьох синів (Тимоша, Юрія і невідомого на ім'я) та двох дочок (Степаниду і Катерину).

Формування особистості

Документи першої половини 30-х років XVIIст. не зберегли відомостей про Богдана Хмельницького та його ставлення до повстання 1630р. Великий вплив на формування політичної свідомості майбутнього гетьмана, збагачення його воєнного досвіду мало повстання 1637р. під проводом Павла Бута (Павлюка). Після придушення повстання, в якому брав участь і Хмельницький, уряд затвердив новий склад старшини реєстрового козацтва на чолі з Ілляшем Караїмовичем. Б.Хмельницький обійняв посаду військового писаря.

Хоча немає достовірних відомостей про участь Б.Хмельницького у повстанні 1638р., але незаперечним є факт зростання його авторитету в середовищі козацтва саме в цей період. Це був освічений, здібний до військової справи і політики козак, який до того ж знав уже кілька мов – латинську, польську, російську, турецьку, татарську. Тому й не дивно, що на козацькій раді, котра відбулася в Києві 30 серпня 1638р., його обрали членом посольства до короля, яке мало своїм завданням домогтися пом'якшення умов «Ординації». Восени того ж року козаки Чигиринського полку обрали Б.Хмельницького своїм сотником. Обирався він і до складу посольства на сейм 1639р. для вирішення «козацького питання».

Авторитет сотника Б.Хмельницького був настільки високим, що восени 1644р. у Варшаві відбулася його зустріч з французьким послом графом де Брежі, на якій велися переговори про найм Францією козаків для участі у бойових діях (йшла Тридцятилітня війна в Європі). Наступного року переговори продовжувались у Франції, де Б.Хмельницький був разом із січовим отаманом Сірком, котрий також особливо прославився в пізніший період. Восени 1645р. понад дві тисячі козаків, які прибули до Франції, взяли участь в облозі й захопленні Дюнкерка.

Так поступово формувався політик, який згодом очолив національно-визвольну боротьбу українського народу і став творцем Української козацької держави.

ІЗ ЗАПИСОК ВЕНЕЦІАНСЬКОГО ПОСЛА В УКРАЇНУ АЛЬБЕРТО ВІМІНИ (1650р.) ПРО Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Росту [він] скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови. Його мова і спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий, і тим з'єднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки...

(В.Січинський. Чужинці про Україну. — Львів, 1991. — С.26).

1. *Які історичні пам'ятки, пов'язані з іменем Б.Хмельницького, збереглися в Суботові?*
2. *Яким чином майбутній гетьман України здобував досвід полководця і державного діяча?*
3. *Прочитавши документ, що можна сказати про риси характеру Б.Хмельницького?*

§ 26. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Напередодні великого зрушення

Після придушення народного повстання 1637–1638рр. особливо напружена ситуація склалася в південно-східних районах України. Саме тут закінчувався термін пільг у слободах, і для слобожан реальною постала загроза перетворення їх у кріпаків. Крім того, магнати і шляхта прагнули повернути козаків, котрі не потрапили до обмеженого після повстання реєстру, знову до злиденного селянського або міщанського стану.

Щоб зрозуміти магнатську і шляхетську сваволю, яка чинилася в Україні, досить згадати кривду, якої зазнав український шляхтич, козацький сотник Богдан Хмельницький. Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський задумав привласнити собі хутір Суботів, родову маєтність Б.Хмельницького (чотири ставки, млини, лани, сіножаті та інші угіддя), і випросив привілей на цю землю у коронного хорунжого О.Конецпольського. Але захищаючись, підтверджувальний привілей на свій хутір від короля все ж таки одержав Б.Хмельницький.

В цей час Польща готувалася до чергової війни з Туреччиною і хотіла використати козацьке військо. В переговорах з козацькими послами було вирішено, що козаки виготовлять 60 чайок-човнів і здійснять морський похід до Туреччини. Організатором походу король призначив військового осавула Івана Барабаша. Залучаючи до цієї справи значну кількість козаків, король відповідно побоювався зворотної реакції польських магнатів і шляхти. Тому, надавши козацьким послам привілей, корогву та гетьманську булаву, він тим самим зобов'язав їх не розголошувати відомостей про переговори. Проте, восени 1646р. внаслідок зміни політичної ситуації в сеймі козацькій старшині було наказано знищити виготовлені човни і відмовитись від походу. Серед старшини реєстрового козацтва стався розкол. Одні, на чолі з осавулами І.Барабашем та І.Караїмовичем, вважали за необхідне підкоритися наказові. Інші, серед них був і Б.Хмельницький, продовжували готуватися до походу.

Наприкінці 1646р. в одній із сутичок з татарами неподалік Чигирина поляки зробили замах на Б.Хмельницького, рубонувши його шаблею, нібито татарина. Тільки випадково Б.Хмельницькому вдалося врятуватись. А незабаром за наказом того ж таки Д.Чаплинського його слуги, скориставшись відсутністю господаря, двічі нападали на Суботів, пограбували й спустошили його, побили сотникового сина... Таким чином Д.Чаплинський привласнив собі хутір Суботів.

Б.Хмельницький марно шукав захисту з боку уряду. На скаргу Хмельницького король порадив йому самотужки звести рахунки з Чаплинським. В той же час король доручив Б.Хмельницькому замість І.Барабаша знову готуватися до морського походу.

Та Б.Хмельницький разом з впливовою козацькою старшиною (Ф.Вешняк, К.Бурляй, М.Нестеренко, брати Нечаї, Ф.Джеджалій, М.Кривоніс та ін.)

вже готували повстання проти польсько-шляхетської сваволі в Україні. Наявність у Хмельницького королівського привілею, що дозволяв морський похід, надавала йому змогу збирати під свої знамена козаків. А козаки, в свою чергу, дізналися, що дії Хмельницького супроти властей і сваволі шляхти були нібито дозволені самим королем, якого не слухається шляхта.

Довідавшись про підготовку повстання, О.Конецпольський наказав заарештувати Б.Хмельницького. Однак з допомогою друзів Б.Хмельницькому вдалося втекти з чигиринської в'язниці на волю. А наприкінці грудня 1647р. він був уже на Запорожжі.

Початок війни і перші перемоги

Оскільки на Січі (Микитинській) після придушення повстання 1637–1638рр. розмістилася польська залога, Б.Хмельницький зупинився неподалік, на острові Токмаківка. До нього почали збиратися запорожці, селяни, міщани. Заручившись підтримкою реєстрових козаків, Б.Хмельницький у січні 1648р. здобув Січ, звільнивши Запорожжя від польського гарнізону. Почалася Визвольна війна українського народу.

Б. Хмельницький відправився в Бахчисарай, де уклав угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, згідно з якою той зобов'язувався надати повстанцям військову допомогу.

Січ на деякий час перетворилася в центр формування повстанських сил. Однак звістка про перемогу над польським гарнізоном миттєво рознеслась по Україні, і незалежно від Б.Хмельницького скрізь почали виникати стихійні повстанські загони селян і міщан. Тоді ж козаки обрали своїм гетьманом Б.Хмельницького (точна дата невідома).

Уряд Речі Посполитої для придушення повстання послав війська на чолі з коронними гетьманами Миколою Потоцьким та Мартином Калиновським. В їхньому війську були і реєстрові козаки, яких Потоцький відправив зі своїм сином Стефаном на Запорожжя, аби придушити повстання. Наприкінці квітня урядові й повстанські війська по суші й воді швидко просувалися один одному назустріч.

Перші значні битви

З Січі один козацький загін маршем просувався на північ, а другий – по Дніпру до фортеці Кодак (поблизу сучасного м.Дніпропетровська), де перебував польський гарнізон. Урядові війська також йшли двома загонами. С.Потоцький зі своїм загоном плив вниз по Дніпру. Біля Кам'яного Затону (поблизу Мишуриного Рогу) реєстрові козаки, які були в цьому загоні (після переговорів з посланцями гетьмана), повстали, перебили найманців і, обравши своїм старшим Філона Джеджалія, рушили на допомогу Б.Хмельницькому. Той уже вів бої з поляками на р.Жовті Води (біля сучасного м.Жовті Води). Там 2–6 травня 1648р. відбулася переможна для козаків битва. Слава про цю битву зумовила масове поповнення рядів повстанців. З основним польським військом повстанці зустрілися біля Корсуня 15–16 травня, де також здобули перемогу.

Ці значні перемоги повсталого українського народу мали велике значення для розгортання національно-визвольного руху. Гетьман видавав універсали-звернення до народу із закликом повставати проти польських гнобителів. Польща ж неспроможна була придушити цей могутній розмах боротьби,

оскільки значна частина її армії була знищена повстанцями, окрім того помер король і точилася політична боротьба навколо престолу.

Вже на початку війни український народ висунув зі своїх рядів цілий ряд полководців, сподвижників Б.Хмельницького, таких як Іван і Данило Виговські, Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський, Павло Тетеря, Григорій Лісницький, Максим Кривоніс та ін.

Влітку 1648р. внаслідок всенародного повстання і вмілих воєнних дій Б.Хмельницького Київське, Чернігівське, Брацлавське і частина Подільського воєводств були звільнені від влади поляків. 11–13 вересня в битві під Пилявцями (Хмельницька обл.) повстанці здобули перемогу, потім направилися до Галичини, взявши в облогу Львів. Гетьман взяв в облогу і Замостя, але незабаром зняв її (причиною тому були нестача продовольства, епідемія чуми тощо). 23 грудня 1648р. Б.Хмельницький з військами прибув до Києва, де його урочисто зустріли кияни як національного героя.

Зборівська угода 1649р.

Влітку 1649р. воєнні дії не принесли бажаних успіхів. Після розгрому польських військ Яреми Вишневецького повстанці внаслідок зради татарських союзників зазнали серйозної поразки під Зборовом. Хмельницький змушений був заключити з королем Зборівський договір, згідно з яким козацький реєстр збільшувався до 400 тисяч чоловік, і в трьох воєводствах – Київському, Чернігівському, Брацлавському – встановлювалася влада гетьмана (однак під зверхністю Польщі). Учасникам повстання оголошувалася амністія.

Зборівський мир, що повністю не задовольняв жодної із сторін, не міг бути міцним. В районах, куди поверталася вигнана шляхта, знову вибухнули повстання, які досягли найбільшого розмаху на Волині і Брацлавщині. Повстання очолив брацлавський полковник Д.Нечай.

Поновивши союз із кримським ханом і здійснивши успішний похід до Молдавії для забезпечення флангу (серпень 1650р.), Б.Хмельницький готувався до війни. Вона почалася нападом польсько-шляхетських військ на повстанців Д.Нечая на Поділлі (м.Красне). Повстанців було розбито, а урядові війська, направившись до передмістя Вінниці, де гуртувалися повстанські війська під командуванням І.Богуна, зазнали поразки. У червні 1651р. відбулася грандіозна битва під Берестечком на Волині. Зрада татар, які у вирішальні хвилини залишили поле бою, призвела до поразки повстанців.

Жорстокі бої знесилили обидві сторони, це й стало поштовхом до мирних переговорів. 18 вересня 1651р. був заключений Білоцерківський договір, згідно з яким козацький реєстр зменшувався до 20 тисяч осіб, а гетьманська влада здійснювалася лише в Київському воєводстві. Інші умови договору свідчили, що фактично йшлося про повернення становища народних мас до довоєнного періоду. Спроби ліквідувати завоювання народних мас, реставрувати польсько-шляхетський гніт завершилися новою боротьбою, а для зневірених – переселенням на Слобожанщину.

З осені 1651р. центр збройної боротьби змістився до Лівобережної України. У зв'язку з тим, що Білоцерківський договір не був затверджений сеймом, Б.Хмельницький вважав себе вільним і готував сили для подальшої боротьби. Так само діяла і Польща. 22–23 травня 1651р. неподалік гори Батіг

(Вінницька обл.) відбулася жорстока битва, в якій 60-тисячне польське військо Калиновського було знищене. Цю перемогу Б.Хмельницького сучасники порівнювали з перемогою Ганібала (216р. до н.е.) над римлянами під Каннами.

В результаті Батогської перемоги і повсюдних повстань козаків, селян та міщан більша частина українських земель була визволена від іноземного гніту. Ця перемога суттєво вплинула на хід українсько-російських переговорів про надання Б.Хмельницькому допомоги з боку Росії, переговорів, котрі велися упродовж всієї війни.

Соратники гетьмана

Вже на початку війни серед повстанців особливо помітними були сподвижники гетьмана – видатні полководці і дипломати: Іван і Данило Виговські, Іван і Данило Нечаї, Павло Тетеря, Іван Сірко, Михайло Кричевський, Григорій Лісницький, Іван Богун, Максим Кривоніс та ін.

У Жовтоводській і Корсунській битвах прославився черкаський полковник Максим Кривоніс. Гетьман Б.Хмельницький вважав його своєю правою рукою, незважаючи на те, що між ними були протиріччя, зокрема у питанні про союз з татарами і про переговори з поляками. Однак, саме йому гетьман доручив командування п'ятьма полками в західному напрямку воєнних дій.

Про сміливість, розум і військову доблесть М.Кривоноса свідчить такий факт. На Жовтих Водах напередодні вирішальної битви обидві сторони чекали підмоги і тому вели переговори про перемир'я. Було обумовлено, що поляки передадуть козакам частину артилерії в обмін на двох найвизначніших воєначальників, що слугуватиме запорукою дотримання угоди. Заложниками були полковники М.Кривоніс та М.Криса. Коли ж розпочалася битва, розум, хитрість і відвага М.Кривоноса допомогли їм скористатися ситуацією і втекти від ворогів.

Вирішальну роль відіграв М.Кривоніс і у Пилявецькій битві. Незважаючи на своє поранення (а його брат був вбитий) він все ж продовжував бойовий похід до Галичини. Восени 1648р. М.Кривоніс раптово помер. У визвольній боротьбі його справу продовжував син Кривоносенко.

Ще один з найвидатніших полковників – сподвижників Б.Хмельницького – Іван Богун. Він походив з старовинного українського шляхетського роду, певний час жив на Слобожанщині. Коли розпочалася національно-визвольна війна українського народу, І.Богун опинився в рядах повстанців. У козацькому реєстрі 1649р. він уже згадується як Кальницький (Вінницький) полковник. Польський сучасник так пише про нього: «Найбільш запеклі заворушення і бунти свавільних холопів відбуваються звичайно на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна».

І.Богун перемагав найсильнішого противника. Тому восени 1648р. оборону Поділля від поляків Б.Хмельницький доручив саме йому. А навесні 1653р. на Поділля прийшли польські каратели й оточили козаків І.Богуна в дерев'яному замку містечка Монастирщина, і коли не вистачило сил для оборони, І.Богун з козаками вийшов з замку через підземний хід. Швидко переодягнувшись у татарський одяг, козаки вдарили в тил карателям, здобувши таким чином перемогу. Іван Богун – відомий воїн і політик.

Відстоюючи інтереси українського народу, він брав участь у бурхливих подіях тогочасної України.

Це лише дві короткі характеристики героїв, котрі належали до оточення Б.Хмельницького. Взагалі ж його велич як полководця і державного діяча полягала в тому, що він зумів наблизити до себе цілу плеяду видатних людей, котрі служили інтересам свого народу.

Документи

РОЗПОВІДЬ ЛІТОПИСЦЯ ПРО ЖОВТОВОДСЬКУ БИТВУ

...Переночувавши, Хмельницький перед світом рушив з усім військом назустріч полякам і, коли дістав од своєї сторожі звістку, що поляки відступили на Жовту Воду і там окопалися, наблизився й сам до тої Жовтої Води, ставши обозом проти польського обозу. Він наказав належно влаштувати оборону, оточивши шанцями табір довкруж, і лишив там одну піхоту. Після того почалася звичайна, від обозу до обозу, гарматна перестрілка. Сам Хмельницький з Тугай-беєм і з усім кінним військом перетнув в іншому місці річку Жовту Воду й міцно вдарив на поляків, які виїхали проти нього зі своїх окопів. Поляки не встояли проти нього й години і, лігши на кілька тисяч трупів, з великим тріском і жахом ледве вскочили за свої окопи в обоз. Це сталося 5 травня в суботу, на п'ятому тижні після Великодня. Ці перші нещастя й ця поразка поляків уселили в серця всіх їхніх начальників дуже великий страх, вони навіть почали відчаюватися, що не вийдуть звідсіля живими. Одначе ще до вечора того ж таки суботнього дня вони спробували знову вступити в бій із Хмельницьким та Тугай-беєм. Цього разу вони втратили свого товариства півтори тисячі і були ввігнані шаблями назад до свого окопу, — багато з них дістали тоді біду собі й рани.

Неділя 6 травня минула без військових сутичок. У понеділок 7 травня поляки спробували втретє вийти за вали, і багато з них, у тому числі й каштелян, гетьманський син та інші пани й військові начальники, знайшли собі тут смерть. 8 травня у вівторок на шостім тижні після Великодня, перед обідом, Хмельницький остаточно розгромив поляків. Одним із них доля наказала не жити, а гнити на Жовтій Воді, а іншим показала пряму стежку до Криму. Від цього погрому не врятувалося навіть десятка поляків. Потім Хмельницький з Тугай-беєм переправив через річку Жовту Воду обоз і поставив його біля польських окопів.

...Хмельницький забрав польський обоз з усім достатком і скарбами і, обдарувавши з цієї здобичі значним почесним даром Тугай-бея, все інше дав забрати козакам і татарам. Узяв там Хмельницький вісім добрих польових гармат з достатньою кількістю пороху й куль, кільканадцять пар котлів з довбишами до них, кількадесят хоругов, два бунчуки, дві булави, кількадесят чоловік трубачів та чимало інших обозових служок, яких до числа війська не прираховували. Було полонено військових панів Шембечка, Сапігу, комісара й інших значних

шляхтичів, загальним числом до п'ятдесяти чоловік. Рядового товариства було взято в неволю три тисячі з лишком. Їх усіх відпровадили під охороною значної кількості козаків та татар до Чигирина з письмовим суворим від Хмельницького наказом чигиринській старшині. Наказано було на лядських начальників накласти міцні кайдани й поселити їх у кількох вигідних та чесних кватирях; годувати їх веліли щедро. Рядове ж товариство мали позамикати по тюрмах і в Чигиринському замкові й обставити надійно сторожею. Годувати їх наказано по змозі, але голодом не морити, поранених гоїти і всіх їх доглядати пильно.

(Літопис С.Величка. – Київ, 1991. – Т.1. – С.67–68).

Запитання

1. Назвіть вдалі і невдалі битви Б.Хмельницького.

2. Які пам'ятки історії і культури, що увічнюють події чи окремих героїв Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, вам відомі на території вашого краю?

3. На підставі наведеного уривку з літопису визначте підсумки Жовтоводської битви.

§ 27. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р.

Передісторія

На початку Визвольної війни Б.Хмельницький шукав союзників, ведучи активні дипломатичні зносини з Туреччиною, Кримом, Молдавією. Особливу надію покладав Б.Хмельницький на єдиновірну Московську державу. Коли наприкінці 1648р. гетьман урочисто в'їхав до Києва, він зустрівся з вищим православним духовенством. Представники наради дійшли висновку, що необхідно звернутися до московського царя з проханням надати військову і дипломатичну допомогу. Гетьман просив єрусалимського патріарха Паїсія, який їхав через Київ до Москви, сприяти успіхові в переговорах з царем. З Паїсієм відрядили до Москви полковника Силуяна Мужиловського.

Однак, незважаючи на велике бажання Московії взяти реванш над Польщею за втрати земель згідно з Деулінським перемир'ям (1618) і Поляновським миром (1632), вона не наважилася порушити мирний договір, хоча і контактів з Б.Хмельницьким царський уряд не поривав. Для вивчення ситуації в Україні з Москви було відряджено посольство Григорія Унковського.

Обмін посольствами тривав протягом усього періоду Визвольної війни. Не йдучи на рішучий розрив з Польщею і не надаючи військової допомоги Б.Хмельницькому, царський уряд все ж доброзичливо ставився до повстанців. Таке прихильне ставлення проявлялося і у відведенні своїх військ від кордонів з Україною, і у дозволі купцям продавати хліб в Україні (був неврожай), і в дипломатичному тискові на польський уряд.

Коли стало зрозуміло, що ослаблена тривалою війною Польща не зможе успішно воювати з сильною державою, московський цар Олексій Михайлович погодився задовольнити багаторічні прохання Б.Хмельницького про надання допомоги. 1 жовтня 1653р. у Москві був скликаний Земський собор з широким представництвом від різних соціальних станів. Учасники собору висловилися за єдине рішення: «Гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями прийняти». До України спорядили велике посольство на чолі з тверським боярином В.Бутурліним.

Рада в Переяславі

Стольники Р.Стрешнєв і дяк М.Бредихін, послані попереду посольства в Україну для підготовки міждержавних переговорів, повідомили Ю.Хмельницького про рішення Земського собору і вияснили, яке місто обере гетьман для офіційної зустрічі делегації. Гетьман обрав Переяслав, нерозорене війною місто на лівому березі Дніпра, де були фортеця і запаси зброї, де полковником був його майбутній зять Павло Тетеря.

31 грудня 1653р. посольство В.Бутурліна прибуло до Переяслава, де на нього вже чекала полкова старшина. Б.Хмельницький в цей час перебував у Чигирині на похоронах сина Тимоша, який загинув під час походу в Молдавію. Він приїхав до Переяслава ввечері 6 січня 1654р. Тоді ж прибула і генеральна старшина.

Відбулися перші переговори між гетьманом із старшиною і посольством. Посли пропонували такий порядок: вранці 8 січня провести таємну раду у Б.Хмельницького з козацькою генеральною старшиною і полковниками, потім оголосити царську грамоту, після чого зібрати старшинську раду і на завершення прийняти присягу в церкві від гетьмана і старшини. А вже затим їхати в українські міста і села для прийняття присяги іншими жителями.

Однак старшинська рада вирішила не порушувати козацьких звичаїв і зібрати гетьманську раду. Посли на ній були відсутні. Б.Хмельницький виступив на раді з промовою, в якій змалював тяжке становище України, виснаженої шестирічною війною. Він вказав на можливих союзників, готових взяти покровительство над Україною і надати їй допомогу. Але перевагу віддав православному московському цареві. Всі учасники генеральної ради були одностайні: «Волим під царя московського православного».

Гетьман і старшина відправилися до «посольського дому», де відбулася їх аудієнція з посольством В.Бутурліна. Посли вручили гетьманові царську грамоту, в якій цар «велел принять под свою высокую руку гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами и землями и будет вспомоществовать им против недругов ратными людьми». Потім глави делегацій обмінялися промовами.

Присяга

Наступним кроком переяславської зустрічі мала бути присяга гетьмана і старшини в Успенській соборній церкві. Однак між сторонами виникла неузгодженість: хто кому має присягати? Б.Хмельницький з козаками готовий був присягати на вірність цареві, але ставив вимогу, щоб посли також присягнули від імені царя, що цар не порушить прав і вольностей, надасть їм грамоти на маєтності. Однак В.Бутурлін від присяги категорично відмовився, посилаючись на традиції Московської держави, в якій присягали тільки піддані. Після кількох запевнень В.Бутурліна, що цар всіляко оборонятиме і захищатиме Хмельницького і його козаків, гетьман змушений був погодитися з такою односторонньою присягою. Він боявся зірвати переговори і потрапити під удар чергового наступу польських військ.

Присягали на Євангелії гетьман, генеральні старшини, присутні в Переяславі полковники, сотники, осавули і козаки різних полків – всього 284 особи. Іменний список їх зберігся. Від Запорозької Січі представників на Раді не було. Не присягав один із сподвижників Б.Хмельницького Іван Сірко, а також уманський і брацлавський полковники – Йосип Глух та Іван Богун.

Через кілька днів представники посольства і гетьманського уряду відправились у різні міста і села приймати присягу від козаків і міщан (селяни не присягали). Не скрізь були одностайними козаки, міщани та духовенство. Київське духовенство на чолі з митрополитом С.Косовим і шляхта відмовились присягати. Але присягнули Полтавський і Кропив'янський полки. Опір присязі чинили різні міста і містечка.

Та все ж гетьман і старшина намагалися вести переговори безпосередньо з царем і домагалися від нього письмових договірних гарантій і зобов'язань. Тобто вони знали порядки Речі Посполитої і європейських країн і не могли

сприйняти порядки самодержавної Московської держави. Однак В.Бутурлін відмовився дати «гарантійний» лист за своїм підписом і порадив старшині вислати послів до Москви «бити чолом» про свої «права і вольності». Таким чином, у Переяславі жодних умов союзу не було визначено і жодних документів не підписано.

«Статті Богдана Хмельницького»

Для вирішення умов союзу двох рівноправних суб'єктів договору – Московії і України – до Москви було споряджено українське посольство на чолі з переяславським полковником Павлом Тетерею та генеральним суддею Самійлом Зарудним. Переговори тривали з 13 по 28 березня 1654р. Посольство Б.Хмельницького подало проект договору, сформульованого в окремих статтях (пунктах, параграфах). Їх було 23. На проекті стояли підпис Б.Хмельницького і печатка Війська Запорозького. Внаслідок кількох офіційних зустрічей з представниками царського уряду українські посли подали нову редакцію проекту договору, який складався з 11 статей. Ці статті були затверджені царською грамотою, яка підтверджувала права і вольності Війська Запорозького, право козаків обирати гетьмана, визначала 60-тисячний козацький реєстр та ін. Ще дві царські грамоти передавали у власність Б.Хмельницькому Чигиринське староство та маєтності українській шляхті.

Погоджені в Москві статті – російсько-український договір – мають три назви – «Березневі статті», «Московські статті» і «Статті Богдана Хмельницького». В офіційних паперах другої половини XVII – середини XVIIIст. найчастіше вживалася остання назва. Підписаний міжнародний договір водночас мав і конституційний характер, оскільки в ньому визначався державно-правовий статус України. Однак не всі питання були вирішені. Наприклад, українська церква не визнавала зверхності московського патріарха. Селянство взагалі не брало участі в Переяславській Раді і не присягало, про нього не згадувалося і в договірних документах.

Та все ж цей договір був рівноправним і взаємовигідним. Він зміцнив міжнародні позиції Росії і України, дав змогу Україні утримати завоювання шестирічної боротьби з шляхетською Польщею.

Документи

ВИТЯГИ ІЗ «СТАТЕЙ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»

1. Щоб по містах були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А по тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би право їх ламати і які устави заводити, і то було б прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Щодо цієї статті царське величество пожалував – велів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками: війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество і віддавати до государевого скарбу тим людям, которих пришле царське величество і ті прислані люди, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді...

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорізького аби було вільно приймати, а коли щось противне царському величеству, мусять вони сповіщати царське величество.

До цієї статті царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і щиро, за чим вони приходять і з чим їх отправлено. А котрі посли будуть присилатися з справами, противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин...

11. Кодак город на кордоні з Кримом, там гетьман постійно по 400 чоловік держить і харч усякий їм дає — тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчем і порохом для армати. Також і тим, що за порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку, — бо його не можна самого без людей лишати.

До цієї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорізького було 60 000. То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То-ж як ви, посли, будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислав негайно царському величеству.

(Грушевський М.С. Історія України — Руси. — Київ, 1922. — Т.VIII, ч. III — С.215—217).

Запитання

1. Чому тривалий час московський цар не наважувався вступити у війну з Польщею?
2. В чому полягав головний зміст суперечностей, що виникли на переговорах у Переяславі?
3. Сформулюйте значення українсько-російського союзу для обох держав.

§ 28. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Козаччина як історична передумова державності

В ході Визвольної війни українського народу виникла Українська козацька держава. Її характер визначався двома чинниками: зразком організації державного життя, чим слугувала Запорозька Січ, та умовами війни, в яких виникла дана держава.

Запорозька Січ і козацтво як окремий стан суспільства сформувалися в XVIст., а вже наприкінці його та в першій половині XVIIст. Запорозька Січ перетворилася на своєрідну козацьку республіку на окраїні держави (Речі Посполитої), на незаселених землях. Тобто козаки проживали на цій території одні і не підпорядковувалися загальнодержавному адміністративному апаратові. Тому й змогли вони виробити свій особливий устрій.

На чолі козаків стояв гетьман, обраний на невизначений термін і відповідальний перед козацькою радою. Він мав військові, адміністративні і судові повноваження. При гетьмані обиралася старшинська рада як дорадча колегія. На загальній січовій раді було присутнім все військо. Запорозьке військо поділялося на полки і сотні. Запорозька Січ мала свою територію, прапор, печатку. Вона вступала в дипломатичні зносини з іншими державами.

Успішні воєнні походи козаків і захист своєї землі від турецько-татарської агресії настільки підвищували міжнародний авторитет Запорозької Січі, її силу і значущість, що козаки поступово відходили від королівської влади і діяли незалежно від Польщі. Так, у королівській інструкції на сеймики 1625р. зазначалось, що козаки зреклися підданства, створили свою державу, вся Україна покірна їм; по містах і селах вони вводять свої порядки, посилають послів, укладають договори, вирішують питання війни і миру.

Незалежний характер козаків простежується і в інших історичних джерелах. Так, у 1628р. семиградський князь Б.Габор у бесіді зі шведським послом висловив думку, що «народ козацький може затопити Польщу, якщо знайде розумного та шляхетного вождя». Під час цієї бесіди обговорювалось також питання, чи здатні запорожці створити свою окрему державу. Отже, виникнення козацької держави не було несподіванкою ні для кого.

Перші ознаки державності

За Зборівським договором 1649р. в межах Речі Посполитої утворювалася автономна область із земель Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, на яку поширювалася виключно тільки влада гетьмана. Договір означав фактичне визнання на міжнародному рівні статусу України як держави. Гетьман, таким чином, мав свою територію і свою армію.

У 1649–1650рр. Б.Хмельницький займається великою державною діяльністю: він зміцнює козацьку адміністрацію, проводить адміністративно-територіальний поділ підвладної території на полки і сотні. Полковники, сотники і міські отамани мали в своїх районах адміністративну, військову і судову владу. Були введені контроль за фінансами податків, оподаткування

населення, охорона торгівлі та ремесла. Здійснювалися активні дії по налагодженню дипломатичних зв'язків.

Білоцерківський мир 1651р. на певний час призупинив державне будівництво, але воно знову пожвавилося після Батогської битви 1652р. Державний апарат управління створювався під безпосереднім керівництвом Б.Хмельницького і з допомогою сильної старшинської групи, вихідців з української шляхти і заможних козаків – людей освічених і енергійних. Серед соратників Б.Хмельницького шляхетського походження були Іван і Данило Виговські, Григорій Гуляницький, Михайло Криса, Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Самійло Зарудний та інші, котрі, включившись у боротьбу проти панування Польщі, прагнули збудувати свою вільну і незалежну державу. Впливовими були також вихідці із «старовинних» козаків – полковники Федір Вешняк, Кіндрат Бурляй, Філон Джеджалій, Іван Богун, Матвій Гладкий, генеральний обозний Іван Чернята та ін.

У воєнних умовах складається становий державний устрій, в якому козаки нібито верховодять, хоча насправді всі адміністративні функції після ліквідації польсько-шляхетського державного апарату виконувала козацька старшина. Певний час старшинське управління мало військовий характер, і сама старшина піклувалася про інтереси козацтва, а не всього населення. Тобто спочатку вона мало усвідомлювала свою державницьку роль. Але невдовзі військово-старшинське управління охопило всю цивільну адміністрацію, судочинство, земельну власність, фінанси. Всі інші стани і соціальні групи визнали також державне керівництво старшини, маючи самоврядування в межах своїх громад – сільських і міських (сільські общини, магістрати і ратуші в містах та містечках, церковне управління).

Складові частини державності

Держава передусім мала свої чітко визначені кордони («козацьку лінію»). Ці кордони укріплювались військовими заставами. Оскільки відбувалась війна, кордони змінювалися в міру визволення земель від польсько-шляхетського панування.

Для означення нової держави вживалася давня назва – «Русь» або «Руська земля». У розмові з московським посланцем Арсенієм Суховим (1650) гетьман говорив: «Я і себе віддаю йому, государеві, і всю землю Руську». А в листі до волинської шляхти він зазначав, що миру не буде, доки «Русь не буде, як від віків бувало». Інколи вживалися назви «Запорожжя», «Військо Запорозьке». Проте поступово утверджувалась народна назва – «Україна». В документах Б.Хмельницького зустрічаються такі формулювання: «щоб Україна неділимою залишалася», «Ляхи ні про що так не печуться, тільки щоб Україну завоювати» і т.ін. Після Переяславської ради російський уряд Україну називав «Малою Росією», або «Малоросією», включаючи її до свого царського титулу.

Державною емблемою України був герб Війська Запорозького – козак із шаблею при боці і рушницею на лівому плечі. Щодо прапора Війська Запорозького, то точних даних немає, а поодинокі свідчення, що зустрічаються в історичних джерелах, дуже суперечливі і щодо кольорів, і щодо емблем. На той час остаточно ще не утвердився державний прапор, а свідчення стосуються лише прапорів окремих військових підрозділів і міст.

Територія гетьманської України поділялася на полки і сотні. У 1649р. налічувалось 16 полків, потім їх кількість збільшувалась (в умовах війни ця кількість не була стабільною). Полки поділялися на 10–20 сотень з центрами у містах і містечках. За кількістю жителів і територією полки і сотні не були однаковими. В межах полку чи сотні вся адміністративна, військова і судова влада належала полковникам і сотникам, а в окремих населених пунктах – отаманам.

Як і на Запорозькій Січі головним органом влади у новій державі була генеральна (загальна) рада козаків, яка вирішувала найважливіші військові та політичні справи. Але дуже швидко зростало значення старшинських рад як органу більш оперативного управління. До старшинської ради входили посадові особи, люди переважно освічені і досвідчені в політиці. На чолі ж всього державного апарату стояв гетьман.

Створення державного апарату вимагало великих фінансових затрат. Державна казна поповнювалася з трьох джерел: з земельного фонду, з доходів від промислів і торгівлі та з податків. Молода держава користувалася різними грошовими одиницями: польськими (золоті, таляри, червоні золоті), російськими (рублі, єфимки), турецькими (леви, левки). Була спроба карбувати власну монету – чехи.

Внутрішні і зовнішні функції держави

Важливою функцією будь-якої держави, крім адміністративного управління, є утримання в підпорядкуванні владі всього населення. Б.Хмельницький намагався протидіяти спробам окремих соціальних груп поставити себе у привілейоване становище. В першу чергу гетьман вжив заходів щодо утримання під своєю владою Запорозької Січі, направивши туди загін реєстрового козацтва.

Українська козацька держава захищала своїх громадян, котрі перебували за її межами, мала свою дипломатичну службу і розвідку. Гетьманська канцелярія добре володіла тогочасною дипломатією. Канцеляристи освоїли відповідний етикет і титулатуру держав, з якими вели переписку. Був освоєний і своєрідний церемоніал прийому іноземних послів урядом Б.Хмельницького.

Держави європейського світу визнавали суверенітет України, надсилали до неї своїх посланців, укладали договори. Переконливим свідченням державності України є те, що московський уряд вступив у міждержавні переговори з нею, які завершилися союзом двох держав у 1654р.

Таким чином, Б.Хмельницький славився уже як великий державний діяч, творець нової держави, полководець і дипломат, блискучий адміністратор. Як писав автор «Історії Русів», «таких людей провидіння Боже віками тільки народжує в людстві для особливих його намірів і призначень».

ПРО ЗАХОДИ ГЕТЬМАНА ПО ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ

Документи

Визвольна війна на Наддніпрянщині знищила польсько-шляхетську адміністрацію і судочинство. Хмельницький організував новий державний апарат, який охоплював всю територію Запорізького війська. Була утворена мережа полків і сотень, які служили водночас і базами для набору війська, й адміністративними центрами. Між окремими населеними пунктами існували такі міцні і добре налагоджені зв'язки, що гетьман міг швидко передавати адміністративним органам свої накази та проводити мобілізацію військових сил на місцях. У розпорядженні державного апарату були кадри спеціалістів — для війська, адміністрації, фінансів, дипломатів та ін.

Хмельницький вступив у дипломатичні відносини з різними державами, намагаючись системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність.

(Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С.338).

Запитання

1. *Що стало прообразом суспільно-політичного устрою Української козацької держави?*
2. *Назвіть ознаки, властиві кожній державі.*
3. *Спробуйте визначити різницю між Запорозькою Січчю і державою Б.Хмельницького.*

§ 29. УКРАЇНА В ПЕРІОД «РУЇНИ». ПОЧАТОК

Перше гетьманство Юрія Хмельницького

Відчуваючи близьку смерть, Б.Хмельницький турбувався про свого спадкоємця. Всупереч суспільно-політичному устрою молодої держави він мріяв передати гетьманську булаву у спадок старшому синові, здібному і хороброму воїнові Тимошеві. Але той загинув 1653р. в Молдавії. Заручившись підтримкою царського уряду на обрання гетьманом другого сина Юрія, Б.Хмельницький зібрав старшинську раду, яка одностайно висловилась за обрання Юрія, котрому на той час виповнилось лише 16 років.

Богдан Хмельницький помер 27 липня 1657р. в день Успіння Пресвятої Богородиці. Лише один місяць після похорону батька тримав булаву його син. «Слабий духом і тілом», він відмовився від гетьманства і відправився на навчання до Києво-Могилянського колегіуму. Гетьманом став генеральний писар і «дорадник» Юрія Іван Виговський. Це відбулося у жовтні 1657р. на Корсунській генеральній раді, на яку, до речі, не запросили запорожців.

Іван Виговський (1657–1659)

Шляхтич за походженням, він навчався у Києво-Могилянському колегіумі, служив при королівському дворі. Під час гетьманства Б.Хмельницького був генеральним писарем, брав участь у засіданні багатьох посольств, переговорах.

І.Виговський в основному продовжував державну програму гетьмана Б.Хмельницького, намагаючись утримати всі українські землі під гетьманським управлінням (регіментом). У жовтні 1657р. він завершив розпочаті Б.Хмельницьким переговори зі Швецією і уклав з нею союз, що мав оборонний характер. І.Виговський відновив союз із Кримом, почав переговори з Польщею. Він не хотів розривати союзу із Росією, але вважав, що союз повинен бути рівноправним. Гетьман І.Виговський хотів, щоб царський уряд не втручався у внутрішні справи України – у військо, фінанси, суспільний устрій, щоб воєводи в українських містах не привласнювали собі цивільної влади. Він вимагав визначення гетьмана єдиним представником української держави, тобто, щоб царський уряд у разі його відсутності не вів переговори з групами старшини, духовенством та запорожцями. Це було важливим, оскільки Запорожжя (яке ігнорували на виборах гетьмана) і старшина південних полків (котра звинувачувала гетьмана в симпатіях до Польщі) створили опозицію, яку царський уряд вміло використовував.

Період правління І.Виговського був дуже складним: погіршилося міжнародне і внутрішнє становище України, царські воєводи в українських містах поводили себе свавільно, тривала війна розоряла народні маси, які в цій ситуації особливо гостро сприймали зростаюче посилення позицій козацької старшини, посилювалися суперечності між правобережними і лівобережними козацькими полками. І.Виговський, на відміну від Б.Хмельницького, не зміг врахувати напруження ситуації і стати на захист народних мас (покозачених і озброєних). Більше того, деструктивну позицію щодо молодої держави зайняла Запорозька Січ, яку Б.Хмельницький міг тримати в покорі. Точилася боротьба за гетьманську булаву.

Повстання 1658р.

Опозиція І.Виговському в 1658р. розв'язала громадянську війну. Спочатку опозиційні сили вжили дипломатичних заходів, пославши посольство до Москви, яке звинувачувало І.Виговського в тому, що він був обраний гетьманом на вузькій Корсунській раді. Проте царський уряд визнав повноваження гетьмана, хоча й не припинив зносин з опозицією. Тоді запорожці, очолювані кошовим отаманом Яковом Барабашом і переяславським полковником Мартином Пушкарем, перейшли до активних дій. Навесні 1658р. вони підняли повстання проти І.Виговського. Головні воєнні дії відбувалися на Полтавщині. Опозиція вміло використала незадоволення народних мас. Як не намагався І.Виговський умовити керівників повстання припинити воєнні дії, однак ті були настроєні на рішучу боротьбу. Та все ж І.Виговському вдалося придушити повстання. М.Пушкар довго оборонявся в Полтаві і був убитий в бою. Я.Барабаш втік під захист царських військ, але незабаром потрапив у полон і був страчений Виговським.

Гадяцький договір

Взявши Полтаву, гетьман спустошив місто за участь у повстанні. У цій громадянській бойні обидві сторони втратили майже 50 тисяч чоловік.

Опозиція не припинила боротьби, вона діяла «по приказу царскому», як наголошували її керівники у своїх відозвах. На противагу їй невеличка група освічених людей, прихильників І.Виговського, розробила план збереження незалежності України. До цієї групи, крім гетьмана та його роду, належали генеральний суддя С.Зарудний, генеральний писар І.Груша, генеральний обозний Т.Носач, а також полковники Г.Лісницький, П.Тетеря, П.Дорошенко, І.Богун, М.Ханенко та ін. Ідейним натхненником групи був видатний правник і дипломат Юрій Немирич, котрий мав європейську освіту і добре знав устрій багатьох держав.

Ю.Немирич був автором програми об'єднання України на державних засадах з Польщею. Його прихильники боялися царського абсолютизму в Росії і цим пояснювалась їхня орієнтація на Польщу, а народні маси, навпаки, боялися панщини та національно-релігійного гніту Польщі, і тому проект Ю.Немирича був приречений на невдачу.

16 вересня 1658р. у м. Гадячі скликали козацьку раду для обговорення питання про заключення союзного договору з Польщею. Після досить емоційного виступу польського посла Беньовського з посиланням на тяжке становище українського народу в союзі з Росією козацька рада ухвалила укласти союз з Польщею. Зміст Гадяцького договору був такий: Україна стає незалежною державою і на рівноправних засадах входить до федерації з Польщею і Литвою під назвою Велике князівство руське. Законодавча влада належить Раді, що складається з представників від усіх полків, сотень та міст, а виконавча – гетьманові, що обирається «доживотно» і затверджується королем. Україна повинна була мати свою власну судову систему з українською мовою в діловодстві, свою казну і монету, своє військо (30 тисяч козаків і 10 тисяч найманців). Всі найвищі посади повинні були обійняти українці. Польське військо не мало права переходити кордони України, а якщо траплялося так, то ним командував гетьман. Унія скасовувалася, а митрополит і п'ять православних єпископів допускалися на засідання

загального сейму нарівні з католицькими єпископами. В Україні передбачалося заснувати два університети, інші освітні заклади та друкарні. Гетьман отримував право подавати королеві списки козаків на шляхетське звання.

Звичайно, це була дуже приваблива політична програма подальшого розвитку України. Гадяцький договір не мав антиросійського спрямування, оскільки існувала можливість для заключення союзу Польщі і Росії через обрання царя Олексія водночас польським королем. Проте народні маси, які скинули польсько-шляхетський гніт, мали загалом яскраво виражені антипольські настрої, чим і скористалася опозиція І.Виговському. Негативне ставлення народних мас до соціальної політики гетьмана та Гадяцького договору підсилювалося військовим союзом І.Виговського з Кримським ханом. Все це й призвело до розв'язання громадянської війни в Україні. А оскільки царський уряд відкрито став на бік опозиції, то громадянська війна переросла у війну з царською Росією.

Конотопська битва

В Україні на той час стояло 100-тисячне російське військо під командуванням князя О.Трубецького, а окремими підрозділами керували князі Г.Ромодановський, С.Пожарський, С.Львов, Ф.Куракін. Серед воєначальників гетьмана були полковники І.Нечай, Г.Гуляницький, П.Дорошенко, П.Уманець, Ф.Гаркуша, Самійло і Данило Виговські та ін.

Наприкінці 1658р. І.Виговський зібрав козацьку раду і узгодив з нею план розгрому опозиції і царських військ. Він закликав також на допомогу кримського хана Магомет-Гірея IV. Бойові дії розпочалися на різних фронтах у грудні того ж року. Війна набирала все більшого розмаху, втягуючи нові сили й резерви з обох сторін. У травні 1659р. Варшавський сейм затвердив Гадяцький трактат (союз), але практичної допомоги І.Виговському Польща не надавала. Татари робили епізодичні короткочасні походи, більше турбуючись про здобич, аніж про успіх військової операції. Росія ж, зібравши великі військові сили, користувалася козацькою опозицією.

У травні 1659р. величезна російська армія взяла в облогу місто Конотоп, де зосередилось 4–5 тисяч гетьманців на чолі з Г.Гуляницьким. Понад два місяці тривала облога Конотопа. Тим часом І.Виговський зібрав козацьке військо і наймані загони (60 тис.),а також татарське 60-тисячне військо на чолі із ханом. Вони і рушили на допомогу обложеним гетьманцям у Конотопі. Неподалік міста, біля р.Соснівка, відбулася грандіозна битва, в якій загинуло 40 тисяч і потрапило в полон 15 тисяч воїнів російської армії. Князь С.Пожарський також потрапив у полон. І.Виговський втратив 4 тисячі козаків, а хан – 6 тисяч ординців. О.Трубецькой із залишками війська втік до Путивля. В Москві почався переполох – боялися наступу гетьмана.

Повстання в Переяславі 1659р.

Успіх І.Виговського був вінцем його воєнних дій. В тилу активізувалася опозиція. Князі Шереметєв і Барятинський з Києва здійснювали рейди окремими загонами. Коли ж князь О.Трубецькой (з відома царя) хотів запропонувати І.Виговському мир (на умовах договору 1654р.), то до князя приїхав

ніжинський протопоп Мефодій Филимонович і повідомив, що в тилу І.Виговського готується повстання. До групи козацької старшини, яка готувала антигетьманське повстання, належали Яким Сомко, Василь Золотаренко, Іван Богун, Іван Сірко, Іван Брюховецький, Тиміш Цицюра. Це були вихідці з лівобережних українських земель, які виступали проти пропольської орієнтації гетьмана, боячись водночас можливої війни з Росією, оскільки це призвело б до абсолютного спустошення Лівобережжя.

Антигетьманське повстання розпочалося в Переяславі. Переяславський полковник Тиміш Цицюра, оволодівши містом, закликав на допомогу царські війська. Повстанці взяли Ніжин, Корсунь та інші міста. Повстання охопило значну частину Лівобережної України. Саме в цей час біля містечка Кобижча було вбито Юрія Немирича. До Переяслава, Ніжина, Полтави вже поспішали російські війська.

В Україні – кров і руїна

Гетьман І.Виговський потрапив у дуже скрутне становище. Повстання перекинулося на Правобережну Україну, де його очолив Іван Богун. Іван Сірко активно діяв проти татар, і тому сподіватися на допомогу хана гетьман не міг. Юрій Хмельницький (сам чи з намови) вирішив скористатися складною ситуацією. Він послав у Січ свого слугу Івана Брюховецького зі скаргою на Виговського, ніби-то той «силоміць видрав з його рук гетьманство, на яке його обрало військо і благословив батько». А невдовзі антипольськи настроєні запорожці проголосили гетьманом Ю.Хмельницького.

Не маючи змоги покращити ситуацію в Україні і втративши підтримку більшості українського населення, І.Виговський скликав у с.Германівка поблизу Василькова на Київщині генеральну раду і склав перед нею гетьманські клейноди. Прихильники союзу з Росією вдруге обрали на гетьманство Юрія Хмельницького.

Кількох родичів І.Виговського (братів, племінників) заарештували і відправили на заслання до Сибіру, де вони й закінчили своє життя. І.Виговський втік під захист польського короля. Деякий час жив у м.Бар на Поділлі. Коли ж на Правобережній Україні вибухнуло повстання проти шляхетської Польщі і гетьмана П.Тетері, І.Виговського звинуватили у зв'язках з повстанцями, а отже, у державній зраді. За наказом П.Тетері (його родича) І.Виговський був заарештований і розстріляний в березні 1664р.

Документи

З ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

...Про молоді роки майбутнього гетьмана не відомо майже нічого. Він здобув добру освіту, ймовірно у Києво-Братському колегіумі, чудово володів, окрім рідної української мови, ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську, був прекрасним каліграфом. Самійло Величко свідчить, що Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного в писарських справах». Не випадково, пізніше виступав як покровитель Києво-Братського колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем – видатним українським церковним і культурним діячем, ректором Києво-Братського колегіуму в 1653–1655 роках, ігуменом київського Золотоверхого Михайлівського монастиря (1655–1672),

письменником, теологом та істориком. Не випадковість є і те, що в ході розвитку російсько-українських зв'язків саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні сосуди й ризи. Майбутній гетьман був членом православного луцького братства, яке в боротьбі проти Речі Посполитої обстоювало права української мови й православної релігії.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав у кварцяному війську «товаришем», тобто рядовим шляхтичем — професійним вояком (такі, зазначимо, складали кістяк армії Речі Посполитої). В роки панування короля Владислава IV (1632—1648) Виговський відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії. У 30-х роках XVII століття він служив у луцькому гродському суді. 1635 року став намісником луцького староства, ще трьома роками пізніше — писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким, поставленому урядом над козаками після поразки повстання 1637—1638рр. Очевидно, тоді ж Виговський познайомився чи увійшов у тіснішні контакти з Богданом Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького, принаймні, вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу...

(Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — Київ, 1994. — С.193—194).

Запитання

1. Чим було викликане Переяславське повстання 1658р.?
2. В чому полягав головний зміст Гадяцької угоди?
3. На підставі «документа» дайте характеристику гетьманові І.Виговському.

§ 30. «РУЇНА». ГЕТЬМАНСТВО ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Переяславські статті 1659р.

Першою політичною акцією нового гетьмана стало зречення Гадяцького договору на козацькій раді біля м.Ржищева. Нове випробування долі молодим гетьманом обіцяло продовження справи батька. Його оточували освічені і загартовані в боях батькові соратники – луцький полковник Петро Дорошенко, генеральний осавул Іван Ковалевський, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко та ін. Повернення «під високу царську руку» старшина обумовлювала вимогами більшої незалежності гетьманської влади, незалежності української церкви від Московського патріарха та виведення царських військ з України.

Царський уряд погодився з вибором генеральної ради щодо гетьмана. Проте подані старшиною на затвердження договірні статті про «права і вольності» не були прийняті. Вільше того, князь О.Трубецькой зачитав козакам на раді в Переяславі кілька нових у порівнянні зі «статтями Б.Хмельницького» статей, які обмежували владу гетьмана в судових та адміністративних справах. Гетьманові заборонялися міжнародні зносини, митрополит Київський підпорядковувався Московському патріархові, право призначати полковників і генеральну старшину передавалося раді. Царські воєводи з військами повинні були стояти не лише в Києві, а й в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Утримувало війська (квартири, підводи, харчі, фураж) місцеве населення. Окремим пунктом обумовлювалося право кожного українця скаржитися у будь-якій справі безпосередньо представникам царського уряду, обминаючи гетьмана. Це призводило до втрати ним контролю над подіями і поширення практики доносів старшини на своїх супротивників.

Затверджуючи дані статті, російська сторона посилалася при цьому на «статті Б.Хмельницького». Старшина заперечувала існування такого тексту договірних статей 1654р., а оригінали вже зникли. (Доля їхня невідома й досі.) Козацький літописець свідчить: «Після цих церемоній і гулянь у Переяславі частина старшини і козацької черні була розпущена по домівках, а інша, більша частина, від'їхала з гетьманом Хмельниченком до Чигирина і там при бенкетуванні, як перед гетьманом, так і поміж себе, генеральний обозний, судді, осавули, писар та інша старшина немало буркотіли й невдоволилися на ті, дані Хмельниченкові в Переяславі, статті, бо побачили в них дещо новододане, якого не було в старих статтях Хмельницького. Особливо невдоволилися полковники Богун, Ханенко, Гоголь та інші, які не були при постановленні в Переяславі Хмельниченка гетьманом, але лишалися з військами на кордоні проти поляків».

Чуднівська кампанія 1660р.

Влітку 1660р. в м.Василькові відбулася рада російського командування на чолі з боярином В.Шереметєвим і козацької старшини. Рада вирішила йти супроти польських військ у напрямку Волині і Львова. Війська В.Шереметєва та козацькі

полки під орудою переяславського полковника Т.Цицюри за планом вирушали через Котельву на Львів, а Юрій Хмельницький зі своїм загоном – окремим маршем до Слободищ. Літописець С.Величко зазначає, що коли гетьман від'їхав з ради до своєї ставки, В.Шереметєв нібито сказав: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати». Це стало відомо гетьманові. По суті, то була правда, бо він не мав здібностей ні державного діяча, ні воєначальника, зрозуміло, що слово боярське надто вразило його.

С.Величко, не маючи симпатії до Юрія, пише, що «зважаючи на заміну в певних угодах батькових пактів Переяславськими пактами, а особливо через додаток до тих пактів, де говориться, щоб козацьким залогам виступити з Білої Русі та Старого Бихова і щоб там не чувати й імені запорозького, – це завжди ганилося й засуджувалося старшиною та полковниками».

Та все ж дії Юрія Хмельницького визначалися складною на той час воєнно-політичною ситуацією. Війська В.Шереметєва і Т.Цицюри біля м.Любар на Волині несподівано зіткнулися з сильним угрупованням польських військ та їх союзників татар. Гетьман із загоном був тоді за 90 верст від місця зіткнення супротивників. В.Шереметєв і Т.Цицюра відступили до м.Чуднів, де майже два тижні вели тяжкі бої. Тоді ж Шереметєв пожалкував, що роз'єднав свої сили із силами «гетьманеняти».

А гетьмана в цей час зустріли поляки під Слободищами, за 25 верст від Чуднова. Можливості пробитися до В.Шереметєва не було. Коли ж стало зрозуміло, що і В.Шереметєв не витримає натиску, Ю.Хмельницький згодився на пропозицію поляків заключити Слободищенський трактат (15–17 жовтня 1660р.). Після цього він повернувся до Чигирина, віддавши наказ переяславському полковникові Т.Цицюрі припинити дії проти поляків. Польські війська атакували В.Шереметєва, знищили його військо, а самого боярина полонили і віддали татарам.

Так внаслідок бездії і поступок Юрія Хмельницького поляки знову прибрали до своїх рук значну частину України. Лише Переяславський, Ніжинський і Чернігівський полки не скорилися ворогу. На Переяславській раді (1660) прихильники союзу з Росією проголосили наказним гетьманом Якима Сомка (рідного дядька Юрія Хмельницького).

Воєнні дії і розруха в Україні

На багатостраждальній Україні продовжувалася заметіль війни. То Ю.Хмельницький з козаками, поляками і татарами візьмуть в облогу якесь місто і виб'ють з нього прихильників Я.Сомка, а заразом загублять і життя багатьох міщан, то наказний гетьман Я.Сомко з російськими військами Г.Ромодановського нападуть на котресь місто і переб'ють прибічників Юрія. Це продовжувалося до поразки Ю.Хмельницького, якої він зазнав під Переяславом від об'єднаних військ Г.Ромодановського і Я.Сомка. Тоді, 16 липня 1662р., Ю.Хмельницький втратив 26 тисяч козаків і поляків, а сам з невеликим загоном втік до Чигирина.

Юрій звернувся до татарської орди за допомогою, але ціна її була надто тяжкою для українського народу, оскільки ординці грабували дорогою населення міст і сіл. Так Юрій втрачав рештки тих, хто його ще підтримував. Проти гетьмана виступили запорожці, звинувачуючи його в тому, що

«глибоко занурився у гріховне, вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну і нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманської влади зі своїм дядьком, подібним до себе владолюбцем Сомком». Вони вимагали від гетьмана «не горнутися під лядську руку; припинити кровопролиття і скласти клейноди гетьманської влади». Невиконання козацьких вимог загрожувало гетьманові смертю і ганьбою.

Неспроможний відплатити за поразку під Переяславом, втративши в Україні грунт для здійснення своєї гетьманської влади, охоплений постійним страхом за своє життя, Юрій наприкінці 1662р. скликав поблизу Корсуня старшину і полковників і зрікся гетьманства. Він передав булаву новообраному гетьманові Павлові Тетері.

Але на цьому не закінчилося політичне життя Ю.Хмельницького. Воно пов'язане з турецько-татарською агресією, якої зазнала Україна через десятиліття.

ПРО СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД «РУЇНИ»

Суне сила велика в бідну Україну,
Котра тридцять вже років плаче на руїну.
Геть обдерта з багатства ворогами чужими
Та найбільше у чварах між синами своїми,
Розшматована тими, що в злій ворожнечі
Хату жаром спалили із власної печі!
Боже, боже! В ці літа люто тне щербата —
Батька син убиває, брат іде на брата.

(З твору поета XVIIст. О.Бучинського-Яскольда «Чигирин». — Українська література XVIIст. — К., 1987. — С.304).

1. Чим різнилися між собою договірні статті 1654 і 1659рр.?
2. Які наслідки мала Чуднівська кампанія?
3. Прокоментуйте зміст уривка з твору О.Бучинського-Яскольда.

§ 31. КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Становище України

Громадянська війна в Україні тривала, гостріше розмежувавши політичні та економічні інтереси старшини в залежності від території, яку вона представляла. Правобережна старшина, більш пов'язана майновими і родинними зв'язками з Польщею та підвладними їй українськими землями, переважно дотримувалася польської орієнтації. А лівобережна старшина вбачала вигоди від союзу з Росією, вона ж більше була пов'язана із Запорожжям, яке хотіло вести свою окрему політику. Ситуацію, що склалася, найкраще охарактеризував літописець С.Величко: «Відтак єдина матір наша... прийшла через незгоду кривих розумом і марнославних синів своїх у повторний, як це було й за Виговського 1658 року, розлам і роздвоєння». Таким чином, українська державність опинилася в стані великої кризи. Правобережжя все більш посиленого впливу зазнавало з боку Польщі, Лівобережжя – з боку Росії.

Павло Тетеря (1663–1665)

Павло Тетеря (Моржковський) за походженням шляхтич, брав участь у Визвольній війні українського народу під проводом Б.Хмельницького і у створенні Української козацької держави. Це була дуже освічена людина. Будучи аристократом, він іріднився з подібними собі. Перший раз одружився із сестрою Івана Виговського, другий – з дочкою Б.Хмельницького Оленою. До війни служив у магнатів канцеляристом. Його освіченість і дипломатичні здібності високо цінував Б.Хмельницький. П.Тетеря був у складі українського посольства під час заключення в Москві (1654) договору з Росією, був одним із творців Гадяцького договору (1658). У 1657р. він став переяславським полковником. А у 1659р. жив у Варшаві, маючи в Україні великі маєтності. У жовтні наступного року за його участю був підписаний Слободищенський трактат.

За королівської влади П.Тетеря вважався знавцем українських справ. Тому у 1662р. його як посла короля і сейму послали до Чигирина, де перебував Ю.Хмельницький. Після зречення Ю.Хмельницьким гетьманської булави рада в Чигирині обрала гетьманом П.Тетерю, влада якого фактично поширювалася лише на Правобережну Україну. Однак його політична програма проголошувала об'єднання (соборність) правобережних і лівобережних земель під єдиною владою. Саме на таку позицію П.Тетеря намагався схилити і наказного гетьмана Якима Сомка (шурина Б.Хмельницького). Проте з цього нічого не вийшло. Тоді П.Тетеря почав посилати на Лівобережжя невеликі загони, які агітували на його бік жителів окремих міст і містечок. На боці гетьмана були І.Лісницький, М.Ханенко, С.Богданович-Зарудний, Г.Гуляницький, О.Гоголь та ін.

Правобережний гетьман поставив перед королівською владою такі вимоги: поважати права і вольності козаків та гідність гетьмана, випустити з в'язниці полковника І.Богуна та іншу козацьку старшину, дозволити дипломатичні зносини з Молдавією і Волощиною, повернути православні церкви і ліквідувати унію, розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Росією з

метою визволення ув'язненої козацької старшини, готувати похід на Лівобережну Україну з метою її повернення під єдину гетьманську булаву, гарантувати допомогу татар. Більшість вимог польський уряд прийняв. Але, як і у випадку з Виговським, дуже яскраво виражений пропольський характер політики П.Тетері та ігнорування ним інтересів народних мас («черні») призвели до того, що він поступово втрачав широку соціальну опору своєї влади.

Чорна рада в Ніжині та обрання гетьманом І.Брюховецького

Оскільки постало питання про обрання гетьмана на Лівобережжі, то першим претендентом на гетьманську булаву був Яким Сомко, виходець із заможних міщан, брат дружини Б.Хмельницького. Другим претендентом був ніжинський полковник Василь Золотаренко, котрий через заможність і амбітність втрачав популярність серед народних мас.

За наказом царя 17 червня 1668р. за московськими воротами Ніжина скликали «чорну раду», тобто загальну раду козаків, на якій були присутні також селяни, міщани і духовенство. Рада відбувалася під наглядом князя Великогагіна. На ніжинській раді надзвичайно яскраво виявлялися суперечності між старшиною і простим народом – козаками, міщанами, селянами. І справа державної ваги – обрання гетьмана – супроводжувалася тут бійкою прихильників різних кандидатів на гетьманство. Настрої «черні», підсилені відповідною попередньою агітацією, мали своїм наслідком обрання «демократичного» гетьмана – І.Брюховецького, кандидатуру якого виставили запорожці.

І.Брюховецький був простим козаком чигиринської сотні, а згодом – слугою Б.Хмельницького та його сина Юрія, коли той навчався у Києво-Могилянському колегіумі. Він мав прекрасні ораторські здібності, а тому брав участь у засіданнях різних посольств, у переговорах. Посланий Юрієм Хмельницьким на Січ (за підтримкою в боротьбі з І.Виговським), І.Брюховецький залишився там, а вже через два роки його було обрано кошовим отаманом. Цього він домігся завдяки тому, що був добрим демагогом і оратором.

І.Брюховецький виставляв себе захисником простого люду, виступаючи проти всілякого панства; він вороже ставився до Польщі, що імпонувало демократичним запорожцям. У 1662р. разом із козацьким загоном він прийшов до військового табору Г.Ромодановського, щоб допомогти йому у поході проти Юрія Хмельницького. Це викликало довіру до нього з боку царського уряду. Тому, виставляючи І.Брюховецького кандидатом на гетьманство, запорожці мали підтримку з боку царського уряду. На раді вони активно агітували за «свого», «народного» гетьмана, котрий захищатиме інтереси простих людей. Це, зрештою, й вирішило справу. Гетьманом став І.Брюховецький, а його супротивники В.Золотаренко і Я.Сомко були страчені. Новий гетьман проголосив себе підданим царя: «Мене ні страх, ні ласка неприятеля, ні меч, ні вогонь від православного і єдиновірного монарха нашого розлучити і відділити не зможе». Таким чином, І.Брюховецький був антиподом П.Тетері, який володарем своїм вважав польського короля.

Протиборство гетьманів і держав

Восени 1663р. об'єднані польські, козацькі (тетерівські) і татарські війська перейшли через Дніпро на Лівобережну Україну і зайняли Переяслав, Ніжин, Чернігів, Батурин та інші міста. Цьому успіхові значною мірою сприяла участь у поході легендарного Івана Богуна, хороброго сподвижника Б.Хмельницького. Але на початку 1665р. тріумфальний руйнівний хід завершився поразкою. По-перше, на Правобережній Україні почалося повстання проти Павла Тетері. По-друге, опір місцевого населення підсилювався грабежами і розореннями, які чинили окупанти. У воєнній поразці поляки звинуватили І.Богуна (нібито за зв'язки із росіянами) і розстріляли його біля м.Новгород-Сіверський.

Поштовхом для повстання на Правобережній Україні став похід (1664) Івана Сірка на буджацьких татар. На зворотному шляху кошовий отаман направився до гетьманської столиці – Чигирина. У таборі П.Тетері на той час визріла змова. Серед змовників були В.Дрозд (Дрозденко), І.Сербин, архімандрит Гедеон (Юрій Хмельницький), київський митрополит Йосип Тукальський, І.Виговський та ін. На Правобережжі з'явилися посланці І.Брюховецького із загонами Семена Височана, Степана Сулименка, Василя Варяниці. Повстанці знищували польсько-шляхетські війська, а ті жорстоко відплачували і їм, і жителям, які прихильно ставилися до них. Поляки зруйнували Корсунь, Ставище, віддали в ясир татарам жителів Стеблева, спалили Суботів, викинули з домовини тіло Б.Хмельницького.

Повертаючись з Лівобережної України, вони разом із П.Тетерею винесли смертний вирок І.Виговському, заарештували ченця Гедеона і митрополита Й.Тукальського, відправивши їх у прусську фортецю Марієнбург (звідти ті незабаром втекли і поселилися в Умані). П.Тетеря, неспроможний придушити повстання, а головне, не сподіваючись, що зуміє й надалі управляти народом, який зневажає його, втік до Польщі.

Подальша доля П.Тетері була такою. Після підписання в Андрусові перемир'я між Польщею і Росією польські магнати почали вимагати від нього компенсації за пограбовані козаками їхні маєтки в Україні. Справою займалися суди, сейм і король. Тоді колишня дружина П.Тетері Олена, прийнявши католицтво, стала монахинею у Вільнюсі, а він демонстративно вступив до Львівського ставропігійного братства, яке обороняло православ'я. Відтак П.Тетерю почали цькувати, і з Польщі він втік до Молдавії, жив у Яссах. Потім султан Магомет IV запросив його як знавця польських та українських справ до Андріанополя. Навесні 1671р. польські агенти отруїли П.Тетерю. Похований він в одній із православних церков Андріанополя.

Державна і соціальна політика І.Брюховецького

Провал походу об'єднаних військ на Лівобережжя та повстання на Правобережжі давали змогу об'єднатися Україні під однією гетьманською булавою – Івана Брюховецького. Але цього не сталося, оскільки царський уряд допомоги не надавав. А в Брюховецького сил на об'єднання не вистачало, більше того, згодом він втратив підтримку і тих, хто вручив йому булаву.

І.Брюховецький не зміг виконати обіцянок, які він давав народу. Нова старшина, прихильники гетьмана, намагаючись швидше збагатитися, чинили здирства з народу. Ці утиски були набагато сильнішими, ніж за

його попередників. Крім того, політика І.Брюховецького сприяла зміцненню в Україні царської влади. У 1665р. він разом із старшиною і полковниками (Забілою, Шийкевичем, Дворецьким, Гвинтовкою, Гамалією, Єрмолаєнком) поїхав до Москви в супроводі почту понад 500 чоловік. Там гетьман, аби отримати довіру і підтримку для зміцнення своєї влади, просив, щоб в українських містах і на Запорожжі збільшили кількість воєвод (з 12-ма тисячами війська). Що й було записано в договірні «Московські статті 1665р.» За цими статтями посилювалася адміністративна та фінансова залежність України від царської влади. Воєводи діставали право втручатися в адміністративні та судові справи. А гетьман позбавлявся права вступати в міжнародні зносини з будь-якими державами. Його повинні були обирати «по указу великого государя». І.Брюховецький просив прислати з Москви до Києва митрополита. У «Московських статтях» підтверджувалися привілеї козацької старшини, права і вольності козаків. Зібрані з селян і міщан України податки мали надходити не до гетьманської, а до царської казни. З цією метою в наступному році в Україні планувалося провести перепис населення.

Отже, це був перший український гетьман, який здійснив поїздку до Москви. Та окрім цього, сталося ще кілька новацій. У Москві Іван Брюховецький одружився з дочкою князя Д.Долгорукого, а цар надав йому титул боярина. За поданням гетьмана кілька старшин одержали звання дворян (Многогрішний, Горленко, Апостол, Острянин, Гречаний), а вся делегація – грамоти на маєтності в Україні.

Це був важкий удар для української державності. Політика І.Брюховецького викликала обурення в Україні. Заведення нових порядків народ вбачав не лише в боярському титулі гетьмана («у нас зроду бояр не було») і дворянстві кількох старшин, а головне, у втраті державності, у переписі населення, що сприймалося як крок до закріпачення вільного селянства.

У 1666р. відбувся перепис населення, після чого були встановлені розміри податку до царської казни. Тоді ж збільшилася кількість царського війська в Україні. Воєводи не зважали на місцеві порядки і звичаї, втручалися в адміністративне управління і суд, захоплювали землі. Намагалася не відставати в утисках народу і козацька старшина. І як наслідок – влітку 1666р. розгорілося Переяславське повстання, що було пов'язане з повстанням козаків і селян на Дону під проводом Василя Уса. Повстанці нападали на двори «начальних» людей воєводського гарнізону, козацької старшини і купців. Вони вбили полковника Єрмоленка і обрали собі нову старшину (Максима Хоменка та ін.). У цьому повстанні брали участь донські козаки, а також втікачі – ратні люди з воєводських військ. Через місяць повстання придушили гетьманські і царські війська.

Андрусівське перемир'я

30 січня 1667р. в с.Андрусове поблизу Смоленська Росія і Польща, ослаблені тривалою війною, заключили перемир'я на 13 з половиною років. Українських представників у Андрусове не запросили, хоча справа, що вирішувалася тут, мала надзвичайно важливе для України політичне значення. Без відома гетьмана Україну було поділено навпіл по Дніпру: Лівобережжя закріплювалося за Росією, а Правобережжя – за Польщею. Київ через два роки повинен був відійти

до Польщі. Запорожжя, якому відводилася функція оборонця кордонів обох держав від турецько-татарських нападів, підпорядковувалося водночас владі царя і владі короля. Так ціною передишки для обох знесилених держав стала Україна.

Умови Андрусівського перемир'я щодо України викликали загальне незадоволення всіх верств українського суспільства; воно поширювалося також і на гетьмана І.Брюховецького, який проводив антинародну політику. У 1667р. козацький літописець Самовидець записав: «А козацтво щодалій в злость ся утравляли, а звлаща і тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство і у подачку его царского величества воєводам, що юже отвикли были давати подачок. И с того найболше бунти почали вставати».

На початку 1668р. на Лівобережній Україні вибухнуло всенародне повстання. Повстанці відмовлялися платити податки, громили орендарів, виганяли чи вбивали воєвод і ратних людей за грабежі. І.Брюховецький, рятуючи себе і старшину, намагався спрямувати повстання проти воєвод та інших представників царської влади. В Гадячі він скликав вузьку раду, на якій було ухвалено рішення вигнати з України московських воєвод і просити протекції в Туреччини.

Проти І.Брюховецького царський уряд послав військо під командуванням князя Г.Ромодановського. Водночас з Правобережжя через Дніпро до ставки І.Брюховецького (біля м.Опішні на Полтавщині) направився з козаками гетьман Петро Дорошенко. Козаки виступили проти І.Брюховецького і вбили його, а гетьманом всієї України проголосили Петра Дорошенка.

Петро Дорошенко (1665–1676)

Після втечі П.Тетері в Польщу розпочалася боротьба претендентів за гетьманську булаву. Спочатку гетьманом проголосив себе медведівський сотник С.Опара. Потім за булаву боровся брацлавський полковник В.Дрозденко. Однак переможцем вийшов Петро Дорошенко. Внук запорозького гетьмана Михайла Дорошенка, він народився у 1627р., брав участь у Визвольній війні українського народу. У 1657р. гетьман Б.Хмельницький призначив його прилуцьким полковником. П.Дорошенко пройшов добру військову і дипломатичну школу, брав участь у різних посольствах. Служив під знаменами І.Виговського, брав участь у переговорах, пов'язаних з Гадяцьким договором (1658), хоч і не був гарячим прихильником політики І.Виговського. Пізніше підтримував Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, був чигиринським полковником, виконував обов'язки наказного гетьмана.

Гетьманство П.Дорошенка почалося у надзвичайно складній ситуації, коли українську козацьку державу розчленували на дві частини, зруйнували і спустошили 17-річними воєнними діями. Майже всі міста Правобережжя зруйновувалися по кілька разів, внаслідок чого населення зменшилося на 65–70 відсотків. Тому П.Дорошенко вважав першочерговим завданням зміцнити насамперед владу, спираючись при цьому на народні маси, а потім уже об'єднати всю козацьку Україну під своєю булавою. Він намагався обмежити польську владу на українських землях. Продовжуючи політику попередників щодо об'єднання українських земель, П.Дорошенко був зму-

шений користуватися військовою допомогою Криму. Але цей союз з татарами не мав підтримки серед народних мас, оскільки татари грабували українське населення.

У 1668р. П.Дорошенко перейшов на Лівобережжя, і його проголосили гетьманом всієї України, але за союз з татарами і турками його не підтримали запорожці. Звістка про активізацію польських військ змусила його знову повернутися на Правобережжя. Наказним гетьманом на Лівобережжі П.Дорошенко призначив Дем'яна Многогрішного. Довідавшись про відсутність реальної загрози з боку Польщі, П.Дорошенко вирішив не повертатися на Лівобережжя, і тут він припустився серйозної помилки.

Політична ситуація в Україні вкрай ускладнювалася. Запорожці обрали гетьманом писаря П.Суховія, котрого підтримав кримський хан. У вересні 1668р. російські війська перейшли у наступ на Лівобережну Україну. Дем'ян Многогрішний та частина полковників погодилися прийняти підданство царя за умови виведення російських залог і підтвердження «Статей Б.Хмельницького».

На початку 1674р. татарська орда спустошила землі між Дністром і Бугом. Г.Ромодановський та І.Самойлович залишили Правобережжя, населення якого досить прихильно сприйняло об'єднання України. Оскільки П.Дорошенко був підданим турецького султана, народні маси, проклинаючи гетьмана, активно переселялися на Лівобережжя. На Брацлавщину наступали війська Яна III Собеського. Через спустошення і грабежі, що чинили турки і татари в Україні, загострилися відносини між П.Дорошенком і кримським ханом. Становище П.Дорошенка було надзвичайно скрутним.

Як останню спробу змінити розвиток подій і зберегти українську державність П.Дорошенко вирішив прийняти підданство Росії. З цією метою він присягнув Росії перед кошовим отаманом І.Сірком. А той доповів про це І.Самойловичу. Оскільки Запорожжя не визнавало законності гетьманства І.Самойловича, то була надія навесні 1676р. скликати генеральну раду для обрання гетьмана всієї України.

Російський уряд не визнав цей акт присяги і вимагав повторної присяги перед Г.Ромодановським та І.Самойловичем.

У вересні 1676р. до Чигирина прибули Г.Ромодановський та І.Самойлович з військами. Тоді ж П.Дорошенко склав гетьманські клейноди і присягнув цареві. Так завершилася політична кар'єра великого патріота і борця за незалежність і територіальну цілісність України.

Деякий час П.Дорошенко жив у Чигирині та Сосниці, а у березні 1677р. за наказом царя його відправили до Москви. У 1679–1682рр. П.Дорошенко був воєводою у В'ятці. Потім з родиною жив у своєму маєтку – с.Ярополче Волоколамського повіту. Помер у 1698р. Його правнучка Наталія Гончарова була дружиною О.С.Пушкіна.

Д.Многогрішний (1669–1672)

На початку 1669р. П.Дорошенко розбив загони П.Суховія і намагався дійти спільної мови з Д.Многогрішним, вказуючи на згубність поділу України на дві частини у складі різних держав. Та 16 березня 1669р. у Глухові на загальній козацькій раді у присутності князя Г.Ромодановського Д.Многогріш-

ного обрали гетьманом Лівобережної України. «Глухівські договірні статті» передбачали перебування царських воєвод з військами в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові і Острі. Вони не мали права втручатися в адміністративні справи і суд. Податки з населення повинні були надходити до гетьманської скарбниці. Козацький реєстр визначався в 30 тисяч чоловік. Незважаючи на складну політичну ситуацію, в якій підписувалися «Глухівські статті», вони все ж таки були певним досягненням Д.Многогрішного.

У період гетьманства Д.Многогрішного з'явилися наймані війська – «компанійці» (спочатку 1тис. чол.). Окрім того, у 1670р. на прохання гетьмана цар прислав загін стрільців як особистих охоронців Д.Многогрішного. З того часу царська охорона була при кожному гетьманові.

Ставши гетьманом, Д.Многогрішний переніс гетьманську резиденцію (столицю) з Гадяча до Батурина. Прагнучи встановити у підвладній йому частині України порядок і спокій, він придушував будь-які прояви народних заворушень, при цьому використовував наймані війська – «компанійців». Гетьман сам призначав полковників і сотників, карав без суду тих, хто порушував встановлений порядок. Він вважав, що тільки тверда влада зможе повернути державу на шлях нормального розвитку. Він твердо стояв на грунті державності України. Саме завдяки Д.Многогрішному на Лівобережній Україні закінчився період «Руїни», і вона вступила у новий етап суспільно-політичного розвитку.

Проте самоправність гетьмана при його простому походженні викликала опозицію старшини, яка вважала його «ставлеником Москви». Однак скинути його з гетьманства можна було тільки за «допомогою Москви». І змовники почали писати на Д.Многогрішного доноси, звинувачуючи його у зраді цареві, зносинах з С.Разіним і П.Дорошенком. 23 березня 1672р. генеральні старшини П.Забіла, К.Мокрієвич, І.Самойлович, Домонтович і скинуті гетьманом з посад полковники Дмитрашко-Райч і Рославець, змовившись з московськими стрільцями, вночі заарештували Д.Многогрішного в його ж будинку в Батурині і, закувавши в кайдани, відправили до Москви. А разом з ним заарештували його родину та близьких соратників П.Грибовича і М.Гвинтовку. Після катувань і допитів заарештованих із сім'ями відправили до Сибіру. Д.Многогрішний жив у Селенгінську та Іркутську, брав участь у заключенні Нерчинського договору (1686) між Росією і Китаєм. Де й коли помер – невідомо.

Михайло Ханенко (1669–1674)

Після поразки П.Суховія, якого підтримували татари, у липні 1669р. козаки трьох правобережних полків на раді в Умані обрали своїм гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка. Він народився близько 1620 р. в козацькій родині. Його батько служив під знаменами славетного Петра Сагайдачного. М.Ханенко мав добрі військово-організаторські здібності, брав участь у Визвольній війні, у 1656р. став уманським полковником. Він дотримувався пропольської орієнтації. Під час гетьманства Ю.Хмельницького призначався наказним гетьманом.

Отже, у 1669р. в Україні водночас було три гетьмани – Д.Многогрішний, П.Дорошенко і М.Ханенко. Вони мали різну політичну орієнтацію. Між

П.Дорошенком і М.Ханенком зав'язалася кривава і руйнівна війна. М.Ханенко, спираючись на запорожців, намагався налагодити добрі стосунки з Кримом. Але основною своєю опорою гетьман вважав Польщу. У 1670р. було укладено польсько-український договір, який обмежував права України у порівнянні з попереднім договором, але «стимулював» М.Ханенка у боротьбі з П.Дорошенком. Навесні 1671р. 14-тисячне польське військо вступило на Поділля для допомоги М.Ханенкові. Та союзники (поляки і козаки) не мали між собою згоди. Січовики були незадоволені малою платнею. Почалися незгоди і між гетьманом та запорозьким кошовим отаманом І.Сірком, який досить часто змінював свою політичну орієнтацію.

Влітку 1672р. в Україну прийшли турецькі війська Магомета IV. Назустріч йому під Кам'янець-Подільський рушив П.Дорошенко з 27-тисячним козацьким військом. М.Ханенко з 18-тисячною армією при спробі перетнути шлях П.Дорошенку був розбитий. М.Ханенко втік до Білої Церкви, а пізніше зі своїми загонами пішов у Галичину, де разом з поляками воював проти татар і турків.

Після захоплення турками Кам'янця-Подільського 27 липня 1672р. майже всі полкові міста Правобережжя присягнули на вірність П.Дорошенкові, а М.Ханенко з родиною знайшов притулок у Польщі. Згодом він брав участь зі своїми козацькими загонами у походах польських військ. У вересні 1673р. біля Києва відбулася битва між полками М.Ханенка і П.Дорошенка, в якій Ханенко зазнав поразки. З-під Києва він подався на Січ. Але цього разу запорожці його не підтримали, і М.Ханенко почав вести переговори з царським урядом про своє підданство.

Коли навесні 1674р. на Правобережну Україну для боротьби з П.Дорошенком прийшли російські війська князя Г.Ромодановського і українські війська гетьмана І.Самойловича, М.Ханенко зібрав 500 козаків і вирушив до Чигирина назустріч їм. Ці сили розбили двохтисячний загін Григорія Дорошенка, брата гетьмана. 17 березня 1674р. в Переяславі відбулася рада правобережного козацтва. На ній гетьманом «обох берегів Дніпра» проголосили Івана Самойловича, а М.Ханенко склав військові клейноди. Так закінчилось його гетьманство.

М.Ханенко поселився у Козельці. Через кілька років він написав листа польському королеві Яну III Собеському з пропозицією співробітничати з ним. Але листа перехопила служба І.Самойловича, і М.Ханенка заарештували. Його кинули до Батуринської в'язниці. Помер він у 1680р.

Документи

СУПЕРНИК ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Ім'я майбутнього гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка стає помітним у козацькому війську ще за часів Богдана Хмельницького. Вже тоді він став полковником уманським. Довгий час мав на Запорожжі добру репутацію, бо належав до відомого козацького роду, брав участь в успішних походах на Крим і турецькі міста.

Але, судячи з його вчинків, був Михайло Ханенко людиною вельми честолюбивою і підступною. Він мріяв вирвати гетьманську булаву з рук Петра Дорошенка і для досягнення цієї мети не зупинявся ні перед якими засобами. Писав доноси на Дорошенка московському цареві, шукав підтримку у Варшаві, запевняючи польський двір, що, коли стане гетьманом Правобережжя, буде в усьому слухняним васалом Варшави. Польща підтримала Ханенка, й у вересні 1669р. на раді біля Умані, де була присутня зовсім незначна кількість козацтва, Ханенка обрано гетьманом. І Польща, й Москва, яких однаковою мірою не задовольняв самостійний Петро Дорошенко, зробили ставку на Ханенка, допомагаючи в його боротьбі з непокірним гетьманом.

(Із книги Михайла Слабошпицького «З голосу нашої Клio» – К., 1993. – С.163–164).

Запитання

1. Про які явища і процеси свідчила Чорна рада?
2. Спробуйте дати порівняльну характеристику діяльності названих гетьманів.
3. Чому Андрусівське перемир'я стало для України трагедією?

§ 32. АДМІНІСТРАТИВНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIIIст.

Загальна характеристика

Держава, створена Б.Хмельницьким у роки Визвольної війни, проіснувала понад століття. За цей період вона пройшла значну еволюцію. Передусім козацька держава не мала правової дискримінації за національною ознакою. Російські переселенці-старовіри, білоруси північних районів Гетьманщини, татарські полонені, євреї, греки, серби, волохи, поляки – всі, хто проживав на території України, були рівними перед законом. Так, у Ніжині наприкінці XVII ст. сформувалося Грецьке ніжинське братство, яке мало своє самоуправління і не залежало від місцевої влади.

Суспільство козацької держави, як і інші європейські країни того часу, було становим. Воно складалося з шляхти, знатного військового товариства, духовенства, козацтва, міщанства і селянства – нерівних за обсягом своїх привілеїв і обов'язків суспільних груп. Однак ці групи не були абсолютно замкненими, українське право давало змогу перейти з одного стану до іншого, хоча згодом пануючий стан намагався не допустити у своє середовище представників інших станів.

Стани та їх місце в суспільстві

Шляхта, фактичний творець державного апарату управління і суду, кількісно була незначною. Згодом вона розчинилася в заможній верхівці козацтва. До цієї верхівки належала покозачена шляхта, реєстрові козаки, особливо здібні, освічені та хоробрі козаки з нововписаних. З цієї ж верхівки виникло і так зване знатне військове товариство, що становило групу заможних козаків, які відійшли від влади сотенної і полкової старшини, і підпорядковувалося безпосередньо гетьманові. Знатне військове товариство називалося бунчуковими товаришами, тобто тими, хто перебував під гетьманським бунчуком. Заможні козаки не обіймали ніяких посад, а виконували окремі доручення гетьмана, вони брали участь у старшинських радах, отримували маєтності і, власне, були кандидатами на вакантні посади. Трохи пізніше виникла аналогічна група, тільки нижчого рангу, так звані значкові товариші. Вони підпорядковувалися безпосередньо владі полковника і мали такі ж права і привілеї, як і бунчукові товариші, але на рівні полку.

З другої половини XVIст. в українському становому суспільстві, що мало подібність до інших держав, існував «молодий» стан. Це передусім воїни, котрі відбували військову службу за власний кошт, самі обробляли своє господарство або ж наймали когось для роботи. Не належачи в цілому до зверхнього стану, козацтво мало право брати участь у засіданнях генеральних рад та у виборах посадових осіб.

У XVIII ст. козацтво вже не було тим ідеалом, до якого прагнули селяни і міщани. Тягар військових походів і трудових повинностей, внаслідок чого

гинула третина запорожців і розорялося козацьке господарство, призводив до того, що частина козаків переходила до селянського стану.

Духовенство, маючи певні риси становості, хоч і підпорядковувалося церковній ієрархії, але роль його в державі була досить вагомою. Про це свідчить не лише участь духовенства в засіданнях генеральних рад, а й вплив його на сферу вищої політики. Біле духовенство не було замкненою кастою, вихідці з нього могли бути козаками і навіть досягти високих посад (як, скажімо, полковник Іван Попович, гетьман Іван Самойлович). У XVIII ст. зросла і роль громади у виборі священиків.

І тільки міщани залишалися тим єдиним станом, привілеї якого були чітко визначені магдебурзьким правом попередніх років. Жителі деяких міст звернулися до царя (як раніше до короля) з проханням підтвердити їм право на самоуправління. Такими «привілейованими» містами були Київ, Переяслав, Чернігів, Стародуб, Ніжин, Почеп, Погар, Остер, Мглин, Гадяч. Жителі інших міст не просили царських грамот. На практиці вони також користувалися нормами магдебурзького права. Міщани були учасниками генеральних рад. Найчастіше їхні інтереси на радах представляли війти і бурмістри.

Найнижчу верству населення Гетьманщини становили селяни. Після Визвольної війни вони вже не були кріпаками і могли вільно переходити з місця на місце, записуватися в козаки чи міщани. Селяни були вільними хліборобами, що давало змогу нормально розвивати власні господарства. Однак невдовзі після війни в умовах загальної розрухи частина селян поступово втрачала землю, перетворюючись на підсусідків. Хоча спочатку всі селяни мусили виконувати «послушенства» на власників маєтків чи на «ратушу» і хоч залежність їх від землевласників збільшувалася з кожним роком, кріпаками селяни не були аж до 1783р.

Органи вищої влади

Вища влада в державі належала гетьману (за винятком періодів, коли гетьманство скасовувалося). Гетьман був головнокомандувачем усього козацького війська, головував на старшинських з'їздах, очолював верховне законодавство, адміністративне управління і суд, від його імені здійснювалися міжнародні зносини (доки були заборонені договірними статтями). Починаючи з І.Скоропадського, гетьманська влада була дуже обмеженою царським урядом, що здійснювалося через Малоросійський приказ, Київського генерал-губернатора, резидента при гетьмані та воєвод у великих містах.

Генеральна рада як вищий орган влади після Б.Хмельницького скликалася лише при обранні нового гетьмана. Більшого значення мала рада старшин, яка збиралася на великі свята в гетьманській резиденції. Старшинська рада як верховний орган влади існувала під час гетьманства І.Самойловича та І.Мазепи. Це був своєрідний зародок станового парламенту (у XVIII ст. в засіданнях старшинських рад брали участь і урядовці великих міст), однак цей процес був невдовзі перерваний. Після І.Скоропадського старшинська рада перетворилася на дорадчий орган при гетьмані. Лише в період гетьманування К.Розумовського відбулося відродження старшинської ради як органу центральної влади.

У засіданнях старшинської ради брали участь полкова і сотенна старшина, вище духовенство, міські урядники. На засіданні головував гетьман, питання для обговорення готувалося заздалегідь. Старшинська рада мала широку компетенцію і вирішувала питання політичного, фінансового, адміністративного, військового і судового характеру.

Оскільки старшинська рада була державним органом республіканського типу, то і в Конституції гетьмана Пилипа Орлика 1710р. (складеній у вигнанні за межами України і не впровадженій у життя) передбачалися старшинські з'їзди (на Різдво, Великдень, Покрову). У період відсутності гетьмана управління державою здійснювала старшинська рада. До складу генеральної старшини входили: генеральний писар (він же керував дипломатичними зносинами), генеральний обозний (керував військовими справами), два генеральних судді (відали «привілейованими» судовими справами), генеральний підскарбій (завідував фінансами держави), генеральний осавул (людина для особливих доручень гетьмана, йому ж були підпорядковані всі полковники), генеральний хорунжий і генеральний бунчужний (охоронці прапора і бунчука), генеральний арматний отаман (начальник артилерії).

Генеральна старшина (за посадою) і бунчукові товариші (за дорученням гетьмана) виконували військові, адміністративні, дипломатичні та судові функції.

У 1720р. виник новий орган центрального адміністративного управління – Генеральна військова канцелярія як колегіальна устáнова. До складу цього так званого «Присутствія» входило кілька генеральних старшин на чолі з генеральним писарем. У період безгетьманства після смерті І.Скоропадського справами управляла Колегія генерального старшини (під контролем малоросійської колегії), що також свідчить про роль і місце вищої козацької старшини.

Адміністративний поділ та управління

В адміністративно-територіальному і військовому відношенні держава ділилася на 10 полків: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський, Лубенський і Миргородський. Полк мав від 7 до 20 сотень з центрами у містах та містечках. Як територія, так і кількість населення в полках і сотнях були різними. Адміністративне управління і суд організовувалися у відповідності з територіальним поділом.

На чолі полку стояв полковник – виборна (або призначувана гетьманом, пізніше – царем) особа, котра у своєму полку відала всіма військовими, цивільними та судовими справами. Управління полком полковник здійснював за допомогою військової старшини – обозного, судді, писаря, хорунжого, двох осавулів, канцеляристів. Аналогічно полковому, тільки більш обмежено, діяло ще сотенне управління. У селах управляли курінні отамани. Міщани для управління і суду мали магістрати і ратуші.

Козацьке військо

За «Статтями Б.Хмельницького» (1654) воно складалося з 60 тисяч козаків, згодом (1669, 1687) – з 30 тисяч. Крім реєстрових козаків, гетьмани мали полки найманих, охотницьких військ (сердюки і «компанійці») – в основному з поляків, нім-

ців, сербів, волохів, греків. Кількість козаків у сотнях і полках не була однаковою (200–300 чол. у XVIIст. і від 400 до 1000 чол. у XVIII ст.). Козацька сотня складалася з декількох куренів. Все військо поділялося на кінне і піше. Піші козаки в походи переважно не ходили, а відбували сторожову службу. Після реформи 1735р., що поділила козацьке військо на «виборних» і «підпомічників», піші козаки становили категорію «підпомічників», вони забезпечували усім необхідним для походів виборних козаків.

Джерелом державних прибутків були податки та оренди. Проте відомостей про фінанси держави майже не збереглося – хоч за документами чітко простежується вперта боротьба між гетьманським та царським урядами за фінансову автономію України.

Таким чином, у другій половині XVII–XVIIIст. на Лівобережній Україні склався особливий тип держави, система адміністративного та воєнного управління якої базувалася на зразках Запорозької Січі і витікала з характеру складних умов виникнення цієї держави в період Визвольної війни українського народу на чолі з Б.Хмельницьким.

Документи

ПРО ГЕТЬМАНСЬКУ ВЛАДУ

Керівник козаків завжди звався гетьманом. Цю назву запозичено в поляків, які так іменували своїх командувачів ще до того, як почали існувати козаки.

Спочатку влада гетьмана була дуже обмежена. Він не наважувався нічого почати, не порадившись зі старшиною й не здобувши схвалення усього козацького народу.

Маєтності гетьмана спочатку становило єдине Чигиринське староство. Згодом до нього додалося Гадяцьке староство, і нарешті його прибутки перевищили 100000 карбованців.

Той, хто мріє про гетьманську булаву, має бути воїном, народитися в законному шлюбі і здобути прихильність усіх козаків і цілого народу, бо все військо завжди обирає гетьмана одноголосно.

(З «Літопису Малоросії» французького посла в Росії Ж.–Б.Шерера. – К., 1994. - С. 52).

Запитання

1. *Чи була на Гетьманщині національна і релігійна дискримінація?*
2. *Яким було козацтво другої половини XVII і XVIIIст.?*
3. *Простежте зміну органів влади протягом другої половини XVII–XVIIIст.*

§ 33. БОРОТЬБА ПРОТИ ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКОЇ АГРЕСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIIст.

Руйнівні походи татар в українські землі в 50–60-ті роки XVIIст.

Від 1651р., коли почалася російсько-польська війна, Туреччина була союзницею Польщі. Польський уряд заради відновлення своєї влади над Україною дозволяв туркам грабувати населення українських земель. Напади продовжувалися понад 10 років. У середині XVII ст., коли на Правобережній Україні було обрано гетьманом Петра Дорошенка (1665), ситуація дещо змінилася. Саме тоді у Туреччині султаном став Адиль-Гірей, який повинен був заключити союз з Росією проти Польщі.

П.Дорошенко, прагнучи звільнити Україну від будь-якої іноземної влади, опирався на допомогу Туреччини і Криму. Але тяжкою була плата за допомогу, бо ще починаючи від Б.Хмельницького, союзники постійно грабували українські міста і села, забирали людей у полон (ясир). Коли восени 1666р. між Росією і Польщею відбувались переговори про заключення перемир'я (ціною поділу України між ними), П.Дорошенко в союзі з татарами завдав нищівної поразки польським військам біля Брацлава. Наступного року гетьман П.Дорошенко з 24 тисячами козаків і кількома тисячами татар оточили польську армію біля Підгайців у Галичині. Але водночас запорожці під проводом кошового отамана Івана Сірка напали на Перекоп, після чого татари уклали сепаратний мир з поляками. П.Дорошенко визнав підданство Польщі.

Завоювання турками Поділля

У 1672р. Туреччина в союзі з П.Дорошенком вела війну з Польщею. За Бучацьким договором (1672) Польща відмовилася від Поділля і частини Галичини, що стали турецькою провінцією. Інша частина правобережних земель належала козацькій Україні на чолі з гетьманом і перебувала під протекторатом султана. Населення спішно залишало рідні місця і втікало у спокійніші райони Лівобережжя України. Багатий колись край перетворювався на пустелю. Бо тих, хто залишався, вбивали під час постійних воєнних сутичок, які точилися протягом кількох років.

Тоді ж турки полонили під Уманню Юрія Хмельницького, вивезли його до Криму, а звідти – до Стамбулу, де він перебував ченцем в одному з монастирів.

У 1676р. гетьман Лівобережної України І.Самойлович перейшов з військами на правий берег Дніпра. П.Дорошенко, розчарований у результатах своїх спроб добитися визволення та об'єднання України, склав перед ним гетьманські клейноди. Однак Туреччина не допустила об'єднання двох частин України під владою гетьмана І.Самойловича.

Кошовий отаман Іван Сірко (р.н.невід. – 1680р.)

Велику роль у боротьбі проти татар і турків відіграв запорозький кошовий отаман Іван Сірко, який вісім разів обирався на цю посаду. Ще молодим він ходив у морські походи, в 1646р. разом з Б.Хмельницьким перебував у Франції, брав участь у битві під Дюнкерком та у Визвольній війні українського народу. Але

особливо помітною була його роль як політика під час гетьманства І.Виговського.

Його політична орієнтація щоразу змінювалася. Разом із козаками Запорозької Січі у 1654р. він не прийняв присягу цареві, але виступив проти І.Виговського і П.Тетері за їх пропольську політику. Після Андрусівського перемир'я перебував в антимосковській опозиції, водночас здійснюючи воєнні дії проти татар.

У 1667–1668рр. І.Сірко з родиною жив у слободі Артемівка (біля Мерефи), потім обирався Харківським полковником і брав участь у повстанні на Слобожанщині проти свавілля царської адміністрації. Він мав дружні стосунки із Степаном Разіним.

У 1668р. І.Сірко знову перейшов на Запорожжя і продовжував боротьбу з турецько-татарською агресією. Лише за один рік він здійснив чотири походи у Крим. У 1672р. І.Сірко претендував на гетьманську булаву, але гетьманом було обрано І.Самойловича. Супротивник І.Сірка полтавський полковник Федір Жученко схопив його і видав царській владі. І.Сірка заслали до Тобольська. Але на вимогу запорожців і польського короля Яна III Собеського, котрий наполягав на звільненні І.Сірка у зв'язку із зростаючою загрозою наступу Туреччини і Кримського ханства на володіння Росії та Польщі, царський уряд був змушений звільнити його.

Щойно повернувшись із заслання, І.Сірко разом із козаками здійснив кілька походів на турецькі фортеці Аслам-Кермень та Очаків. Він був настільки небезпечним для ворогів, що турецький султан видав спеціальний фірман (указ), в якому розпорядився молитися в мечетях про загибель І.Сірка. Татари називали його «шайтаном».

У 1674р. турецький султан Магомет IV разом з кримським ханом несподівано напали на Запорожжя, але були розбиті. Навесні наступного року І.Сірко із запорожцями та союзниками – донськими козаками й калмиками – вщент розбили турецьких яничарів і ханські орди, які напали на українські землі.

Саме з цими подіями пов'язаний знаменитий сатиричний лист запорожців турецькому султану, що послужив сюжетом для картини І.Рєпіна «Запорожці». На вимогу султана Магомета IV покоритися і не турбувати його своїми нападами запорожці дали йому їдку, сатиричну відповідь: «Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, що голою с...ою їжака не вб'єш. Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо биться з тобою. Вавілонський ти кухар, Македонський колісник, Єрусалимський броварник, Олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден ти матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй за це ось куди нас!»

У наступні роки І.Сірко також здійснював блискучі бойові походи, що стримували натиск турецько-татарських військ на українські землі. Він брав участь в організації відсічі ворогам під час Чигиринських походів. Останній раз І.Сірко пішов у похід 1680р., і того ж року 1 серпня він помер. Поховали його біля с.Капулівка Нікопольського району на Дніпропетровщині. Він став героєм багатьох переказів, народних дум, пісень, художніх творів.

Чигиринські походи

У 1677р. турки й татари надумали взяти Чигирин і Київ. Султан наказав зняти чернецтво з Юрія Хмельницького і відправити його в Україну як гетьмана («князя Сарматського»). Влітку турецько-татарські війська Ібрагім-паші, а разом з ними 120 козаків-невільників на чолі з Ю.Хмельницьким підступили до Чигирина і взяли його у тривалу облогу. Російські війська воєводи Г.Ромодановського, козаки гетьмана Самойловича і запорожці кошового отамана І.Сірка не тільки відбили всі напади турків, а й перебили багато їхніх вояк. Там загинув і ханський син. А пашів, котрі повтікали з-під Чигирина, скарав на смерть сам султан. Ю.Хмельницький не був покараний – його роль у Чигиринському поході була ніякою. Йому наказали готуватися до нового походу на Україну.

Другий похід на Чигирин турецького і татарського війська був здійснений у 1678р. 200-тисячній турецько-татарській орді протистояло вдвічі менше російсько-українське військо воєводи Ржевського і полковника Коровченка. Відстояти Чигирин не вдалося. Турецько-татарські нападники дощенту зруйнували місто й отаборилися неподалік у Капустяній Долині. Звідти «князь Сарматський» Ю.Хмельницький, котрий очолював до 300 козаків, розіслав у різні українські міста універсали, закликаючи жителів до підданства. Жителі деяких міст, перебуваючи під впливом Ю.Хмельницького і боячись розорення, погодилися на це. А жителі Канева категорично відмовилися визнати його своїм зверхником, і за це місто було повністю спалене. Потім турки, повертаючись з походу, спалили на своєму шляху ще багато інших міст України.

«Правитель України»

Розоривши Чигирин, турецько-татарські війська відступили, а правителем України залишили свого ставленика Ю.Хмельницького. Своєю резиденцією він обрав місто Немирів на Брацлавщині. Контроль над ним здійснював турецький паша, котрий мешкав у Кам'янці-Подільському.

На початку 1681р. в Бахчисараї між Росією, з одного боку, і Туреччиною та Кримом, з другого, було заключено на 20 років перемир'я. За ним визначалося: «Дніпру бути кордоном між Російською і Турецькою державами, Києву з містами Васильковом, Трипіллям і Стайками належати Росії, від Києва до Запоріжжя міст не будувати». Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Ними управляв Ю.Хмельницький. Але того ж року турки відправили бездарного «князя» до Царгорода, а на його місце призначили молдавського воєводу Дуку.

У 1685р. турки знову повернули нещасного Юрія Хмельницького на підвладну територію України, зробивши його гетьманом (цього разу втретє). Новоявлений гетьман жив у Немирові. Як свідчить літописець С.Величко, всього за півроку гетьманування немирівський князь «по містах і селах

утяжив був жителів небувалими податками і здирствами та невиносимими роботизнами». Жорстокість і немилосердя до людей, зрештою, й погубили цього гетьмана. На скаргу одного із скривджених купців турецький паша наказав заарештувати Ю.Хмельницького і доставити його до Кам'янця-Подільського. Наприкінці 1685 р. Ю.Хмельницького задушили мотузкою і з кріпацького мосту скинули у р.Смотрич.

Кримські походи російсько-українських військ

Після заключення Росією «Вічного миру» з Польщею (1686) і вступу її до антитурецької «Священної ліги» (Австрія, Польща, Венеція) вона була зобов'язана розірвати Бахчисарайське перемир'я з Туреччиною і здійснити воєнний похід у Крим. Незважаючи на аргументи гетьмана Лівобережної України І.Самойловича про неможливість здійснення походу проти татар без серйозної підготовки, пізньої весни 1687р. 100-тисячне російське військо боярина В.Голіцина і 50-тисячні полки гетьмана І.Самойловича здійснили спробу походу у Крим. Але небувала спека, нестача води, продовольства і фуражу та підпалений татарами за р.Самарою степ змусили головнокомандувача цього походу В.Голіцина відступити. Звинувативши у провалі походу І.Самойловича, скинувши його з гетьманства і обравши нового гетьмана, В.Голіцин готувався до другого кримського походу.

Навесні 1689 р. почався другий кримський похід російсько-українських військ. Цього разу вдалося дійти до Перекопу, але сил для його взяття вже не вистачило. Військо знову відступило. А двірцевий переворот у Москві різко змінив і долю В.Голіцина. Як і гетьмана І.Самойловича, боярина В.Голіцина також заслали в «обитель Архангельську».

Азовські походи 1695–1696рр.

У 1695р. цар Петро І зробив спробу вийти до Чорного моря. З цією метою він послав війська у двох напрямках: 35-тисячне російське військо – на Азов (у гирло Дону) та 120-тисячне російсько-українське військо під командуванням Б.Шереметєва – на взяття фортець у пониззі Дніпра: Кизи-Кермен, Тавань та ін. Азов здобути не вдалося, а дніпровські фортеці Нижнього Подніпров'я капітулювали.

Наступний похід на Азов було здійснено 1696р. Тоді Петро І з кінним і пішим військом, гетьман І.Мазепа із значною кількістю козаків та новостворений флот, спустившись по Дону в море, блокували Азов і майже місяць тримали його в облозі. 19 липня внаслідок штурму турецький гарнізон Азова капітулював.

У 1699р. в Карловцях (Югославія) країни «Священної ліги» підписали з Туреччиною мир, згідно з яким Туреччина повернула Польщі Південну Київщину, Поділля і Брацлавщину. Росія заключила з Туреччиною спочатку перемир'я на 2 роки, а в 1700р. – Константинопольський мир, закріпивши таким чином за собою Азов.

РОЗПОВІДЬ ОЧЕВИДЦЯ ПРО ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКІ РОЗОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Документи

Року від створення всього живого 7185, а від господнього утілення 1677... Тоді наступило на Україні від турчина, замість божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через висяклу в них любов до інших), остаточне і всеконечне розорення й запустіння. А турчин після кам'янецької, хотинської, ладижино-уманської війни відпочивав тільки один рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогобічної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигрині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигрина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха. Отож він постановив у своїй думі спершу розоритц війною Чигрин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву. А скоро (весна зодягла землю) травами і красноквітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситий візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодло махометан. А коли їх, кінних і піших, зібралося під ту хоругву величезне число, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муреломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повзти від Візантії на Україну під Чигрин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами, що перед тим дізнав сподіваного щастя під Кандією і на інших місцях у воєнних оказіях і повернувся до свого цісаря зі значною вислугою; приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика козацького Юрія Хмельниченка, який мав надію, що скоро приповзе на Україну з турецькими військами і звістить про себе козаків, то не тільки через достойність і заслуги його батька, старого Богдана Хмельницького, але й зі страху перед превеликою бусурманською силою Чигрин з усією Україною знову схилиться під турецьку владу, а його, Хмельниченка, легко зволить прийняти собі за гетьмана.

(Літопис Самійла Величка. – Київ, 1991. – Т.2. – С.212-213).

Запитання

1. Чи можна однозначно оцінити діяльність Івана Сірка?
2. Якими були наслідки Чигиринських походів?
3. Прокоментуйте уривок з літопису.

§ 34. БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

Старшинська олігархія

Після арешту Д.Многогрішного протягом трьох місяців правління Україною здійснювала група старшини, яка усунула гетьмана від влади (Петро Забіла, Іван Домонтович та ін.). Старшинська олігархія дбала про забезпечення собі державної влади, недопущення сильної гетьманської влади, а також недопущення впливу на державні справи простих козаків.

У квітні 1672р. в Батурині зібралася старшинська рада яка вирішила звернутися до Москви з проханням вибрати нового гетьмана без участі на раді «черні». Старшина виклала свої умови обрання гетьмана в чолобитній цареві Олексієві Михайловичу. Старшина намагалася обмежити владу гетьмана (як у Польщі шляхта обмежувала владу короля). У всіх питаннях зовнішньої і внутрішньої політики гетьман повинен був радитися із старшиною. Вона домагалася, щоб старшину судив не гетьман, а військовий суд, щоб без участі старшини гетьман не мав закордонних зносин і не тримав при собі наймане військо («компанійців»). Старшину до Москви повіз чернігівський полковник Іван Лисенко.

Саме в цей час запорозький кошовий отаман І.Сірко зробив спробу заволодіти гетьманською булавою. Але авторитетний серед козаків І.Сірко, представник запорожців, не влаштовував ні російський уряд, ні українську старшину. Тому І.Сірка заарештували і відправили до Тобольська.

17 червня 1672р. в містечку Козача Діброва поблизу Конотопа відбулася старшинська рада для обрання гетьмана. На раді були присутні князь і воєвода Г.Ромодановський, Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, архімандрит Новгород-Сіверського монастиря Михайло Лежайський, а також загін стрільців для охорони. Рядове козацтво, міщан і селян на раду не запросили.

Новий гетьман був обраний з дотриманням відповідного ритуалу: Г.Ромодановський зачитав царську грамоту, Л.Баранович прочитав молитву і освятив раду. Присутні рекомендували на гетьманство генерального суддю Івана Самойловича. Полковники Дмитрашко-Райч і К.Солонина підхопили його під руки і поставили на стіл у центрі кола. Генеральний обозний Петро Забіла вручив І.Самойловичу булаву, інші полковники, покривши його прапором, вручили бунчук. На раді обрали також кількох генеральних старшин.

Іван Самойлович (1672–1687)

І.Самойлович (рік народження невідомий) був сином священика з містечка Ходорів на Житомирщині. Після Визвольної війни родина Самойловичів переселилася на Чернігівщину, в м.Красний Колядин. І.Самойлович здобув високу освіту в Києво-Могилянському колегіумі, мав природні здібності до наук. Літописець С.Величко свідчить, що «в письмі козацько-руським справний, розумний, гарної вроди, до людей чемний і прихильний».

Духовна кар'єра І.Самойловича не приваблювала, тому він вступив на службу до козацького війська, ставши писарем Красноколядинської сотні. Відтак одружився з дочкою заможного місцевого козака Голуба – Марією. Мав трьох синів (Семена, Григорія, Якова) і двох дочок. Його освіченість помітили, і невдовзі він став значковим товаришем, потім сотником Веприцької сотні Гадяцького полку. Невдовзі обіймав посади наказного полковника, полковника і полкового осавула.

І.Самойлович брав участь у повстанні 1668р. на боці І.Брюховецького. Після його загибелі приєднався до Д.Многогрішного. Був обраний генеральним суддею.

Державна політика І.Самойловича

Обрання гетьмана супроводжувалося підписанням нових договірних статей, подібних до Глухівських статей 1669р.

Соціальна політика І.Самойловича характеризувалася посиленням влади старшинської верхівки. Гетьман вирішував справи тільки з старшинською радою і не збирав генеральних рад, у засіданнях яких брали участь прості козаки. Саме при ньому із синів старшини з'явилася привілейована категорія бунчукових товаришів (фактично – гетьманська гвардія). Однак І.Самойлович зумів зберегти свою незалежність і авторитет, він міг вирішувати важливі політичні справи всупереч старшині (наприклад, не розпустив наймане військо, ввів нові податки тощо).

Під час його гетьманства стабілізувався адміністративно-територіальний поділ Лівобережної України, сформувалися адміністративні судові установи державного життя, які протрималися ціле століття.

Багато уваги приділяв І.Самойлович економічному розвиткові держави. Він нагороджував маєтками старшину і духовенство, водночас не допускаючи надмірного визиску селян і міщан власниками маєтків. Як багата людина він роздавав також маєтності своїм синам. Старший син Семен був стародубським полковником, а після його смерті у 1685 р. його місце посів молодший син Яків. Середній син Григорій був чернігівським полковником.

Виходячи з політичних міркувань І.Самойловича, можна припустити, що він виношував ідею єдності (соборності) українських земель. Гетьман прагнув об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну під своїм управлінням («регіментом») і під протекторатом Росії. З цією ж метою він вживав заходів, щоб узяти під контроль Запорозьку Січ.

У 1674р. І.Самойловичу передав свою булаву гетьман Правобережної України М.Ханенко, а в 1676 р. – і гетьман П.Дорошенко. Таким чином, І.Самойлович був проголошений гетьманом «обох берегів Дніпра». Гетьман звертався до царського уряду з пропозицією приєднати до свого регіону і Слобідську Україну, але згоди на це не дістав.

Під час російсько-турецької війни (1677–1681) І.Самойлович проявив військові здібності полководця і адміністратора, вживав заходів для укріплення фортець, оборони міст, приведення до бойової готовності козацьких полків. Під час Чигиринських походів (1677–1678) гетьман доклав великих зусиль для оборони українських земель від турецько-татарської агресії.

Коли царський уряд (за тих обставин, що склалися) радив зректися

Чигирина, І.Самойлович заявив: «Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то краще заздалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібен». Однак відстояти Чигирин не вдалося. За наказом Г.Ромодановського війська з Чигирина вивели, а замок зірвали. Населення перегнали за Дніпро, на Лівобережжя («великий загін»), і поселили в малозалюдненій прикордонній степовій зоні.

Розорення Чигирина було символом загибелі козацтва на Правобережній Україні. Літописець оплакав це так: «Паде, паде красная козацкая Україна тогобочная, аки древній оний Вавилон, град великий... чрез незгоду тогдашную козаки всі пропали, самі себе звоювали».

Перемир'я і «Вічний мир»

У 1681р. Росія і Туреччина заключили в Бахчисараї на 20 років перемир'я. Згідно з умовами перемир'я жодна із сторін не мала права заселяти територію між Бугом та Дніпром, тобто середня і південна Київщина залишалася безлюдною, нейтральною пустелею в самому центрі України, держави, створеної Б.Хмельницьким.

У 1683р. під час Віденської битви об'єднані війська Австрії, Німеччини, Польщі та інших країн вщент розгромили турецькі війська. В ній взяли участь також українські козаки на чолі із Семеном Палієм (запорозьким полковником). (Це саме в той час запорозький козак родом із Самбора Юрій Кульчицький відкрив у Відні першу кав'ярню в Європі.)

Ослабленням могутності Туреччини скористалася Польща, яка прагнула потіснити турків на Поділлі. Польський уряд розпочав переговори з Росією про укладання договору, спрямованого проти Туреччини і Криму. Це співпало з планами Росії щодо боротьби за Чорноморсько-Азовське узбережжя.

Коли восени 1684 р. розпочалися російсько-польські переговори, гетьман відраджував вступати в союз з поляками, які відвоювали Правобережну Україну. Саме з цією метою він посилав до Москви В.Кочубея.

21 квітня 1686р. Росія і Річ Посполита заключили «Вічний мир», за умовами якого ці держави вступали у воєнний союз проти Туреччини і Кримського ханства. Окрім того, між цими країнами підтверджувався існуючий за Андрусівським перемир'ям поділ України по Дніпру. Київ закріплювався за Росією. Її ж владі підпорядковувалося і Запорожжя. Як і в Андрусові, представників України при заключенні «Вічного миру» не було. І.Самойлович вбачав у цьому певну загрозу українському народу і відверто висловлював незадоволення договором, який роз'єднував Україну. Він заявляв, що Військо Запорозьке ніколи не зречеться Правобережної України: «Не так воно станеться, як нам Москва у своїх мирових умовах з поляками постановляє, - зробимо так, як нам треба!». Такі висловлювання гетьмана доходили й до царя, викликаючи його незадоволення. Саме цим і скористалися згодом супротивники гетьмана із старшинського середовища.

І.Самойлович і українська православна церква

Як відомо, українська православна ієрархія була висвячена Єрусалимським патріархом Феофаном у 1620р. Восени 1684р. Московський патріарх звернувся до І.Самойловича з пропозицією обрати такого Київського митрополита, який би погодився залежати не від Константинопольського, а від Московського пат-

ріарха. Гетьман порадив обрати митрополитом Луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського (його племінник був зятем гетьмана).

29 червня 1685р. у храмі Св.Софії у Києві відбулися вибори митрополита, на яких була присутня козацька старшина: І.Мазепа, В.Борковський, Я.Жураховський, Л.Полуботок, І.Коровченко. Митрополитом обрали Гедеона Четвертинського.

Посвячення Гедеона в сан Київського митрополита відбулося в Москві 8 листопада 1685р. в Успенському соборі у присутності вищого духовенства і царів (Івана і Петра). До Константинополя було відправлено московського дяка М.Алексєєва та полковника Івана Лисицю з грамотами до патріарха Діонісія та проханням визнати підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові. Під впливом великого турецького візира Діонісій погодився на це. У 1686р. він розіслав грамоту до всіх віруючих і священиків Київської митрополії з проханням визнати Гедеона митрополитом, а також підпорядкувати Київську митрополію Московському патріарху. Так закінчилася незалежність (автокефальність) української православної церкви.

Гетьман І.Самойлович допомагав матеріально православній церкві. На його кошти у Глухові збудували кам'яну Успенську церкву, а в Густинському монастирі (поблизу м.Прилуки) у стилі українського бароко – головну Троїцьку церкву.

Трагедія гетьмана

15 років тримав гетьманську булаву Іван Самойлович. Але старшинська олігархія не могла спокійно сприймати, що «попович» має таку сильну і авторитетну владу і не дуже зважає на старшину. Тому проти І.Самойловича готувалася старшинська змова, що ставила за мету скинути його з гетьманства за допомогою царя. Старшина, яка колись сприяла його гетьманству, почала писати доноси цареві. Але серйозних доводів розправитися із гетьманом не було.

Невдовзі після провалу першого Кримського походу (1687) І.Самойловича звинуватили у зраді, хоча він і попереджав царів, що в похід треба йти ранньою весною, а не тоді, коли степ горить від спеки. Донос царям, переданий через боярина і князя В.Голіцина 7 липня 1687р., вміщував 23 пункти звинувачень. Його підписали генеральний обозний В.Борковський, суддя М.Воєхович, писар С.Прокопович, осавул І.Мазепа, полковники К.Солониця, Я.Лизогуб, Г.Гамалія, Дмитрашко-Райч, С.Забіла, канцелярист В.Кочубей. Головне звинувачення зводилося до того, що нібито гетьман замислив позбутися московської протекції і створити незалежну державу.

Коли російсько-українське військо отаборилося на річці Коломак (притока Ворскли), з Москви прибув посланець Ф.Шакловитий з царською грамотою, в якій В.Голіцину наказувалося заарештувати І.Самойловича. В ніч на 23 липня 1687р. російські війська оточили ставку гетьмана, а вранці, коли І.Самойлович із сином Яковом був на молитві в походній церкві, їх заарештували. Через кілька днів у Кодаку заарештували і другого сина гетьмана – полковника Григорія Самойловича.

Гетьмана заслали до Тобольська, Якова – до Єнісейська, а Григорієві відрубали голову в Севську. Їхнє майно конфіскували (половину – до царської казни, половину – до гетьманської). Іван Самойлович помер у Тобольську в 1690р., а невдовзі помер і його син Яків.

Документи

КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ (1672р.)

*...3. **Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав.***

Били чолом великому государю, його царській величності, генеральні – обозний Петро Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, – полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим [карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством], і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом.

Великий государ, його царська величність, ударував генеральних – обозного Петра Забілу, суддів Івана Самойлова та Івана Домонтова, писаря Карпа Мокрієва, – всю старшину і хто буде після них, також все Запорозьке військо, велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

*...7. **Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.***

У Глухівських статтях було постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служивих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста. За тою статтею зрадник Демко ніякого не вчинив заказу малоросійським жителям і через таємну свою зраду допускав приймати тих утікачів. І нині безперервно б'ють чолом великому нашому государю, його царській величності, стольники, стряпчі, дворяни, всякого чину служилі і посілі люди, що в малоросійських містах жителі приймають їхніх людей, селян, які вчинили їм усілякий розор і смертне вбивство, грабіж і підпали, і від чого їм чиниться велике розорення. Тож новообраному гетьманові, генеральній старшині та всьому Запорозькому війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян, а яких прийнято досі, то тих відпускати відразу після нинішнього договору.

Обозний, вся старшина й козаки постановили бути на цій статті і розіслати про те в усі полки свої універсали.

(Літопис Самійла Величка. – Київ, 1991. – Т.2. – С.156–157).

Запитання

1. Визначте, яка з наведених статей не була подана старшиною?

2. Визначте: статті подано до виборів гетьмана чи після?

§ 35. ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIIIст.

Становище правобережних українських земель

Після бурхливих подій 50–70-х років значна частина українських земель залишилася у складі Речі Посполитої, що остаточно було закріплено умовами «Вічного миру» 1686р. На цій території створили чотири воєводства – Київське, Волинське, Брацлавське і Подільське. Внаслідок жорстокої боротьби різних держав за Правобережжя, де протягом трьох десятиріч точилися бої, ці землі були спустошені і майже обезлюднені. Щоправда, бували періоди затишшя, і тоді люди поселялися на вільні землі. Але змінювалася воєнно-політична ситуація, і супротивники знову вогнем і мечем знищували міста і села, перетворюючи місцевість на пустелю. Дуже влучну характеристику стану Правобережної України початку 80-х років XVIIст. дав очевидець, козацький літописець Самійло Величко: «Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних і пусті вали... що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Мури ж, як то у Чолганську, Константинові, Бердичеві, Збаражі, Сокалі, що тільки на шляху нам у поході військовому трапилися, бачив я одні малолюдні, інші цілком розвалені...».

За Бахчисарайським миром, який у 1681р. підписали Росія з Туреччиною і Кримським ханством, землі між Південним Бугом і Дніпром не повинні були заселятися. Поділля, Південну Київщину і Брацлавщину у 1672р. загарбала Туреччина.

Відновлення козацтва

Запустіння українських земель змушувало польських та українських магнатів і шляхту оголосити слободи з тривалими пільговими строками для поселенців, що сприяло заселенню краю. Магнати Потоцькі, Сапєги, Конецпольські, Ясинські, Радзивілли, Любомирські та інші володіли на Правобережжі величезними маєтностями. Якщо щодо панщини селяни і отримали деяке послаблення, то становище ускладнювали релігійні конфлікти.

Щоб інтенсифікувати заселення спустошених земель, король Ян III Собеський у 1685р. домігся сеймової постанови. У ній зазначалося, що люди, котрі запишуться в козаки й оселяться на Південній Київщині, будуть вільними і визнаватимуть лише владу призначеного королем гетьмана та полковників. Тоді ж король видавав «приповідні листи» на право набирати полки. Так відродилися Богуславський полк на чолі з полковником Самійлом Івановичем (Самусем), Корсунський – на чолі з Захаром Іскрою, Брацлавський – на чолі з Андрієм Абазином та Білоцерківський – на чолі з Семеном Гурком (Палієм). Заохочуючи утворення козацьких полків, уряд ставив за мету не лише заселити безлюдні землі, а й мати надійну та постійну охорону кордонів.

Таким чином почалося надзвичайно швидке заселення території, на якій стояли ці полки. Втомлені багаторічною небезпекою і розрухою люди, почувши про відродження козацтва, йшли сюди з усієї України. Так виникали нові слободи і містечка, вільні від панщини і підпорядковані владі полковників.

Семен Палій (1640–1710)

Серед козацьких полковників особливо авторитетним у народі був білоцерківський полковник Семен Палій. Він народився у містечку Борзна, що на Чернігівщині, у козацькій родині. Закінчив Києво-Могилянський колегіум, мав добрі організаторські та військові здібності. Певний час служив у Ніжинському полку, потім перебував на Запорожжі, служив у гетьмана П.Дорошенка. С.Палія добре знали і поважали запорожці.

Коли уряд оголосив про формування козацьких полків, він разом з кількома сотнями запорожців переселився на Південну Київщину, отримав «приповідний лист» короля і зробив центром свого полку м.Фастів.

С.Палій став господарем території, що охоплювала колишні полки – Білоцерківський, Канівський, Чигиринський та Уманський. Цей регіон по суті став місцем швидкого заселення українським народом, який переселявся сюди з інших місцевостей, зокрема з Лівобережжя і Запорожжя. Незабаром тут виникли містечка і слободи, в яких були збудовані православні храми.

Відновлення козацтва занепокоїло польську шляхту, адже це була реальна загроза існуванню панщини в її володіннях. На звільненій від іноземних феодалів території життя народних мас стало набагато легшим. Про таке становище шляхта скаржилася урядовим особам, але ті були безсилі приборкати С.Палія. Тоді польські пани зі своїми загонами почали нападати на «Паліївщину». Між С.Палієм і шляхтою точилася невпинна боротьба.

Проти польсько-шляхетського панування С.Палій очолив активну боротьбу вже у другій половині 80-х років, коли за «Вічним миром» Правобережжя було віддане полякам. Він прагнув добитися возз'єднання Правобережної та Лівобережної України, задля чого звертався з листами до царського уряду. Але той, посилаючись на мир з Польщею, не погоджувався на таку акцію, натомість пропонуючи С.Палієві перейти зі своїми козаками на Січ, тобто в російське підданство. С.Палій, звісно, на таку пропозицію не міг згодитися, бо це не вирішувало питання визволення Правобережжя від іноземного панування.

У 1689р. С.Палій з невеликим загоном козаків напав на м.Немирів – резиденцію ставленика поляків гетьмана Гришка. Взяти його не вдалося, а самого Палія польські урядовці, обхитривши, заарештували і відправили до німецького міста-фортеці Магдебурга. Там він просидів у заточенні майже рік, доки його з такою ж хитрістю не визволили козаки.

Повстання 1702–1704рр. під проводом С.Палія

У 1699р. польським королем став Август II, який уклав з Туреччиною Карловицький мир. Таким чином, Правобережна Україна, якою володіли турки з 1672р., була повернута Польщі. З огляду на мирну угоду сейм ухвалив розпустити козацьке військо. Тоді козаки вирішили боротися за свою землю і волю.

Коронний гетьман Яблонський спробував захопити С.Палія у Фастові. Це було на початку Північної війни Росії зі Швецією. На захист міста повстали всі жителі. Коли польські шляхтичі і жовніри після невдалої облоги міста пішли зимувати на Поділля, С.Палій з повстанцями повиганяв магнатів і шляхту з маєтків Київщини, Брацлавщини, Поділля і частково Волині. Соратниками його були козацькі полковники Абазин, Іскра, Самусь. Польський уряд порівнював повстання С.Палія з Визвольною війною 1648–1654 років.

Найбільшого розмаху повстання набуло у 1702–1704рр., коли після наради керівників повстанців у Фастові було вирішено активізувати боротьбу. У листопаді 1702р. полковник Самусь захопив оплот польської шляхти – Білу Церкву. Незабаром було взято Немирів. Для придушення повстання на Правобережній Україні уряд послав 15-тисячне військо на чолі з польським гетьманом Адамом Сенявським. Навесні 1703р. повстання на Поділлі і Брацлавщині було придушено. А на Київщині, де з великими силами повстанців перебували Палій, Іскра і Самусь, воно ще тривало.

Навесні 1704р., коли на Правобережжя для участі у воєнних діях проти шведів прийшли лівобережні козацькі полки під командуванням гетьмана І.Мазепи (з яким у Палія були дуже складні стосунки), на Брацлавщині і Поділлі знову розгорнулося повстання.

Оскільки польський король Август II був союзником Петра I у боротьбі зі шведами, цар наказав гетьману І.Мазепі, щоб той умовив С.Палія припинити повстання. Мазепа ж переконував царя про недоцільність віддавати полякам звільнені повстанцями Білу Церкву і Південну Київщину. Однак за наказом царя 31 липня 1704р. у таборі біля Бердичева С.Палія заарештували і відправили спочатку до Батурина, а потім до Москви, а звідти – до Сибіру. Правобережжя тимчасово перейшло під владу І.Мазепи. У 1709р. С.Палія привезли з Сибіру і призначили білоцерківським полковником. Наступного року він помер.

ЯК КОЗАКИ ЗВІЛЬНИЛИ С.ПАЛІЯ З МАГДЕБУРЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ (З ТВОРУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIXст.).

Документи

... Козаки його командування, яким він давав все благополуччя і саме існування, нахапали було багатьох знатних поляків до себе в полон, щоб обміном їх виручити Палія, але це їм не вдалося, бо за поданням польського уряду велено царем і гетьманом цих полоняників звільнити. Зазнавши невдачі, вони вдалися до хитрощів: і оскільки у всю Польщу і частину Німеччини безперервно йдуть з Малоросії купецькі каравани великими воловими обозами з пшоном, вовною, різними шкірами і іншими продуктами, то вони, спорядивши великий обоз, на волових фурах і поклавши на них по частині всіх своїх продуктів, призначили при них фурщиками і всередині фур, накритих вовною і шкірами, до 300 козаків з їх зброєю і таким чином, підійшовши до міста Магдебурга, попросилися з обозом заночувати в місті, а волів вигнати на призначене для найму міське пасовище, за що обіцяли дорого заплатити. Коли

наступила ніч і все місто заспокоїлося, козаки, вийшовши з фур, тихо пробралися в фортецю, в якій перебував у заточенні Палій і про яку вони раніше розвідали, обережно схопили привратників та іншу сторожу, звільнили Палія і взяли його з собою, а з ним вивезли і 4 легкі гармати з снарядами, а в місті залишили порожні фури з чучелами людей, ніби сплячих під накриттям. І так, зібравшись, пройшли вони всю ніч і частину дня, доки догледіли те міські начальники і жителі; але їх погоня була нетривалою і безуспішною, а козаки, проходячи Польщу, пограбували багатьох вельмож, які брали участь у заточенні Палія, і тим нагородили свої збитки з процентами...

(Історія Русів. – Київ, 1991. – С.189).

Запитання

1. *Чому польський уряд прийняв рішення щодо відновлення козацтва на Правобережній Україні?*
2. *Назвіть причини і мету повстання 1702–1704рр.*
3. *Про яку рису характеру козаків свідчить наведений уривок з «Історії Русів»?*

§ 36. ГЕТЬМАНСТВО ІВАНА МАЗЕПИ

Коломацькі статті

Після арешту і заслання І.Самойловича козацька рада, що відбувалася не в столиці, а в поході, на р.Коломак мала обрати собі нового гетьмана. Найпопулярнішою особою серед старшини на раді був генеральний осавул Іван Мазепа. На той час йому було майже 50 років, він мав великий життєвий і політичний досвід, оскільки був генеральним осавулом при двох гетьманах – П.Дорошенкові та І.Самойловичеві, а ще раніше – служив при королівському дворі, побував у багатьох країнах.

Вибір нового гетьмана, за звичаєм, супроводжувався підписанням договірних статей. Договір, підписаний від старшини І.Мазепою, а від царського уряду воєводою В.Голіциним, складався з 22 статей. В основу його було покладено попередні «Глухівські статті» 1669р., але додано ряд нових статей, які обмежували права України. Додатково вводилася російська військова залога в гетьманській резиденції в Батурині. Заборонялося вести торгівлю з Кримом і «остерегать того накрепко». Вперше в договорі значився пункт про заохочення шлюбів між українцями та росіянами: «Народ Малороссійський всякими меры и способы с Великороссійским соединять и в неразрывное и крепкое согласие приведить супружеством и иным повелением». За наполяганням В.Голіцина внесено було пункт, в якому зазначалося, щоб «никто б голосов таких не искушал, что малороссійский край – Гетьманского Регименту, а отзывались бы везде единогласно – их Царского пресветлого величества самодержавной державы». Тобто заперечувався державний характер гетьманської влади, гетьман визнавався лише як керівник адміністративної області Росії.

Пізніше всі пункти договору були внесені до царської жалуваної грамоти гетьманові, яку доставили з Москви у жовтні 1687р. Додано було і дещо нове, в тому числі й повеління, щоб генеральну старшину і полковників не призначати без відома царя. Повідомлялося, що в Батурин направляється полк московських стрільців, «а хлебные запасы на тат полк давать тебе из своих доходов». Насамкінець, наказувалось збудувати шанець (земляне укріплення) навпроти Кодака та фортеці на річках Самарі та Орлі.

Це був значний удар по українській державності, і тільки завдяки політичним здібностям нового гетьмана І.Мазепи ряд спрямованих на це пунктів не були реалізовані.

Іван Мазепа (1687–1709)

І.Мазепа народився близько 1640р. в с.Мазепинці поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича, котрий в 50-х роках був прихильником політики І.Виговського. Молодість І.Мазепи припала на буремні роки Визвольної війни та «Руїни». Він здобув добру освіту в Києво-Могилянському колегіумі та єзуїтській колегії у Варшаві. Потім служив при дворі короля Яна Казиміра і за державний кошт був відправлений навчатися гарматної справи до Франції, Німеччини, Голландії та Італії. Це розширювало його світогляд і збагачувало політичний до-

свід. Там І.Мазепа засвоював етичні норми поведінки, виховував у собі дипломатичні здібності, розсудливість, хитрість, уміння спілкуватися із співрозмовником.

І.Мазепа, крім української, добре володів російською, польською, латинською, італійською, французькою і татарською мовами. Тому він читав твори західноєвропейських авторів в оригіналі, мав велику бібліотеку. В Києво-Могилянському колегіумі він добре освоїв риторику і піітику. Цицерон, Тіт Лівій, К.Таціт – це були улюблені автори І.Мазепи, твори яких служили для нього зразком. Він і сам добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші, деякі з них дійшли й до наших днів, стали народними піснями. І.Мазепа відзначався високою культурою, вражав сучасників яскравою мовою, вишуканими манерами, товариською поведінкою і гнучким розумом. Це була інтелігентна і водночас сувора людина. Ось одне із свідчень: «Але ваші очі полоняли його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуса, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елегантність».

Вся службова кар'єра Івана Мазепи свідчить, що він не випадково взяв гетьманську булаву. Він виконував дипломатичні доручення короля, потім – гетьмана П.Дорошенка. У 1674р., коли І.Мазепа з дипломатичною місією направлявся до Туреччини і Криму, його перехопили запорожці. Кошовий отаман І.Сірко переправив його до лівобережного гетьмана І.Самойловича. У нього І.Мазепа працював домашнім учителем – виховував синів гетьмана. Але невдовзі він знову став генеральним осавулом. Залишався один крок до гетьманської булави.

Початок гетьманства

У виборі нового гетьмана важливу роль відіграв князь В.Голіцин. І новообраному гетьманові І.Мазепі відразу ж довелося заспокоювати заворушення селян, міщан і козаків, котрі вбивали старшину, забирали майно заможних людей. Він розсилав універсали, в яких заборонялося самовільно забирати чуже майно, обіцяв скасувати орендну систему. Виступи народних мас свідчать, що наприкінці століття відбувся перерозподіл землі, більшість якої опинилася в руках старшини. Водночас вільні селяни за різних обставин втрачали свою землю (віддавали за борги тощо) і ставали безземельними підсусідками, котрі не виконували навіть повинностей. Старшина ж, навпаки, намагалася збільшити податки з населення, примусити селян виконувати «послушенство», тобто працювати в їхніх господарствах. Дуже обтяжливою для народних мас була орендна система, коли уряд (гетьманський, згодом – царський) за певну суму грошей продавав право збирати з населення різні плати (торгові мита, мостове, перевозне та ін.). Величезним лихом для козаків, селян і міщан було утримання численного царського війська («ратних людей»), яке з воєводами постійно перебувало в українських містах. Все це разом узяте й призвело до народних заворушень. І.Мазепа, як і обіцяв, скасував орендну систему.

Наступним заходом гетьмана було будівництво фортець. За розпорядженням царського уряду для підготовки до нового походу в Крим на західному прикордонні вздовж р.Самари почали споруджувати фортеці. Однією з них мала стати Богородицька фортеця біля давнього козацького

містечка Самар, котре в грамоті Ст. Баторія згадується під роком 1576 (нині м.Новомосковськ). Керував спорудженням фортець сам гетьман, а загальний контроль здійснював російський воєвода М.Неплюєв. На будівництві працювало 20 тисяч українських козаків.

Навесні 1689р. відбувся другий кримський похід російсько-українських військ під командуванням В.Голіцина та І.Мазепи. Цей похід, як і перший, не приніс бажаного успіху.

Разом з В.Голіциним, фаворитом царівни Софії, та великою делегацією гетьман прибув до Москви. Але в цей час відбувся двірцевий переворот. Владу захопив молодий Петро І.Царівна Софія опинилася в монастирі, а її фаворит В.Голіцин – в засланні на далекій півночі. І.Мазепа потрапив у непевне політичне становище. Та все ж він зустрівся з царем, після чого повернувся в Україну.

Внутрішня політика

За період гетьманування (понад 20 років) І.Мазепа зміцнив авторитет гетьманської влади, будучи переконаним, що сила держави – у силі її глави. Гетьман намагався впорядкувати роздачу маєтностей, виступав проти переходу козаків у селянський стан, намагався впорядкувати систему оренд і податків, обмежити визиск селян. Універсалом 1691р. він заборонив світським і духовним особам обтяжувати селян повинностями, а козаків приневолювати переходити в посполиті та відбирати у них землю. Наступного року навіть забрав у деяких полтавських землевласників (які обтяжували підданих повинностями) маєтності. У 1701р. І.Мазепа віддав під суд сотника с.Веркиївка «за великі і нестерпні» прикрощі, завдані селянам.

Однак він був сином свого часу і свого соціального стану, навіть при великому бажанні він не зміг би змінити закономірного процесу розвитку старшинського і церковного землеволодіння, поглиблення суперечностей між багатими й бідними. І.Мазепа видавав універсали на землеволодіння (приватне чи рангове), будучи одним з найбагатших землевласників. На вимогу старшини він видав універсал (1701) про перехід підсусідків у посполиті, які платили податки і змушені були працювати на власника землі (за ними зберігалося право переходу). Поступово збільшувалися розміри і види податків.

Крім того, нелегке становище народних мас обтяжувало утримання численного царського війська. Військові походи через Україну руйнували її господарство. Від початку гетьманства І.Мазепи до кінця XVII ст. українські козаки здійснили 11 далеких походів. Люди називали гетьмана «вітчимом» України, говорили, що душа І.Мазепи в Москві, а в Україні лише його тіло. Соціальне та економічне напруження зростало з кожним роком.

...витель ...ценат

Один з важливих напрямів діяльності І.Мазепи – сприяння розвитку науки і культури. Як людина освічена, що мала велику бібліотеку в розкішному Батуринському палаці, він надавав матеріальну допомогу Києво-Могилянському колегіуму (за ...риянням перетворений на академію у 1701р.). Власне, він був покровителем і меценатом української церкви і освіти. На його кошти збудовані церкви, монастирі, школи, бурси, шпиталі в Києві, Чернігові, Переяславі та інших

містах Гетьманщини. Мистецький стиль цих будов має назву «мазепинського бароко».

І.Мазепа дарував маєтності монастирям, які мали свої школи й друкарні. Щоб піднести значення Київського митрополита, він домігся для нього титулу «екзарха московського патріарха». За свою діяльність І.Мазепа здобув симпатії і прихильність широких освічених кіл. Гетьману присвячувалися панегірики, поеми, драми. Так, ректор Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович (пізніше сподвижник Петра І і глава Синоду) написав віршовану драму «Володимир», в якій порівнював І.Мазепу з просвітителем і хрестителем Русі князем Володимиром.

Ідилія взаємовідносин васала та сюзерена

Ще в 1689р. в Москві Іван Мазепа замість опали дістав покровительство молодшого, талановитого, але тоді не освіченого і дикого норовом царя. Поступово взаємини цих різних за своїм політичним статусом, віком, характером та освіченістю людей переросли у відносини гармонії і взаєморозуміння. І.Мазепа вірно служив цареві, а Петро І мав усі підстави беззастережно довіряти своєму васалові. Гетьман використовував це довір'я, міг висловлювати цареві свою думку (наприклад, він був проти союзу з Польщею, розуміючи небезпеку цього союзу для України). Проте волю царя, свого сюзерена, виконував, як належить васалові.

Значна частина старшини звинувачувала І.Мазепу в тому, що він шукав ласки царя. Для такої думки були всі підстави. Цар обдаровував його маєтностями. Гетьман одержував від нього коштовні подарунки і нагороди. Так, у 1700р. він отримав з рук царя орден Св.Андрія Первозванного, а в 1707р. за клопотанням царя від австрійського цісаря одержав титул князя Священної Римської імперії, від польського короля – орден Білого орла.

Отримуючи нагороди, І.Мазепа, щоправда, не забував і про генеральну старшину, яка одержала російські ранги стольників. Гетьман купив у О.Меншикова палац у Москві. Він дружив із впливовими московськими боярами Шереметєвим, Головкіним, Голіциним та ін.

Минуть роки, і всі ці почесті, багатство і влада будуть покладені І.Мазепою на алтар свободи України.

Старшинська опозиція. Петрик

Напружене соціально-економічне становище в Україні посилювалося старшинською опозицією, що визрівала особливо в південних полках. Опозиція була незадоволена антитатарською політикою царського, а разом з ним і гетьманського урядів. Вона хотіла управляти державою (старшинська олігархія).

Тож у 1692р. у Переяславському, Миргородському, Лубенському і Полтавському полках почалися заворушення. На чолі їх стояв Петро Іваненко-Петрик, який в політичних інтригах надумав здобути кар'єру і багатство. Це була освічена людина, канцелярист військової канцелярії, свояк генерального писаря Василя Кочубея. Залишивши дім і роботу в Батурині, він подався на Запорожжя. Там був обраний військовим писарем і почав вести агітацію серед запорожців, проголошуючи себе ворогом старшини і Мазепи (можливо, туди його послав Кочубей як кандидат від опозиції в гетьмани). Він виступав проти «чортів-панів», орендарів, «дуків, що їм царі маєтності понадавали».

Петрик звинувачував Мазепу у намаганні знищити Україну, перетворити народ на «невільників і холопів». Він проголосив себе гетьманом і готувався до повстання. Петрик поїхав у Крим і уклав договір з ханом про допомогу в боротьбі проти панування Росії і сліпого виконавця волі царя Мазепи. Проте Петрика в цілому Запорожжя не підтримало, окрім кількох сотень козаків-«сіромах». При підтримці татар він вирушив на прикордоння Гетьманщини, де його підтримали деякі населені пункти. Петрик разом з татарами кілька разів робив набіги на Гетьманщину, але успіху не мав. Гетьман І.Мазепа швидко придушив повстання. Упродовж 1698–1712 років Петрик був гетьманом так званої ханської України – на землях між Південним Бугом і Дністром, котрі перебували під владою Криму.

Відносини з Запорожжям і Правобережною Україною

Січ, що після Б.Хмельницького вела майже самостійну політику, втручалася у справи Гетьманщини, зокрема впливаючи на вибір гетьманів та міжусобну боротьбу козацько-старшинських угруповань. Тому І.Мазепа, щоб зміцнити свій авторитет на Січі, вживав економічних і політичних заходів. Звертаючись до запорожців, він писав в універсалі: «Наша гетьманська влада гідна такої пошани, щоб ви, менші, нас не вчили і не картали, але з самого послуху чинили те, що вам чинити велять і наказують». І.Мазепі таки вдалося підпорядкувати Запорожжя. Найгостріші непорозуміння між гетьманом і Запорозькою Січчю виникали через будівництво фортець на межі із Запорозькими землями. Запорожці боялися, що російські військові залоги обмежать їхні вольності. Адже з наказу царя напроти Січі вже було споруджено фортецю Кам'яний Затон.

Правобережна Україна також була під постійною увагою гетьмана І.Мазепи. Він не втрачав надії об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра. У 80-ті роки на Правобережжі почало відроджуватися козацтво, розгорнувся визвольний рух під керівництвом С.Палія. Він, зокрема, пропонував І.Мазепі прийняти його під гетьманську булаву. Але, по-перше, існувала на те заборона царя, адже був заключений «Вічний мир» з Польщею. А по-друге, визвольний рух на Правобережній Україні мав антифеодальний характер. Та все ж загроза перенесення повстання на Лівобережну Україну лякала гетьмана. На те були й суб'єктивні обставини, як-то: популярність С.Палія в народних масах України, чого побоювався І.Мазепа. Тому справа об'єднання правобережних і лівобережних земель відкладалася на майбутнє.

Документи

1. ПІСНЯ І.МАЗЕПИ «ОЙ ГОРЕ ТІЙ ЧАЙЦІ»

Ой горе тій чайці,
Чаєчці небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі.

Ой ішли чумаки,
Весело співали,
І чаєчку ізігнали,
Чаєнят забрали.

А чаєчка в'ється,
Об дорогу б'ється,
К сирій землі припадає,
Чумаків благає.

Ой ви, чумаченьки,
Ви ще молоденькі,
Верніть моїх чаєняток,
Вони ще маленькі!

Ой чаєчко наша,
Неправдонько ваша,
Поварили чаєняток,
Добра була каша!

Бодай ви, чумаки,
Щастя не діждали,
Бо ви моїх дрібних діток
Із гнізда забрали!

Бодай ви, чумаки,
На Дін не сходили,
Що ви моїх дрібних діток
В каші поварили!

(Володарі гетьманської булави. – Київ, 1994. – С.401).

2. З ЛИСТА ФРАНЦУЗЬКОГО ПОСЛА В РОСІЇ ЖАНА ДЕ БАЛЮЗА (1704)

З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепи, що виконує найвищу владу в цій країні: Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

Колись він (хоч козак, але знатного шляхетського роду) мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п.Мазепу, гарного і стрункого, на дворі...

Загально кажучи, він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може змагатися з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Луврі, коли святкували піренейський мир (1659р.). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голляндські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на якихось десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де нарід загалом свободолюбивий і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим принцом дуже приємна: має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвинів, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного від цього принца не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати.

(Т.Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С.104–105).

Запитання

1. Порівняйте умови договору 1654 і 1687 років та визначте різницю між ними.
2. Чому соціальна політика гетьмана І.Мазепи була суперечливою?
3. На підставі документів дайте характеристику І.Мазепи як людини і як державного діяча.

§ 37. УКРАЇНА В РОКИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Тягар війни

У 1700р. Росія, уклавши союз із Польщею і Данією, оголосила війну Швеції, прагнучи здобути вихід до Балтійського моря. Того ж року українське військо під командуванням І.Обидовського (племінника гетьмана) поспішало під Нарву, де російське військо зазнало поразки. Українські полки висилалися на далекі фронти – до Лівонії, Литви, Польщі, Саксонії. Ця війна, нічого не даючи Україні, вимагала від неї значних людських і матеріальних ресурсів. У далеких походах гинули люди. Коли фортуна війни повернулася так, що шведські війська наступали на Росію та її союзника Польщу, українське населення разом з ратними людьми і козаками почало будувати укріплення і фортеці на шляхах можливого просування шведів.

Постійні переходи російських військ, що вимагали харчів, фуражу, коней, волів, квартир, важким тягарем лягали на плечі народних мас. Цар нехтував порядками в Україні. Козацькі війська підпорядковувалися не гетьману, а російським воєначальникам. Петро І проводив уніфікацію своєї держави, і особливий устрій України заважав його планам. Плани царя про ліквідацію української державності виявилися вже на початку війни. У 1705р. Петро І наказав перетворити два козацькі полки, що перебували в Пруссії, на регулярні драгунські полки. І хоча це й обгрунтовувалося воєнними потребами, однак козаки вважали таке втручання царя порушенням своїх прав. Серед старшини ходили чутки, що незабаром усунуть і цивільну українську адміністрацію, а натомість введуть губернське чи воєводське правління і т.п. Антимосковські настрої проявлялися дедалі гостріше.

Старшина тиснула на І.Мазепу, щоб він подумав про майбутнє України: «...Твою душу і кості діти наші прокленуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі!».

Спроба об'єднання України

На Правобережній Україні визвольний рух під керівництвом С.Палія переріс у загальне повстання. Польща не змогла придушити його без сторонньої допомоги. Тим більше, що на Польщу наступали шведські війська. Тоді король Август II попросив допомоги у союзника – Петра І. Цар дав розпорядження гетьманові І.Мазепі перейти через Дніпро і зайняти Правобережжя, що й було зроблено у 1704р. Правобережні козацькі полки Палія, Абазина, Іскри, Самуся перейшли під владу І.Мазепи.

Здавалося, давній план об'єднання двох великих частин України здійснився. І.Мазепа збільшив кількість полків на Правобережжі до семи, виділив землі старшині і монастирям, дозволив організовувати промисли в містах і слободах, запровадив адміністративний устрій, як то було на Гетьманщині. Польща вимагала від царя повернути їй Правобережжя. Гетьман же переконував царя, що слід утримати за собою Правобережжя. Він наказав насипати у м.Любарі (що стояло на кордоні козацької держави за часів Б.Хмельницького) пам'ятний курган як символ України на північному заході.

Програма здобуття незалежності

Шведський король Карл XII у війні переміг Данію і Саксонію, розбив під Нарвою Петра I і успішно наступав на Польщу. У Польщі на той час було два королі – Август II, якого підтримувала Росія, і Станіслав Лещинський, котрого в 1704р. обрала королем опозиція Августу II. С.Лещинський став на бік шведів. Сподіваючись повернути всі українські землі під владу Польщі на умовах Гадяцького договору (1658), він мріяв про тісні контакти з І.Мазепою. Гетьман підтримував з ним таємну переписку, але заключати союз з безсилою і розбитою Польщею не бажав. Більш перспективними видавалися І.Мазепі контакти з Карлом XII.

І.Мазепа виходив з того, що незалежно від наслідків російсько-шведської війни Україна втрачала свою державність. Якщо перемогу здобудуть Петро I і Август II, то Україну знову буде поділено між ними по Дніпру. А якщо перемогу здобудуть Карл XII і його спільник С.Лещинський – то вся Україна буде віддана Польщі, і ні про яку автономію не можна буде й думати. Тому гетьман розраховував ще до закінчення війни укласти договір. Сподіваючись зберегти свою державу при підтримці Швеції, І.Мазепа знав, що таким чином діяв і Б.Хмельницький, маючи з нею союз.

У 1706р. між Швецією та Україною було укладено таємний договір, згідно з яким після війни Україна ставала вільною державою, а король – гарантом її державності. Шведський король не мав права користуватися ні титулом, ні гербом української держави. Відсутність спільних кордонів зі Швецією давала надію гетьманові, що протекторат Швеції буде суто умовним. Водночас І.Мазепа вів таємні переговори із С.Лещинським про федерацію України з Річчю Посполитою.

Про ці плани і дії І.Мазепи знало дуже вузьке коло старшини. Не здогадувався про це і Петро I. Він не вірив доносам, що викривали таємні наміри гетьмана.

Доноси В.Кочубея та І.Іскри

У 1708р. до Москви було послано донос на гетьмана, який написали генеральний суддя Василь Кочубей та його свояк полтавський полковник Іван Іскра.

Взагалі, поширювалися чутки, що донос вони написали з намови дружини генерального судді Любові Кочубеїхи, котра була обурена романом її дочки Мотрі з І.Мазепою. Гетьман на той час був удівцем (у 1702р. померла його дружина, дітей він не мав), і юна дівчина закохалася в елегантного, розумного і красномовного чоловіка, котрий часто бував у їхньому домі. У серці старого гетьмана також запалав вогонь кохання. Але не різниця у віці була перешкодою до з'єднання їхніх сердець, а моральні норми того часу і церковні заборони. І.Мазепа був хрещеним батьком Мотрі, а отже, кумом В.Кочубея. І саме це стояло на перешкоді укладенню шлюбу. Навіть маючи владу і багатство, гетьман не міг порушити тогочасний кодекс моралі. Тому почуття у Мотрі швидко згасли, і в 1707р. вона вийшла заміж за старшинського сина Чуйкевича (прихильника політики І.Мазепи). Цю своєрідну історію змалював у своїй поемі «Полтава» великий російський поет О.С.Пушкін.

Отже, через ченця Никанора В.Кочубей та І.Іскра передали донос в Москву, сподіваючись, що булава після скинення І.Мазепи дістанеться

В.Кочубею. Проте доносщиків заарештували. Між іншим, гетьман дав їм змогу втекти до Криму, що закрило б справу, але дорогою вони потрапили до російського полковника Осипова.

Після допитів (за наклеп) у Смоленську їх відправили до Києва у новозбудовану Печерську фортецю. І.Мазепа на той час перебував зі своїм обозом у с.Борщагівка поблизу Білої Церкви. 11 липня 1708р. туди привезли закутих у кайдани В.Кочубея та І.Іскру. Через три дні на майдані у присутності війська, селян і міщан їх стратили. У домовинах їх відвезли до Києво-Печерської лаври і поховали біля Трапезної церкви. Родини їхні, на прохання гетьмана, відпустили, а майно повернули.

Вирішальний час

Своїми планами здобуття незалежності України І.Мазепа ділився із впливовими старшинами (Орликом, Ломиковським, Горленком, Апостолом, Зеленським). Вони вимагали від нього більш рішучих дій. Тоді І.Мазепа сказав: «...Не заради високих почестей, не задля багатства або яких інших цілей, а для усіх, що є під моєю владою, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України, для користі всього народу українського, для піднесення його прав і вольностей хочу я за допомогою Бога так чинити...».

Події розвивалися швидко. Шведський король рушив на Москву через Білорусію і Смоленськ. Але Петро І зосередив там свої війська. Тоді король спробував пробитися до Москви по напрямку Брянськ – Калуга, але й на цьому шляху були укріплені міста, в тому числі українські – Стародуб, Мена, Почеп, Погар, Новгород-Сіверський. 28–29 вересня 1708р. в битві під Лісною Карл XII зазнав поразки. Згодом він вирішив продовжувати похід на Москву, обійшовши укріплені міста південніше, тобто через Україну.

Звістка про те, що шведи вступили на територію України, вразила гетьмана. І.Мазепі потрібно було або вступати у боротьбу зі шведами, або ж відкрито виступити на боці Карла XII. І гетьман вибрав останнє.

На той час з десяти українських полків в Україні залишалися лише Миргородський, Лубенський і Прилуцький і, крім того, 6 найманих полків. Петро І вимагав від гетьмана вислати своїх козаків на Сіверщину. Російські війська вже увійшли до України, до Батурина наближався О.Меншиков.

24 жовтня 1708р. І.Мазепа з генеральною старшиною, полковниками і чотирма тисячами козаків виїхав з Батурина до ставки Карла XII, що розташувалася поблизу містечка Макошин (на Чернігівщині). Таким чином, гетьман відкрито перейшов на бік шведів. Народні маси не чекали такого повороту подій. Не здогадуючись про політичні наміри І.Мазепи, люди не могли уявити себе союзниками шведів після вчорашніх закликів до боротьби «з неприятелем». Тим більше, що козаки, міщани й селяни активно допомагали російській армії у боротьбі проти шведів по всій території України. Тому жоден з маніфестів І.Мазепи до народу не мав успіху.

На звістку про зраду І.Мазепи Петро І, котрий на той час перебував у Новгороді-Сіверському, зреагував миттєво. Він наказав надрукувати у друкарні Києво-Печерської лаври 600 примірників «Маніфесту до малоросійського народу», негайно розіслати його в українські міста і села і прочитати в усіх церквах. У маніфесті цар назвав І.Мазепу «зрадником українського

народу», котрий нібито хотів віддати Україну Польщі, а православні церкви – уніатам. У маніфесті цар проголошував себе захисником українського народу і скасовував деякі податки.

Петро І наказав О.Меншикову знищити гетьманську столицю Батурин, де перебувала 23-тисячна військова залога під командуванням полковника Д.Чечеля. Оборонці нічого не знали про відносини І.Мазепи зі шведами. І хоча й мали вони достатньо артилерії, харчів і зброї для тривалої оборони, однак через зраду полковника І.Носа, який показав О.Меншикову таємний підземний хід, російське військо вдерлося до Батурина. Місто було дощенту зруйновано, а його населення перебито.

Розпочалися слідства і жорстокі покарання всіх, кого запідозрили у причетності до справи Мазепи. У Лебедині на Слобожанщині було створено спеціальну слідчу комісію, яка допитувала людей і приймала доноси. Доносникам у нагороду давали конфісковане у «мазепинців» майно. Жах і деморалізація охопили Україну.

Вибори нового гетьмана

У маніфесті царя старшинам, полковникам і «прочим» наказувалося провести вибори нового гетьмана. Місцем так званих виборів був Глухів. На раду прибули стародубський полковник Скоропадський, чернігівський полковник Полуботок, переяславський наказний полковник Томара, ніжинський полковник Жураковський, а також сотники і військові.

У Глухові перед українським народом було продовжено дискредитацію І.Мазепи. На площі поставили шибеницю, винесли опудало Мазепи з причепленим до нього орденом Андрія Первозванного. Зачитавши звинувачення, з опудала здерли орден, а опудало повісили на шибеницю.

Наступного дня, 6 листопада 1708р., відбулися вибори нового гетьмана. Цар порадив на гетьмана стародубського полковника Івана Скоропадського. Він належав до однодумців І.Мазепи, але іншого вибору у царя не було. Д.Апостол, якого цар хотів зробити гетьманом, був з І.Мазепою, а П.Полуботок – популярний серед старшин і самостійний у діях – заслужив таку царську оцінку: «Він надто хитрий і може зрівнятися з Мазепою». Так був «вибраний вільними голосами» 62-річний Іван Скоропадський. Йому відразу ж вручили захоплені в Батурині гетьманські клейноди.

12 листопада в Успенському соборі в Москві та у Троїцькій соборній церкві у Глухові відбувалася церемонія проголошення церковної анафеми І.Мазепі. У Глухові її проголошував митрополит Стефан Яворський, колишній вчитель П.Орлика, автор панегірика на честь І.Мазепи. За розпорядженням церковної влади анафему Мазепі проголошували в усіх православних церквах України щорічно аж до 1917р., навіть у тих, які були збудовані за його кошт і де в інших молитвах за церковними правилами йому проголошували похвалу і вічну пам'ять. Православна церква зняла з І.Мазепи анафему лише у 1994р.

Напередодні вирішального бою

Вжиті царем заходи досягли своєї мети. Населення України зустрічало шведів, як і належить зустрічати ворога. Кожне місто і містечко шведам доводилося брати з боєм. Окупанти вимагали від населення возів, квартир, харчів, фуражу, одя-

гу. Адже надворі була дуже сувора зима. Це посилювало опір народних мас. У тилу шведів розгорнулася партизанська війна.

Побачивши, що народні маси загалом не підтримали акцію І.Мазепи та побоюючись за свої родини і майно, багато козацьких старшин спішно залишили гетьмана і, покаялися перед Петром І. До таких належали полковники Д.Апостол, Г.Галаган, А.Кандиба, генеральний хорунжий І.Сулима та ін. Зменшувалася і кількість вірних Мазепі рядових козаків.

І.Мазепа фактично не вів воєнних дій. Проте він розгорнув широку дипломатичну діяльність, намагаючись заручитися підтримкою Туреччини, Криму, Молдавії, Валахії, Трансильванії, донських козаків, кубанських черкесів, калмиків, казанських татар, башкирів (там відбувалися антицарські заворушення і повстання). Найбільшим дипломатичним успіхом І.Мазепи було приєднання до нього запорожців на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком.

Запорозька Січ у подіях 1708–1709 років

Після переходу І.Мазепи на бік шведів цар надіслав на Січ грамоту, у якій звинуватив І.Мазепу у наступі на «козацькі вольності» і закликав козаків взяти участь у раді з метою обрання нового гетьмана. Кошовий отаман Кость Гордієнко вважав, що дії І.Мазепи, викликані політикою поступової ліквідації автономної України, є справедливими. Запорожжя поставило вимоги: щоб на Гетьманщині не було «полковництва» (йдеться про засилля влади полковників); щоб були зруйновані фортеці Кам'яний Затон на р.Самара; щоб млини і перевози на прикордонні між Гетьманщиною і Запорожжям були віддані запорожцям.

У лютому 1709р. цар послав на Січ своїх стольників з грошима і подарунками. Визначний російський історик XIX ст. С.Соловйов з цього приводу писав: «В Запорожжі, завдяки Кам'яному Затону, назріла ворожість до Москви: ворожість цю можна було згасити не обіцянками додаткового жалування, а зриттям Кам'яного Затону і самарських фортець, чого не міг зробити цар на догоду козакам».

Водночас з царськими стольниками на Січ прибув посланець І.Мазепи з листом. Запорожці опинилися у складній ситуації. Цар не відповідав на їхні листи з вимогами зруйнувати фортеці. А тут – лист гетьмана із закликом спільно виступити на боротьбу за волю при підтримці шведського короля. Гільки складні обставини того часу і прагнення зберегти свою волю (враховуючи відносини з Гетьманщиною) могли спричинити вигуки на козацькій раді: «За Мазепою!». На раді думки козаків розділилися: частина козаків висловилася за дотримання вірності цареві і залишилася на Січі, а тисячі інших запорожців рушили в напрямку на Царичанку. Дорогою до них вливалися беззбройні посполиті. Невеликі укріплення по Ворсклі й Орелі, зайняті до цього російськими військами, були взяті.

Наприкінці березня 1709р. біля с.Диканька на Полтавщині К.Гордієнко зустрівся з І.Мазепою. Звідти вони рушили до ставки короля Карла XII, що розташувалася у Великих Будищах. Перехід на бік І.Мазепи запорожців, яких люди любили і яким довіряли, дещо зрушив настрої народних мас. Але того було замало для успіху справи.

Зруйнування Запорозької Січі

Після виходу із Запорожжя частина козаків на чолі з К.Гордієнком поспішила на допомогу І.Мазепі, а ті, котрі залишилися, продовжували суперечки з приводу позиції, яку вони мали зайняти у російсько-шведській війні. Козаки скинули кошового отамана К.Гордієнка, обравши на його місце Петра Сорочинського.

Наприкінці травня 1709р. за наказом царя російські війська полковника П.Яковлєва та козацькі війська полковника Г.Галана (котрий залишив І.Мазепу) пішли штурмом на Січ. Дорогою вони спалили містечко Келеберду, взяли козацьку митницю Переволочну; а потім напали на Січ. На той час на Січі перебувало не більше тисячі козаків, так що вчинити опір вони не змогли. Коли Г.Галаган пообіцяв їм помилування (невідомо, за що, бо ж вони не пішли за К.Гордієнком), вони склали зброю. Після цього над ними було вчинено жорстоку розправу. Лише частина січовиків втекла на човнах через річкові протоки. Так була зруйнована Січ.

Полтавська битва

27 червня (8 липня за н.ст.) 1709р. під Полтавою відбулася вирішальна битва російських і шведських військ. Українські війська перебували по обидва боки фронту. Полтава була досить укріпленим містом з населенням майже 4 тисячі чоловік та російським гарнізоном чисельністю 4200 воїнів. У місті були значні запаси провіанту, фуражу, одягу, зброї, які були конче необхідні шведській армії. Отже, Карл XII прагнув оволодіти Полтавою. Обороною міста керував полковник О.С.Келін.

Військові сили Петра I (разом з полками Скоропадського) становили 50 тисяч чоловік, шведів – 25. Російська армія мала краще озброєння. До того ж шведи збиралися брати місто, населення якого цілком було проти них. Шведи воювали на чужій території, що ніколи ще не давало переваги у війні. Вирішальної ролі у цій битві українські війська не відігравали.

У кровопролитному бою переміг Петро І. Карл XII та І.Мазепа із залишками своїх військ, спішно переправившись у Переволочному через Дніпро (переправу організовували запорожці), відступали на турецьку територію.

Тяжкий місячний відступ завершився в Бендерах. Там на Карла XII чекав царський посол, котрий запропонував королеві мир в обмін на видачу І.Мазепи. Однак король не погодився видати гетьмана.

У турецькому місті Бендери з І.Мазепою перебували Орлик, Войнаровський, Горленко, Мирович, Герцик, Гордієнко та ще кілька старшин і рядових козаків. Гетьман був дуже хворий, не підводився з ліжка. Старий літами і вбитий морально, І.Мазепа згасав. Він мав усе – і втратив усе. Гетьман хотів свободи і незалежності своїй країні, а сталося так, що люди проклинали його. Він будував храми, а в них проголошували йому анафему.

Прах і пам'ять

Гетьман І.С.Мазепа помер 21 вересня (2 жовтня за н. ст.) 1709р. в Бендерах. Оскільки там не було православної церкви, вирішили поховати гетьмана в Галаці (Молдавія). Похорон відбувся урочисто, з усіма військовими почестями, за козацьким обрядом. У промові, виголошеній латиною, Пилип Орлик сказав: «Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з величезним майном, жертвував

усім, щоб виборoти волю своїй батьківщині. Він не завагався зректися усього, що може бути найдорожче на цій землі, і віддав власне життя за визволення рідного краю...».

Поховали Мазепу в кафедральній церкві Святоюрського монастиря.

Не знав І.Мазепа спокою за життя, не мав він його й після смерті. Під час російсько-турецької війни 1711р. турки пограбували Галац. Прочувши про заховані в домовині скарби І.Мазепи, вони знищили могилу гетьмана і, не знайшовши там скарбів, зі злості викинули тіло покійного в Дунай. Але українські козаки, котрі перебували там, знайшли його і знову поховали у тій самій домовині.

У червні 1722р., проїжджаючи через Галац, гетьман-вигнанець П.Орлик записав у щоденнику: «Був я в церкві св.Юра, щоб відвідати могилу покійного гетьмана. Я молився за його душу і замовив відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу». У 1811р. український історик і офіцер російської армії І.Мартос (батько знаменитого скульптора) також відвідав могилу І.Мазепи і записав у своїх споминах: «Мазепа вмер далеко від свого рідного краю, за незалежність якого боровся. Він воював за свободу і за це вартий пошани прийдешніх поколінь. Коли він загинув, сини України втратили ті святі права, які Мазепа охороняв так довго з завзяттям і любов'ю справжнього патріота».

У 1835р. ченці Святоюрського монастиря вже забули, хто похований у їхній церкві. На домовину І.Мазепи в могилі поставили іншу домовину – багатого боярина, який давав щедрі дари монастирю. Через кілька років, коли молдавський уряд заборонив хоронити людей у церквах, родичі покійного боярина перезаховали обидві домовини біля церкви. Надгробну плиту зняв і заховав у себе князь Гіка. Невдовзі вона пропала. Так, пам'ять про гетьмана згинула на чужині.

У 1994р. в с.Мазепинці, де народився І.Мазепа, було відкрито пам'ятник гетьману.

Зрада чи право?

Тавро «зрадника українського народу», інші форми дискредитації гетьмана царем і церквою сформували загалом негативний образ І.Мазепи. Однак те, що він зробив, було спробою боротьби за незалежність своєї держави.

І.Мазепа не вийшов за рамки існуючого у всій Європі неписаного права про відносини між васалом і сюзереном. Для боротьби з сюзереном, котрий порушив права васала, останній міг запрошувати на допомогу будь-якого правителя, і це вважалося звичайною справою. Так само васал турецького султана молдавський господар Д.Кантемир у 1711р. звернувся за допомогою до Петра І.

Політична акція І.Мазепи відображала настрої тієї частини українського суспільства, яка хотіла бачити Україну повністю незалежною державою. Вона залишила глибокий слід в суспільно-політичному русі України наступних століть.

І.МАЗЕПА У ЗВІТАХ АНГЛІЙСЬКОГО ДИПЛОМАТА ВІТВОРТА

Документи

...Гетьман — людина під сімдесятку, він користувався великою пошаною та довір'ям царя, бездітний, крім одного сестрінка, довго володів цією країною, де він мав владу дещо меншу від суверенного принца і де зібрав значне майно. Беручи це все до уваги, трудно мені зрозуміти, яке розчарування чи які надії спонукали його піти на такий крок у новій стадії війни в такому вже старшому віці. Котрого дня, як, та в яких обставинах відбувся його перехід, я не можу точно сказати. Одні кажуть, що він перейшов з 10 000 війська, зі значними запасами харчів та амуніції. Інші кажуть, що в нього були тільки два полки, з яких один повернувся назад, як тільки довідався про його наміри, а ще інші кажуть, що він забрав із собою тільки рідню та майно. У мене є лист від одного високопоставленого чоловіка, який у загальному пише, що з гетьманом перейшло багато високих старшин і деякі частини його найліпшого війська, одначе російське військо захопило частину його обозу, та що цар наказав вибрати нового гетьмана й відновити козацькі привілеї в надії затримати решту козаків у вірності до себе. Сподіваюся, що в наступному листі зможу про це написати дещо більше.

(Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С.128).

Запитання

1. Розкажіть про становище народних мас України в роки Північної війни.
2. Що було спільного в програмі визволення України І.Мазепи та Виговського?
3. Чому Запорозька Січ, загалом вороже настроєна проти І.Мазепи, у вирішальний момент стала на його бік?

§ 38. ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО СПРОБА ВИБОРОТИ УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Вибори гетьмана в еміграції

Після смерті гетьмана І.Мазепи перед українською політичною еміграцією постало два важливих питання: хто стане гетьманом і хто успадкує, розумно використавши, значну матеріальну спадщину небіжчика. Ще за життя І.Мазепи були відомі його наміри передати спадщину племінникові (дітей у нього не було) Андрієві Войнаровському. Проте після смерті гетьмана А.Войнаровський не захотів брати на себе тяжкої ноші, хоча й повів активну боротьбу за Мазепине майно (включаючи і державне). За підтримки Карла XII, всупереч вимогам генеральної старшини, котра заявила про свої права на спадщину Мазепи, А.Войнаровському вдалося виграти справу. Пізніше він жив у Гамбурзі, на вимогу царського уряду був схоплений місцевим сенатом і виданий Росії. Його заслали до Якутська, де А.Войнаровський помер у 1740р. Таким чином, українська еміграція залишилася без коштів для життя і політичної діяльності.

5 квітня 1710р. в Бендерах на пропозицію генеральної старшини (І.Ломиковського, К.Довгополого, І.Максимовича, Г.Герцика, Ф.Мировича) козацька рада обрала гетьманом Пилипа Орлика.

Пилип Орлик (1710–1742)

П.Орлик за походженням був чех баронського роду. Він народився 11 жовтня 1672р. в Ошмянському повіті на Віленщині. Його батько Степан загинув у бою з турками під Хотином у 1673р. Про ранні роки Пилипа Орлика майже нічого не відомо. Пізніше він, як людина обдарована, навчався у Києво-Могилянському колегіумі і користувався прихильністю професора С.Яворського. Добре засвоївши риторику і філософію, богослов'я і мови, логіку та багато інших предметів, він став одним із найосвіченіших людей України того часу.

У 1692р. П.Орлик почав службу писарем у Київській митрополії. Здібності і породичання з впливовою старшинською родиною Герциків дали йому змогу швидко зробити кар'єру. Невдовзі він став писарем Генеральної Військової канцелярії. Освічений, П.Орлик з пошаною ставився до І.Мазепи і навіть написав на його честь поему «Російський Алкід». Це не було підлабузництвом, бо й через багато років П.Орлик з повагою ставився до пам'яті нещасного гетьмана, їздив вклонятися його могилі: саме І.Мазепі він завдячував і своєю кар'єрою, і своїм добробутом.

У 1700р. П.Орлик вже обіймав в уряді посаду генерального писаря, мав у чотирьох полках рангові і власні маєтності.

У 1702р. І.Мазепа став хрещеним батьком його сина Григора (майбутнього французького генерала). П.Орлик виконував різні делікатні доручення гетьмана і був утаємничений у справи його зносин із С.Лещинським.

«Конституція прав і свобод Запорозького Війська»

Пилип Орлик був автором державної Конституції (написаної латинською мовою), яку проголосили в день виборів нового гетьмана. Головний зміст Конституції полягав у повній незалежності України з визначенням кордонів, які існували ще за часів Б.Хмельницького. Вищим органом державної влади мав бути козацький парламент (старшинська рада), що складався з генеральної старшини, всіх полковників, представників Запорожжя та поважних представників від кожного полку (по одному). Парламент повинен був збиратися тричі на рік. Гарантом збереження прав і привілеїв Війська Запорозького та незалежності України (як Лівобережної, так і Правобережної) виступав шведський король, що відповідало нормам тогочасного міжнародного права.

Це була найперша в світі демократична Конституція, витоки якої започатковані з демократичного устрою Запорозької Січі. Проте, зважаючи на політичні обставини того часу, вона не стала чинною в Україні і тому залишилась в історії лише як видатна пам'ятка української правничої і суспільно-політичної думки.

Пилип Орлик в Європі

Все своє подальше життя П.Орлик присвятив тому, аби домогтися дипломатичної та військової допомоги різних держав у справі визволення України. Це були постійні надії і крах сподівань, суцільні поневіряння і гіркота невдач. Укладалися договори з правителями і навіть на початку 1711р. було здійснено разом з татарською ордою похід на Україну – загалом невдалий. Дипломатична діяльність П.Орлика не мала успіху, кожна з зацікавлених держав (Туреччина, Крим, Росія, Польща, Швеція та ін.) дбали тільки про власні інтереси.

У 1714р. П.Орлик разом зі своєю численною родиною виїхав з Туреччини до Швеції. За ним поїхали і деякі старшини, а дехто, скориставшись оголошеною Петром І амністією, повернувся в Україну (Горленко, Максимович та ін.). Прагнучи створити антимосковську коаліцію держав, П.Орлик їздив із країни в країну, зустрічався з багатьма правителями та послами і весь час ризикував бути схопленим агентами російського уряду. Цієї небезпеки, щоправда, вдалося уникнути, однак плани і заходи щодо створення антимосковської коаліції завершилися повним крахом. Єдиним позитивним наслідком самовідданої діяльності П.Орлика було поширення в Європі ідеї незалежності України як фактора політичної рівноваги в Європі. У 1727р. зять Петра І голштинський герцог Карл Фрідріх пропонував уряду Катерини І погодитись на обрання гетьманом України Пилипа Орлика.

П.Орлик жив у Німеччині, Польщі, Туреччині і Салоніках. Багаторічні поневіряння першого політичного емігранта завершилися в Яссах, де П.Орлик помер 24 травня 1742р.

Генерал-поручик Людовіка XV

Син П.Орлика Григір в усьому допомагав батькові. Він мав добру освіту, чудово володів французькою мовою. Григір перебував на шведській службі, служив у саксонській гвардії, був осавулом польського коронного гетьмана. Восени 1729р. учасники політичної наради представників різних держав (прихильних до П.Орлика) направили його з Варшави до Франції для зустрічі з

впливовими урядовими особами. Місії Григора Орлика у різних країнах, його небезпечні мандрівки і пригоди дуже нагадують пригоди героїв із романів О.Дюма. Великий патріот України, представник «козацької нації» (як його часто називали в Європі), Григір Орлик у 1743р. назавжди переїхав до Франції, де незабаром очолив кінний королівський полк. Він брав участь у багатьох битвах і мав високі нагороди. У 1747р. Григір одружився зі знатною панною Луїзою-Оленою Ле Брюн де Денвіль. Шлюбну умову «первака набіжчика високомогутнього вельможі Пилипа графа Орлика, вождя козацької нації...» підписав король Людовик XV. Невдовзі Григір очолював драгунський королівський полк, пів-ескадрона якого становили запорожці. Але не полишав він і визвольної справи свого батька, ведучи активне листування з різними впливовими особами Франції, Австрії, Швеції, Польщі, Туреччини, Криму, України. Він пробував писати «Історію України», від якої збереглися лише кілька перших аркушів. Найбільшою розвагою Г.Орлика на різних балах були розмови з великим Вольтером. Як людина освічена, він вів «Щоденник» і багато піклувався, аби зібрати документи свого батька.

У 1757р. Григір Орлик став бойовим маршалом. Він брав участь у боях під час Семилітньої війни, на початку 1759р. у складі французьких військ вступив у Франкфурт-на-Майні. Щодня у військових справах він заходив у будинок, в якому поселився військовий губернатор. Цей будинок належав цісарському раднику Йоахіму Гете, батьку майбутнього геніального поета Йогана Гете, котрому на той час виповнилось 10 років. Туди Г.Орлика привезли після поранення в бою 13 квітня 1759р. під Бергеном. Як писав у військовій реляції королеві маршал Брой, цю першу велику перемогу французів у битві під Бергеном було здобуто завдяки батальйонам Г.Орлика та його особистій хоробрості. За цю перемогу гінець привіз від короля з Версалю нагороди, найвищою з яких був удостоєний Григір Орлик – він став генерал-поручиком. Маршальський жезл був за один крок. Та 14 листопада 1759р. «Граф Григір Орлик, генерал-поручик, кавалер шведського ордена меча і св.Луї» помер у діючій армії від отриманих у боях ран.

Таким чином, родина Орликів залишила помітний слід в історії Франції. З цією родиною пов'язана і назва французького аеропорту Орлі.

Документи

З КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА

...Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до Загальної Ради генеральні совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними

особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою не встановлювати і до завершення не приводити...

...Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор гетьманський зважився образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести...

(Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.281–283).

Запитання

1. Чи прагнув Пилип Орлик здобути гетьманську булаву?
2. Що послужило підставою для створення «Конституції» П.Орлика?
3. Проаналізуйте уривок з «Конституції». Визначте, в чому полягає її демократизм?
4. Яке місце посідає П.Орлик в історії Української козацької держави?

§39. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГЕТЬМАНУВАННЯ І.СКОРОПАДСЬКОГО

І.Скоропадський (1708–1722)

Обраний у Глухові гетьманом Іван Ілліч Скоропадський народився близько 1646р. в шляхетній родині на Правобережній Україні. В 70-х рр. XVIIст. переселився на Гетьманщину. Служив військовим канцеляристом у гетьмана І.Самойловича, виконував важливі дипломатичні доручення, був чернігівським полковим писарем. З 1701р. – генеральний осавул, з 1706 – стародубський полковник. У цьому ранзі у віці понад 60 років його й було обрано гетьманом України.

І.Скоропадський був на той час одним з найповажаніших полковників, людиною спокійної й розсудливої вдачі, простим, доступним і порядним. Звичайно, в порівнянні з яскравими гетьманськими постатями, як, приміром, його попередник І.Мазепа, Скоропадський був дуже невиразним, його правління було позбавлене будь-якої самостійності в діях.

Однак, будучи прихильником І.Мазепи, він – так склалися обставини – не опинився з ним на боці шведів і став гетьманом. На відміну від багатьох старшин, котрі пішли, а потім покинули Мазепу, він в жодному офіційному документі ніколи не вживав обов'язкового тоді визначення «изменник Мазепа», а тільки – «бувший гетьман». Коли в 1718р. він з делегацією перебував у Москві, відбувалася страта царевича Олексія, звинуваченого у змові проти батька. І.Скоропадський відмовився брати участь у цій церемонії.

Пилип Орлик згадував його як свого «великого і любого приятеля».

Наступ на автономію

Гетьманство І.Скоропадського починалося в умовах терору і страху, а продовжувалось в період швидкого зростання Російської держави, що офіційно перетворювалася на імперію, в умовах наступу на українську державність і приниження гетьманської влади.

Одразу ж після обрання Скоропадського гетьманом для нагляду за ним приставили стольника А.Ізмайлова, якого незабаром замінив Ф.Протасьєв. Першим яскравим проявом політики Петра І щодо України була відмова підписати договірні статті, подані гетьманом і старшиною. Власне, підписання їх було відкладене до «более благоприятных времен».

Наглядачі при гетьмані, особливо хабарник Ф.Протасьєв, роблячи вигляд, що борються з «мазепинцями», заохочували написання доносів, зокрема на гетьмана і генеральну старшину. Це був своєрідний план: посіяти ворожнечу між гетьманом і полковниками. Звичайно, зловживань було багато і підстави для доносів знаходилися.

На початку 1715р. вийшов царський указ, який встановив новий порядок обрання на посади полкової старшини і сотників. На кожну посаду обирали 2–3 чоловіки, а потім гетьман призначав одного з них. Обраний складав присягу в присутності Ф.Протасьєва. До козацько-старшинської влади

почали обирати й іноземців, спершу – волохів і сербів, які після Прутського походу Петра I перейшли до царя на службу. Саме тоді цар призначив гадяцьким полковником серба М.Милорадовича.

Коли гетьман звернувся до царя за дозволом видати свою дочку заміж «за кого Бог повелить» з місцевої старшини, цар наказав видати її за Петра – сина свого сподвижника Петра Толстого – і призначити його ніжинським полковником. Так було порушено виборну систему влади і покладено початок привласненню царем права призначати полковників в українські козацькі полки. Цим же водночас й обмежувалась гетьманська влада.

Канальні роботи

Десятки тисяч українських козаків за наказом царя Петра I йшли в далекі походи для виконання тяжких примусових робіт: на будівництво Санкт-Петербурга («Північної Пальміри») і каналів навколо Ладозького озера, на спорудження ліній укріплень та фортець уздовж Каспійського моря. Офіційні документи того часу свідчать, що з походів не поверталася третина козаків. У 1716р. 10 тисяч козаків копали Волго-Донський канал біля Царицина (сучасний Волгоград). На зміну їм у 1718р. було вислано нову партію козаків. Тоді ж послано козаків і на будівництво укріплень уздовж річки Терек на Кавказі.

Після заключення Ніштадтського миру зі Швецією (1721) за царським наказом 12 тисяч українських козаків на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком було послано на будівництво Ладозького каналу. Стільки ж туди направили і наступного року на чолі з полтавським полковником Іваном Черняком.

В Сулацький похід (на спорудження фортеці св. Хреста на Кавказі) відправилося 10 тисяч козаків на чолі з миргородським полковником Д.Апостолом. Оскільки Петро I розпочав війну з Персією, на прикордонні роботи необхідно було відправити значну кількість людей. Тому в 1722р. на Сулак вислали 10 тисяч українських козаків під проводом лубенського полковника Андрія Марковича, а в 1724р. – ще 10 тисяч.

Для виконання трудових повинностей у чужих краях козаків посилали і в наступні роки. Ці походи здійснювались на власні кошти, козаки гинули від голоду і холоду, від цинги і малярії, інших хвороб. Такі виснажливі походи відбувалися постійно, що загалом призводило до занепаду козацтва, руйнування їхнього господарства, до втрати привабливості козацької служби.

Становище народних мас

Майже всі роки гетьманування І.Скоропадського припадають на період, коли відбувалась Північна війна зі шведами. А війна для населення будь-якої країни завжди є важким тягарем. В українських містах і містечках постійно перебувала велика царська армія, утримання якої лягало на плечі місцевого населення. Воно давало підводи, фураж, харчі, квартири. Навіть будинки козаків, котрі перебували в ладозьких чи перських походах, не були звільнені від постоїв військ. Населення платило великі податки у царську і гетьманську казну, відбувало державні повинності на будівництві мостів, ремонті доріг тощо.

В різних полках Гетьманщини впроваджується російське поміщицьке землеволодіння. Нові власники у своїх маєтках використовували працю кріпосних селян, переведених сюди з інших маєтків. Дивлячись на них, і

місцева козацька старшина також прагнула закріпити за собою посполите населення, що проживало на її землях.

Царські укази 1720–1722рр.

У 1720р. вийшли два укази Петра I, які суттєво вплинули на політичне життя України. Перший був виданий стосовно реорганізації Генеральної Військової канцелярії, внаслідок чого вона втрачала фінансові та судові права і виходила з підпорядкування гетьманові. Того ж року вийшов указ, в якому зазначалося, що всі ділові папери в адміністративних та судових установах повинні складатися російською мовою.

Було також заборонено друкувати в українських друкарнях церковні книги або передруковувати їх з давніх українських видань. Дозволялося передруковувати їх з церковних книг тільки московських видань.

Вийшли також укази про відправку козаків на канальні роботи та про регламентацію торгівлі, що негативно позначилося на економіці України.

На початку 1722р. в Москві відбулось офіційне святкування з нагоди заключення Ніштадтського миру зі Швецією та прийняття Петром I титулу імператора. Прибув туди і гетьман Скоропадський з сімейством та генеральними старшинами Савичем і Лизогубом.

Гетьман був доброзичливо зустрінутий царем. Цар навіть прийняв від нього скаргу на О.Меншикова за його сваволю у привласненні маєтків на Україні. Скоропадському було оголошено іменний царський указ «Про захист малоросіян від всіляких кривд і утисків в силу заключених з гетьманом Хмельницьким трактатів».

Зважаючи на те, що наступив мирний період, гетьман просив вивести царські війська з України, оскільки це був значний тягар для народних мас. Але в цьому було відмовлено.

На прохання Скоропадського, зрештою, підписати договірні статті (які цар відкладав «до кращих часів») цар видав указ про впровадження в Україні Малоросійської колегії «для таємних справ і верхніх апеляцій». Порушуючи традиційний судовий устрій на Гетьманщині, цар в той же час посилався на договірні статті, за якими нібито воєводам було надано право «вчиняти розправу в малоросійських містах, якщо незадоволені козацьким судом побажають звернутися до них у своїх справах».

У всі полки було направлено листи з пропозицією: хто незадоволений рішеннями місцевих судів, той повинен звертатися до Малоросійської колегії. Зрозуміло, що таких звернень було багато, бо ж у суді завжди одна сторона програє справу. Передбачалося, що Малоросійська колегія керуватиме разом з гетьманом, а фактично, цим самим знищувалася гетьманська влада.

Старий гетьман не міг пережити такого. Повернувшись з Москви до Глухова, він невдовзі й помер (3 липня 1722р.) на 76-му році життя. Поховано його в Гамаліївському монастирі.

ПРО СВАВІЛЛЯ О.МЕНШИКОВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Документи

Року 1719 князь Олександр Меншиков прибув в Україну. Гетьман Скоропадський зі своїм почтом, йдучи йому назустріч, дійшов аж до Шептаків на Десні. Князь влаштував для нього і всього почту розкішний обід у Гадячі, де він пробув певний час. Гетьман, зі свого боку, пригощав князя у Глухові. Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив. Незадоволений розмірами володіння, він вимагав додати частину земель, які належали сотникам від Маглинська до Бакланська, і ще частину земель Стародуба, наказавши обкопати їх ровами. Ці вчинки Меншикова викликали найгостріші суперечки між ним і гетьманом. Останній звинувачував його найміцнішими словами в несправедливості й трактуванні завжди вільних козаків (надто з Почепа) як кріпаків.

(З «Літопису Малоросії» французького посла при царському дворі Ж.-Б.Шерера. – К., 1993. – С.278-279).

Запитання

1. *Дайте характеристику І.Скоропадському як людині.*
2. *В чому полягає зміст царського указу 1715р.?*
3. *Чому козацька служба ставала для населення непривабливою?*

§40. ПЕРША МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1722–1727рр.)

На перетині інтересів

Указ царя про запровадження Малоросійської колегії був пов'язаний з подальшим розвитком централізаторської політики царизму на території Російської держави та серйозними реформами в усіх сферах суспільного, економічного і духовного життя. Зміцнення російської державності і тривала війна вимагали значних жертв від населення країни. Для України цей тягар був ще важчим, оскільки царський уряд не рахувався з її автономією та особливим суспільним устроєм.

Петро I, виходячи з принципів меркантилізму (покровительство торговельному капіталові і вітчизняній мануфактурі), втягував українську торгівлю в рамки регламентованої загальнодержавної торгівлі. Незважаючи на те, що зовнішня торгівля України була пов'язана головним чином з польськими і німецькими (Кенігсберг) містами, було видано укази, згідно з якими товари відправлялись до Азова, а конопля – до Архангельська (замість Риги). З метою підтримки новонародженого Санкт-Петербурга суворо наказувалось відправляти товари на зовнішній ринок тільки через цей порт. Руйнування налагоджених торговельних зв'язків з іноземними партнерами, необхідність прокладання нових торгових шляхів з України до визначених указом портів (новий шлях вимагав вирішення цілого ряду проблем – випасу худоби, стоянок, переправ, нічлігу в непогоду і т.ін.) негативно впливало на українську торгівлю.

На користь загальнодержавних інтересів створювалися і царські розпорядження про відправку тисяч козаків для спорудження водяних каналів.

Відсутність договірних статей під час гетьманування І.Скоропадського давала можливість Петрові I тлумачити права щодо України по-своєму. Створюючи Малоросійську колегію, Петро I заявляв, що вона ні в чому не суперечить «пунктам Хмельницького».

Єдиною силою, що могла протистояти централістській політиці царизму в Україні, була козацька старшина – політична еліта українського суспільства, котра відстоювала ще українську державність. Для підриву позиції козацької старшини, її політичної ролі, а отже, для проведення централістської політики царизм використав суперечності в українському суспільстві, власне, конфлікт між старшиною і народними масами.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на Гетьманщині було фактично завершено перерозподіл землі на користь козацької старшини. Шляхом «займанщини» старшина збільшувала свої маєтності.

Після визвольної війни землі вигнанців перейшли в розпорядження Скарбу Війська Запорозького (Української держави). Населення сіл на таких землях вважалось вільним, а самі села називалися вільними військовими. Їх населення виконувало так звані загальнонародні повинності у своїх сотнях. Але незабаром ці землі почали роздавати старшині у приватне володіння «за

військові заслуги». Поступово ці володіння почали передаватися у спадок. А люди, котрі проживали в таких селах, стали підданими і виконували повинності на їх власників. Це ще не були кріпаки, бо вони мали право вільного переходу, але все більше потрапляли в залежність.

Старшина домагалася, щоб право переходу селян було обмежене і щоб при переході селянин забирав лише своє рухоме майно, а земля й будівлі залишалися державцеві. Антагонізм між старшиною і народними масами поглиблювався. Він був однією з важливих причин того, що в 1708р. народ не пішов за І.Мазепою. Цей же антагонізм дав змогу цареві зробити рішучий крок до ліквідації особливостей суспільно-політичного устрою України.

Початок діяльності Малоросійської колегії

Колегія складалася з президента С.Вельямінова та шести штаб-офіцерів російських військ, які перебували в Україні. 20 липня Вельямінов прибув до Глухова. Колегія повинна була приймати від населення скарги на суди і старшину та контролювати фінанси (прибутки і витрати).

Вельямінов не приховував своїх намірів, заявляючи старшинам: «Вже ваші давнини перемінити велено, а поступати з вами по-новому»; «Я сам вам указ». Старшина ж, посилаючись на давні права і вольності, вважала, що Малоросійська колегія порушувала їх. На цій підставі виник політичний конфлікт. Опозицію Вельямінову очолив наказний гетьман Павло Полуботок.

Павло Полуботок

Рід Полуботків відомий з 1619р. Єронім Полуботок у 30–40-ті рр. XVIIст. був членом Чернігівського магістрату. Його онук Леонтій в 60-ті рр. XVIIст. обіймав різні посади («уряди») в Чернігівському полку. Помер він у 1708р. і похований в Єлецькому монастирі м.Чернігова.

Павло Леонтійович Полуботок народився в 1660р. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Мав велику домашню бібліотеку, вів хронічку (що ввійшла в знаменитий «Щоденник» генерального підскарбія Якова Марковича, зятя гетьмана). Обіймав різні козацькі посади («уряди»). У 1705р. він був уже чернігівським полковником.

П.Полуботок мав родинні зв'язки з багатьма впливовими старшинськими сім'ями. Він був одружений з племінницею гетьмана І.Самойловича Євфимією, а після її смерті оженився на вдові Жураковського (брата генерального осавула) Ганні Лазаревич. Його чотири сестри вийшли заміж: одна – за генерального писаря С.Савича, друга – за генерального хорунжого І.Сулиму, третя – за старшину Ф.Мировича, четверта – за миргородського полковника Г.Лесницького. Дочку Олену П.Полуботок видав заміж за Я.Марковича (племінника гетьмана Скоропадського). Всього П.Полуботок мав двох синів і чотирьох дочок, через яких породнився й з іншими заможними родинами. Ці зв'язки впливали на утвердження його позиції і місце в адміністративній системі Гетьманщини.

Символом значущості роду Полуботків був його герб, що мав вигляд щита з червоним полем, на якому зображено пересічене двома стрілами серце, а над ним хрест. Щит увінчаний короною; по боках герба букви: П.П.П.В.Є.Ц.П.В.З.Ч. (Павло Полуботок, полковник войск Его Царского

Пресветлого Величества Запорожских Черниговский). Восени 1708р. П.Полуботок був найбільш вірогідним кандидатом на гетьманство, але з волі царя Петра I гетьманом обрали І.Скоропадського. Згідно з царською грамотою Полуботок отримав у володіння 2 тисячі посполитих дворів.

П.Полуботок у відсутність гетьмана Скоропадського був наказним гетьманом. Тому, коли старий гетьман занедужав, він доручив Полуботкові «правління справами». Після смерті Скоропадського старшина відрядила до Москви двох військових з проханням дозволити обрати нового гетьмана. Але цар замість того наказав Полуботку керувати Генеральною Військовою канцелярією спільно з Малоросійською колегією.

Протиборство

Малоросійська колегія з самого початку своєї діяльності почала поводитися з наказним гетьманом як з підлеглим. Аби не дати Вельямінову підстав для втручання у внутрішні справи Гетьманщини, П.Полуботок видав універсал, яким впорядковував систему судочинства і застерігав старшину від зловживань.

Однією з найгірш упорядкованих галузей державного управління Гетьманщини були фінанси. Навколо цього питання і виник особливо гострий конфлікт між Малоросійською колегією і козацькою старшиною. Вельямінов прибрав до своїх рук збір податків з усього населення України в царську казну. Почали надходити скарги обох сторін до Сенату і цареві. На доповідну записку С.Вельямінова з постановою «12 пунктів Вельямінова» (12 питань про повноваження Колегії) цар видав указ від 16 квітня 1723р. В ньому розширювалися повноваження Малоросійської колегії, яка могла без Генеральної Військової канцелярії керувати полковими канцеляріями і обов'язково підписувати універсали Генеральної Військової Канцелярії. Тобто, з контрольного органу вона перетворювалась у правлячий. На вільні посади полковників Петро I призначив російських офіцерів, а козацьке військо підпорядкував фельдмаршалу Голіцину.

Депутація до столиці

У травні 1723р. П.Полуботок спорядив депутацію до Санкт-Петербурга з метою відстояти «права і вольності» України. Та незабаром наказний гетьман з генеральною старшиною були викликані до столиці. Водночас цар наказав Малоросійській колегії призначити нових старшин – замість тих, які перебували в Петербурзі.

Чимало складних і драматичних подій, пов'язаних з протиборством української старшини і Малоросійської колегії, відбулося тоді в Санкт-Петербурзі і на Гетьманщині. В таємній канцелярії відбулися допити Полуботка і старшини, були спроби козацької старшини (на чолі з Д.Апостолом) скласти нові чолобитні цареві, проведено слідство з цього приводу і конфіскація майна старшини.

В історичних працях XVIII – першої чверті XIXст. наводиться текст промови Павла Полуботка під час зустрічі з царем, в якій він захищав права українського народу.

В казематі

Останньою трагічною сторінкою боротьби був арешт 15-ти козацьких старшин. За гратами Петропавлівської фортеці опинилися Павло Полуботок, Семен Савич, Іван Чарниш, Григорій Граб'янка (суддя, автор літопису), М.Ханенко (канцелярист Генеральної військової канцелярії) та інші. Їхнє майно було конфісковано.

Розпочалися допити. Полуботка звинувачували у зв'язках з Кримом, Запорожжям, з гетьманом П.Орликом (в 1711р.). Так минув рік. Та до суду справа не дійшла. Павло Полуботок захворів. Дворянські історики свідчать, що він відмовився від ліків і що в казематі його відвідав цар. 18 грудня 1724р. наказний гетьман Полуботок помер. Через 40 днів після його смерті помер і цар Петро І.

П.Полуботок був похований на цвинтарі церкви св.Сампсонія за Малою Невою.

В казематі загинули ще кілька старшин, а інших – після цих страшних подій звільнили з-під арешту. Конфісковане майно їм повернули.

Малоросійська колегія залишилася єдиним управляючим органом на Гетьманщині.

Легенда про скарби П.Полуботка

Наказний гетьман Павло Полуботок у першій чверті XVIIIст. був найбагатшою людиною на Гетьманщині. Він мав 3200 дворів посполитих, вів значну закордонну торгівлю. Після арешту в Санкт-Петербурзі його маєтки були описані і забрані до царської казни. Але грошей описна комісія виявила мало, «усього тільки два сундуки дзвінкої монети, дрібних грошей 84 мішки, в кожному мішку по 200 єфимків, в оних же сундуках червоних 1700». Правда це чи ні, але так звітувала комісія, що й породило чутки про сховані скарби гетьмана.

Взимку 1908р. в м.Стародубі відбувся з'їзд 480-ти нащадків П.Полуботка. Ініціатором з'їзду був також один із нащадків гетьмана, український фольклорист, хоровий диригент і композитор, професор Петербурзької консерваторії Олександр Іванович Рубець. На з'їзді обговорювалося питання, як повернути спадкоємцям скарби їхнього предка Полуботка, які, за легендою, перебували в англійському банкові.

Суть легенди про заморські скарби Полуботка така: в 1720р. (за іншою версією – в 1723р.) син гетьмана Яків та його слуги на кількох возах доставили в портове місто Архангельськ 200 тисяч карбованців золотом у бочках. Тут вони домовилися з шкіпером англійської шхуни про доставку їх з вантажем до Англії. Прибувши до Лондона, Яків Полуботок з допомогою шкіпера розшукав контору Ост-Індської компанії і від імені батька зробив внесок у цей найбільший англійський банк з умовою 4% дивідендів щорічно. Термін, на який зроблено внесок, не визначався. Забрати вкладені кошти міг сам Полуботок і його спадкоємці (за однією версією – уповноважені представники держави України). Виходячи з легенди, на сьогоднішній день цей внесок Полуботка в англійський банк становить понад 16 мільярдів фунтів стерлінгів (у золотому вираженні по 32 кг золота на кожного жителя України). Така легенда. А скарби є чи немає? Щоб точно відповісти на це запитання, потрібен документ, який би підтверджував, що внесок було зроблено. В архівах такого документа не знайдено. У всякому разі, на міждержавному рівні справу й досі не закрито, а пошук продовжується.

Документи

ПРОМОВА П.ПОЛУБОТКА, ВИГОЛОШЕНА ЦАРЕВІ (ЗАПИС ФРАНЦУЗЬКОГО ПОСЛА В РОСІЇ ЖАНА-БЕНУА ШЕРЕРА, ОПУБЛ. В 1787р.)

«Ваша Величносте, мушу сказати вам, що я добре бачу, як ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою батьківщину. Посилаючися на фальшиві принципи, ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які ваші попередники й ви самі, Ваша Величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чию свободу ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є ваші раби, копати канал, який ви наказали зробити у вашій країні. А найприкріше для нас те, що ви хочете позбавити нас найдорогоцінні-шого нашого права, а саме – вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того, щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, ви ставите над нами суддями підданих Великоросії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша Величність зможе засвідчити Богові вдячність за всі успіхи, які він дарував? Вас засліплює лише блиск величі та могутності, якими ви тішитеся з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша Величносте, заявити востаннє, що ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що, незмірно менша слава для вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за ваші інтереси і для вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержцю, і будьте певні, що коли-небудь ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який ви взяли під свій захист».

(Ж.-Б.Шерер. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. – К., 1994. – С.283-284).

Запитання

1. Чому старшина, відстоюючи автономію, не могла спиратися на підтримку народу?
2. Чому царський уряд прагнув ліквідувати гетьманство?
3. Проаналізуйте уривок промови П.Полуботка і спробуйте визначити, наскільки вона відображає реальне становище тогочасної України?

§ 41. ГЕТЬМАНЩИНА В ПЕРІОД РЕФОРМ. ДАНИЛО АПОСТОЛ

Ліквідація Малоросійської колегії

Головним завданням Малоросійської колегії на чолі з С. Вельяміновим був збір податків з населення у царську казну та дискредитація української старшини. На словах виступаючи проти зловживань старшини і обтяжливих податків, царські урядовці колегії в той же час тільки за два роки (1722–1724) втричі збільшили розмір податків. Вони ігнорували місцеві права і звичаї в судочинстві. Зловживання урядовців виявив таємний радник і резидент в Україні Ф.Наумов – майже половина стягнених з населення прибутків осіла в кишенях членів колегії та її чиновників. Становище в Гетьманщині було досить напруженим.

Після смерті Петра I політична ситуація в Росії змінилася. На зміну сильній і стабільній владі йшла епоха двірцевих переворотів. Змінювалась і зовнішньополітична ситуація в Європі, визрівала загроза європейської війни. Для Росії, що вступила до Віденської коаліції, надзвичайно важливими були стосунки з Туреччиною: Давнє протистояння інтересів цих держав у Чорноморському басейні ускладнювалось антиросійською діяльністю англійських і французьких дипломатів у Стамбулі, а також активністю гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика, який мав політичні стосунки з цими дипломатами та з польським королем-емігрантом С.Лещинським.

Перспектива можливої війни з Туреччиною змусила Верховну Таємну Раду (ВТР) у 1726р. розпочати обговорення українського питання про обрання гетьмана, скасування або ж обмеження функцій Малоросійської колегії. На хід політичної дискусії впливало багато факторів (позиція члена ВТР герцога Голштинського, ворожі стосунки між П.Толстим і О. Меншиковим, конфлікт членів Малоросійської колегії з О.Меншиковим та ін.). Після цариці Катерини I царський трон посів Петро II. Півтора роки точилися політичні баталії, які завершилися скасуванням Малоросійської колегії і обранням нового гетьмана України.

Данило Апостол (1727–1734)

На думку царського уряду найбільш підходящою кандидатурою на посаду гетьмана був Данило Апостол. Рід Апостолів походив з Молдавії. Батько Данила Павло Апостол за службу отримав маєток Хомутець на Миргородщині, був сотником, у роки «Руїни» служив під знаменами різних гетьманів (Тетері, Опари, Дорошенка), відтак був миргородським полковником.

Данило Апостол народився у 1654р. Про його дитинство, навчання та військову службу відомостей не збереглося. У 1677р. він одружився, мав трьох синів і п'ятьох дочок. Через шлюби своїх дітей Д.Апостол був тісно пов'язаний з новим українським шляхетством (з козацької старшини), став аристократом і одним з найбагатших людей Гетьманщини. Володіння його були сконцентровані в основному в Миргородському полку (Хомутець, Сорочинці, Абакумівка, Кибинці та ін.).

Безперечно, Данило Апостол був людиною освіченою. Маючи домашню бібліотеку, він велику увагу приділяв освіті та вихованню своїх дітей. Його син Петро постійно жив у Петербурзі при дворі О. Меншикова, мав свого вчителя – члена Академії наук, німецького вченого Шеслера, швидко оволодів латинською, французькою, німецькою, польською та російською мовами.

У 1682р. Данило Апостол став миргородським полковником. Перебуваючи незмінно у цьому ранзі 44 роки, він користувався загальною повагою і старшини і підданих. Це був здібний воїн і полководець та водночас добрий господар. Д.Апостол брав участь у Кримських походах 1687 та 1689 років, у бойових операціях під час Азовських походів та Північної війни. Виконував обов'язки наказного гетьмана, командував козацькими полками у Ліфляндському поході 1701р. та ін. походах.

Д.Апостол шанував гетьмана І.Мазепу, поділяв його політичну орієнтацію, хоч близькими друзями вони ніколи не були. За свідченням П. Орлика, він у 1707р. нібито сказав І.Мазепі: «Очі всіх на тебе уповають, і не дай Боже на тебе смерть і – ми залишимося в такій неволі, що і кури нас загребуть».

24 жовтня 1708р. на чолі свого полку Д.Апостол супроводжував І.Мазепу із Батурина до шведського короля. Але незабаром з невідомих на те причин він повернувся «з повинною» до царя, був прощений (цар вважав його неприхильним до Мазепи) і брав участь у Полтавській баталії, Прутському поході (1711). Виконував обов'язки наказного гетьмана козацького корпусу в Перському поході Петра І (1722). Після смерті І. Скоропадського Данило Апостол був одним із двох кандидатів на посаду гетьмана. Але в «гарячий» період політичної боротьби старшини за збереження гетьманства він перебував у походах. Д.Апостол підписав «чолобитні» Миргородського полку і, таким чином, взяв участь у загальній акції протистояння Малоросійській колегії. Останнім заходом у цій акції було складання чолобитної від усього війська вже під час перебування П.Полуботка у Петербурзі (вересень 1723р.). Наприкінці 1723р. Д.Апостола (разом з Генеральними старшинами В.Жураківським та Я. Лизогубом) заарештували, відправили у Петербург і кинули до Петропавловської фортеці, де перебували П. Полуботок та інші старшини. Смерть царя врятувала Д.Апостола від заслання в Сибір. Звільнений з в'язниці, він був затриманий у Петербурзі ще майже на три роки. Після Петербурга відправився додому.

За завданням царя таємний радник Ф.Наумов поїхав до Глухова готувати нараду старшини і раду для формального «обрання» Д.Апостола на посаду гетьмана. 1 жовтня 1727р. в Глухові 73-річного Д. Апостола обрали гетьманом.

«Рішительні пункти»

На початку 1728р. новий гетьман зі старшиною поїхав до Москви на коронацію Петра II. Урочисті зустрічі з царем та вищими урядовцями давали старшині сподівання на те, що подані ними «договірні статті» будуть затверджені царем. Це було традицією – поновлювати договори при обранні нового гетьмана (її порушив лише І.Скоропадський). Однак замість «договірних статей» 22 серпня 1728р. Д. Апостол отримав так звані «Рішительні пункти». Цей документ складався з указів, що по суті, обмежували державність України, в той час як

подані Д.Апостолом статті охороняли державність. Серед 20-ти пунктів значилися: обирання гетьмана за згодою царя, перетворення Генерального суду на колегіальну установу з шести осіб (трьох українців і трьох росіян), призначення генеральної старшини та полковників царським указом, підпорядкування гетьмана у військових справах генерал-фельдмаршалові князеві М.Голіцину, позбавлення гетьмана права вести приватну закордонну переписку.

Разом з обмеженням влади гетьмана втрачала своє значення і Генеральна Військова канцелярія, оскільки вона перетворювалася з установи, що виконувала військові, адміністративні та судові функції, у технічну службу на чолі з писарем. Згідно з «Рішительними пунктами», утворювався Генеральний суд з трьох росіян і трьох українців, а також окрема фінансова адміністрація з двома підскарбіями (українцем і росіянином).

Генеральна і полкова старшина

Згідно з «Рішительними пунктами», козаки мали обирати по два–три кандидати на генеральну старшину, яку призначав цар. Однак 16 грудня 1728р. Верховна Таємна Рада затвердила список генеральної старшини, поданий Колегією закордонних справ, у такому складі: обозний – Я. Лизогуб, судді – М.Забіла і А.Кандиба, писар – М.Турковський, осавули – І.Мануйлович і Ф.Лисенко, хорунжий – Я.Гречаний, бунчужний – І.Борозна.

Всупереч проханням Д.Апостола та старшини згідно з «Рішительними пунктами» цар призначив полковників. Чотири з десяти полковників при тому ж не були українськими козаками (М.Милорадович, І.Пашков, Богданов, І.Хрущов). «Указні полковники» вносили анархію в державне життя: ігнорували гетьмана, порушували правові норми Гетьманщини. Тому гетьман наполягав на виборності інших членів полкової старшини, щоб з їх допомогою боротися із свавіллям полковників.

Реформа суду та кодифікація українського права

Ще Павло Полуботок намагався навести порядок у судах, аби в судовий процес не втручалася Малоросійська колегія. Д.Апостол видав спеціальну інструкцію про реорганізацію полкових, сотенних і сільських судів. За реформою розширювалася колегіальність суду, розмежовувалася компетенція міських і козацьких судів, упорядковувалася система подання апеляцій, підвищувалося значення норм писаного права. Д.Апостол боровся проти зловживань у судах.

Вже під час гетьманства Скоропадського на порядок денний було винесено питання про впорядкування різних норм права (Литовського Статуту, магдебурзького права, звичаєвого права) і переклад законів з польської та латинської на російську мову. Укладення «Зводу» українського права (згідно з «Рішительними пунктами») стало вагомою справою Д.Апостола. Він створив комісію на чолі з І.Борозною, яка працювала декілька років і завершила складання «Зводу» («Права, за якими судиться малоросійський народ») у 1743р.

«Генеральне слідство про маєтність»

Ще від Б.Хмельницького існував порядок надання землі в тимчасове володіння людині, яка обіймала певну посаду. Це були так звані рангові землі – платня за службу. Проте старшина намагалася перетворити такі землі на власні. Більше того, російські урядовці, котрі отримували землю «на ранг», пере-

водили сюди своїх кріпаків, місцевих жителів намагалися також зробити кріпаками. Для старшини то був приклад, як забезпечити своє господарство дешевою робочою силою. Тому у 1729р. Д.Апостол наказав провести у всіх полках «слідство» про земельні справи, зібрати свідчення старожилів про заснування сіл і виявити юридичні підстави на володіння маєтністю. Після ретельної роботи, проведеної переписувачами у 1731р., було завершено складання книг з описом всієї землі на Гетьманщині. І хоча незаконно привласнені рангові землі не вдалося повернути, однак облік усіх маєтностей засвідчив цікаве явище – зменшення кількості вільних посполитих і перетворення їх на людей залежних (проте, ще не кріпаків).

Українська лінія укріплень

Якщо раніше запорожців відправляли рити канали і будувати укріплення далеко від рідної землі, то з 1731р. головним тягарем трудової повинності для козаків і посполитих стало спорудження Української укріпленої лінії від Дніпра до Дінця по кордону між Запорожжям і Гетьманщиною. Керував будівництвом граф Мініх. Першого року царський уряд наказав послати на спорудження лінії 20 тисяч козаків і 10 тисяч селян, наступного року – стільки ж, пізніше – щорічно по 10 тисяч. Багато козаків і селян гинули на цій важкій і безглуздій роботі, оскільки лінія жодного разу не послужила справі захисту від татар (шлях їм перетинала Запорозька Січ). Лінія так і залишилась не добудованою, її непотрібність стала очевидною через кілька років.

Соціальна політика Д.Апостола

Гетьман вживав усіх заходів, щоб козаків не переводили у посполиті, не використовували на приватних роботах старшина та адміністрація і щоб не брали з них незаконних податків. Селянство Д.Апостол розглядав як замкнуту верству, якій не дозволялося висуватися в козаки (що було можливо за часів І.Мазепи). Однак він твердо охороняв право селянина переходити від одного господаря до іншого або змінити соціальний стан. При цьому селянин мав право передати свою землю іншій особі або ж продати її.

Д.Апостол захищав від наступу козацької старшини права міст, їх економічний добробут. З цією метою він видавав так звані «оборонні» універсали.

Гетьман і старшина були стурбовані швидким зростанням маєтностей духовенства. Воно було для них небезпечним конкурентом-землевласником, оскільки користувалося різними пільгами. Тому в «Рішительних пунктах» царський уряд погодився з пропозицією гетьмана заборонити монастирям і взагалі духовенству набувати землю (через купівлю, дарування тощо) в осіб недуховного стану. Водночас Д.Апостол своїми універсалами узаконював монастирські і церковні землеволодіння, набуті до 1728р.

Нащадки гетьмана

Данило Апостол помер 17 січня 1734р. від паралічу і був похований в Сорочинцях (центр Миргородського полку) у збудованій на його кошт Спаській церкві. Похорон відправив Київський архієпископ Рафаїл Заборовський.

Д.Апостол мав трьох синів – Івана (помер раніше батька), Петра і Павла. Петро тривалий час був заложником у Санкт-Петербурзі, а з 1730 по 1757р. – полковником Лубенського полку. Помер у 1758р. Залишив «Щоденник», написаний французькою мовою. Павло після призначення батька гетьманом

став миргородським полковником. Під час російсько-турецької війни (1736) був смертельно поранений у бою біля Гезлева.

Петро мав сина Павла, котрий навчався в Санкт-Петербурзі, був сержантом Преображенського, потім прапорщиком Семенівського полків російської армії.

Дочка Д.Апостола одружилась з Матвієм Муравйовим. Їхній син Іван став письменником-просвітителем, перекладачем, дипломатом, академіком. Значна частина маєтностей гетьмана, в тому числі й містечко Хомутець, перейшла до Муравйових. Оскільки чоловіча лінія Апостолів обірвалась на онукові Павлові, то на прохання батьків Іванові цар дозволив взяти прізвище діда по матері – Муравйов-Апостол. Його сини – Іполит, Матвій та Сергій у 1825р. разом з іншими декабристами виступили проти царизму в Росії.

Документи

З ЛІТОПИСУ «КОРОТКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ»

В 1729 году присланы подскарбій, один малороссийскій Андрей Маркович, бывший полковник лубенский, а другій великороссийскій, Иван Мякинин, для зборов указаных, которые зборы гораздо уменшены против коллежских зборов...

Того ж 1730 года, грамотою ея императорского величества, пожалован в полковники лубенскіе гетманскій сын Петр Данилович Апостол.

Того ж года Димитрий Горленко з Москвы в отечество свое к жене до Прилуки по 16 летех отпущен.

1731. В року 1731, по указу ея імператорского величества ездил в Москву знову гетман Данило Павлович Апостол и пожалован кавалерією ордена святого Александра Невского.

Того ж года по весне, за возвращением гетмановим з Москвы в Глухов, виправленные на низ под Берятовую, с командиром Антоніем Танским, полковником кіевским, казаков 20 000, а мужиков свободных и державских 10 000 ходили роботи линей от границе татарской, не без уступки за ленею земле малороссійской; да там же и города и крепости новіе на имя тезоименитых ее величества государыни императрицы Анны, також сестриц ея величества, государынь царевен Екатерины и Параскевій, и иные зделаны.

Да в том же году под осень, по некоторым ведомостям о выходе крымских татар прішол указ монаршій ступать войскам козацким воинским походом оружейно туда ж ик границе, где линея делалась и где ходили полки малороссійскіе все порознь, из которых были на месте указном от генерала Бейзбаха по ордеру стояли б отводом караулов и прочая, как-то: полки полтавскій, лубенскій – под Нехворощею, миргородский и гадяцкий – тамже недалеко...

Тово ж года обще определено взимать по окладу из рядовых козаков и з свободных мужиков денги на годовое жалованье старшинам, на ранги свои маетностей не имеючим, и служителям полковым и сотенным...

1732. Для робленія начатой линеи в року 1732 послано козаков 20 000, а мужиков 10 000, с командиром Галаганом, полковником Прилуцким, над Орелью...

Тогда ж в 1733 году на линейную работу ходил полковник лубенский Петр Данилович Апостол командиром над 10 000 козаков, а посполитых 10 000, столко же, а Ореле...

Да тогда же зимою еще пошли многіе полки великороссійскіе и малороссійскіе, с полковником прилуцким Галаганом, при князе Алексеи Ивановиче Шаховском, в полскую сторону для разоренія маетностей партизантов или конфедератов короля Станислава, и имели с ляхами баталею и победили их; там Галаган мужественно показался...

(Краткое описание Малороссіи. – Київ, 1874. – С.314–317).

Запитання

1. Чому царський уряд відступив від свого наміру ліквідувати гетьманство і скасував Малоросійську колегію?
2. Що принципово змінювали в Україні «Рішительні пункти»?
3. Для чого урядові потрібна була Українська лінія?

§42. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛ. XVIIIст.

Роль Запорозької Січі в воєнно-політичних подіях другої пол. XVII ст.

Від часу свого виникнення Запорозька Січ була вогнищем національно-визвольних і антифеодальних рухів. Тут також почалась і Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького. Проте, коли війна вже розгорнулася по всій Україні, Запорожжя почало втрачати свою політичну роль і відходити на другий план, охороняючи в основному південні рубежі від турецько-татарських нападів і здійснюючи невеликими загонами далекі походи.

Однак Запорозька Січ й надалі залишалася тим осередком, куди стікалися всі опозиційні сили – селяни, міщани, козаки, старшина – борці за гетьманську булаву. І чим більше на українських землях (лівобережних і правобережних) поглиблювалися політичні і соціальні протиріччя, тим більше зростала роль Запорозької Січі.

У зв'язку з тим, що за оволодіння Україною боролися різні держави (що в кінцевому підсумку розорювало Україну), Запорозька Січ не мала стабільної політичної орієнтації. Більше того, в середовищі запорожців одночасно існувала протиборствуюча орієнтація. Ця суперечність і непослідовність чи не найяскравіше виявлялася в діяльності талановитого і хороброго полководця, кошового отамана Івана Сірка.

В той же час протиборство і загравання сильних держав із Запорожжям давало їм змогу вести свою власну політику. Так було не тільки після Андрусівського перемир'я (1667) й Вічного миру (1689), коли над Запорожжям був один сюзерен – російський цар.

Запорожжя постійно прагнуло бути вільним від гетьманської влади. Вже наприкінці XVII ст. ускладнилися відносини між Запорожжям і Гетьманщиною. Причиною тому стала соціальна політика гетьмана і його повне підпорядкування владі Росії. Особливо яскраво ці протиріччя проявилися, коли кошовим отаманом Запорозької Січі обрали Костя Гордієнка.

Кость Гордієнко (р.н. невідомий – 1733).

Це був козацький син із Полтавщини, котрий після навчання у Києво-Могилянській академії залишився на Запорожжі. Як людина освічена і здібна він обирався на старшинські посади, а у 1701р. волею козацької ради став кошовим отаманом. Саме в цей час за наказом царя навпроти Січі почали будувати фортецю Кам'яний Затон. К.Гордієнко у листі до царя писав, що січовики не хочуть мати у своїх володіннях такої фортеці: «Ще начальники московського войська не будували того міста (фортеці), а вже перевіз наш біля Кодаку одняли і чинять нам всякі кривди за збитки. Через те Військо Запорозьке наказу про будування міста й слухати не буде... ламати камінь на будівлю міста на землях Запоріжжя не дозволять».

Однак участь запорожців у військових походах не дала їм змоги захистити власні інтереси. Кам'яний Затон було збудовано. А ще ж поруч були й інші

фортеці – Богородицька і Новосергіївська (на Самарі). У 1704р. тисячі запорожців брали участь у битві зі шведами на р.Чорній на далекій півночі. Того ж року вони штурмом взяли і Новосергіївську фортецю.

У 1705р. між татарами і Росією була встановлена нова лінія кордону, за якою значна частина запорозьких земель віддавалась татарам. Однак козаки не хотіли визнавати нових меж.

І коли у 1707–1708рр. на Дону розгорілося повстання під проводом К.Булавіна і він звернувся за допомогою до запорожців, козаки відразу ж підтримали його. Півторатисячний загін запорожців на чолі з Т.Кордіаком вирушив на Донець на допомогу булавінцям, але наприкінці червня 1708р. біля м. Тор зазнав поразки від царських військ. К.Гордієнко на той час перебував на Січі.

Через кілька місяців після переходу І.Мазепи на бік шведів К.Гордієнко зустрівся з ним у будинку Кочубея біля Диканьки. Відтак діяв спільно з ним і опинився в еміграції.

Під час перебування Запорозької Січі під турецьким протекторатом К.Гордієнко кілька разів обирався кошовим отаманом. За своє життя він пережив і славу влади, і трагедію краху планів визволення України, і біль великих втрат, і несправедливість звинувачень братів-запорожців. Він виступав проти повернення козаків під протекторат Росії.

Помер К.Гордієнко напередодні повернення запорожців у свої колишні володіння. Похований на території Кам'янської Січі.

Кам'янська та Олешківська Січі

Після зруйнування у 1709р. Запорозької (Чортомлицької) Січі частина запорожців, які врятувалися, і ті, що були з К.Гордієнком, осіли на річці Кам'янці – в межах турецько-татарських володінь, але поблизу Запорожжя (нині – біля с. Республіканець Бериславського району на Херсонщині).

У 1711р. кримський хан Девлет-Гірей дозволив запорожцям заснувати Січ біля Олешок (нині – м.Цюрупинськ Херсонської області) з володіннями на річках Кінській і Кардашині. Того ж року запорожці взяли участь у поході гетьмана П.Орлика на Правобережну Україну.

В Олешках спочатку було майже 8 тисяч козаків, а потім кількість їх збільшувалася за рахунок козаків-втікачів з Гетьманщини та розсіяних лихою воєнною годиною запорожців.

Олешківська Січ проіснувала 19 років. Це було нелегке життя вигнанців зі своєї рідної землі – в політичному, економічному, культурному і моральному значенні. Не дивлячись на те, що зброї у козаків було дуже обмаль, татари побоювалися їх. Коли К.Гордієнко під час походу на Азов у 1696р. знайшов закопані у пісок козацькі гармати, хан не дозволив їх мати на Січі, і отаман змушений був їх знову заховати в іншому місці. Рибальство і соляний промисел були головними в господарському житті козаків-запорожців цього періоду.

В той час, як на Гетьманщині відбувалися важливі політичні події, в Олешківській Січі панувало повне затишшя. Лише наприкінці 1727р. калга Салтан нібито за наказом Кримського хана зібрав дві тисячі запорожців і повів їх супроти Білгородської Орди. Коли ж про це дізнався хан, калгу було схоплено і страчено, а запорожців продано на галери. Звичайно, це викликало величезне обурення запорожців.

Після відновлення гетьманства на Лівобережній Україні (1727) у запорожців виникла надія повернутись на землі Великого Лугу. Розсіяні в степах козаки зібралися під командою Івана Гусака, прибули в Олешки і скликали козацьку раду. Вони скинули кошового отамана К.Гордієнка і обрали кошовим І.Гусака. Новий кошовий організував перехід на Стару (Чортомлицьку) Січ. Але царський уряд не дозволив відновити Стару Січ, і запорожці змушені були повернутися в турецькі володіння. Рятуючись від гніву козаків, І.Гусак втік на Гетьманщину. Тоді козаки проголосили кошовим отаманом знову К.Гордієнка, і вже він змушений був пояснювати в Бахчисараї цей вихід козаків з Олешок. Гордієнко просив дозволу заснувати Кам'янську Січ, де зупинилися при поверненні назад запорожці. Ця Січ проіснувала з 1730 по 1733 рік.

У зв'язку з тим, що наближалася російсько-турецька війна, царський уряд на чергове звернення прихильників плану повернення під протекторат Росії видав грамоту запорожцям з дозволом повернутися на свою колишню територію. І козаки рушили в дорогу.

НАРОДНА ДУМА ПРО РУЙНУВАННЯ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ СІЧІ

Документи

Ой летить крячок та по той бочок, де взявся шуліка:
«А не буде в Січі города віднині й до віку».
Ой стояла Москва та у кінець моста,
Та дивилась в воду та на свою вроду:
Сама себе воювала, і кров свою проливала,
Нашим козаченькам, нашим молоденьким великий жаль завдавала.
Наші козаченьки, наші молоденькі ніде в страху не бували —
Сорок тисяч Москви виборного війська упень вибивали.
Наші козаченьки, наші молоденькі та невеселі стали,
Гей, оступила вража другунія та всіма сторонами,
Гей, закрасила город, та славную Січ, та скрізь знаменами.
Ой, казав єси, пане Галагане, що в їх війська немає,
А як вийде на таракана, так як мак процвітає.
Ой, казав єси, пане Галагане, що в Січі Москви немає,
Коли глянеш, поміж куренями так як мак процвітає.
Ой, як крикнув та пан кошовий у Покровській церкві:
«Прибирайтесь, славні запорожці, як би к своїй смерті».
Ой, як крикнув та пан кошовий на покровській дзвініці:
«Ой, кидайте ж ви, славні запорожці, і пістолі й рушниці».
Ой, пішли-пішли славні запорожці та не пішки, дубами,
А як оглянуться та до славної Січі, та вмиваються сльозами.

(Д.І.Яворницький. Історія запорізьких козаків.— Львів, 1990.— Т.І.— С. 90).

1 Яка була залежність між становищем України і політичною активністю Запорозької Січі в другій пол. XVII ст.?

2. Розкажіть про К.Гордієнка. Що примусило його перейти на бік шведів у 1709р.?

3. Уважно прочитайте народну думу і розшифруйте текст у відповідності з історичною дійсністю.

Запитання

§ 43. МІНІСТЕРСЬКЕ ПРАВЛІННЯ НА ГЕТЬМАНЩИНІ (1734-1750 рр.)

«Правління гетьманського уряду»

Вісім місяців хворів Д.Апостол, тому його смерть не була несподіванкою ні для кого. Царський уряд наказав своєму резидентові при гетьманові генералу Наришкіну не допустити обрання нового гетьмана, створити тимчасовий уряд. Це й було зроблено. Новий уряд, який мав керувати всіма справами згідно з «Рішительними пунктами», називався Правління гетьманського уряду, або ж – Міністерське правління. У його складі налічувалось троє росіян (князі О.Шаховський, А.Барятинський та полковник В.Гур'єв) і три українці (генеральний суддя Забіла, генеральний осавул Ф.Лисенко, генеральний підскарбій А.Маркович). Очолював його О.Шаховський. Від цариці Анни Іванівни він дістав таємну інструкцію, в якій зазначалися такі основні пункти: прагнути до зближення старшини з російськими офіцерами, сприяти укладанню шлюбів між українцями та росіянами і водночас перешкоджати шлюбам жителів Гетьманщини з білорусами, поляками та українцями Правобережної України.

Міністерське правління відразу ж провело ревізію всього населення з метою обкладання його податками і повинностями. Комісія склала також «Звод» діючих в Україні прав.

Російсько-турецька війна 1735–1739рр.

На початку 30-х років XVIIIст. стало зрозуміло, що війна Росії з Туреччиною невідворотна. Саме тому будувалася Українська укріплена лінія, і саме тому було дозволено запорожцям повернутися на свої колишні землі під владу російського уряду, аби вони не були їхніми противниками у майбутній війні. Коли у 1735р. розпочалася війна, 8 тисяч козаків з Гетьманщини і Запорожжя під командуванням генерала Леонтьєва рушили в Крим. Проте цей похід російсько-українських військ був невдалим. Втративши майже все військо із кіньми, Леонтьєв відступив.

Наступного року похід у Крим російської армії під командуванням фельдмаршала Мініха та 7 тисяч українських козаків на чолі з кошовим отаманом І.Малашевичем ставив за мету взяти Перекоп і Бахчисарай. Ходили козаки в походи і в наступні роки – аж до закінчення у 1739р. цієї безрезультатної війни. Та чорноморська проблема Росії так і не вирішилась, а закріплені за запорожцями землі (якими вони володіли, перебуваючи під протекторатом Туреччини) фактично перейшли до неї у 1734р. після переходу запорожців у підданство Росії.

Війна була страшним лихом для українського народу. По-перше, через Гетьманщину, як прифронтову зону, проходили російські війська, яким місцеве населення змушене було надавати продовольство, фураж, підводи для обозу та погонщиків. Цей тягар був настільки важким для народу, що навіть царський міністр Волинський писав у своєму листі до могутнього царедворця Бірона: «Аж до самого свого виїзду в Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена і яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей вигнано на службу, що не лишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край... Багато ланів

не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено під час походу, що лишилось, то тепер забирають. У самому лише Ніжинському полку взято 14 тисяч волів, а що з інших полків забрано, про те не маю докладних відомостей».

Тисячі людей загинули у походах. У зимовий період російська армія розташувалася на квартирах у міщан, селян і козаків, які повинні були її утримувати на свій кошт. Такого спустошення українське населення ще не знало. Потрібно було майже три десятки років, щоб відродити цей край.

«Слово і діло государеве»

Міністерське правління розпочало свою діяльність, коли в Росії існував жорстокий режим цариці Анни Іванівни та її фаворита німця Бірона. Відбувалось поголовне полювання на людей, яких у чомусь запідозріли. «Таємна канцелярія», створена ще у 1699р. Петром І, піддаючи людей жахливим тортурам, змушувала їх каятися у нескоєних гріхах. Достатньо було будь-кому вигукнути «Слово і діло государеве» і вказати на когось, як того вже вважали державним злочинцем. Цей терор відбувався по всій Україні, від нього не мала захисту навіть козацька старшина і духовенство. Міністерське правління у 1737р. заарештувало весь Київський магістрат, забрало і відправило в Санкт-Петербург магдебурзькі грамоти Києва.

Козак при царському дворі

Терор в країні не заважав розвагам при царському дворі: то палац з льоду збудують і веселяться серед моря народних сліз; то придворний хор організують, роз'їжджаючи в експедиціях, щоб залучити таланти. Так і полковник Вишневський: крім доставки дорогих вин з Токаю (Угорщина), мав ще одне завдання – вишукувати співаків для придворного хору.

У 1734р. в селі Лемеші Козелецької сотні Київського полку, почувши у церкві гарний голос вродливого парубка, Вишневський забрав його з собою в столицю. Це був козацький син Олексій Розум. У церкві красеня побачила молода царівна Єлизавета. Вона була зачарована співом молодого козака, який відразу ж із Розума перетворився в Розумовського. А невдовзі він уже управляв маєтком Єлизавети і був її камер-юнкером, а ще пізніше – її чоловіком.

Цю романтичну подію можна було б не згадувати, якби вона не вплинула на подальшу долю України.

Цариця Єлизавета мандрує Україною

У 1740р. жорстока цариця Анна померла, правителькою «була оголошена» її племінниця Анна Леопольдівна, а спадкоємцем – її син Іван Антонович Брауншвейгський, при якому регентом був німець Бірон. Але вже через рік внаслідок чергового двірцевого перевороту царський трон посіла дочка Петра І Єлизавета, яка виступала проти засилля іноземців при дворі. Єлизаветі допомагав здобути царський трон і козак Розум – незабаром граф Розумовський, генерал-поручик, обер-єгермейстер. Він був нагороджений орденом Андрія Первозванного і обдарований великими маєтностями в Росії і на Україні. Зробивши кар'єру, О.Розумовський, який мав природний такт, щиру вдачу, почуття справедливості і намагався не втручатися у будь-які державні справи, користувався загальною повагою і прихильністю. Він не мав ворогів. Люб-

лячи свою батьківщину, він зумів прищепити таку ж симпатію до України і цариці Єлизаветі.

У 1744р. Єлизавета поїхала в милу серцю її чоловіка Україну. Теплий і шанобливий прийом цариці в українських містах спонукав її сказати в Києві: «Як я люблю народ цей благонравний і незлобливий».

Скориставшись перебуванням Єлизавети в Києві, українська старшина подала їй прохання дозволити обрати гетьмана. Цариця відразу ж пообіцяла відновити гетьманство й надумала, щоб гетьманом був менший брат її чоловіка – Кирило.

Після «царської мандрівки» було поновлено у 1745р. і Київську митрополію. Митрополитом став архієпископ Рафаїл Заборовський. А в 1747р. проголосили царську грамоту про обрання нового гетьмана.

Документи

ІМЕННИЙ ЦАРСЬКИЙ УКАЗ ПРО ВІДДАЧУ ДОХОДІВ З УКРАЇНСЬКИХ МІСТ НА ВІДКУП

... 2. Малороссийских Лубенского и Гадяцкого полков, також и в других Малороссийских городах денежные и провиантские и прочие всякие доходы надлежит ли на откуп отдавать; о том справиться с малороссийскими правами и привилегиями, и ежели не противно, то отдать на откуп; а ежели сие с их правами не согласно, то велеть все такие доходы собирать по прежнему обыкновению; только при том наикрепчайшее смотрение иметь, чтобы наддаточные от откупщиков деньги в казну нашу сполна доходили.

(Повне зібрання законів Російської імперії.– СПб, 1830.– Т.10.– С. 767).

Запитання

1. Чи відрізнялося Правління гетьманського уряду від Малоросійської колегії?

2. Чому «слово і діло» було страшним лихом для народу?

3. Прокоментуйте наведений уривок з царського указу.

§ 44. ОСТАННІ РОКИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Кирило Розумовський (1750–1764)

Кирило Розум (Розумовський) народився 1728р. в с.Лемеші поблизу Козельця (нині – Чернігівська обл.) у родині простого козака. Завдяки своєму братові був обдарований царськими милостями. У 1743р. Кирила послали в супроводі академіка і графа Г.Теплова в Німеччину і Францію для здобуття освіти. Через два роки він повернувся в Росію, а незабаром 18-річний юнак, здібний від природи й освічений, був призначений Президентом імператорської Академії наук, яку очолював майже два десятиліття.

Весною 1747р. Єлизавета видала указ про дозвіл козацькій старшині «обрати» гетьмана і призначила на цю посаду Кирила Розумовського. Але минуло майже три роки, доки в Глухові відбулася пишна церемонія обрання гетьмана з дотриманням усіх старовинних традицій.

Крім односельців, в Україні ніхто не знав кандидата на володаря гетьманської булави. На запитання графа Гендрикова (посланого царицею в Глухів), кого козаки бажають обрати гетьманом, всі підготовлені раніше козаки вигукували: «Кирила Розумовського! Нехай Розумовський гетьманує!» На тому одноголосно й ухвалили постанову ради, бо Правління Гетьманського уряду вже викликало у всіх ненависть.

За звичаєм в столицю направили делегацію. Єлизавета прилюдно вітала послів і затвердила нового гетьмана. А влітку 1751р. новий гетьман прибув в Україну: «29 червня того року урочисто в'їхав він в місто Глухів, де зустріли його з відповідними почестями духовного і світського значення чини, котрі завчасно зібралися тут, і всі малоросійські полки, котрим в 1-й день липня публічно прочитана височайша грамота, з салютом і трикратним залпом від війська, що було на параді, і від головної артилерії з гармат. Між тим піднесені і вручені гетьману клейноди військові і національні з належними обрядами і церемоніями, а закінчились урочистості парадною процесією в соборну церкву і співанням в ній літургії і молебню».

Реформи Кирила Розумовського

Новий гетьман отримав маєтності Гадяча, які ще від гетьманування Б.Хмельницького були ранговими володіннями гетьманів. Кирилу Розумовський обрав своєю столицею зруйноване в 1708р. м.Батурин. Невдовзі він збудував там розкішний палац, а другий палац звів у Глухові.

К.Розумовський, вихований в царському оточенні, вів життя, подібне до столичного, влаштовував бали, бенкети, театральні вистави. А тому бувало, що він надовго виїжджав у Санкт-Петербург. У такі періоди всіма справами керувала козацька старшина, а гетьманською канцелярією – приставлений до нього наглядач академік Г.Теплов.

Незважаючи на легкий шлях К.Розумовського до гетьманської булави, він все ж таки виявився гідним її. В Україні ще збереглися патріотичні настрої української старшини, котра в жорстоких умовах біронівщини мріяла про

кращу долю своєї землі, про її колишні права і автономію. К.Розумовський, ставши гетьманом, домагався від уряду повернення Україні її прав. Внаслідок його постійних і настійних прохань Україна була виведена з відомства Сенату і передана Колегії Іноземних Справ (як було раніше). Під управління гетьмана передали Запорозьку Січ, яка від 1686р. підпорядковувалася безпосередньо царському урядові, а також Київ, який до того був у відомстві російських воєвод.

Проте гетьманові не вдалося домогтися відновлення права зносин з іноземними державами, уникнути участі у війнах Російської імперії, які були далекі від інтересів України, від матеріальних тягарів, пов'язаних з цими війнами. Тому в Семилітній війні Росії з Пруссією в 1757р. одна тисяча «компанійців» з України брала участь у боях під Егерсдорфом. А в 1760р. на війну відправили ще дві тисячі козаків і кілька тисяч волів.

Одним з важливих питань державного життя була реформа судочинства. Справа впорядкування норм права, розпочата ще Д.Апостолом, отримала новий поштовх. Оскільки «Права, за якими судиться малоросійський народ», складені комісією І.Борозни у 1743р. і переслані в Сенат, не були затверджені, то скликали нову правову комісію. У 1750р. видатний правник, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич написав працю «Суд і розправа в правах малоросійських», в якій обгрунтував необхідність створення в Україні станових шляхетських судів на основі Литовського права.

У 1760р. на Гетьманщині було проведено судову реформу. До складу Генерального суду, крім двох генеральних суддів, вводилися виборні особи з старшини від кожного полку. Таким чином, козацька старшина, яка вже називалася «шляхтою», повністю тримала у своїх руках вищу судову інстанцію. Кожен полк поділявся на два судових повіти, в яких створювалися по три шляхетські суди – земський, городський і підкоморський. Тобто, суди повернулися до тієї системи, яка діяла ще до Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Це свідчило про те, що козацька старшина остаточно оформилася в привілейований стан – шляхетство.

Українська шляхта намагалася закріпити за собою землі, якими вона володіла, і набути нові маєтності. Вона випросила царські грамоти і гетьманські універсали на володіння, а також намагалася обмежити селянські переходи. А від цього залишався один крок до кріпацтва.

Великого значення набула старшинська рада, яка за сприятливої політичної ситуації могла розвинутися в парламент. На одній з таких рад, або з'їздів, було поширено рукописний текст промови депутата «Про поліпшення стану Малоросії», який дуже точно виражав шляхетські настрої того часу. У своїй промові автор скаржився на занепад козацького духу в Україні, висловлював жаль за давніми роками, коли скликалися генеральні ради. Його ідеалом був конституційно-парламентський устрій в державі (на зразок Польщі), де політичні права належали б шляхетству. Тому необхідно було проводити такі реформи, які зміцнювали б позиції української шляхти. А поки що на перешкоді всьому були посполиті, котрі бродили з місця на місце, переселялися в польські володіння на Правобережну Україну, а від того, мовляв, занепадало хліборобство, збільшувалося безладдя в державі,

зубожіли власники земель, які втрачали робочу силу. Автор наполягав на забороні селянських переходів.

Гетьман К. Розумовський видав декілька універсалів, якими обмежували права переходу селян. Крім того, він провів реформу у війську і запровадив муштру за іноземним зразком, удосконалив артилерію, ввів однакове озброєння і уніформу – синій мундир з червоним коміром, білі штани, різнокольорові шапки для кожного полку. Обов'язковим набором зброї були рушниця, шабля і спис.

К.Розумовський провів також реформу освіти. В усіх полках почали діяти школи для обов'язкового навчання козацьких дітей, де, крім загальних знань, вводилася військова підготовка. Гетьман вживав заходів, щоб відкрити університет у Батурині, куди прагнув перенести столицю. Але він не встиг закінчити цю справу. За гетьмана у Глухові зводили кам'яні споруди, він намагався перетворити місто на культурний центр України. Тут був палац з англійським парком, французький пансіон для дітей старшини, у місті відбувались концерти італійської опери.

Останній з'їзд старшини

Наприкінці 1761р. в Санкт-Петербурзі померла покровителька гетьмана цариця Єлизавета Петрівна, і на престол став її племінник голштинець Петро III. Він був прихильником Пруссії, тому відразу припинив з нею війну. Проте почав готуватися до війни з Данією. З цією метою проводився набір солдатів в окремий корпус, що мав вирушити в похід проти Данії. До «голштинського корпусу» записалися тисячі молодих українських козаків, які вирушили в царську столицю. Та незабаром «голштинці» повернулися додому, бо влітку 1762р. стався черговий двірцевий переворот.

Вбивши свого чоловіка Петра III, трон захопила німецька княгиня Софія-Фредеріка-Августа Ангальт-Цербстська, яка взяла собі ім'я Катерини II. Майбутній імператриці Катерині II допомагали граф Панін, князі Барятинський, Репнін, офіцер Потьомкін, брати Орлови та ін. Серед них не останню роль зіграв і гетьман Кирило Розумовський, який на той час перебував у Санкт-Петербурзі.

У 1763р. гетьман повернувся в Україну, де вже знали про його участь у допомозі Катерині II посісти царський престол. Це обнадіювало старшину, яка прагнула повернути свої права і вольності у повному обсязі (не виходячи з-під протекторату Росії). Гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини, головною метою якого було затвердити проведену судову реформу. Але несподівано на з'їзді розгорілася дискусія про занепад «прав і вольностей». Насамкінець делегати ухвалили надіслати цариці петицію з рішучим закликом – повернути втрачені Україною вольності і створити парламент на зразок сейму. Вони мотивували це тим, що їхня країна є окремим політико-економічним організмом з особливим устроєм і правом, пов'язаним з Росією одним царем. Від часів І.Мазепи це була найсміливіша вимога старшини.

Старшина намагалася піднести авторитет гетьмана як уособлення своєї державності. Тому вона виступила з проектом зробити гетьманство спадковим у роду Розумовських, хоча дехто вважав це порушенням

козацьких прав. Обидва проекти зводилися до одного – повна автономія України.

Однак Катерина II, будучи прихильницею політики крайнього централізму, задумала взагалі знищити автономію України. Про це свідчить її інструкція (1764) генерал-прокурору князю Вяземському: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія – суть провінції. Ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б позирати, як вовки в ліс. До того приступ дуже легкий, якщо розумні люди обрані будуть начальниками в тих провінціях, коли ж в Малоросії гетьмана не буде, то треба старатися, щоб навік і ім'я гетьмана щезло, не то, що персона якась була б обрана на те достоїнство».

К.Розумовський був викликаний у Санкт-Петербург. Катерина II змусила його написати рапорт про відставку. 10 листопада 1764р. вийшов указ про те, що гетьманський уряд скасовано. Останній гетьман України, Президент Імператорської Академії наук, генерал-фельдмаршал, граф К.Г.Розумовський 30 років після цього жив у Санкт-Петербурзі, за кордоном, у своєму маєтку Петровсько-Розумовському біля Москви. І тільки у 1794р. повернувся до Батурина, де помер у 1803р.

Нащадки гетьмана

Кирило Розумовський був одружений з двоюрідною сестрою Єлизавети фрейліною Наришкіною. Він мав синів Олексія, Петра, Андрія і Григорія. Всі вони отримали добру освіту. Князь Олексій Розумовський закінчив Московський університет і був міністром народної освіти, він відкрив Царськосельський ліцей і написав його Статут. Лише за два роки (1810–1812) він відкрив 72 приходські школи, 24 повітові училища, кілька гімназій, кафедру Слов'янської словесності в Московському університеті. Помер у 1822р.

Андрій Розумовський був послом у Відні дійсним таємним радником, отримав титул князя. Андрій не мав дітей. Помер у 1836р. Петро був обер-камергером, помер у 1823р. Григорій був одружений двічі на іноземках. Від другого шлюбу мав двох синів – Лева і Максиміліана, котрі народилися і виросли в Німеччині, прийняли протестантську віру і не були підданими Росії.

Син міністра Олексія Кириловича Петро помер у 1839р. ще не будучи одруженим. З ним і припинився рід Розумовських по чоловічій лінії. А його дочка Варвара вийшла заміж за князя Миколу Григоровича Репніна-Волконського, фельдмаршала, видатного російського воєначальника і дипломата. Майже 20 років (1816–1835) він обіймав посаду воєнного губернатора України і проживав у Полтаві, де був тісно пов'язаний з українськими культурними діячами (І.Котляревським, А.Чепою, О.Мартосом, видатним математиком М.Остроградським та ін.). М.Репнін докладав чимало зусиль, щоб відродити козацтво, за що його називали «козакофілом» і «автономістом». Це був рідний брат декабриста Сергія Григоровича Волконського. Він мав власний маєток у Яготині на Полтавщині.

Онука гетьмана Варвара, дружина М.Репніна, багато зробила для розвитку жіночої освіти в Російській державі. Вона відкрила в Полтаві інститут благородних дівчат, сприяла влаштуванню Єлизаветинського і Полтавського інститутів благородних дівчат. Під час військових походів чоловіка влаштовувала похідні лазарети для поранених.

Їхня дочка письменниця Варвара Миколаївна Репніна була в дружніх стосунках з М.В.Гоголем і Т.Г.Шевченком, з останнім листувалася. Написала праці «З спогадів про М.В.Гоголя» та «До біографії Шевченка». Померла у 1891р.

1. Дайте характеристику К.Розумовському як державному діячеві і неординарній особистості.

2. Чому правління Розумовського називають періодом відродження української державності?

3. Проаналізуйте наведені в документі відомості про родину Розумовських і визначте її місце в історії України та Росії?

Запитання

§ 45. ЗАПОРОЗЬКІ КОЗАКИ В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ

Заснування Нової (Покровської) Січі

У зв'язку з наближенням російсько-турецької війни (1735–1739) царський уряд надіслав кошовому отаману І.Малашевичу повідомлення, що незабаром козакам буде дозволено заснувати Січ у межах колишніх козацьких володінь. 31 серпня 1733р. на Січ доставили царську грамоту.

У 1734р. козаки заснували на р. Підпільній недалеко від Старої Січі (поблизу нинішнього с.Покровське Нікопольського району) останню укріплену столицю козацької республіки – Покровську, або Нову Січ (1734–1775).

Володіння Війська Запорозького поділялися на паланки, яких спочатку було 5, а потім – 8 (Бугогардівська, Інгульська, Кодацька, Самарська, Орільська, Протовчанська, Кальміуська, Прогноїнська). Кожна з них мала укріплений центр – головне поселення, де перебувала паланкова старшина.

Центральне поселення Січі – Кіш – нагадувало фортецю. В центрі її був широкий майдан, посеред якого стояла церква, а навколо – вісім куренів,у яких жили січові козаки. Далі розміщувались будинки старшини, канцелярія, арсенали, склади, ремісничі майстерні, торговельні лавки. Курені мали назви переважно від місць походження їх засновників – Переяславський, Полтавський, Ірклiївський, Канівський, Корсунський і т. ін.

Кількість козаків на Січі залежала від багатьох факторів, головними з яких були пори року і зовнішньополітичний стан (війна чи мир). Переважна більшість козаків мешкала не на Січі, а в своїх зимівниках або слободах у межах вольностей Війська Запорозького. Всі козаки були приписані до певного куреня і в разі необхідності за першим же сигналом з'являлися на Січ. В останні десятиліття на Запорозькій Січі значно зросла кількість одружених козаків, які жили у слободах і хуторах.

Територія вольностей Війська Запорозького була обширною. На початку 70-х років XVIIIст. її кордони на заході сягали середньої течії р. Південний Буг, на сході – р.Кальміус. По лінії Дніпра володіння починалися трохи нижче гирла р.Орел і простягалися до гирла р.Кінські води (нижче Нікополя) та р.Інгулець (по правому березі).

Взагалі, межі запорозьких володінь не були стабільними. З одного боку, козаки освоювали степи, засновували господарство і утворювали нові паланки. А з другого – на північному кордоні Запорожжя відбувався постійний наступ на козацькі землі, особливо у зв'язку з утворенням іноземних поселень – Новосербії, Слов'яносербії та Новоросійської губернії.

Найбільш заселеними були Кодацька, Самарська та Орільська паланки. Багато слобід на Січі виникло ще у XVIIст.

Суспільно-політичний устрій Нової Січі

Протягом другої половини XVII–XVIIIст. на Запорозькій Січі існував особливий суспільно-політичний устрій. Це була демократична республіка з виборністю всіх посадових осіб, зі значною роллю козаків, з вільним вступом до товариства без урахування соціального стану, національного походження чи

релігійного переконання. Абсолютну більшість козаків становили українці, хоча на Січі перебували представники 22-х національностей. Кожен, хто прибув на Січ, записувався до певного куреня, а потім, незалежно від того, проживав козак на Січі чи за її межами, він підпорядковувався курінному отаману, а в паланці – паланковій старшині. Всі найважливіші справи вирішувались на козацькій раді за участю всього товариства.

На чолі січового товариства стояв кошовий отаман, якому підпорядковувалась адміністративна, судова і військова влада, яка була необмеженою. Символом влади кошового отамана була булава. До кошової старшини належали військовий суддя, писар, осавул, обозний, хорунжий, бунчужний. Важливу роль в організації життя на Січі відігравали курінні отамани (38 чол.). Запорожці називали курінного батьком. До військових чинів належали довбиш, пушкар, тлумач (перекладач), шафарі (збирачі податків на перевозах), кантаржий (доглядач за важницями і збирач мита на Січовому базарі), канцеляристи. Була введена також посада осавула січової школи, де вчились діти запорожців.

До складу паланкової старшини входили полковник, осавул, писар, під–осавул, підписар та хорунжий. На ці посади щорічно обирали найзаслуженіших козаків.

Вибори старшини супроводжувались особливим ритуалом. Козацька старшина зосереджувала в своїх руках адміністративну владу і суд, вона керувала військом і розпоряджалася фінансами, представляла Січ у зовнішніх зносинах.

Символами влади військової старшини були клейноди (від нім. kleinode – дорогоцінний) – корогва, булава, бунчук, пірнач, печатка і тростини. Перші клейноди козакам надав король Стефан Баторій у 1576р. Військові підрозділи мали свої прапори, які різнилися між собою кольоровою гамою.

У процесі історичного розвитку Січі зростала роль козацької старшини і в той же час втрачалася роль рядового козацтва у вирішенні важливих питань. Запорозька Січ як республіка мала ряд особливостей. По-перше, в ній не було кріпосного права, тут використовувалась наймана праця. По-друге, її суспільно-політичне життя організовувалось на основі звичаєвого права, а не писаних законів, що, однак, не призводило до анархії, оскільки чітко діяла відпрацьована система покарань. По-третє, загалом Запорозька Січ являла собою збройні сили України, які охороняли українські землі від зовнішніх ворогів, а також тривалий час відстоювали автономію України і протистояли наступу кріпацтва, що оформилось лише в 1783р., тобто після ліквідації гетьманства (1764) і Січі (1775). По-четверте, Запорозька Січ була колискою національного духу українського народу.

Незважаючи на унікальність устрою, занять і звичаїв запорожців, Січ не була замкненим утворенням. Це був порятунок українського народу, змушеного постійно відстоювати своє право на існування. Січ постійно оновлювалася й поновлювалася людьми зі всієї України і була ідеалом для пригнобленого люду.

На Кіш не допускалися жінки, що пояснювалося постійною небезпекою нападу ворогів і тим, що «козак повинен воювати, а не біля жінки пропада-

ти». Однак козаки мали сім'ї в слободах у межах Запорозьких вольностей, а виховували своїх синів на Січі. Тут діяли січові школи, в яких діти навчалися не тільки грамоті, а й співам, музиці, різним ремеслам, військовій майстерності.

Козаки були глибоко релігійними. На Січі посередині майдану вони збудували Покровську церкву. Всього у великих слободах у період Нової Січі налічувалось 44 церкви, дві похідні церкви і Пустинно-Микільський Самарський монастир. Останній слугував за шпиталь пораненим козакам, був притулком старим і немічним запорожцям. Тому всі козаки турбувалися про цей монастир, жертвуючи на нього значні кошти. Монастир і всі церкви визнавали над собою владу лише Київського Межигірського монастиря, від якого на службу в Січ прибували священики.

Організація життя і побут козаків

На Січі жителів було небагато, більшість козаків проживали у слободах і зимівниках. Записавшись до куреня, козак або залишався на Січі, або поселявся у слободі. Багаті козаки переважно проживали за межами Січі, займаючись господарством. А ті, котрі залишились на Січі, виконували різні роботи: заготовляли сіно, випасали худобу і бойових коней, обслуговували перевози, вартували. Це була нелегка служба.

Зранку козаки займалися господарством. О 12-й годині обідали, приготувавши обід у великих котлах. На обід збиралися по куренях. Споживали козаки такі страви: саламаху, тетерю, щербу, гречану і пшоняну каші, житній хліб, пшеничні коржі, капусту, галушки, молоко. Від татар козаки запозичили вживання часнику і цибулі, від молдаван – мамалигу. Основними стравами були куліш і вареники. Любили козаки баранину. З напоїв вживали оковиту(від лат. agua vita – вода життя)...

Козаки мали свою форму одягу, причому одяг багатих козаків відрізнявся від одягу сіроми. Усі запорожці голили голову, залишаючи довге пасмо волосся на тім'ї, яке закладали за вухо – так званий «оселедець». Мали козаки довгі вуса.

На Січі козаки несли постійну сторожову службу, виставляючи варту далеко від Коша. З наближенням ворога застосовували оригінальну систему «швидкої сигналізації» – з допомогою бочок без дна, поставлених одна на одну пірамідою, сухого хмизу, покладеного зверху, а також гнота. У разі необхідності з допомогою гнота хмиз запалювали, дим здіймався високо в небо, наступна сторожова вежа, побачивши дим, також запалювала хмиз, – і так поетапно відбувалося аж до Січі, що давало змогу козакам швидко організовувати оборону.

На озброєнні козаків були гармати, рушниці, шаблі, піки, луки, стріли. Запорожці були вправними артилеристами, влучними стрільцями, добре володіли шаблею і пікою. В умовах постійної боротьби із зовнішнім ворогом у козаків сформувались високі моральні та фізичні якості – любов до свободи, мужність, хоробрість, витривалість, винахідливість. Вони вміли добре будувати постійні й тимчасові укріплення, були вправними лоцманами. І при всьому цьому на Січі знаходили пристанище багато співаків і кобзарів.

Господарство запорожців

Козацьке господарство за період існування Січі пережило значну еволюцію. Якщо спочатку воно було в житті запорожців лише необхідною умовою їхнього існування, то згодом перетворилося на добре організоване прибуткове господарство, пов'язане з ринком.

Козацькі володіння розташовувалися по берегах великих і малих річок, що сприяло займатися хліборобством, скотарством і рибальством. Хліборобство спочатку не було розвиненим. Деякий час продукти завозились на Січ, але вже в період Нової Січі питома вага хліборобства значно зросла.

На Запорожжі мешкало чимало козаків, яких називали «сиднями», або «гречкосіями». Вони жили в зимівниках, селах і бурдюгах, займалися хліборобством. У 1766р. таких зимівників нараховувалося 4 тисячі. У 1775р. існувало 45 козацьких сіл і 1601 зимівник. Переважна більшість їх була розташована у Самарській та Кодацькій паланках.

Зимівник – це багатогалузеве хутірське господарство фермерського типу, де використовувалась наймана праця. Значне місце в господарстві заможних козаків відводилося скотарству і конярству. В деяких зимівниках налічувалось до 4–5 тисяч овець. Якщо вирощений хліб весь споживався на Запорожжі і його навіть не вистачало, то худобу козаки продавали на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Рибальство на Запорожжі було не лише засобом добування важливого продукту харчування для козаків, а й джерелом нагромадження коштів для всього війська і власників рибних промислів. Розвитку рибальства сприяла густа мережа великих і малих річок Подніпров'я. Козаки займалися також бджільництвом, звіроловством і городництвом.

На Запорожжі досить добре розвивалась внутрішня і зовнішня торгівля, чому сприяло географічне розташування Січі – на перетині шляхів між Україною, Литвою, Польщею, Росією, з одного боку, Кримом і Туреччиною – з другого. Крім того, козаки-запорожці володіли значним відрізком водного торгового шляху – середнім і нижнім Подніпров'ям.

На зовнішній ринок вивозили коней, рогату худобу, хутро, рибу, риб'ячий жир, сіль, сало, віск, сир. А ввозили головним чином хліб, залізо, смолу, коноплі, нитки для неводів, сукна, тютюн, горілку.

Найефективніше запорожці торгували з Гетьманщиною, Росією, Польщею, Кримом, Туреччиною. У XVIIIст. на Запорожжі і в усій Україні сформувався особливий прошарок людей, які, групуючись в артілі, займалися торгівлею – чумаки. Вони відіграли велику роль у розвитку ярмаркової торгівлі та в економічному зв'язку окремих регіонів українських земель.

Запорозькі козаки займалися також ковальством і зброярським ремеслом, виготовленням сідел тощо.

Останні десятиліття існування Запорозької Січі свідчать, що тут уже формувався відповідний устрій життя, що господарство було налагоджено як у звичайних заселених місцевостях.

Ліквідація Запорозької Січі

Царський уряд давно виношував план знищення Запорозької Січі. Глибокі причини цього плану полягали в тому, що, по-перше, на Січі існував республіканський, демократичний устрій, що не могло співіснувати з монархічною системою прав-

ління в Росії, а по-друге, фермерське по суті козацьке господарство, що грунтувалося на найманій праці, не могло тривалий час існувати в рамках феодально-кріпосницької системи імперії. Тому як тільки склалися сприятливі умови, уряд рішуче здійснив свій давній намір.

Внаслідок чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. кордони Росії відсунулися далеко на південь, і Січ стала внутрішньою територією держави. Це полегшило вирішення справи.

Згідно з таємним наказом Катерини II генералові П.Текелі, котрий повертався з турецького фронту, величезне російське військо в ніч на 4 липня несподівано напало на Січ. Опір був неможливий, сили були нерівні, хоча рядові козаки готові були боронитися до останньої краплі крові. Однак старшина не організувала оборону. Архімандрит Володимир Сокальський також умовляв козаків не проливати християнської крові. Отже, Січ було дощенту зруйновано, клейноди і козацькі реліквії забрано.

Козацьку старшину відправили на заслання, а решту взяли на офіцерські посади в російську армію. Рядових козаків перетворили у військових поселенців, а козацькі землі роздали поміщикам.

Частині козаків своєю хитрістю вдалося вибратися з блокованої військом Січі і втекти за Дунай. Там козаки утворили Задунайську Січ під протекторатом Туреччини. Вона проіснувала до 1828р.

Пізніше козаків знову запросили добровільно вступати в козаче військо, бо царський уряд готувався до нової війни з Туреччиною. Та землі на Подніпров'ї вже були роздані своїм та іноземним поміщикам. І колишні запорозькі козаки в 1791–1792 рр. були переселені на Кубань для охорони південних рубежів Росії. Так з'явилися кубанські козаки.

Соловецький в'язень

Останньому кошовому отаману Запорозької Січі Петрові Івановичу Калнишевському судилося прожити довге життя (1690–1803) і пройти шлях від села Пустовойтівка, що біля Ромен (нині Сумська обл.), де він народився і де збудував церкву, до Соловецького монастиря на Білому морі.

На початку 50-х років XVIIIст. Петро Калнишевський вже обіймав на Січі різні старшинські посади. В 1764р. він був обраний кошовим отаманом і беззмінно перебував на цій посаді до знищення Січі. Калнишевський був одним з найзаможніших козаків і мав кілька зимівників, які започаткували існуючі донині населені пункти, серед них – с. Петриківку (біля м. Дніпропетровська), де згодом набув розвитку художній промисел – знаменитий на весь світ «Петриківський розпис».

П.Калнишевський дбав про будівництво храмів у межах Вольностей Війська Запорозького, надаючи великі кошти на їх спорудження і оздоблення. Велику увагу приділяв він і розвиткові освіти в Запорозькій Січі, турбуючись про створення та функціонування парафіяльних шкіл при церквах у паланкових поселеннях, а також січової школи.

У роки російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. старий кошовий отаман особисто очолював Запорозьке військо, яке відігравало в боях вирішальну роль. Успіхи у війні, до яких доклав чимало своїх зусиль П.Калнишевський, стали початком його тривалої неволі.

Зруйнувавши Запорозьку Січ, царський уряд без всяких на те підстав заарештував отамана, конфіскувавши його майно. Ні сім'я, ні козаки не знали, куди повезли Калнишевського.

Рівно через 100 років один з українських політичних засланців в Архангельську губернію Петро Єфименко, побувавши на Соловецьких островах у Білому морі, у монастирі виявив могилу П.Калнишевського з надгробною масивною плитою. На ній зроблено напис: «Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи, козаков атамана Петра Калнышевского, сосланного в сію обитель по Высочайшему повелению в 1776 году на смирение. – Он в 1801 году по Высочайшему повелению снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствіе смиренного Христіанина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года октября 31 дня в суботу 112 лет от роду, смертію благочестивою доброю».

Документи свідчать, що П.Калнишевський спочатку 12 років просидів замурованим у казематі, а потім ще 13 років перебував у іншому казематі, маючи змогу під караулом ходити до церкви, але без дозволу розмовляти з будь-ким. Через чверть століття, в 1801р. цар Олександр I наказав звільнити в'язня. Але хворий і сліпий старець, котрий для своєї родини і батьківщини вже давно був на тім світі, не побажав залишити монастир. Його могила збереглася до наших днів.

З КОЗАЦЬКОЇ ПІСНІ ПРО ПАДІННЯ СІЧІ

– Ой крикни, Петре-батьку,
Посунем усі за родиноньку нашу,
Тільки свисни, батьку.
З ворожого війська зварим кашу.
Хіба ж ми не запорожці?
Хіба ж ми не чорноморці?
Хіба ж батьки не вчили нас биться?

(Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 208).

1. В чому полягає особливість Нової Січі?
2. Чому і як було ліквідовано Запорозьку Січ?
3. Що вам відомо про Кубанських козаків?

§ 46. ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ (1764–1782рр.)

Таємна інструкція Катерини II

Замість скасованої посади гетьманства було впроваджено Малоросійську колегію на чолі з президентом і генерал-губернатором Петром Рум'янцевим. Друга Малоросійська колегія налічувала у своєму складі чотирьох українців і чотирьох росіян. П.Рум'янцев отримав дві інструкції – загальну і таємну. В загальній йому наказувалось пильнувати, щоб не було незгоди між українцями і росіянами, сприяти дружнім взаємовідносинам між ними.

Об'ємнішою була інструкція таємна. В ній зазначалося, що Україна є багатим і родючим краєм, але внаслідок її автономії державна казна не мала жодних прибутків. Тому необхідно провести перепис населення і ревізію маєтностей, заборонити перехід селян від одного власника до іншого, а відтак поступово ліквідувати всі відмінності в устрої Гетьманщини, привівши їх у відповідність із загальнодержавними порядками. Крім того, настирливо підкреслювалося, що уряд оборонятиме простих людей від місцевої адміністрації і землевласників. Цариця наказувала стежити і за старшиною, щоб не допустити створення опозиції.

Початок перетворень

Петра Олександровича Рум'янцева вважали позашлюбним сином Петра І. А офіційним його батьком був комендант однієї з українських фортець. Тому П.Рум'янцев добре знав Україну, мав також зв'язки із старшиною, володів маєтками. Це був видатний воєначальник, людина освічена, здатна до адміністративної діяльності.

П.Рум'янцев прибув у Глухів на початку 1765р. Першим його заходом було проведення ревізії: людей, худоби, землі, будівель, підприємств. Ця ревізія була настільки всеохоплюючою, що дістала назву «Генерального опису Малоросії». Вона проводилася у 1765–1769 роках. Внаслідок тривалої роботи було складено майже тисячу томів перепису і зібрано значну кількість копій юридичних актів на володіння. Майже всі ці величезні фоліанти збереглися, що є надзвичайно цінним історичним джерелом. Це один з найдавніших описів, які будь-коли складалися в Європі.

Одним із перших заходів Малоросійської колегії була заміна натуральних повинностей на утримання розміщених на Гетьманщині шести карабінерних і двох піхотних полків грошовим податком (по 1 карбованцю 2 копійки від господарства). Податок повинні були сплачувати козаки-підпомічники, міщани, вільні селяни, монастирські і панські піддані. Це давало прибуток у державну казну загальною сумою 120 тисяч карбованців щорічно.

П.Рум'янцев вживав заходів щодо поліпшення роботи адміністрації, завів на Гетьманщині регулярну пошту, видавав розпорядження про обмеження прав селян змінювати місця проживання.

Законодавча комісія 1767р.

Наслідком загравання Катерини II з французькими просвітителями (Вольтером, Дідро) був маніфест, яким цариця прагнула встановити в імперії загальне «благоденствіє», свободу і щастя всіх підданих. З цією метою вона оголосила скликання Комісії для укладання нових законів.

У січні 1767р. П.Рум'янцев надіслав із Санкт-Петербурга в Україну 500 примірників маніфесту про вибори депутатів у Комісію і на доповнення інструкцію: кого слід обирати, які «общенародні потреби» включати в накази депутатам. Право обирати своїх депутатів в Комісію отримали 14 міст (Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Глухів, Гадяч, Сорочинці, Полтава, Козелець, Остер, Переяслав, Лубни, Прилуки, Погар), а також Запорозька Січ. Депутатів могли обирати всі вільні стани населення. Отже, їх обирала шляхта, духовенство, козаки, міщани. Збори проводилися окремо кожним станом, і накази, в яких були висловлені їхні бажання, дуже добре засвідчили розбіжності інтересів окремих станів та їхні суперечності. Проте у всіх наказах було побажання повернутися до старих порядків. На деяких зборах шляхти в накази депутатів включали прохання обрати гетьмана. Такі прохання, зокрема, були від ніжинського і батуринського шляхетства, які очолював підкоморський суддя Григорій Долинський. Жодні спроби П.Рум'янцева вплинути на автономність не мали успіху. Шляхетство вперто стояло на своєму. Тоді П.Рум'янцев скасував постанову зборів про обрання Г.Долинського депутатом, а на виборців наклав штраф у розмірі 550 крб. Всіх посадових осіб було усунуто від посад і заборонено в майбутньому обиратись у будь-які урядові структури. Всіх їх було заарештовано і жорстоко покарано. Г.Долинського засудили на довічне ув'язнення.

Згодом російський уряд скасував вирок і оголосив амністію. Але заява-протест засуджених (автором якої був Г.Долинський) поширилася по всій Україні. Вона дійшла до нашого часу у різних рукописних збірниках кінця XVIIIст. До речі, в 70–80-ті роки XVIIIст. Г.Долинський обіймав значні посади, отримував звання і нагороди. У 1783р. за ним налічувалось 825 душ підданих у Новгород-Сіверській губернії. Проте його бунтарський характер дався взнаки й пізніше. Коли під час подорожі Катерини II в Україну (1786–1787) новгород-сіверське дворянство урочисто зустрічало царицю, Г.Долинський відмовився взяти участь у цьому. Він помер у 1809р.

Того ж року у столиці зібралася законодавча комісія. Виразником прагнень українських станів повернути старі права і вольності став депутат комісії від лубенської шляхти Григорій Полетика. У своїх виступах його підтримав також депутат від Кременчука Павло Денисенко та ін.

Комісія проіснувала недовго, встигнувши зробити лише одне – проголосити Катерину II «матір'ю отечества» і узаконити її права на узурпований нею царський престол. На засіданнях Комісія критикувала кріпацтво та інші непорядки в державі. Взагалі ж виявилася велика розбіжність думок, розгорнулися бурхливі дискусії. Все це було вже непотрібне цариці, і, зважаючи, мовляв, на війну з Туреччиною, комісія припинила свою роботу.

Ліквідація залишків особливого устрою Гетьманщини

У 1768–1774 роках відбувалася російсько-турецька війна, яка на певний час припинила активні державні перетворення в Україні. Та й сам П.Рум'янцев був призначений головнокомандувачем російської армії. Внаслідок війни розширилися кордони Російської держави на півдні. У 1775р. першою жертвою стала Запорозька Січ, а потім настав час і для Лівобережної України.

Згодом П.Рум'янцев продовжив свої реформи. У 1871р. Гетьманщину було поділено на три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Всі разом вони становили Малоросійське генерал-губернаторство на чолі з П.Рум'янцевим.

Кілька років тривали адміністративні і судові перетворення. У 1783р. полково-сотенний адміністративний устрій було скасовано, і замість полків у цивільному управлінні ввели повіти, а у військовому – створили 10 карабінерних полків з шестирічною службою. Ліквідували і шляхетські суди – городські, земські і підкоморські. На землях колишньої Гетьманщини ввели загальноросійські адміністративні і судові установи.

Старшини у відповідності зі своїм рангом отримали офіцерські звання, деякі пішли у відставку (абшид). Рядові козаки стали частиною державних селян. Козацькі військові прапори, полкові печатки і грамоти з наказу Катерини II були відправлені до Санкт-Петербурга.

А завершився процес абсолютної інкорпорації України в загальнодержавний організм важливими соціальними змінами. Ще в 1775р. шляхта кількох українських полків звернулася до цариці з проханням урівняти шляхту в правах з російським дворянством і заборонити селянам змінювати місце проживання. 3 травня 1783р. Катерина II видала наказ, в якому прикріпила всіх селян колишньої Гетьманщини до місць, де вони проживали на час останньої ревізії, і заборонила їхні переходи. Таким чином, вільні селяни стали кріпаками.

У 1785р. була видана і монарша «Грамота про вільність дворянства», за якою українська шляхта зрівнювалась у правах з російським дворянством.

Документа

ДОКАЗАТЕЛЬСТВА ХАМА ДАНИЛЕЯ КУКСИ ПОТОМСТВЕННІ (САТИРИЧНИЙ ТВІР НЕВІДОМОГО АВТОРА КІНЦЯ XVIIIст. ПРО ПРАГНЕННЯ ЧАСТИНИ КОЗАКІВ І ЗАМОЖНИХ СЕЛЯН ОДЕРЖАТИ ДВОРЯНСТВО).

Да вже ж наші дворяни герби посилають,
А що я був дворянин, то те і не знають!
Я надумався й собі пісеньку співати
І дворянство по своїому гербу доказати.
Он у мене герб який – в дерев'янім цвіті,
Що ні в кого не було в остерському повіті:
Лопата, написана держалном угору
(Побачивши, скаже всяк, що воно без спору),
Усередині граблі. вила і сокира,
Якими було роблю, хоть якая сквира;

Так же ціпом молотив, скажу правду-матку,
Що аж скинеш було шапку;
Взявши косу на плечі, ходив в косовицю,
А щоб не голодний був, брав і молодицю;
Як же вітер — то біжу до млина із поля,
Бо й худоба там моя, — от мені неволя!
Далі ж трохи як розживсь, то й годі робити,
А надумавсь оддати в школу свої діти.
Як вивчились, в суд упхав — учиться писати
Да вже того і гляди — гостинці давати,
Щоб вони так, як люди, євстрати получили,
Бо мене розумнії на те пани вчили,
Хоч, було, і їм даси борошна потроху,
А інколи, як уродить, то й чвертку гороху.
Як винницю поставив — став гнати горілку
І за купця у Остер оддав свою дівку.
З казенного мужика я зробився паном
І дворянство доказав, хоть уже й не даром.
А далі сини мої стали всі євстрати;
За старшого взяв дочку з майорської хати.
За що ж мене негувать, за що волочити,
Коли стали панами уже й мої діти?..

(Українська література XVIIIст. — Київ, 1983. — С.211–212).

1. З якою метою було проведено генеральний опис України?

2. Чому вибори в Законодавчу Комісію сприяли піднесенню суспільно-політичного руху в Україні?

3. Спробуйте прокоментувати сатиричний твір XVIIIст.

§ 47. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Причини, характер та рушійні сили гайдамацького руху

Після невдалої російсько-турецької війни (1710–1711) і Прутського миру Петро I був змушений відмовитись від Правобережної України, яка залишилася під владою шляхетської Польщі. Вона була зруйнована, виснажена, малозаселена. Згідно з указом Петра I від 23 вересня 1711р. дозволявся вільний перехід населення з правого на лівий берег Дніпра, тобто, на Лівобережжя, Слобожанщину і Запорожжя. На Правобережжі знову почався колонізаційний процес, який відбувався під знаком реставрації суспільних відносин і устрою Польщі. Тут почали з'являтися сини й онуки колишніх власників маєтків. Вони розшукували в архівах старі документи, які свідчили про їхні власницькі права. Щоправда, деякі магнатські роди (Вишневецькі, Конецпольські, Собєські) повимирали. Їхні землі були поділені між іншими власниками.

Здобувши величезні простори земель на Правобережній Україні, магнати почали відроджувати своє господарство. Але для цього необхідно було спочатку заселити ці землі. Тому вони заохочували переселенців на осаджені ними слободи і надавали їм певні пільги на визначений строк. Це приваблювало український люд, який ішов сюди з різних місцевостей України. Проте пільгові роки минули швидко, і почала зростати панщина. Особливо тяжко було селянам тих сіл, які було віддано в оренду чи заставу дрібній шляхті.

З поверненням римсько-католицького духовенства відновилася політика насильницького привернення православних до католицизму або унії. Все це викликало відповідний протест українського селянства, міщанства та православного духовенства. Але оскільки на Правобережній Україні козацтво було знищено на початку XVIIIст., то очолити організовану боротьбу народних мас проти гнобителів було нікому. Тому протест вилився у стихійні виступи селян і міщан, які невеликими загонами нападали на панські маєтки, грабували й палили їх, знищуючи власницькі документи. Така форма протесту проти гнобителів набула поширення й під впливом інших обставин. Недалеко була Запорозька Січ, де повстанці переховувалися від переслідування властей, відпочивали, зимували, відтак організовувалися у нові ватаги. Хоча в цих ватагах було чимало шукачів пригод, різних волоцюг і розбишак, однак учасники цього стихійного руху користувалися симпатією і підтримкою селян, які вважали їх народними месниками, своїми захисниками, котрі у такий спосіб карали гнобителів. Народ складав про їх подвиги пісні й легенди.

Боротьба народних мас проти соціального і національно-релігійного гніту набула форми гайдамацького руху і тривала майже протягом усього XVIIIст., в окремі періоди переростаючи в могутні повстання.

Слово «гайдамака» тюркського походження, – оклик «гайде!» означає «тікай!». Це слово почали вживати у XVIIIст. – так охрестили учасників

визвольного руху польські пани. Воно вживалося і в офіційних документах російського уряду та Запорозької Січі. Народ дав повстанцям й інші назви – «колії», «левенці», «дейнеки», «опришки».

Рушійну силу гайдамацького руху становили селяни, міщани, козацька голота. Їх підтримувало і православне духовенство. Гайдамацькі загони формувалися головним чином на Запорожжі. Діяли вони від весни до осені, завдаючи шкоди феодальним маєткам, орендарям, корчмарям та іншим гнобителям. Тактика боротьби гайдамаків була партизанською. Вони з'являлися раптово, швидко розправлялися з гнобителями і так само швидко зникали.

Перші повстання гайдамаків зафіксовані в документах другого десятиліття XVIIIст. Саме в ці роки гайдамацький рух зосередився на Київщині і Брацлавщині. Перше ж значне повстання відбулося в 1734р., коли на Правобережну Україну прибули російські війська для підтримки претендента на королівський престол Августа III. Повстанці також сподівалися на підтримку російських військ, бо йшлося про возз'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною. Повстання, очолюване сотником Верланом з Поділля, охопило Київське, Подільське, Брацлавське і Волинське воєводства. Крім того, активно діяли загони Писаренка, Гриви, Медведя, Моторного, Темка та ін.

Повстанці вбивали магнатів, шляхту, орендарів, руйнували їхні маєтки, костьоли. Силами польської шляхти і царських військ повстання було придушене. Верлан втік до Молдавії, Грива і Медвідь – на Запорожжя. Жорстока розправа з повстанцями не припинила гайдамацького руху на Правобережжі.

Серед гайдамаків були і зрадники, котрі фактично допомагали польському урядові боротися з гайдамацьким рухом. До таких належали Сава Чалий і Касіян. С.Чалий з 1736р. постійно стежив за гайдамаками і допомагав їх виловлювати. У 1741р. козацький ватажок Гнат Голий спіймав Чалого і стратив. Образ Сави Чалого змальовували Т.Шевченко, М.Костомаров, М.Старицький, І.Карпенко-Карий.

У 1750р. гайдамацьке повстання відбулося також на Київщині і Поділлі. Гайдамаки взяли Умань, Летичів, Вінницю, Чигирин, Корсунь, Фастів. Потім повстання перекинулося на Лівобережну і Слобідську Україну.

Польський уряд не міг організувати серйозну оборону панських маєтків від нападів гайдамаків. На той час Річ Посполита мала лише 18 тисяч солдат, які становили постійне військо. З них на українських землях перебувало менше чотирьох тисяч. Тому уряд спробував організувати оборону з найманців. Але це була ненадійна сила, яка в мирний час займалася грабунками місцевого населення, а коли в краї з'являлися гайдамаки, то багато оборонців самі приставали до них, грабуючи разом маєтки. Великі магнати мали власне надвірне військо, але це все одно не вирішувало справи.

Та все ж гайдамаки, хоч і не мали сильного опору урядових і панських військ, не змогли організувати успішну боротьбу. Окремі гайдамацькі загони діяли незалежно один від одного. Тому незабаром повстання припинилося. А через 18 років воно вибухнуло з новою силою.

Рух опришків у Галичині. Олекса Довбуш

Водночас з гайдамацьким рухом на Правобережній Україні розгорнувся рух опришків у Галичині і Прикарпатті. Взагалі рух опришків відомий ще з XVIст., чому сприяли географічні умови цього краю. По-перше, Польща, Молдавія, Угорщина мали спільний кордон, що давало змогу маневрувати опришкам. По-друге, високі гори і густі ліси давали притулок повстанцям, оберігаючи їх від карателів. Тут створювалися невеликі загони по кілька десятків чоловік, пов'язаних товариською солідарністю і присягою ватажкові.

Найбільшого розмаху набув рух опришків у 1738–1759 роках, коли його очолювали гуцули Олекса Довбуш, Василь Баюрак та Іван Бойчук. Найхоробрішим опришком, оспіваним у народних піснях та історичних переказах, був Олекса Довбуш (1700–1745), селянський син з Коломийщини (нині Івано-Франківської області). Маючи своїм опорним пунктом Чорногору в Карпатах, Олекса Довбуш із загоном чисельністю 30–50 чоловік спускався з гір і нападав на панські маєтки, купців і лихварів. Добуте майно Довбуш роздавав бідним людям. Сім років шляхта полювала за Довбушем. Полковник Пшелуський організував експедицію в гори з метою спіймати народного ватажка. Він вистежив опришків у горах і вночі напав на них. Проте Довбушу вдалося уникнути полону. Він загинув у 1745р. у с.Космач від руки зрадника.

Причини повстання 1768р.

В 60-ті роки XVIIIст. гайдамацький рух на Правобережній Україні набрав нового розмаху. Для того було кілька причин. По-перше, закінчувався пільговий період слобід на Київщині, і селяни мали виконувати панщину. По-друге, ускладнилося внутрішнє становище Речі Посполитої. Під тиском Росії король Станіслав Понятовський та його прихильники на сеймі поставили питання про урівняння дисидентів (православних) у правах з католиками. Тоді опозиційно настроєні магнати і шляхта організували конфедерацію для боротьби з королівською владою. Їхнім центром стало м.Бар на Поділлі.

Діяльність конфедератів загострила національно-релігійні відносини в Україні. Конфедерати жорстоко розправлялися з українським населенням, яке не хотіло відмовлятися від православної віри. Ці знущання і сваволя призвели до вибуху повстання.

Ігумен Мотронинського монастиря

Ще в 1738р. у Переяславі був відкритий колегіум (подібний академії) з метою підготовки православного духовенства для Правобережної України, православні жителі якої були підвладні переяславському єпископу. В 1761р. єпископ призначив своїм намісником для правобережних земель ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського (1716–1809). Він перетворив Мотронинський та сусідні з ним монастирі – Жаботинський, Мошногірський, Медведівський, Лебединський, які були в густих лісах недалеко від Запорозьких володінь, в осередок православного руху.

Коли почалася жорстока міжконфесійна боротьба на Правобережній Україні, посилена знущаннями над народом барських конфедератів, Мелхиседек їздив до Санкт-Петербурга за підтримкою. Чутки про обіцянку цариці допомогти православним поширювалися в районах, охоплених православ-

ним рухом. Поява на Правобережній Україні російських військ, запрошених королем для боротьби з конфедератами, викликала в народі надію, що війська будуть захищати православних. У Мотронинському монастирі готувався план всенародного повстання, а коли воно вибухнуло, то повстанці, як свідчить легенда, освячували в монастирі зброю.

Коліївщина 1768р.

Політичний хаос в Речі Посполитій і діяльність конфедератів, тяжкий соціальний і національно-релігійний гніт українського народу, сваволя магнатів і шляхти, здирство орендарів і корчмарів спричинили вибух нового повстання – Коліївщини 1768р., яке стало кульмінацією всього гайдамацького руху. Таку назву повстання отримало, очевидно, від слів «колоти», «колії», тобто різники. Характерною для повстанців зброєю, як свідчать тогочасні малюнки, були довгі залізні списи, якими вони кололи ворогів.

На чолі повстання став селянин з містечка Медведівка Максим Залізняк – запорозький козак, якого повстанці обрали полковником і своїм керівником. Основне ядро повстанців становили 70 запорожців, до яких в Мотронинському монастирі приєдналося ще 300 надвірних козаків і селян.

Навесні 1768р. козаки на чолі з М.Залізняком з'явилися в Холодному Яру біля Чигирина. До них почали приєднуватися повстанці, а саме повстання охопило райони Київського і Брацлавського воєводств. Повстання почалося водночас у чотирьох місцях, що свідчить про наявність певного плану у його керівників.

З кількома сотнями повстанців Максим Залізняк здобув ряд укріплених міст: Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, Умань. Дорогою до повстанців приєднувалися селяни і міщани, які громили маєтки польських магнатів і шляхти, корчмарів та уніатське духовенство.

Панство втікало в Умань, куди спрямував свій похід М.Залізняк. Укріплене торговельне містечко Умань належало магнатам Потоцьким. Там діяла управа губернатора Младановича з надвірною охороною під командуванням сотника Івана Гонти. Гонта був сином селянина із с.Розсішки на Уманщині, за службу у Потоцького отримав два села і не міг скаржитися на погане життя. Та коли повстанці підійшли до Умані, Гонта відчинив їм ворота. Очевидно, ще під час переговорів М.Залізняк переконав його в тому, що повстання спрямоване не проти короля, а проти панів. Сподіваючись на допомогу російських військ та на відновлення козаччини на Правобережжі, охоронці міста перейшли на бік М.Залізняка.

18 червня 1768р. повстанці взяли Умань. У місті гайдамаки вчинили страшенний погром, перебивши майже дві тисячі шляхтичів, корчмарів, орендарів, уніатських ченців, учнів василіанської школи. Цей вияв народного гніву повстанці вважали справедливою розплатою за своє гноблене і злиденне життя. Великий український поет Т.Г.Шевченко в поемі «Гайдамаки», створеній на основі народних переказів, писав:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла ... А за віщо
За що люди гинуть?

Того ж батька такі ж діти,–
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться!
Треба крові, брата крові,
Бо заздрю, що в брата
Є в коморі і надворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! спалим хату!»...
Сказали, і сталось.
Все б, здається; ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли, та й виросли;
Замучені руки
Розв'язались – і кров за кров,
І муки за муки!

Губернатор Младанович був убитий, а двох його дітей – Павла і Вероніку – врятували Гонта і православна українська сім'я. Через 60 років у 77-річному віці Вероніка написала спомини про «українську різню». А її брат Павло свої спогади так і назвав «Уманська різня». У цих спогадах дійсні події переплітаються з вигаданими жахливими історіями, породженими в польському середовищі.

Зібравшись в Умані на раду, повстанці обрали М.Залізняка гетьманом, а І.Гонту – уманським полковником. Очищену від ворога територію поділили на сотні. Уніатам дали змогу залишити край або перейти в православ'я. З Умані повстання поширилося на інші райони Правобережжя. Під впливом Коліївщини заворушення відбулися на Лівобережній Україні, Волині, в Галичині. А в Польщі розгорілась антифеодальна війна селянства.

Придушення повстання

Польський уряд, деморалізований внутрішнім розбратом, був неспроможний придушити цей широкий народний рух. Російський уряд ставився до гайдамаків досить поблажливо, адже йшлося про захист православ'я і про подальше ослаблення Польщі. Невдовзі один із гайдамацьких загонів напав на турецьке місто Балту, куди втекли шляхтичі і корчмарі. Турки почали загрожувати Росії війною, до якої вона ще не була готова. Тоді цариця Катерина II наказала начальникові російського корпусу на Правобережній Україні генералові Кречетникову повести рішучу боротьбу з повстанцями.

Кречетников вислав з-під Бердичева загін донських козаків під командуванням полковника Гур'єва. Той оголосив себе прихильником повстанців і вступив у переговори з гайдамаками. Коли йому на підмогу прибув ще один полк піхоти, він закликав до себе на бенкет гайдамацьких ватажків і підступно заарештував їх. Потім прибічники Гур'єва відправилися у гайдамацький табір, де й виловлювали в полон гайдамаків. Декому вдалося втекти, а кількасот гайдамаків спіймали. Повстання було придушене в липні 1768р.

Кара

Генерал Кречетников передав гайдамаків, які були підданими Польщі, польським властям. У містечку Кодня на Житомирщині під керівництвом генерала Стемпковського влаштували криваве судилище над шістьома сотнями гайдамаків. 300 з них засудили до страти – їм відсікали голови, вішали, четвертували. Саме тоді в народі народилося жахливе прокляття «Бодай тебе Кодня не минула!». Другим місцем суду стало село Серби на Поділлі. Тут гайдамаків били канчуками і різками. З живого І.Гонти дерли шкіру, потім четвертували і частини його тіла прибили до шибениць у 14 містах Правобережної України.

М.Залізняка та інших 250 гайдамаків, підданих Росії, судив царський суд. Цей суд певною мірою був театральним, оскільки турецьким і польським урядовцям хотіли продемонструвати негативну оцінку гайдамацького руху. Гайдамаків засудили до страти і для виконання вироку перевезли до Києва. Але в таємній царській інструкції київському генерал-губернатору наказувалося: насамкінець оголосити гайдамакам помилування, покарати їх канчуками, поставити розпеченим залізом на обличчі тавро і відправити на каторжні роботи до Сибіру. М.Залізняка відправили на каторгу в Нерчинськ, дорогою він кілька разів втікав, але був спійманий. Про його подальшу долю нічого не відомо.

Відлуння Коліївщини в Україні і наслідки її для Польщі

Розправа з повстанцями не означала кінець гайдамацького руху, поширеного на всій Україні. Коліївщина вплинула на повстання козацької сіроми 26 грудня 1768р. На початку 1769р. заворушення відбулося в Царичанській роті Донецького пікінерського полку, а згодом охопило весь Донецький і Дніпровський пікінерські полки (полки воєнних поселенців Новоросійської губернії). У жовтні 1769р. повстання вибухнуло в містечку Соколка Дніпровського пікінерського полку (нині с.Правобережна Соколка на Полтавщині).

У 70–80-х рр. на Слобожанщині, Лівобережжі та Правобережжі діяв повстанський загін учасника Коліївщини Семена Гаркуші. Будучи заарештованим, він тричі втікав з тюрем і продовжував боротьбу, нападаючи зі своїм загоном на поміщицькі маєтки. У 1784 р. С.Гаркуша був заарештований у Ромнах і після катувань відправлений на каторгу до Херсону.

Багато учасників Коліївщини брали участь у селянській війні 1773–1775рр. в Росії під проводом Омеляна Пугачова.

Гайдамацький рух і Коліївщина насамкінець ослабили Польщу, яка на той час переживала глибоку кризу і занепад. Врятувати її могли лише грунтовні реформи в сфері політики, суспільних і національно-релігійних відносин. Сусідні монархічні держави, які здавна втручалися у внутрішні справи Речі Посполитої, скористалися її ослабленням. У 1772р. Росія, Пруссія і Австрія розділили Річ Посполиту, внаслідок чого Галичина відійшла до Австрії. За другим розділом 1793р. Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії. Починався якісно новий період в історії українських земель, об'єднаних в одну державу.

Документи

ВИТЯГ З УКАЗУ КАТЕРИНИ II, ВИДАНОГО ПІСЛЯ ПРИДУШЕННЯ КОЛІЇВЩИНИ (переклад з рос.).

Божою Милістю, Ми, Катерина II, імператриця і Самодержиця Всеросійська, і прочее, і прочее.

Об'являємо всім нашим людям греко-східного православного віровизнання, які живуть на території світлішої польської Речипосполитої, зокрема у воєводствах Київському, Подільському, Брацлавському, Волинському, як теж на інших землях, до яких це може відноситися:

Коли Ми сподівалися побачити незабаром наслідки наших старань та успіхів, спрямованих на допомогу Православній Греко-Руській церкві на землях польської Речипосполитої, зокрема після розгрому барських конфедератів, тих бунтарів і ворогів Православної церкви й нашої спільної Батьківщини. Ми в той час змушені з найбільшим жалем прийняти до відома, що наші одновірці замість того, щоб висловлювати Всевишньому належну хвалу за те, що зможуть спокійно користуватися рівністю всіх громадянських прав, які має їхня батьківщина, ще не одержавши їх, стали самі творити беззаконня; особливо кріпаки, відкинувши обов'язковий їх послух владі і їхнім панам, допустились в різних місцевостях убивств та інших противних Богові насильств. До Нашого відома дійшло, що за прикладом барської змови проти законної влади грішать вони із-за свого неуцтва, а ще більше у висліді обману шайки розбишак, що вдають, нібито вони є частиною Нашого вірного низового Війська Запорозького, відкомандированого Нашим наказом, і не лише самі в різних місцевостях чинять грабежі, спустошення і вбивства, але й заманюють до своїх гуртів теж невинних селян, показуючи їм фальшиві накази, видані нібито в Нашому імені. Тому що ця підлість розбишацької шайки заслуговує на прикладне покарання, Ми доручили вжити всіх засобів, щоб схопити й покарати тих розбишак і їхніх помічників, віддавши їх належній карі.

... З огляду на те, що Ми завжди вважали й будемо вважати своїм обов'язком захищати й боронити наших одновірців у їхній батьківщині, здобувши тепер для них рівноправність з їхніми співгромадянами, що визнають Христову віру, Ми вважаємо невідхильним обов'язком Нашої монаршої влади оберігати слушні бажання польської Речипосполитої, з якою Ми є в союзі, тісній дружбі і якій Ми дали вічну запоруку оберігати її форму правління, спокій і непорушність прав, установлених на останньому варшавському сеймі, наймènше порушення яких Ми прийматимемо нарівні з образою, заподіяною державі, Нам Богом порученій...

Дано в Петергофі 9-го липня 1768 року.
Катерина.

(Київська старовина. – 1882. – С.308–311).

Запитання

1. Що було спільного в народних рухах XVIII ст. в різних регіонах України?
2. Чому царський уряд допомагав Польщі придушувати Коліївщину?
3. Чи відповідають дійсності царські звинувачення на адресу козаків?

§ 48. СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIIIст.

Переселення на схід

Після Білоцерківського миру 1651р., заключеного внаслідок поразки повстанців під Берестечком, почалася друга хвиля еміграції українських козаків, селян і міщан на схід, в межі Московської держави (перша відбулася після повстання 20–30-х років). Царський уряд прихильно ставився до переселенців, котрі своїми слободами утворювали новий оборонний вал, оборонну смугу на півдні держави. Під поселення відводилися незайняті землі, переселенцям дозволялося зберігати свій козацький устрій і внутрішню автономію. Так виникли нові міста Суми, Харків, Охтирка, Лебедин, Чугуїв і велика кількість слобід. Воєнно-політичні події кінця 50-х – початку 60-х років XVIIст. в Україні посилили цю еміграцію на схід.

У 1652р. козацький полковник Іван Дзиковський з тисячею сімейних козаків, прийшовши з-під Острога (на Волині), заснували місто Острогозьк. Через два роки 1387 переселенців заснували Охтирку, прибувши сюди з усім своїм господарством і худобою. Переселялись, як правило, люди молоді й енергійні, здатні воювати й господарювати. Але масовий відтік їх із знекровленої боями центральної України послаблював сили повстанців у визвольній боротьбі. Внаслідок переселення на території Слобожанщини виникло 5 полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Серед новоприбульців були і росіяни. Наприкінці XVIIст. тут уже проживало 100тис. українців і 20тис. росіян.

Устрій

Кожен полк як адміністративно-територіальна і військова одиниця поділявся на сотні. На чолі полку стояли довічно обрані козаками полковник і старшина (обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі). Сотника обирала полкова старшина, а він уже підбирав «свою команду» – сотенну старшину. Слобожанщина не була схожа на Гетьманщину. Але як і там, новообраному полковнику тут належала вся адміністративна, правова, судова і військова влада в полку. Кожний полковник намагався утримувати цю посаду. Тому від утворення полків до їх ліквідації в другій половині XVIIIст. на цій посаді перебувало всього 26 полковників з восьми старшинських родів (Донцових, Кондратьєвих, Лесевицьких та ін.). Це пояснюється тим, що полковники були основоположниками своїх полків.

Всі полковники підпорядковувалися Білгородському воєводі, котрий затверджував їх на даній посаді. У полкових містах перебували представники царської адміністрації. Юридичною основою існування полків були царські жалувані грамоти (для кожного полку – окремо), які надавали право козацького устрою, свободу від податків на землю, право вільної торгівлі і винокуріння.

Стани. Землеволодіння. Повинності

Зверхнім (привілейованим) станом на Слобожанщині були козаки. Невдовзі їх поділили на «виборних», які могли відвідувати військову службу на власний кошт, і «підпомічників» – бідних козаків, котрі допомагали «виборним». Бідні козаки

давали худобу і підводи для воєнних походів, були погоничами, заготовляли харчі і фураж, працювали в господарстві виборного козака, аби воно не розорилося, доки той перебував у поході. Кількість «підпомічників» разів у п'ять перебільшувала «виборних».

Селяни, переселяючись з Гетьманщини на Слобожанщину, як правило, залишалися у своєму стані «посполитих». Більше того, вони намагалися не селитися на «вільних військових землях», оскільки це вимагало виконувати військові повинності, тобто перетворюватись на козаків. Тому вони здебільшого поселялися на власних землях козацької старшини і заможних козаків. Селяни платили податки до царської казни, відбували певні повинності і мали право переходу (тобто були вільними, а не кріпаками).

Міщани в правовому відношенні були близькі до селян, вони проживали в містах поруч з козаками і посполитими. Займалися хліборобством, ремеслами і торгівлею. З попереднього місця проживання міщани перенесли на Слобожанщину цеховий устрій ремісників (якого не існувало в Росії). У 1685р. в Харкові було вже п'ять професійних об'єднань ремісників – цехів. З появою міщан на Слобідській Україні впровадилось і магдебурзьке право, за яким судилися в магістратах і ратушах.

Необмежені можливості у своїй діяльності мало і православне духовенство. Деякі монастирі на Слобожанщині виникли ще до масового переселення сюди українців (Святогірський). Відтак почали діяти жіночий і чоловічий монастирі. Вони мали великі площі земель, на яких оселялися прийшлі селяни. При монастирях створювались школи, в яких навчалися діти всіх станів.

Земля (незаселена) перебувала у державній власності. Коли почалось переселення, виникла приватна власність на землю (орну, ліс, сіножать, озеро і т.д.), придбану шляхом «займанщини» (як на Лівобережній Україні після ліквідації польсько-шляхетського панування).

При заснуванні нових міст і слобід окреслювали межі володінь даного поселення. В залежності від кількості людей кожному поселенцю відводилися ділянка лісу і сіножаті. Згодом міста в цілому та окремі заможні поселення закріплювали за собою зайняту ними землю жалуваними грамотами або документами білгородського воєводи.

Оскільки вільних земель було багато, козацька старшина мала змогу розширювати свої володіння. Старшина могла на своїх землях засновувати нові слободи, обіцяючи поселенцям пільги щодо повинностей на певний термін. Наприклад, відомий нам Іван Сірко заснував тут слободу Артемівку, в якій поселив 20 посполитих. Організовували свої поселення і російські офіцери, яким цар давав землю у власність. Вони поселяли тут не тільки новоприбулих, а й своїх кріпаків, яких перевозили з інших маєтків. Це прискорювало поширення на Слобожанщині кріпацтва.

Вплив повстання Степана Разіна на Україну

Коли на Дону розгорнулося селянсько-козацьке повстання під проводом С.Разіна, то у 1670р. воно перекинулося і на сусідню Слобідську Україну. В ніч на 9 вересня того ж року загін повсталих донських козаків підійшов до Острогозька. Острогозький полковник Іван Дзиковський, котрий листувався з

С.Разіним і відправляв повстанцям на Дон продовольство, таємно від царського воєводи впустив козаків у місто. Він знав, що козаки його полку, які самі пройшли бойове хрещення в боях з польсько-шляхетськими військами, прихильно ставляться до разінців. Повстанці Разіна, діючи спільно з острогозькими вартовими козаками, заарештували воєводу Мезенцева, приказного І.Горєлкова і митних відкупщиків. Влада в місті була передана І.Дзиковському.

Такі дії жителів Острогозька пояснювалися тим, що царська адміністрація в місті чинила їм утиски, обмежувала дані раніше козакам привілеї. Тому вони так щиро сприйняли лист-заклик Степана Разіна: «Пишет вам Степан Тимофеевич всей черни. Хто хочет богу да государю послужить, да и великому войску да и Степану Тимофеевичу, и я выслал козаков, и вам бы заодно изменников выводить и мирских кровопийцев выводить. И мои казаки, како промысл станут чинить, и вам бы итить к нам в совет, и кабальные и опальные шли бы в полк к моим казакам».

Повстання поширилось на слобідські міста Ольшанськ і Коротояк, але швидко було придушене військами білгородського воєводи Г.Ромодановського. Цар наказав воєводі спіймати учасників повстання, «пытать накрепко и огнем пожечь, а которые в том воровстве по сыску объявятся пущие заводчики, и тех всех ... велети казнити смертью». 29 вересня 1670р. І.Дзиковського і чотирьох його старшин-соратників розстріляли. Його дружині Євдокії відрубали голову, а чотирьох дітей полковника відправили до Сибіру. Багато козаків-повстанців повісили вздовж річки Тиха Сосна.

Однак розправа з острогозькими повстанцями не зупинила повстання, яке охопило вже Маяцьк, Цареборисів, Зміїв, Балаклію, Чугуїв, Мерефу, Колонтаїв та інші міста. Досить активно діяв загін соратника С.Разіна Олексія Хромого (Леська Черкашеніна), опішнянського козака з Полтавщини. В листопаді 1670р. на Слобожанщині відбулися вирішальні бої між повстанцями та урядовими військами. Шибениці понад Дінцем завершили придушення повсталих народних мас.

Козацька служба

Основною функцією слобідських полків була охоронна служба проти татар. Але уряд використовував полки і для інших воєнних акцій, зокрема, для придушення своїх супротивників на Гетьманщині (проти Виговського, Брюховецького, Орлика). Вони ходили в Чигиринські (1677–1678) і Кримські (1687, 1689) походи, брали участь в Азовському (1696) та в багатьох інших походах XVIIIст.

Як і козаків Гетьманщини, слобідських козаків (по одному з кожного сьомого двору) використовували на «канальних роботах». Вони копали Ладозький канал (1719), будували Кизикерменську фортецю (1697), фортецю Святого Хреста під Дербентом на кордоні з Персією, Українську укріплену лінію на прикордонні між Гетьманщиною і Запорожжям.

Реформи на Слобожанщині у XVIIIст.

У 1700р. Петро І зробив перший значний крок до обмеження автономії слобідських полків, запровадив козацький реєстр (компут). До нього вписали три з половиною тисячі козаків, які несли постійну військову службу.

У 1732р. було створено спеціальну комісію для виявлення матеріального становища козаків. Комісія складалася з російських стар-

шин. Вона скасувала право «займанщини» (у тих, хто мав землю, її не відбирали), визначила кількість виборних козаків – 4,5тис. Інші козаки повинні були сплачувати податки на утримання «виборних». Було призначено спільного для п'яти полків начальника – полковника Лесевицького.

Невдовзі на прохання козаків цариця Єлизавета цю реформу скасувала. Реєстр виборних козаків збільшився до 7,5тис. Однак Слобожанщина мала утримувати 4 регулярні російські полки. У 1748р. козакам заборонялося переходити з одного полку до іншого.

Сумні зміни відбулися на Слобожанщині під час правління Катерини II. З козаків-добровольців вона створила п'ять гусарських полків, а всіх інших козаків і підпомічників – 300 тисяч – перетворила на «військових обивателів», обклавши їх податками. Окрім того, заборонила селянські переходи. Козацькій старшині було надано військові ранги російської армії. Протести частини старшини на чолі з ізюмським полковником Федором Краснокутським проти наступу на їх давні права завершилися арештами, конфіскацією майна і засланням. Головною вимогою старшини, міщан і «військових обивателів» до депутатів законодавчої комісії 1767р. було повернення козацьких прав. Але назад вороття вже не було. Кріпосницька система в державі досягла апогею в своєму розвитку.

Документи

З ІСТОРИЧНОЇ РОЗВІДКИ Г.Ф.КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «О СЛОБОДСКИХ ПОЛКАХ» (1838)

Управление слободских полков

В сих полках с самого устройства введена была служба конная, почему они именовались казаками (конники, кавалеристы): несвойственно было пешего воина именовать казаком.

Штат в каждом полку был следующий:

Полковник избираем был общим избранием всех чиновников в полку. Звание сие давало ему власть жаловать по достоинству в полковые старшины и сотники; по заслугам подчиненных своих раздавать порожние земли и другие угодия универсалами за своим подписом и печатью, утверждая в потомственное владение – и таковые же земли занимать в своё владение. Приговор в наказании преступников был им утвержден.

Полковой обозный, по полковнике первый. В ведении его была полковая артиллерия и снаряды, к ней принадлежащие, равно и нижние ее чины. В небытность при полку полковника он только командовал полком, но полной полковничьей власти не имел.

Полковой судья присутствовал в полковой ратуше, производя дела судебные, которых утверждение всегда зависело от полковника...

Полковой эсаул приводил в исполнение отдаваемые полковником приказы по воинской части.

Полковой хорунжий в походе имел в своем охранении полковое знамя.

Полковой писарь исправлял в полковой ратуше должность, соответствующую секретарской.

На полковых знаменах изображены были лики Спаса, Божьей Матери и св. угодников. Печать же полковничьего герба была и полковою.

Полковники, командою собранным полком, имели в руках знак своего достоинства «шестопер», или «пернач», сделанный из металла и украшенный каменьями по желанию и по воле полковника.

Сотники, каждый в своей сотне, исполняли по резолюции полковника дела важные, а прочие сами собою.

В каждой сотне были: сотенные атаманы, эсаулы, хорунжие и писари. Определение их из почетных казаков и обращение в рядовые по-прежнему предоставлено было воле и власти сотничьей. Эсаулы и хорунжие считались на военной службе, атаманы же и писари производили дела спорные и уголовные в сотенных ратушах. Сотенные значки в походе были в охранении своих хорунжих; на них изображены были св. кресты и надписи, какого полка и сотни.

Оружия полковников, вообще полковых старшин и сотников были сабли и пистолеты; прочих же сотенных званий и рядовых казаков — сабли, ружья, пистолеты и копье.

В каждом полковом городе и местечке были пушки, и как к городовым, так и походным пущкам были особые пушкари. Все было сделано вообще от полковников, полковых старшин и сотников, от их собственности.

В каждом полку жители были разделены на три состояния: 1) Семейства, из коих все способные поступали на убылые места в рядовые казаки. 2) Семейства компанейцев, или подпомощников, должны были казакам, состоящим в действительной службе, вспомоществовать во всем, к службе относящемся, а в поход выступающих снабжать провиантом. 3) Семейства, не вошедшие в первые разряды. Они остались на жительстве земель, поступивших во владение полковников и старшин, и названы владельческими подданными. Впоследствии времени звание сих последних не переменилось.

Полковники не зависели один от другого; но разные причины и по времени местность дали первенство пред прочими харьковскому...

(Г.Ф.Квітка-Основ'яненко. Твори. — К. — 1981. — Т.7. — С.34—35).

Запитання

1. Чому царський уряд був зацікавлений у переселенні українських козаків і селян на Слобожанщину?

2. На що були спрямовані реформи, проведені урядом на Слобожанщині у XVIIIст.?

3. Прочитайте документ і визначте, в чому полягає схожість і розбіжність адміністративного устрою Слобожанщини і Гетьманщини.

§ 49. ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В XVIIIст.

Козацькі зимівники і слободи

Ще у XVI–XVIIст. на Нижньому і Середньому Подніпров'ї виник цілий ряд козацьких поселень, які започаткували багато міст, містечок і сіл сучасних Дніпропетровської, Запорізької, Донецької областей. За час існування Нової Січі (1734–1775) в козацькому середовищі відбулися серйозні значні зміни, змінилося господарське життя краю. Набуло розвитку землеробство, скотарство та різноманітні промисли.

Основною формою ведення господарства в цей період були зимівники, власниками яких вважалися заможні козаки. Зимівник – це хутір з житловим приміщенням, господарськими будівлями та прилеглою до нього землею. Користуючись сучасною термінологією, можна сказати, що то було фермерське господарство, в якому більшою чи меншою мірою використовувалася наймана робоча сила. В середині XVIIст. їх нараховувалося майже 4 тисячі, більшість з яких були скотарськими господарствами.

Навколо зимівників виростали поселення козаків, котрі вели власне господарство і мали приробіток у зимівниках. Виникали також слободи, в яких компактно селилися козаки та посполиті.

Найбільш заселеними були Кодацька, Самарська та Орільська паланки. У XVIIIст. велику кількість населення на Запорозьких землях мали Нові Кодаки, Старі Кодаки, Покровське, Микитин Перевіз (сучасний Нікополь), Томаківка, Таромське, Тритузне, Карнаухівка, Романкове, Половиця (центр сучасного Дніпропетровська), Самара (сучасні Новоселиця, Новомосковськ), Орловщина та ін.

Нова Сербія і Слов'яно-Сербія

По сусідству з Миргородським та Полтавським полками по правий берег Дніпра була територія України, яка за умовами Прутського миру Росії і Туреччини повинна була залишатися незаселеною – так звані «задніпровські місця». Однак жителі названих полків самовільно переселялися на «задніпровські місця». У 1725–1731рр. цими землями заволоділа Польща і почала їх швидко заселяти. В 1732р. ними заволоділа Росія. У 1735р., коли розпочалась російсько-турецька війна, жителів цієї території було переселено в Миргородський і Полтавський полки. Після війни переселенці повернулися назад. У 1743р. цю територію причислили до Полтавського (Кам'янка, Мишурин Ріг та ін.) і Миргородського (м.Крилов та ін.) полків Гетьманщини. На основній же частині «задніпровських місць» виникли козацькі слободи і зимівники.

В 1752р. на «задніпровських місцях» (сучасна Кіровоградська область) царський уряд розмістив іноземних переселенців-військових – 2 гусарські полки генерала Хорвата і піхотний Пандурський полк. Внаслідок цього виникло 20 укріплених поселень (шанців). Поселення сербів, молдаван, волохів, болгар було названо Новою Сербією.

В 1753р. на території між річками Бахмут і Лугань (сучасна Донецька область) виникла інша сербська колонія – Слов'яно-Сербія. Тут з'явилося 16 шанців.

Поруч з Новою Сербією в 1752р. було закладено фортецю св. Єлизавети. А по сусідству з нею в 1754р. за розпорядженням генерал-майора І.Глєбова поселялися українці, яких іноземці витіснили з територій новоутворених сербських колоній.

Ці місця в 1754р. почали називатися Новослободським козачим полком. Так виникло м.Єлисаветград (нині – Кіровоград).

В 1764р. за указом цариці Нова Сербія і Новослободський полк були перейменовані в Новоросійську губернію. Слово «Новоросія» вперше вжив граф П.Панін у доповідній «Записці» Катерині II, в якій зазначалося, що ці південні території за урядовим проектом слід було б активніше заселити і закріпити за собою. В тому ж році до Новоросійської губернії приєднали територію вздовж Української лінії укріплень, а також Слов'яно-Сербію, Бахмут та південні сотні Полтавського і Миргородського полків Гетьманщини.

Російсько-турецька війна 1768–1774рр. та активізація заселення краю

Ще на початку війни з Туреччиною (1770р.) на південних кордонах Запорожжя почали споруджувати Дніпровську лінію від Дніпра, вздовж річок Кінська Вода і Берда до Азовського узбережжя. На цій лінії збудували 7 укріплень, на базі яких пізніше виникли міста Олександрівськ (нині Запоріжжя), Токмак, Петровське (нині Бердянськ), а також слободи Комишувата, Кирилівка, Кінські Роздори, Захаріївка, Семенівка.

Царський уряд почав роздавати землі Нижнього Подніпров'я поміщикам. Так було започатковано тут велике дворянсько-поміщицьке землеволодіння. В 1774р. війна закінчилася Кучук-Кайнарджійським мирним договором, згідно з яким до Росії відійшли землі між Дніпром і Бугом та фортеця Єнікале в Криму, що відкривало вихід у Чорне море через Керченську протоку. Кордоном була р.Південний Буг.

Кінець війни 1768–1774рр. дав можливість царському урядові ліквідувати Січ, а її землі роздати російським, українським та іноземним поміщикам. На цих землях поміщики почали вирощувати сільськогосподарську продукцію, яку у великій кількості відправляли на внутрішній та зовнішній ринок. Особливо прибутковим було скотарство.

Виникнення нових міст та розвиток старих поселень в останній чверті XVIIIст.

В 1775р. була зруйнована Запорозька Січ. Рядових козаків перевели на становище військових поселенців, вони проживали у старих козацьких слободах. Генерал-губернатором краю призначили Г.Потьомкіна.

Для управління обширним краєм в центрі Півдня імперії уряд вирішив збудувати губернське місто. В 1775р. азовський губернатор В.Чертков подав на затвердження план будівництва такого міста. А вже навесні 1776р. розпочалося будівництво Катеринослава біля гирла р.Кільченія. Та незабаром виявилося, що місце вибрали невдало, низинна місцевість навесні затоплювалася паводковими водами, заболочувалася. Тоді уряд розпорядився перенести будівництво на високий правий берег Дніпра, де розташовувалася козацька слобода Половиця (від вокзалу до парку Шевченка нинішнього Дніпропетровська). Так виник Катеринослав-II, а на місці Катеринослава-I планувалося будувати м.Новомосковськ. Але через два роки Новомосковськ також «пересунули» вверх по Самарі до

слободи Новоселиці (раніше туди переселилися жителі з козацького містечка Самара), де він залишається й понині.

На правому березі Дніпра розміщувалось старовинне торговельне запорозьке містечко Нові Кайдаки (відоме з середини XVIIст.). В 1773р. в ньому нараховувалося 130 дворів. Нові Кайдаки за планом повинні були стати одним з передмість (форштадтів), а другим – Старі Кайдаки (теж відоме з першої половини XVIIст.).

Г.Потьомкін мав грандіозні плани щодо Катеринослава, бажаючи перетворити його в «Південну Пальміру» – на противагу Санкт-Петербургу. Тут на Монастирському острові (нині Комсомольський) планувалося відкрити університет, Академію Мистецтв і собор (більший від Собору Св. Петра в Римі).

Документи

ПРО ПОЧАТКИ м.КАТЕРИНОСЛАВА

Для спорудження міста потрібно було багато робітників, різного роду майстрів, підрядчиків, нарядчиків, наглядачів, прикажчиків, техніків та ін., але приміщень для них в новому місті не було і не могло бути. Довелося таким людям розміщуватися в найближчому до майбутнього міста селі Новому Кодаку.

Село Новий Кодак було давнім запорозьким селищем, відомим вже в 1660 р. В 1750 р. це село іменується в паперах запорозького архіву містом. В той час місто Новий Кодак було центром управління запорозької Кодацької паланки, оскільки воно розташовувалося біля самої переправи через р.Дніпро і стояло біля битого чумацького шляху. На кінець XVIII ст. велика кількість населення м.Новий Кодак була значно поповнена вихідцями з Січі, котрі, поселяючись в ньому, обзаводилися сім'ями і замість зброї бралися за плуги для підняття ними багатої і родючої землі.

З прибуттям в Новий Кодак маси людей, які брали участь у будівництві Катеринославу, чисельність його населення ще збільшилась. З 1787 по 1791 р. Новий Кодак заміняв собою майбутній новий Катеринослав і тому в живій мові та в деяких офіційних паперах іменувався містом Катеринославом-II.

(Д.І.ЯВОРНИЦЬКИЙ. Історія міста Катеринослава. – Дн.-ськ, 1989. – С.37-38)

Запитання

1. Чим відрізняється зимівник заможного козака від поміщицького маєтку?

2. Чому царський уряд запровадив на Україні іноземні поселення?

3. Яке місце в заселенні Півдня України займають старі козацькі слободи і містечка?

§ 50. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIIIст.

Характерні риси української культури

На розвиток української культури другої половини XVII–XVIIIст. вплинула Визвольна війна (1648–1657) та її суспільно-політичні і соціально-економічні наслідки. Ліквідація на значній частині українських земель магнатсько-шляхетського феодального гніту і кріпосного права стала важливим фактором розвою творчих сил українського народу. Звільнення від національно-релігійного гніту та процес консолідації народу в ході Визвольної війни сприяли піднесенню національної самосвідомості українців, що проявилось у всіх сферах життя.

Культурні традиції Київської Русі одержали для розвитку новий поштовх. Героїка визвольної боротьби народу стала лейтмотивом різних жанрів літератури та мистецтва.

Особливістю культурних процесів в Україні другої половини XVII–XVIIIст. було те, що на Гетьманщині, з одного боку, і на Правобережжі та Західній Україні, з другого, вони відбувалися в різних умовах, однак не була порушена єдність національної культури. В той же час культура обох частин України не могла не зазнавати впливу культур тих держав, у складі яких вони перебували. Водночас українська культура впливала, певною мірою, на культури цих держав. Як і в попередні роки, важлива роль у розвитку освіти, книгодрукування, літератури належала вищому духовенству, хоч у XVIIIст. воно вже втратило провідну роль, а питома вага світської культури поступово збільшувалася. Визначне місце в культурному процесі належало Києво-Могилянській академії, а на західноукраїнських землях – Львівському університету.

Особливість культури України даного періоду, порівняно з попереднім, полягала у тому, що відбулася зміна станової належності її представників. Головним чином, це були вихідці з козацької старшини, козаків і міщан. Цей період в цілому характеризується злетом української культури, яка дала світові філософа Г.Сковороду, визначних політичних і культурних діячів Ф.Прокоповича, С.Яворського, В.Славинецького та ін.

В умовах наступу царизму на автономію України і перетворення її на провінцію імперії законодавчо обмежилось вживання української мови. Помітним фактором, що впливав на розвиток української культури, був відтік кращих представників української культури – випускників Києво-Могилянської академії і західноєвропейських університетів – до Москви і Петербурга. Тут вони виступали вже як діячі Росії, тобто Російської держави.

Розвиток освіти і книгодрукування

В середині XVIIст. в Україні був досить високим загальний рівень грамотності, про що засвідчив у своїх подорожах і арабський мандрівник П.Алеппський. Сприятливий грунт для цього, не дивлячись на наявність негативного фактора (національно-релігійного гніту), був створений у попередній період підне-

сення культури України кінця XVI – першої половини XVIIст. в загальному руслі європейського Відродження. Це, зокрема, знайшло своє відображення в діяльності братств по збереженню національної культури, розвитку шкільної освіти, книгодрукування, літератури. На правобережних і західноукраїнських землях основну роль у розвитку початкової освіти продовжували відігравати братські школи, в яких діти навчалися не тільки грамоті, а й вивчали арифметику, астрономію, музику, філософію, грецьку, латинську і польську мови. Братські школи, єзуїтські колегії і Львівський університет (відкр. у 1661р.) давали змогу молоді прилучитися до передових надбань західноєвропейської культури.

На українських землях, що входили до складу Російської держави, братських шкіл не було. Діти старшини, духовенства, міщан, козаків і навіть заможних селян навчалися у школах, що діяли при церквах і монастирях, де і вчилися читати, писати, рахувати, співати. Вчителями у них були переважно дяки (дидаскали або бакаляри), а також мандрівні дяки і студенти Києво-Могилянської академії, які працювали домашніми вчителями.

Саме в цей період на Гетьманщині виникла і набула поширення форма навчання і здобуття професійних знань при канцеляріях місцевих адміністративних установ. Сини старшини і заможних міщан в канцеляріях виконували різні доручення і водночас навчалися веденню канцелярських справ, складанню ділових паперів. В архівах збереглися навіть своєрідні рукописні посібники для таких учнів. В Україні характерною була професійна підготовка підлітків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку здобували і козацькі діти при Січовій школі на Запорожжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Звичайно, і рівень грамотності, і мережа навчальних закладів початкової освіти протягом півтора століть зазнавали змін. Наприкінці XVIIIст. у зв'язку із загальнодержавною реформою 1786р. і створенням головних і малих народних училищ шкільна освіта організаційно змінилася. Чотирирічні головні народні училища для дворянських дітей відкрилися у Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському, Харкові, Катеринославі. У повітових містах були створені дворічні малі училища, які давали знання з історії та мов. Вчителями у них працювали вихованці Києво-Могилянської академії і Петербурзької Головної учительської семінарії. У зв'язку з переходом західноукраїнських земель під владу Австрійської монархії наприкінці XVIIIст. шкільна освіта зазнала тут певних змін.

Учбовими посібниками для навчання в школах (незалежно від регіону) були букварі, видані в друкарнях Львівського братства, Києво-Печерської лаври, Чернігова і Новгорода-Сіверського (за зразком «Букваря» І.Федорова львівського і острозького видань). Оскільки друкованих примірників «Букваря» було недостатньо, поширювались рукописні його відповідники. Для навчання письму використовували «Граматику» Мелетія Смотрицького, а також різні молитовники, псалтирі, часослови.

Середню освіту в Україні здобували в колегіумах. У другій половині XVIIст. центром освіти і науки, осередком суспільно-культурного життя в

Україні був Києво-Могилянський колегіум (засн. у 1632р.). В ньому працювали кращі наукові і педагогічні сили: І.Гізель, І.Галятовський, Л.Баранович, А.Радивиловський, Ф.Софонович, А.Сатановський, В.Ясинський, С.Полоцький, Є.Славинецький. За його зразком у XVIIIст. були створені також колегіуми у Чернігові, Харкові і Переяславі. У них готували служителів православної церкви, чиновників державних установ, вчителів початкових шкіл. Особливістю Переяславського колегіуму, відкритого у 1737р., була цілеспрямована підготовка духовенства для православних церков Правобережжя. В цьому колегіумі в 1751р. викладав поетику Г.Сковорода.

В колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піїтику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрономію, музику.

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. У 1694р. після тривалих клопотань колегіум одержав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I 1701р. він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. У 1687р. випускник цього колегіуму білорус Симеон Полоцький заснував у Москві Слов'яно-греко-латинське училище (Еліногрецьку академію), де пізніше навчався М.Ломоносов. Києво-Могилянська академія до відкриття Московського університету була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. Вона готувала кадри викладачів, вчених, письменників, політичних діячів для всієї України, Росії, Білорусії і значною мірою для балканських народів.

В академію (як і раніше в колегіум) приймали дітей всіх станів, хоча переважно там навчалися діти старшини, духовенства, заможних козаків і міщан, і лише зрідка – селян. 8 класів академії передбачали навчання студентів протягом 12 років. Як і в європейських навчальних закладах, викладання філософії, поетики, риторики, богослов'я велося латинською мовою, знання якої вважалось показником освіченості. Різноманітні методи вивчення латини давали як добрі знання власне мови, так і змогу оволодівати надбанням світових досягнень науки і культури (наукові праці в Західній Європі до XIXст. писались виключно латиною). Це створювало сприятливий грунт для навчання студентів (або випускників) академії у європейських університетах. Однак слід зауважити, що на початку XVIIIст. в академії викладання велося також і літературною українською мовою. Незважаючи на заборону царським указом 1720р. друку і діловодства українською мовою, викладачі академії продовжували вдосконалювати українську мову, про що свідчить літературна спадщина М.Довгалевського, Г.Кониського, М.Козачинського, Г.Сковороди, І.Некрашевича. Розвинута ними літературна українська мова у всій своїй красі і милозвучності зазвучала пізніше у творах І.Котляревського і Т.Шевченка.

Викладачі академії створювали і вдосконалювали курси лекцій, готували підручники, використовуючи досягнення світової науки і культури. Так, «Синопсис» (1674), написаний вихованцем і викладачем колегіуму Інокентієм Гізелем, використовувався як перший спеціальний підручник з вітчизняної історії в Україні, Білорусії і Росії.

Києво-Могилянська академія прищеплювала своїм вихованцям повагу і любов до народних героїв, захисників рідної землі. Поетичні героїко-патріотичні твори, народжені в стінах академії, набували популярності серед народу, ставали народними піснями і думами. Завдяки студентам (спудеям) вони поширювались у театральних жанрах (вертепі, інтермедії), завойовуючи симпатії народу, бо були пов'язані з навколишнім життям і грунтувались на використанні народних пісень, звичаїв, побуту. Таким чином, Києво-Могилянська академія була досить демократичним навчальним закладом не тільки в Російській імперії, а й за її межами.

З розвитком освіти тісно пов'язане книгодрукування. У другій половині XVIIст. в Україні налічувалось 13 друкарень, найбільша з них була в Києво-Печерській лаврі. Видання друкарень відзначались досконалим мистецьким виконанням. Якщо на початку книгодрукування переважали книги літургійного змісту, то у XVIIIст., незважаючи на заборону Синоду, частіше друкувалися світські книги. Із впровадженням під час петровських державних реформ громадянського шрифту, значна увага приділялась друкуванню офіційних паперів. Відбулося різке розмежування світської і церковної літератури, що загалом сприяло розвиткові української мови і літератури.

Наука

Києво-Могилянська академія також була центром становлення української науки, передусім філософської. З її стін вийшли такі видатні вчені як Й.Кононович-Горбацький, І.Гізель, С.Яворський, Й.Кроковський, В.Ясинський, Ф.Прокопович, Г.Конисський та ін. В їх академічних курсах нерідко заперечувались церковні догми як критерій істини, визнавались вічність матерії і об'єктивного світу, незалежність природи від людського розуму. Філософії викладачів академії були властиві ідеї Відродження і Просвітництва. Не випадково кращих вчених академії Петро I запросив у Петербург для допомоги в проведенні його державних реформ. Так, у 1697р. С.Яворський став протектором Слов'яно-греко-латинської академії і допомагав цареві у проведенні освітніх і церковних реформ. Визначний український вчений, письменник, політичний діяч Феофан Прокопович, син київського міщанина, випускник Києво-Могилянської академії, який слухав лекції в уніатській колегії Володимира-Волинського і в Римській католицькій академії, був викладачем, а потім ректором рідної академії. У 1716р. на запрошення Петра I він виїхав у Петербург, очолив Руську православну церкву і став активним прихильником реформ Петра I.

Прогресивні ідеї вчених академії поширювали її талановиті вихованці, зокрема Г.Сковорода, Я.Козельський, російські мислителі М.Ломоносов, В.Татіщев, Д.Кантемир, що знайшло відображення у їхніх творах.

Особливе місце в філософській науці посідає син козака з Полтавщини Г.Сковорода (1722–1794) – просвітитель-гуманіст, мандрівний філософ, поет і музикант. Г.Сковорода закінчив Києво-Могилянську академію, певний час був придворним співаком, подорожував по країнах Західної Європи, вчителював, працював викладачем Переяславського колегіуму, потім був мандрівним філософом. Розробляючи кардинальні проблеми філософського, суспільно-політичного, педагогічного та етичного характеру, він заперечував феодально-релігійну ідеологію, критикував суспільно-політичний і держав-

ний лад, відстоював право та інтереси трудового люду. Його уявлення про одвічне протистояння добра і зла, про єдність людини і природи, про самопізнання людини ввели Г.Сковороду в коло мислителів світового рівня і значення. Його філософська етика була етикою нового суспільства, а не того, в якому він жив. Ідеї Сковороди розвивали видатні російські філософи другої половини XIX – початку XXст. Нині до ідей і вчення Г.Сковороди звертається вся світова наука. Г.Сковорода – один з найвидатніших філософів в історії України.

У XVIIIст. з філософії виокремлюється природознавство і математика. Цьому сприяла наукова діяльність М.Ломоносова і Петербурзької академії наук, особливо її наукові експедиції для вивчення природи Росії і України (В.Зуєв, Й.Гільденштедт). У 1707р. в Лубнах було відкрито першу в Україні аптеку. У 1735р. відкрилась аптека у Львові.

У розвиток наукових знань Російської держави великий внесок зробили українські вчені. Так, Нестор Амбодик (1743–1812) першим з українців одержав у Лейденському університеті звання доктора медицини. Потім він працював у госпіталях Петербурга і Кронштадта, був основоположником вітчизняного акушерства, ботаніки і фізіотерапії. Доктором медицини був і виходець з Київщини Петро Погребецький (1735–1780), який працював у Петербурзькому морському госпіталі.

У Страсбурзі доктором медицини став Мартин Тереховський (1740–1796), а професором Кельнської академії – Іван Полетика з м.Ромни (1726–1783), який першим з вчених Російської імперії очолив Петербурзький генеральний сухопутний госпіталь. Почесним членом дванадцяти академій був українець з Чернігівщини Данило Самойлович (1742–1805), доктор наук з епідеміології, військовий лікар діючої армії в російсько-турецькій війні, який пізніше понад двадцять років працював лікарем Катеринославського намісництва. Український історик і лікар Опанас Шафонський (1740–1811), закінчивши університет в Галле, Лейдені і Стразбурзі, здобув дипломи доктора права, філософії та медицини. Саме завдяки йому сучасна наука має важливе історичне джерело – складений ним «Чернігівського намісництва топографічний опис».

Певних успіхів в даний період досягла математика. Для початкового навчання використовувалась «Арифметика» Л.Магницького, «Алгебра» Д.Анічкова, «Геометрія» Л.Ейлера. Першим з вітчизняних викладачів математики був Феофан Прокопович, який прочитав теоретичний курс математики у класі філософії Києво-Могилянської академії. Після навчання в західноєвропейських університетах математику в академії викладав талановитий вчений Іван Фальковський (1762–1823), який залишив по собі праці з математики, географії, астрономії, історії та фортифікації.

З відкриттям Петербурзької академії наук (1725) та Московського університету (1755) туди поїхало чимало викладачів і студентів з України.

Окремої уваги заслуговує питання розвитку історичних знань. У другій половині XVII–XVIIIст. набуло поширення старшинське літописання. Найвизначнішими були літописи Самовидця, Гр.Граб'янки та Величка, основний зміст яких відображає період Визвольної війни українського народу

(1648–1654) та перші десятиліття після неї. У другій половині XVIIIст. на літописній основі і з помітним використанням літописної традиції виникають історичні твори, авторами яких були високоосвічені люди, які навчалися в Києво-Могилянській академії, Московському та зарубіжних університетах. Так, П.Симоновському (1717–1809) належить праця «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах», в якій він висвітлює історію України з давніх часів до 1750р.

Відомий депутат Законодавчої комісії 1767р. Григорій Полетика (1725–1784), котрий закінчив Києво-Могилянську академію і працював перекладачем у Петербурзькій академії наук, залишив ряд праць з історії України. Взагалі друга половина XVIII – початок XIXст. надзвичайно насичені іменами культурних діячів, головним чином, старшинського походження, які прагнули осмислити шлях і розвиток України, для чого й збирали літописи, мемуари, документи, писали свої історичні праці. В.Рубан, М.Бантиш-Каменський, О.Рігельман, О.Шафонський, М.Антоновський, А.Чепа, А.Полетика, Я.Маркович, В.Ломиковський, Ф.Туманський – всі вони залишили помітний слід в історіографії України.

На рубежі XVII–XIXст. побачила світ «Історія Русів», яка започаткувала нову історіографію в Україні. Переважна більшість дослідників стверджує причетність до написання цієї праці батька і сина Полетиків. Їхні погляди відповідають ідейному змісту описуваних в «Історії Русів» подій. Кульмінацією розвитку цих подій стала промова наказного гетьмана Павла Полуботка, заарештованого в Петербурзі за домагання відновити знищене Петром I гетьманство в Україні. Праця мала великий вплив на формування антикріпосницьких, республіканських настроїв освічених людей того часу (в тому числі і О.Пушкіна).

Література та усна народна творчість

У другій половині XVII – першій половині XVIIIст. подальшого розвитку набула література з її розмаїттям жанрів і тематики. Досить назвати лише імена І.Гізеля, Л.Барановича, І.Галятовського, А.Радивиловського, Є.Славинецького, С.Полоцького, А.Сатановського, С.Яворського, Ф.Прокоповича, творчість яких визначила високий ступінь розвитку української культури взагалі і літератури, зокрема, на західноєвропейському рівні. Не випадково вже невдовзі після приєднання України до складу Російської держави освічені люди Москви почали вельми цікавитись українською культурою, що було однією з підстав її поширення в Російській імперії. Це, зокрема, відзначали у своїх дослідженнях відомі російські історики.

Українська література цього періоду розвивалась під впливом ідей гуманістичної культури доби західноєвропейського Відродження, які проникали в Україну різними шляхами. Загалом, характеризуючи літературу за півтора століття, слід відзначити її еволюцію в залежності від умов часу, проблем суспільства, перетворення України в провінцію і природного прагнення талановитих людей жити в столичних містах, де діяли вищі навчальні та наукові заклади. З цієї точки зору найбільш плідними для літературного процесу були друга половина XVII – перша половина XVIIIст. Літератори-прозаїки цього періоду, наслідуючи традиції (переклади і перевидання),

створюють в той же час нові проповідницькі, публіцистичні, релігійно-літературні твори, а також історичну прозу на вітчизняну тематику. Розквіту літератури та її поширенню сприяла наявність друкарень.

Великою популярністю користувалася на той час чотиритомна «Книга житій святих» козацького сина з Київщини, випускника академії Данила (Дмитра) Туптала (з 1702р. по 1709р. – Ростовського митрополита). Написаний ним за дорученням чернігівського архієпископа Л.Барановича збірник оповідань на релігійну тему «Руно орошенное» мав великий успіх у читачів і кілька разів перевидавався. Його перу належать також інші визначні твори.

Наставником і покровителем письменників-проповідників другої половини XVIIст. був Інокентій Гізель. Виходець з Німеччини, він закінчив Києво-Могилянську академію, в 1645–1656 роках був її ректором, потім – архімандритом Києво-Печерської лаври. В історії України І.Гізель залишив слід не лише як відомий церковний та освітній діяч, а й як автор ряду літературних творів («О истинной вере», «Мир с богом человеку»), в яких відобразились моральні цінності освічених людей того часу.

В сузір'ї визначних постатей релігійного, суспільно-політичного, культурно-освітнього та літературного життя в Україні XVIIст. найпомітнішим був Лазар Баранович (1593–1693). Студент, наставник, ректор Києво-Могилянського колегіуму, Чернігівський і Новгород-Сіверський єпископ, архієпископ, поборник єдності східнослов'янських народів, захисник інтересів українського козацтва від утисків царської адміністрації, він був одним із найвідоміших проповідників і письменників другої половини XVIIст. Збірники проповідей, панегіриків, віршів, полемічних творів різними мовами («Меч духовний», «Трубы словес проповедных», «Вечерний плач», «Лютня Аполлонова», «Нова міра старої віри» та ін.) ставлять Л.Барановича на почесне місце в історії прогресивної думки в Україні.

Наведемо один з ліричних віршів Л.Барановича (переклад сучасною українською мовою В.Шевчука):

ПРО МІСЯЦЬ ТА ЗОРІ

Місяць угору постійно мливає,
Божим слугою себе називає,
Факел небесний – його божа сила
Нам серед ночі в пітьмі засвітила.
Свічади зорі горять серед неба –
Творче великий, то слава для тебе!
І мореплавцям потрібні ті зорі,
З ними безпечно блукати у морі,
Місяцем, сонцем бог, наче м'ячами,
Кидає в небі і грається з нами.
Людям до речі та божа забава.
Богу за неї хай честь буде й слава!
Гра ота людям веселість приносить,

Мають із того плодів вони досить.
Сонце промінням нам поле всіває,
Буйним колоссям людей наділяє.
Місяць нам ниву суху охолодить,
З поміччю тою земля щедро родить.

Широкої популярності в Україні, Росії, Білорусії, Молдавії, Румунії набули літературні твори ще одного вихованця, а потім ректора академії Іоаникія Галятовського – «Ключ разумєнія», «Небо новоє», «Скарбница потребная», «Розмова білоцерківська», «Фундамент», які відзначались полемічністю, глибоким філософським та історичним змістом, простотою мови (написані тодішньою українською і польською мовами).

Талановитим проповідником і теоретиком українського красномовства був Антоній Радивиловський. Він писав свої твори у формі проповідей і видав їх двома збірниками – «Огородок Маріи Богородицы» та «Вінець Христовий». Твори призначались для простого люду, їм властива історичність, патріотизм, розуміння протиріч суспільства.

Найвизначнішим письменником-полемістом на західноукраїнських землях в цей час був Михайло Андрелла («Логос», «Оборона вірному каждому человіку»).

Історична проза представлена численними літописами і хронічками, головною темою яких була Визвольна війна українського народу (1648–1657).

Високого рівня розвитку в другій половині XVIIст. – початку XVIIIст. набула віршована література. Викладанню поетики приділялася значна увага в Києво-Могилянській академії. Професори академії створили підручники з поетики. Кожен її випускник не тільки добре розумівся в поетиці, а й сам складав вірші. Це були твори історичного, публіцистичного, релігійного, моралізаторського змісту, духовна або любовна лірика. У стилі бароко написані вірші Івана Величковського (збірники «Зегар з полузегариком», «Млеко»), які позначені світським та релігійно-моралізаторським змістом. Поетичне штукарство, перевага словесно-декоративного орнаменту над творчістю слова і змістом не затьмарюють велику ерудицію і обізнаність автора з античною та ренесансною культурою. Наприклад (читається однаково по горизонталі і вертикалі):

Марія	Ты	Єдина	Мати	Богу	Сыну
Ты	паче .	всех	вышнему	возлюбленна	выну
Єдина	всех	надежно	творцу	ты	предстани
Мати	вышнему	творцу	станы	присно	заны
Богу	возлюбленна	ты	присно	дево	зло
Сыну	выну	предстани	заны	зло	смело

Унікальною пам'яткою віршованої української літератури цього періоду є збірка поезій Климентія Зиновіїва «Вірші. Приповісті посполиті». Мандрівний монах з демократичними поглядами, він створив вірші соціально-побутового і філософсько-релігійного змісту. У віршованій формі поет

розповів про моральні цінності тогочасного суспільства, а також про життя і працю трударів, возвеличуючи їх у «похвальних словах».

Наприклад (вірш 199 «О ковалях»):

Яко всяк ремесник всъмъ ест не безпотребен:
так и коваль всяким людям всеми потребен.
Бо без іного часомъ мощъно ся обходить:
а без коваля отнюд невозможно прожить
Поневаж потребует его всяк человек...

Українська література XVIIIст. представлена творчістю Феофана Прокоповича, професора і ректора академії, який викладав курс поетики. 30 тисяч книг його особистої бібліотеки, викладацька робота, наукова і літературна спадщина свідчать про нього як освіченого та ерудованого вченого-енциклопедиста. Просвітитель-гуманіст, публіцист, поет і драматург, теоретик літератури – так можна схарактеризувати цю непересічну постать в українській та російській культурі. Своїми правдивими творами Ф.Прокопович наблизив літературу до життя. Палкий прихильник реформ Петра I, він був реформатором літературного процесу.

В драматургії Ф.Прокоповича наслідували Лаврентій Горка («Іосиф Патріарх»), невідомий автор п'єси «Милость божия» (про Визвольну війну 1648–1654 рр.), Мануїл Козачинський («Трагедія»), Георгій Кониський («Воскресение мертвых»), Семен Дівович («Разговор Великороссіи с Малороссією»).

Подальшого розвитку набувають жанри інтермедії і вертепної драми, соціально-політичної сатири («Пекельний Марко», «Плач київських монахів», «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні» та ін.). Видатним представником української прогресивної літератури другої половини XVIIIст. був Іван Некрашевич, який писав сатиричні вірші («Исповедь», «Суплика, або замысл на попа» та ін.).

В цей період розвивається також лірична поезія, в якій оспівується душа людини, її сердечна туга та кохання. Написані відомими і анонімними авторами книжні вірші поступово стали народними (твори С.Климковського, І.Бачинського, Д.Левицького, І.Мазепи, Г.Сковороди та ін.).

Найвидатнішим серед письменників і поетів України другої половини XVII–XVIIIст. був Григорій Савич Сковорода. Його літературна спадщина невелика – збірки віршів і байок «Сад божественних пісень», «Байки харківські» та ряд поезій. Літературні твори Г.Сковороди відображують його філософські погляди – уславлення ідей гуманізму, правди, кращих душевних поривів людини. Поет виступав і як співець волі, краси рідної природи, і як критик вад суспільства («Всякому городу нрав и права», «Ой ти, птичко жолтобоко», «Стоїть явір над водою»).

Прозові і поетичні твори того часу ввібрали в себе елементи народної мови та запозичення з латинської, польської і церковнослов'янської мов. Успадкувавши надбання попередніх поколінь, українська література другої половини XVII–XVIIIст. стала джерелом високої духовності для наступних.

Багатством жанрів і розмаїттям сюжетів характеризується усна народна творчість. Думи, історичні і ліричні пісні, легенди, казки змальовують козаків-богатирів, захисників рідної землі, героїв Визвольної війни, опришків, гайдамаків, життя і побут простого народу. Поширенню дум та історичних балад сприяли козацькі кобзарі. Народна творчість мала значний вплив на літературу, особливо тогочасну поезію.

Музичне життя в Україні

З усною народною творчістю – думами і піснями – безпосередньо пов'язаний розвиток музичного мистецтва в Україні. Кобзарі, лірники, сопілкарі, скрипалі, цимбалісти були першими творцями і виконавцями інструментальної музики. В цей період набув поширення кант (псалм) – багатоголосний пісенний жанр. Канти служили джерелом і зразком для культової музики.

У другій половині XVII – першій половині XVIIIст. відбувається становлення професійної української музики. Важлива роль належить сольній пісні з інструментальним супроводом. Найвідомішим композитором другої половини XVIIст. був М.Дилецький (1630–1680) – видатний теоретик партесного співу, автор багатьох партесних творів. Його «Граматика музикальна» стала першою грунтовною музично-теоретичною працею, посібником для композиторів, теоретиків музики та вчителів співу. Не випадково протягом другої половини XVII–XVIIIст. вона була основним підручником з теорії музики, контрапункту, композиції для багатьох поколінь українських і російських музикантів.

Із Запорозької Січі виходили музиканти-кобзарі і співаки. Доки в Україні був особливий суспільно-політичний устрій і військо, доти існували музичні цехи, які підпорядковувались полковим канцеляріям або магістратам. Військові оркестри обслуговували урядові церемонії, воєнні походи, панські розваги. Згодом виникли міські і приватні оркестри, а також капели вищої козацької старшини.

Становлення музичного мистецтва в Україні у XVIIIст. характеризується диференціацією жанрів, вдосконаленням музичних інструментів, розвитком народної і професійної музики. Образ козака-бандуриста став класичним в українському мистецтві. В Києво-Могилянській академії здійснювалась професійна підготовка музикантів і співаків. Звідти вийшли видатні українські музиканти М.Березовський, А.Ведель, філософ Г.Сковорода, автори теоретичних праць, регенти і вчителі музики Й.Мохов, В.Сербжинський, С.Лободовський, Г.Баранович. Спеціальні музичні класи працювали в колегіумах, які постачали музичні кадри не лише для України, а й для Росії. Перша спеціальна музична школа в Україні виникла у Глухові в 1729р. (її закінчив Д.Бортнянський). Через кілька десятків років школу було приєднано до Придворної хорової капели в Петербурзі.

Музична культура України базувалась на народних традиціях свят, ігор та хороводів. Значне місце музиці відводилось передусім у шкільних театрах. У народі поширюється музичний ляльковий театр-вертеп.

Високого професійного рівня досягло хорове мистецтво. Хорові концерти, завдяки фольклорним інтонаціям, відзначались психологізмом, проникненням у внутрішній світ людини. Цьому сприяла творчість таких видатних

композиторів, як М.Березовський (1745–1777), автор 20 концертів і опери «Демофонт»; А.Ведель (1767–1808), в хорових творах якого звучать українські пісні і романси; Д.Бортнянський (1751–1825), автор чотирьох десятків хорових концертів («Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник»).

Велике значення в історії української музики мала сольна пісня з інструментальним супроводом. Творцем таких пісень були Г.Сковорода («Стоїть явір над водою», «Ах поля, поля зелені» та ін.), З.Дзюбаревич, С.Кримовський, О.Падальський, І.Бачинський та ін. У другій половині XVIIIст. з'явились перші збірники із записами народних мелодій (В.Трутовський, І.Прача).

Архітектура і образотворче мистецтво

Як і інші галузі культури, архітектура і живопис періоду Гетьманщини набирають більш виразних демократичних, життєстверджуючих рис. Щодо форми і стилю мистецтва, то це було панування бароко. В Україні цей стиль мав свої особливості, адже базувався на грунті народної естетики, у взаємодії з мистецтвом народів східної і центральної Європи. На мистецтві позначились і зміни, які відбувалися в політичному та економічному житті українських земель.

Архітектурний стиль бароко, або як його ще називали «козацьке бароко», досяг найвищого розквіту в другій половині XVII – на початку XVIIIст. Цей стиль, запозичений з Італії, набрав в Україні своєрідних мистецьких рис і національного колориту. Йому притаманні урочиста піднесеність, грандіозність, декоративна пишність і вибагливість, що досягалось протиставленням великих і малих об'ємів, світла і тіні, поєднанням контрастних матеріалів, фактур і кольорів.

Будучи роз'єднаним державними кордонами, українське національне мистецтво все ж таки розвивалось як єдиний загальнокультурний процес. Топографія міст, характер житла і стильові форми світських і культових споруд значною мірою залежали від ландшафту, будівельного матеріалу, місцевих традицій.

В архітектурі і містобудуванні характерними були бастіонні типи укріплень і мурів, п'ятидільні храми. До таких належать, наприклад, Миколаївський собор у Ніжині, Троїцький собор Густинського монастиря, Всехсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври, церква Вознесіння у Переяславі (збудована на кошти гетьмана І.Мазепи) та ін. Наприкінці XVIIст. український зодчий І.Зарудний та московський І.Старцев побудували найбільші на той час культові споруди: собори Києво-Братського і Пустино-Нікольського монастирів.

На правобережних і західноукраїнських землях в цей час занепадає кам'яне будівництво і розвивається дерев'яна архітектура, передовсім церковна. У XVIIIст. багато архітекторів здобували фахову освіту в зарубіжних, московських та петербурзьких навчальних закладах. Крім українських архітекторів, найвидатнішими з яких були І.Григорович-Барський (1713–1785) і С.Ковнір (1695–1786), великий внесок у розвиток української архітектури зробили зодчі І.Мічурін, Й.Шедель, В.Растреллі, А.Квасов, П.Неєлов, Д.Кваренгі, Ч.Камерон, Ж.Деламонт та ін. У другій половині XVIIIст. бароко уступає місце легкому і елегантному рококо, що прийшло в

Україну безпосередньо з Франції. В той же час з'являються і перехідні форми до класицизму.

Мистецька довершеність і монументальність притаманні Андріївській церкві у Києві, собору Різдва у Козельці, ансамблю колегіуму у Кременці, собору св. Юра і костьолу домініканців у Львові, собору Почаївської лаври, Преображенській церкві у Великих Сорочинцях та багатьом іншим. Творцем архітектурного обличчя Києва у XVIIIст. був І.Григорович-Барський.

Надзвичайною красою, довершеністю конструкцій відзначається дерев'яна культова архітектура всієї України (український майстер Панас Шелудько, російський Сисой Шалматов). Найвищою і найбільшою дерев'яною спорудою був дев'ятиверхий Троїцький собор у Новомосковську, створений народним архітектором козаком Якимом Погрібняком.

Прагнення до естетичної виразності, мальовничості, декоративної витонченості поширилось і на цивільне будівництво (Києво-Могилянська академія, бурса в Переяславі, келії Києво-Печерської лаври, магістрат у Києві, колегіум у Чернігові та ін.).

За півтора століття еволюцію переживають архітектурні форми житла козацької старшини – від кам'яниць і дерев'яних будинків до урочистих резиденцій і блискучих палацово-паркових ансамблів (у Києві, Батурині, Білій Церкві, Тульчині, Умані).

Живопис також поступово звільняється від теологічних впливів і відображує тенденції стихійно-матеріалістичного розуміння світу. Усталені образи втрачають непорушну величавість і зверхність, стають більш земними, реальними. Збагачуються і художні засоби митців – посилюються перспективність зображень, об'ємність форми, світлові і колористичні ефекти.

Найвидатнішим архітектором XVIIIст. на західноукраїнських землях був Бернард Меретин, творець собору св. Юра у Львові і ратуші в Бучачі. До цього часу належить і спорудження Успенського собору в Почаєві на Тернопільщині (за проектом німецького архітектора Г.Гофмана) та ін.

Україна завжди була багата на художні таланти (П.Жолтовський склав словник імен художників, які працювали в Україні в XIV–XVIIIст., – до нього було включено 1116 імен). На цій землі працювали іконописці, майстри портретного, історично-батального, пейзажного і побутового живопису. Розвиток іконопису безпосередньо пов'язаний з культовою архітектурою (яскраві розписи, ікони, іконостаси). Поряд з релігійними і міфічними образами художники малювали портрети засновників церков (тих, на чиї кошти були збудовані храми), ктиторів, гетьманів, старшину, козаків.

Період XVIIIст. представлений багатьма пам'ятками портретного живопису і різьби. Майстри-портретисти В.Реклінський, Й.Іванович, І.Паєвський та інші створили образи козацьких старшин, заможних козачок, сповнених глибокого психологізму. Як символ заможності і аристократизму та засіб самоутвердження було зображення гербів та живописних візерунків, інших деталей. На портретах у приємному бароковському обрамленні також зображувались прості люди, цехові ремісники, братчики, їхні прізвища увічнені у написах на іконах. Набула поширення ікона-епітафія, яку малювали на

згадку про передчасно померлу дружину чи дитину. Відомими художниками в цей період були Іоанн Руткович, Йов Кондзелевич.

В той же час народна творчість залишила в історії портрети гетьмана Б.Хмельницького та багатьох безіменних героїв Визвольної війни. Та найпопулярнішими в народі були зображення козака з бандурою під дубом, на якому висить його зброя, а поруч – кінь. У композиції картини є встромлений у землю спис з прапорцем – ритуальний знак похорону козака. Поширені картини із зображенням уособленого образу козака (якого називали «Козак Мамай») – це живописний пам'ятник перемогам, здобутим ціною життя тисяч козаків. Образи козаків і Б.Хмельницького використовувались в ілюстраціях до текстів літературних творів.

Скульптура

Україна славилась талановитими скульпторами, котрі прикрашали монастирі, дзвіниці, іконостаси, мідні оправи книжок. У цих прикрасах переважає рослинний орнамент і зображення людей. Серед найвидатніших скульпторів були С.Шалманов (міський собор у Полтаві, Мгарський монастир, церква св. Покрови у Ромнах), Фесінгер, Осінський, Пінзель, С.Стажевський, М.Філевич, М.Полейовський та І.Оброцький, творчість яких відома далеко за межами України. У Закарпатті працював майстер дерев'яної скульптури І.Равич.

З середини XVIIIст. розвивається так звана статуарна різьба (дерев'яні статуї собору св. Юра, Геракл на Бучацькій ратуші, фігури муз і гетьманів на будинку Малоросійської колегії у Глухові та ін.).

Зміни, що відбулися в Україні в другій половині XVIIIст. в політичному і соціально-економічному житті, не могли позитивно позначитися на українській культурі. Найобдарованіша молодь їде навчатися до Петербурзької академії мистецтв і не повертається «в провінцію». Її творчість стає органічною частиною російської культури. Серед таких видатних митців були киянин Д.Левицький (1735–1822), глухівець А.Лосенко (1737–1773), миргородець В.Боровиковський, скульптор з Ічні на Чернігівщині І.Мартос (1754–1835) та ін.

Таким чином, за більш ніж столітній період після Визвольної війни (1648–1657) українська культура відзначалась демократичністю і гуманізмом, досягла високого рівня розвитку. Вона розвивалася у тісному взаємовпливі з культурами інших народів.

Документи

ВНЕСОК ВИПУСКНИКІВ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ПОЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ (XVIIIст.)

Вихованці Києво-Могилянської академії заснували такі школи:
Латинську в Ростові Великім (1702, Дмитро Туптало);
Слов'яно-російську в Тобольську (1703, Філофей Лещинський);
Смоленську (1715, Дорофей Короткевич);
Архангельську семінарію (1713; Іван Горолевський, Гедеон Одорський);
Карповецьку під Петербургом для сиріт і бідних (1721, Феофан Прокопович);

Олександро-Невську в Петербурзі (1721, Феодосій Яновський);
Іркутську (1721, Інокентій Кульчицький);
Тверську (1722, Митрофан Словатинський);
Білгородську (1722, Єпіфаній Тихорський);
Суздальську (1723, Варлаам Ліпницький);
В'ятську (1723, Лаврентій Горка);
Холмогорську (1723, Варнава Волотковський);
Вологодську (1724, Амвросій Юшкевич);
Коломенську (1724, Варлаам Лінницький);
Рязанську (1724, Сильвестр Холмський);
Псковську (1725, Рафаїл Заборовський);
Устюжську (1725, Лука Конашевич);
Севську (1741, Платон Петрушевич);
Троїце-Сергіївську семінарію (1742, Арсеній Могилянський);
Астраханську (1727, Варлаам Лінницький);
Костромську семінарію (1749, Сильвестр Кулябка);
Володимирську на Клязьмі (1749, Платон Петрушевич).

В одному з документів Сибірського приказу за січень 1707р. повідомляється: «В прошлом 1706 году, январе 4 дня по указу великого государя ... дано... жалованиє учителям киевлянам иеромонахам Григорию Гошкевичу, Митрофану Орловскому, Гаврилу Мартовичу, Рафаилу Борецкому, монахам Мефодию Коложинскому, Стефану Городицкому – всем шести человекам, которым велено ехать в Сибирь к Филофею, митрополиту Тобольскому, для учения школьного всяких чинов людей».

(З І.Хижняк. Києво-Могилянська академія. – Київ, 1981. – С.177–178).

В архівах збереглися інші подібного змісту документи.

Вихованці академії їхали вчителями до шкіл Росії не тільки за офіційними наказами, а й на запрошення колег-організаторів цих шкіл, а іноді й самостійно.

Запитання

1. В чому полягає єдність національної культури на українських землях, що перебували у складі різних держав?
2. Визначте роль і місце Києво-Могилянської академії у розвитку освіти, науки і культури східнослов'янських і балканських народів.
3. Визначте, які пам'ятки архітектури XVII–XVIIIст. є у Вашому місті (регіоні) і що ви про них знаєте?

КОРОТКИЙ СЛОВНИК

Автономія – самоуправління, певна незалежність від верховної влади держави, до якої належить дана територія.

Альтернатива – інше рішення якогось питання.

Бояри – воїни, служилі люди, які були на той час в Київській Русі, а після захоплення українських земель Литвою спочатку становили основу її війська, зникли як окрема категорія населення в середині XVIст.

Баскаки – урядовці золотоординського хана, котрі вели облік населення, збирали податки на завойованих землях в XIII-XIVст.

Васалітет – система відносин між феодалами в європейських країнах та Японії у середні віки, за якою одні (васали) визнавали над собою зверхність сильніших (сюзеренів, сеньйорів) на основі особистого договору.

Виробничі відносини – суспільні відносини між людьми в процесі матеріального виробництва.

Гетьман – старший, головний начальник. Ця посада була не лише в українському козацькому війську. У Литві та Польщі існували посади коронного та польного гетьманів.

Гуманізм – ідейна течія, що виникла в період Відродження в європейських країнах (XIV-XVIст.) і утверджувала право кожної людини на щастя в житті.

Деструктивний – руйнівний.

Децентралізація – процеси чи дії осіб всупереч централізації влади, коли місцеві феодали діяли незалежно чи майже незалежно від верховної влади.

Джура – козачок, молодий хлопець на Січі, який допомагав старшому козакові і водночас опановував військове мистецтво.

Дискримінація – утиски, обмеження в правах.

Диференціація – розшарування.

Догмат – основні твердження, положення, які сприймаються як незаперечна істина.

Егіда – керівництво, главенство.

Експлуатація – безоплатне привласнення результатів чужої праці.

Єзуїти – члени католицьких чернечих орденів, головною метою яких було поширення католицтва та зміцнення влади римського папи.

Єпархія – церковно-адміністративний округ.

Єпископ – вищий духовний сан у християн, який очолював єпархію.

Єресь – якесь вчення, що не визнає загальновизнаних канонів даної релігії.

Ідеологія – система поглядів та ідей суспільства, держави, групи чи окремої людини.

Ініційований – започаткований.

Інкорпорація – включення, поглинання.

Колонізація – заселення і господарське освоєння земель.

Компроміс – взаємні поступки для досягнення згоди.

Конгломерат – механічне об'єднання різних частин.

Консолідація – згуртування, об'єднання для досягнення спільної мети.

Конфронтація – протистояння.

Латифундія – крупне землеволодіння.

Лихвар – людина, яка давала гроші або товар в борг під проценти.

Магдебургія – право середньовічного міста на самоврядування.

Магістрат – адміністративний орган управління містом, яке мало грамоту на самоврядування.

Магнат – крупний землевласник в Литві, Польщі, Україні та Білорусії.

Міжусобиці – сутички, суперечки.

Місіонер – людина, котра поширювала свою релігію серед населення, що належало до іншої віри.

Митрополія – місце постійного перебування митрополита – другої після патріарха людини в православній церкві.

Монархія – форма правління, за якої вся влада в державі зосереджена в руках однієї особи.

Монополія – юридично оформлена чи не оформлена перевага когось (чогось) у будь-якій сфері діяльності.

Номінальний – той, що тільки за назвою належить до чогось.

Об'єктивно – незалежно від волі людини, а лише від збігу обставин.

Община – територіальне об'єднання людей на основі спільної власності на землю та самоврядування.

Олігархія – влада в політиці і панування в економіці небагатьох.

Опозиція – незгода з офіційно існуючими принципами державного життя.

Панщина – відробіткова форма феодальних повинностей селян, закріплена законом.

Патріарх – вищий духовний сан у православній церкві.

Петиція – письмове прохання групи людей до офіційних осіб чи установ.

Прецедент – особливий випадок, виключення з правил.

Привілей – грамота, форма урядових документів в Польській і Литовській державах, яка мала багато різновидів.

Пріоритет – перевага.

Протегування – покровительство, сприяння.

Ратуша – будинок, в якому перебуває міський уряд.

Рать, ратні люди – військо, військові люди.

Регламентація – унормування, система дозволу і заборон у якій-небудь сфері діяльності.

Ренесанс – те саме, що й Відродження, період в культурно-ідеологічному розвитку європейських держав від XIV до XVIст.

Рента – повинність.

Республіка – держава з виборними органами влади.

Русини – старовинна назва українців, яка походить від назви держави «Русь».

Санкція – дозвіл.

Символіка – відмінна ознака, розпізнавальний знак.

Слобода – поселення селян.

Соціальне розшарування – поглиблення різниці між бідними і багатими.

Стабілізація – утримання певного процесу, стану речей протягом певного часу на одному рівні.

Ставропігія – самостійність церкви, підпорядкування її безпосередньо патріархові.

Суверенітет – незалежність.

Сюзеренітет – верховенство над чимось (кимось).

Теологія – богословське вчення.

Універсал – грамота, головна форма документів в Українській державі другої половини XVII– XVIIIст., яку видавав гетьманський уряд та полковники; має багато різновидів.

Унія – союз.

Уряд, ранг – посада.

Феодал – землевласник.

Хан – вища посада в Кримському ханстві та деяких інших східних країнах.

Централізація – зосередження влади в руках верховного уряду країни.

Цех – основна форма організації ремісничого виробництва в середні віки у країнах Європи.

Чинш – податок, найчастіше грошовий.

Шляхта – суспільний стан, рицарі, основним заняттям яких була військова служба, за що вони отримували землю і різні пільги.

Юрисдикція – адміністративне і правове підпорядкування.

Юридики – ділянки землі з жителями на території міста, які належали магнатам і шляхті, не підпорядковувалися міській владі і не виконували на користь міста ніяких повинностей.

Ясир – захоплені в полон татарами і турками мирні жителі для використання на різних важких роботах та продажу в рабство.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (XIII–XVIIIст.)

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м.Брацлаві. Співпадає з межами Брацлавського воєводства. Нині Вінницька область.

Буковина – в XII–XIIIст. входила до Галицько-Волинського князівства. Нині Південна Буковина – територія Румунії, Північна Буковина – територія Чернівецької області.

Великий Луг – у XVI–XVIIIст. так називалися плавні у пониззі Дніпра (нижче острова Хортиця), де жили і господарювали запорозькі козаки. Загальна площа Великого Лугу становила понад 400 км^2, він був для народу символом безпеки і волі. У 1956р. цю територію затопили водами Каховського моря.

Волинь – територія в басейні приток р.Прип'ять і верхів'їв Західного Бугу. Нині Волинська область з центром у м.Луцьк.

Галичина (східна і західна) – обширна територія західноукраїнських і польських земель. Центр Східної Галичини – м.Львів.

Гетьманщина – у другій половині XVII–XVIIIст. – напівофіційна назва Лівобережної України (з Києвом), що перебувала під владою російського царя. Нині – Чернігівська і Полтавська області та частини деяких суміжних з ними областей. В історичній і художній літературі ця назва вживалася і пізніше.

Закарпаття – сучасна Закарпатська область.

Запорожжя – або: Вольності Війська Запорозького Низового. Назва володінь Запорозької Січі. Сучасні Дніпропетровська, Запорізька та частини Кіровоградської, Донецької і Херсонської областей.

Запорозька Січ – часто ця назва вживалась як синонім «Запорожжя». У вузькому значенні – центральне укріплення поселення козаків, де перебувала козацька влада (Кіш). Має паралельні назви Січі в залежності від розташування: Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська, Нова (Покровська). Існували в XVI–XVIIIст.

Київщина – точно не співпадає з межами сучасної Київської області, а в залежності від часу назва означала землі Київського князівства, воєводства, намісництва, губернії.

Лівобережна Україна – те саме, що й «Гетьманщина», проте вживається і щодо інших періодів історії, а не лише другої половини XVI–XVIIIст.

Малоросія – в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVIIст. входила до складу Російської держави.

Наддніпрянщина – літературна назва земель, що прилягають з обох боків до Дніпра.

Нижнє Подніпров'я – те саме, що й Наддніпрянщина, але на відтинку Дніпра на території Дніпропетровської і Запорізької областей, і нижче.

Низ – те саме, що і Запорозька Січ. У XVI–XVIIIст. ця назва часто вживалася для означення території, освоєної козаками-запорожцями, де проживали нереєстровці.

Новгород-Сіверщина – північна частина сучасної Чернігівської області та частина Брянської області Росії (Стародубщина).

Новоросія – штучний термін, що виник в офіційних документах царської Росії 1765р. для означення обширної території на півдні держави без чітких кордонів. Нині це землі України, Росії та Молдови.

Південна (Степова) Україна – літературна назва обширного регіону, що охоплює кілька сучасних областей (Дніпропетровську, Запорізьку, Херсонську, Одеську, Миколаївську).

Північне Причорномор'я – літературна назва території нинішніх Херсонської, Миколаївської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей та Криму.

Поділля – землі в басейні Південного Бугу і лівобережного басейну Дністра, які до XIVст. називалися Пониззям. Нині – це територія Хмельницької і Вінницької областей.

Подніпров'я – те саме, що і Наддніпрянщина, проте частіше вживається, коли йдеться про землі нинішніх Дніпропетровської та Запорізької областей.

Полісся – територія в басейні річок Прип'яті, середнього Дніпра і Десни (Пінська низовина). Українське Полісся – це північні землі Чернігівської, Київської, Волинської, Рівненської та Житомирської областей.

Покуття – південна частина сучасної Івано-Франківської області.

Правобережна Україна – історична назва частини України, яка після Андрусівського перемир'я між Росією і Польщею відійшла до Польщі. Охоплює землі восьми сучасних областей України.

Прикарпаття – літературна назва частини західноукраїнських земель в передгір'ї Карпат. Зокрема застосовується для означення території Івано-Франківської та Львівської областей.

Середнє Подніпров'я – те саме, що і Наддніпрянщина, але в межах середньої течії Дніпра.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронезької, Курської і Білгородської областей Росії.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

РОКИ	ПОДІЇ
1340–1363	– загарбання більшості українських земель литовськими князями
1349	– загарбання Польщею Галичини і частини Волині
1370–1387	– Галичиною володіла Угорщина
1380	– участь українських військ у Куликовській битві з татарами
1385	– Кревська унія між Польщею та Литвою
1387–1772	– Галичина перебувала під владою Польщі
1410	– участь українських полків у Грюнвальдській битві з німецькими рицарями
1413	– Городельська унія між Литвою і Польщею
1430-і	– приєднання до Польщі Західного Поділля
1447	– привілей Казимира феодалам, який розширив їх права над селянами
1482	– перший великий напад татар на українські землі і зруйнування ними Києва
1490–1492	– повстання селян Галичини і Волощини проти соціального і національно-релігійного гніту
1492	– перша згадка в документах про українських козаків;
1508	– повстання проти Литви князя М.Глинського;
1529	– І Литовський Статут
1550-і	– заснування Запорозької Січі на Хортиці
1557	– волочна поміра, початок впровадження фільварків, введення дводенної панщини у великокнязівських маєтках

1566	– II Литовський Статут
1569	– Люблінська унія між Литвою і Польщею, утворення Речі Посполитої, завоювання більшості українських земель Польщею
1572	– початок реєстру козаків
1573	– заснування Іваном Федоровим друкарні у Львові
1574	– видрук «Апостола» і «Букваря» у Львові
1576–1578	– заснування Острозької академії і друкарні
1577	– похід Івана Підкови в Молдову
1580	– видання «Острозької біблії»
1586	– заснування першого в Україні братства
1588	– III Литовський Статут
1591–1593	– козацько-селянське повстання під проводом К.Косинського
1594–1596	– козацько-селянське повстання під проводом С.Наливайка
1596	– Берестейська церковна унія
1615	– заснування Київського Богоявленського братства і школи
1616–1622	– гетьманство Петра Сагайдачного
1616	– один з найуспішніших морських походів козаків на Кафу, Синоп, Трапезунд
1620	– битва з турками і татарами під Цецорою, в якій брав участь Богдан Хмельницький
1621	– Хотинська битва польських і козацьких військ з турками
1625	– козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куруківська угода поляків з козаками
1630	– повстання нереєстрового козацтва на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом)

1632 – заснування Києво-Могилянської колегії

1635 – спорудження польської фортеці Кодак на Дніпрі. Зруйнування її козаками на чолі з Іваном Сулимою

1637 – козацько-селянське повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка)

1637–1638 – козацько-селянське повстання під проводом Якова Остряниа та Дмитра Гуні

1648–1657 – національно-визвольна війна українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким проти панування шляхетської Польщі.

1648–1782 – роки існування Української держави та особливого суспільно-політичного устрою на землях Гетьманщини

1648, весна – переможні битви козаків з поляками під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями

1649 – поразка повстанців у битві під Зборовом.Укладення Зборівського трактату

1651 – битва під Берестечком. Білоцерківський договір

1652 – розгром Б.Хмельницьким польських військ під Батогом

1653 – битва під м.Жванець

1654 – Переяславська рада. «Березневі статті» – основа російсько-українського союзу

1655 – спільні воєнні дії українських та російських військ проти поляків в Західній Україні і в Білорусії

1656 – Віленське перемир'я між Росією та Польщею

1657 – смерть Богдана Хмельницького. Обрання гетьманом України Івана Виговського

1658 – Гадяцький договір. Спроба федерації України з Польщею

1659–1663 – гетьманство Юрія Хмельницького

1660 – Слободищенський трактат

1663	– Ніжинська (Чорна) рада. Політичний розкол України
1663–1668	– гетьманство на Лівобережній Україні Івана Брюховецького
1665–1676	– гетьманство на Правобережній Україні Петра Дорошенка
1667	– Андрусівське перемир'я. Поділ України між Росією та Польщею
1668–1672	– гетьманство на Лівобережній Україні Дем'яна Многогрішного
1672	– завоювання турками Поділля. Бучацький договір між Туреччиною та Польщею
1672–1787	– гетьманство на Лівобережній Україні Івана Самойловича.
1674	– спроба І.Самойловича об'єднати Україну
1677–1678	– чигиринські походи татар і турків
1685	– підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові
1686	– «Вічний мир» між Росією і Польщею. Підтвердження умов Андрусівського перемир'я
1687–1709	– гетьманство Івана Мазепи
1687, 1689	– невдалі кримські походи російсько-українських військ
1688	– побудова українськими козаками під керівництвом І.Мазепи Богородицької фортеці біля козацького містечка Самара
1695, 1696	– участь українських козаків в азовських походах
1699	– Карловицький договір
1700–1704	– визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі з Семеном Палієм
1700–1721	– Північна війна між Росією і Швецією
1708	– укладення шведсько-українського договору
1708–1722	– гетьманство Івана Скоропадського

1709–1711	– Кам'янська Січ
1710	– обрання гетьманом (у вигнанні) Пилипа Орлика. Прийняття першої демократичної Конституції
1711–1734	– Олешківська Січ
1720	– указ Петра I про заборону друку українською мовою.
1722–1723	– боротьба української старшини на чолі з Павлом Полуботком за збереження автономії України
1722–1727	– І Малоросійська колегія
1727–1734	– гетьманство Данила Апостола
1734–1750	– «Правління гетьманського уряду» в Україні (Міністерське правління)
1734	– гайдамацьке повстання на Поділлі на чолі з Верланом. Повернення запорожців під владу Росії і заснування на р.Підпільній Нової Січі
1735–1739	– участь українських козаків у російсько-турецькій війні
1738–1745	– активізація руху опришків у Західній Україні на чолі з Олексою Довбушем
1750	– друге повстання гайдамаків на Правобережній Україні
1750–1764	– правління останнього українського гетьмана Кирила Розумовського
1764	– указ Катерини II про скасування гетьманства
1764–1782	– II Малоросійська колегія на чолі з П.О.Рум'янцевим
1768–1774	– російсько-турецька війна. Розширення кордону Російської держави на Південь
1772, 1793, 1795	– три поділи Речі Посполитої між Австрією, Пруссією, Росією. Перехід Правобережної України під владу Росії
1775	– зруйнування царськими військами Запорозької Січі
1781–1782	– адміністративні реформи на Гетьманщині

1783 – указ Катерини II про закріпачення селян Лівобережної України

1784 – формування Бузького козацького війська

1785 – царська жалувана грамота українським дворянам

1787–1791 – участь українських козаків у російсько-турецькій війні

1791 – переселення колишніх запорозьких козаків на Кубань для охорони південного кордону держави

Синхронна таблиця правителів держав, з якими пов'язана історія України XIV–XVIIIст.

Польща (з 1569р. - Річ Посполита). Король	Велике князівство Литовське. Князі	Московська держава (з середини XVIIст. - Росія). Царі	Крим (найвідоміші хани)	Основні події в Україні
Казимир III Великий 1333-1370	Гедимін 1316-1341		Всього з 1474 по 1783р. в Криму було 43 хани	Загарбання більшості українських земель литовськими, польськими та угорськими феодалами
Людовік I Великий (Угорський) 1370-1382	Ольгерд (син Гедиміна) 1345-1377	Дмитро Донський 1359-1389		
Ядвіга (дочка Людовіка) 1384-1386	Ягайло (син Ольгерда) 1382-1392			Кревська унія (1385) і посилення впливу Польщі
Владислав II (Ягайло) 1386-1434	Вітовт (син Кейстута Гедиміновича) 1392-1430	Василь I Дмитрович 1389-1425		Участь українських полків у Грюнвальдській битві з німецькими рицарями (1410)
Владислав III Варненьчик 1434-1444	Свидригайло і Сигізмунд 1430-1440	Василь II Васильович Темний 1425-1462		
Казимир IV Ягеллончик 1447-1492	Казимир Ягеллончик 1440-1492	Іван III Васильович 1462-1505	Менглі-Гірей 1466-1474, 1475, 1478-1514	Привілей Казимира феодалам (1447). Перший великий напад татар і зруйнування Києва (1482). Повстання під проводом Мухи (1490)
Ян Ольбрахт (син Казимира) 1492-1501	Олександр (син Казимира) 1492-1506			
Олександр 1501-1506				
Сигізмунд I Старий 1506-1548	Сигізмунд I Старий 1506-1544	Василь III Іванович 1505-1533		Повстання під проводом князя М.Глинського (1508)
Сигізмунд II Август 1548-1572	Сигізмунд II Август 1544-1572	Іван IV Васильович (Грозний) 1533-1584	Девлет-Гірей I 1551-1577	Литовські статути (1529, 1566). Заснування Запорозької Січі. Впровадження фільварків (1557). Люблінська унія і загарбання українських земель Польщею

Продовження таблиці

Польща (з 1569р. - Річ Посполита). Король	Велике князівство Литовське. Князі	Московська держава (з середини XVIIст. - Росія). Царі	Крим (найвідоміші хани)	Основні події в Україні
Генріх Валуа 1573-1574				Початок книгодрукування
Стефан Баторій 1576-1586		Федір Іванович 1584-1598		Виникнення братств
Сигізмунд III Ваза 1587-1632		Борис Годунов 1598-1605	Мухамед-Гірей III 1610, 1623-1627	III литовський статут (1588). Козацько-селянські повстання під проводом К.Косинського та С.Наливайка (90-і рр.). Берестейська Унія (1596)
Владислав IV 1632-1648		Михайло Романов 1613-1645	Іслам-Гірей III 1644-1654	Козацько-селянські повстання
Ян II Казимир 1648-1668		Олексій Михайлович 1645-1676	Мухамед-Гірей IV 1640-1644, 1654-1665 Аділь-Гірей 1665-1671	Визвольна війна 1648-1657рр., виникнення Української держави, Андрусівське перемир'я 1667р. і поділ України між Польщею та Росією
Михайло Вишневецький 1669-1673		Федір Олексійович 1676-1682		
Ян III Собеський 1674-1696		Іван і Петро Олексійовичі та їх регентша Софія 1672-1687	Селім-Гірей I 1671-1678, 1684-1691 Мурад-Гірей 1678-1684	«Вічний мир». Договір між Росією і Польщею (1686). Підпорядкування Київської митрополії Московському Патріархату (1685).
		Петро I Олексійович 1687-1725	Девлет-Гірей III 1699-1724, 1708-1713, 1716-1717	Північна війна і спроба І.Мазепи утримати українську державність
Август II Фредерік 1697-1706				Зруйнування Січі (1709). Визвольне повстання на Правобережній Україні під проводом С.Палія (1702-1704)
Станіслав Лещинський 1704-1709				
Август II Фредерік 1709-1733		Катерина I 1725-1727 Петро II 1727-1730		Конституція Петра Орлика (1710). Ліквідація гетьманства
Август III Фредерік 1733-1763		Анна Іванівна 1730-1740		Гайдамацький рух на Правобережжі, повстання 1734 і 1750рр. Нова Січ (1734-1775)

Польща (з 1569р - Річ Посполита) Король	Велике князівство Литовське Князі	Московська держава (з середини XVIIст. - Росія). Царі	Крим (найвідоміші хани)	Основні події в Україні
		Іван Антонович **1740-1741**		
		Єлизавета Петрівна **1741-1761**		Відновлення гетьманства (1750). Спроба реформ
		Петро III **1761-1762**		
Станіслав Август Понятовський **1764-1795**		**Катерина II** **1762-1796**	**Шагін-Гірей** **1777-1783**	Коліївщина (1768). Три поділи Речі Посполитої: 1772, 1793, 1795. Ліквідація Запорозької Січі (1775). Знищення Української козацької держави (1782). Царська жалувана грамота дворянству (1785). Закріпачення селян Лівобережної України (1783). Переселення козаків на Кубань (1791)

Синхронна таблиця історичних подій на Українських землях

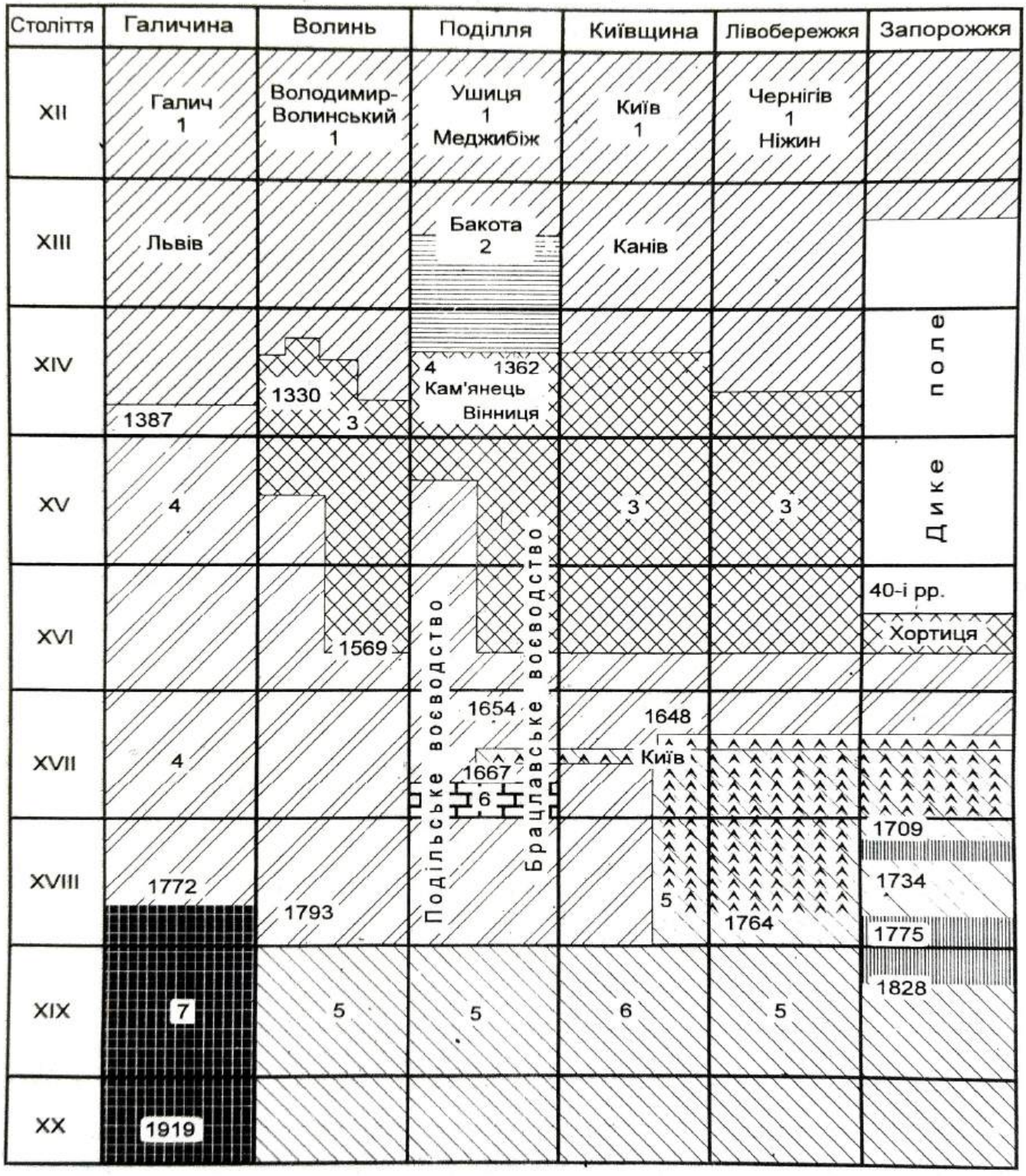

О.В.Шикуленко

ЗАВДАННЯ
для самостійної роботи

Опрацювавши тему уроку за підручником, спробуйте самостійно виконати завдання, за зразками, наведеними нижче. Пишіть не в книжці, а в своєму робочому зошиті. Пам'ятайте, за цим підручником вчитимуться і ваші молодші друзі.

Бажаємо успіху!

До теми: Останні роки існування Галицько-Волинського князівства.

ЗАВДАННЯ 1: Впишіть у схему ознаки магдебурзького права.

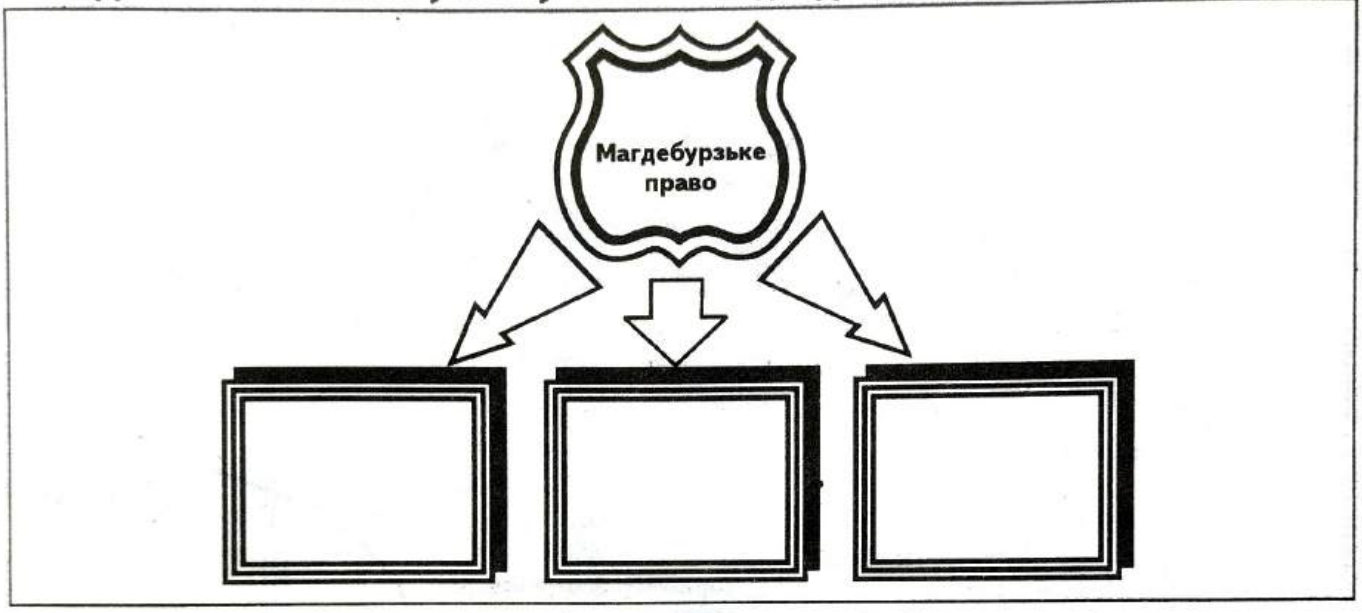

ЗАВДА́ННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

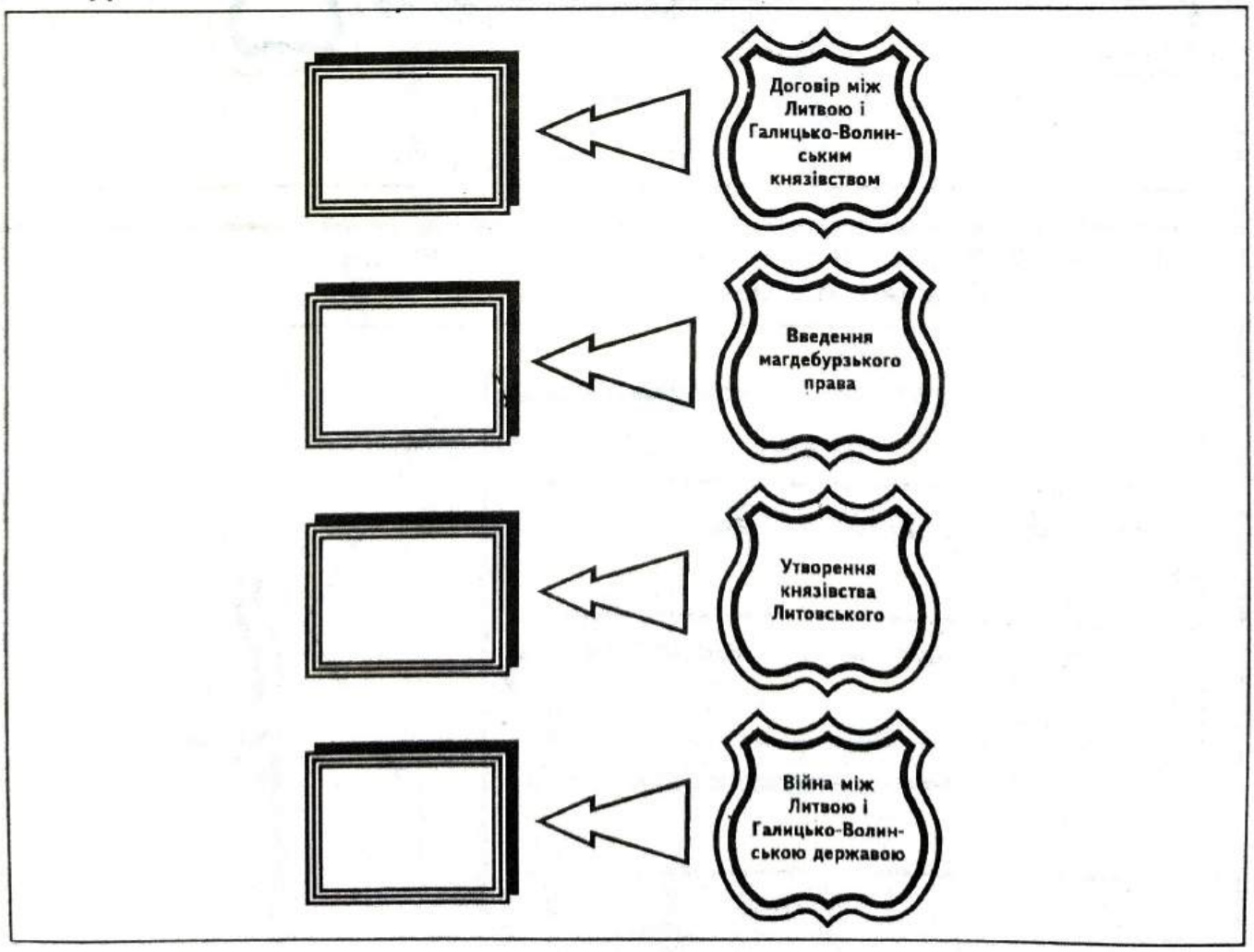

До теми: Завоювання українських земель іноземними державами.

ЗАВДАННЯ 1: Впишіть назви держав, які завоювали українські землі.

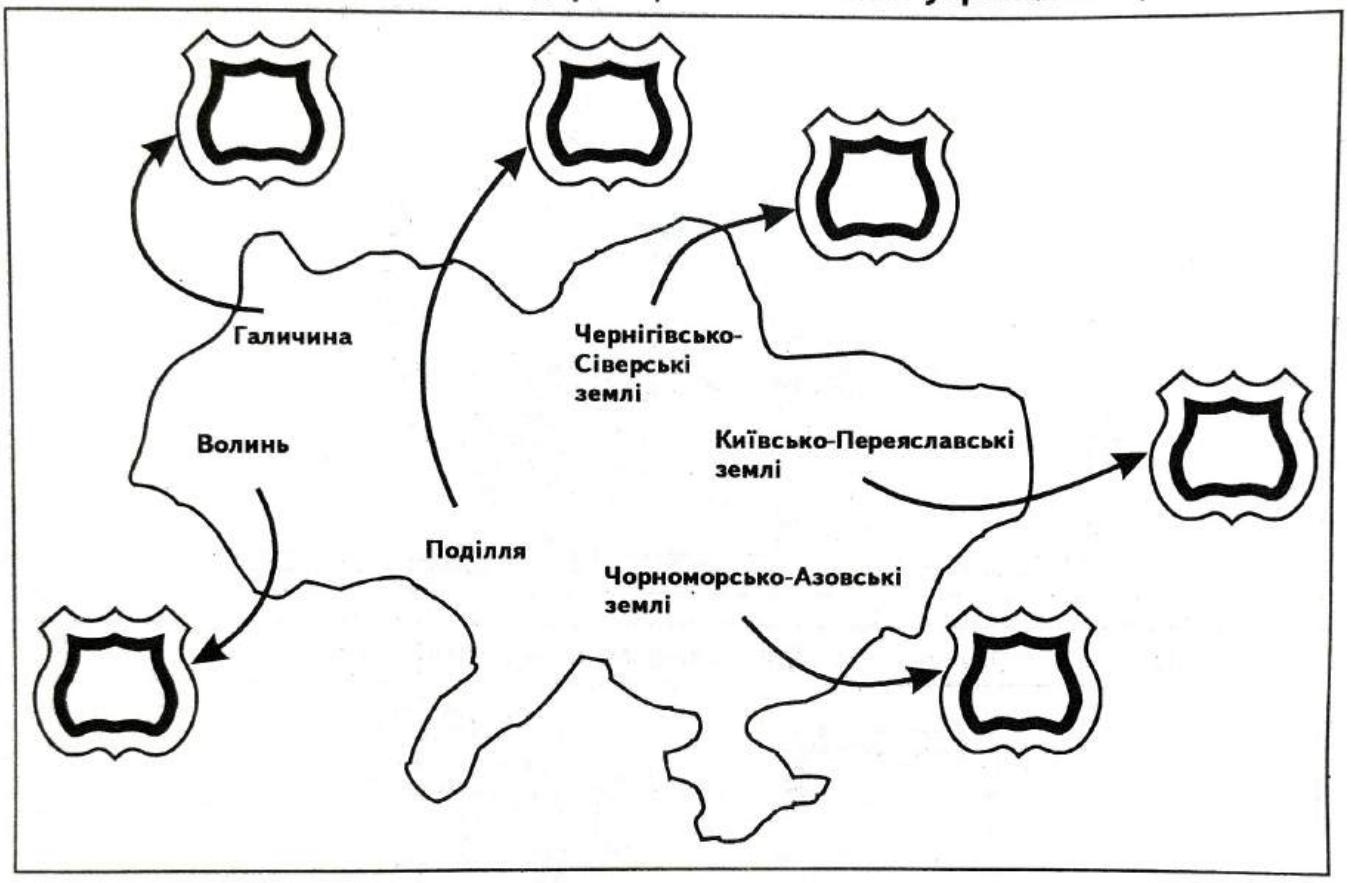

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть у схему основні причини втрати Галичиною незалежності.

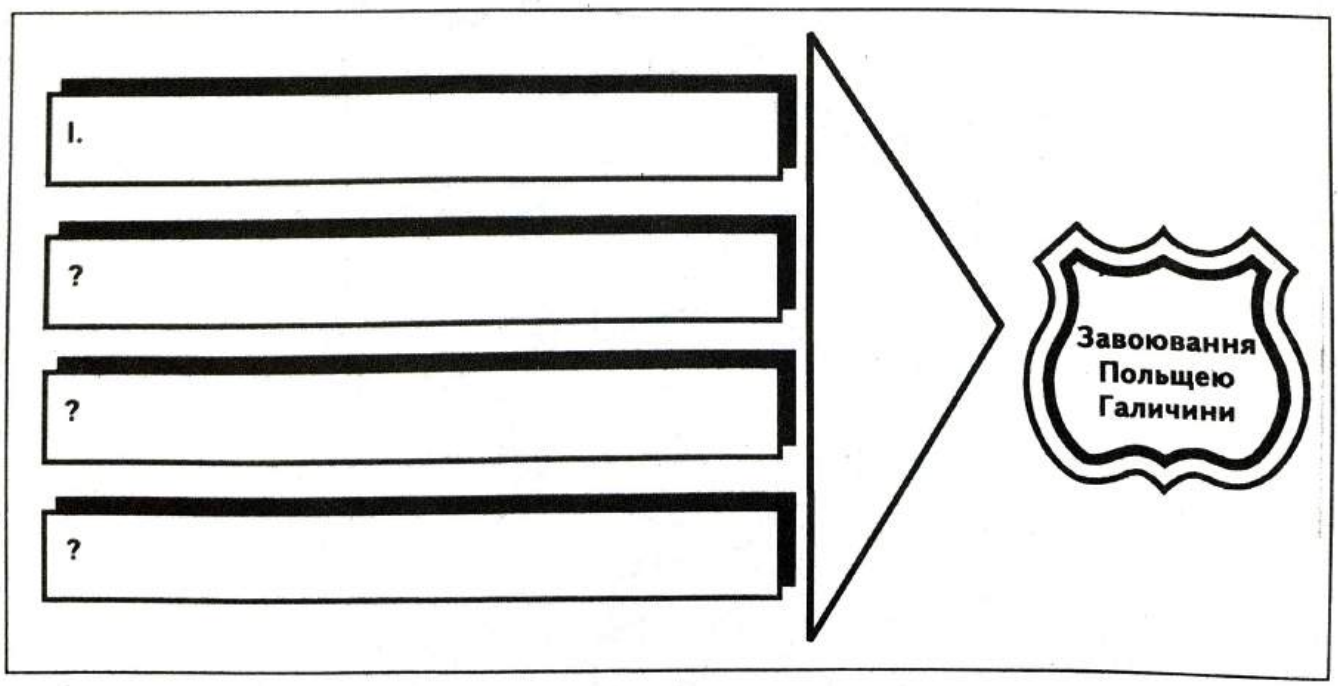

До теми: Кревська унія 1385р.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

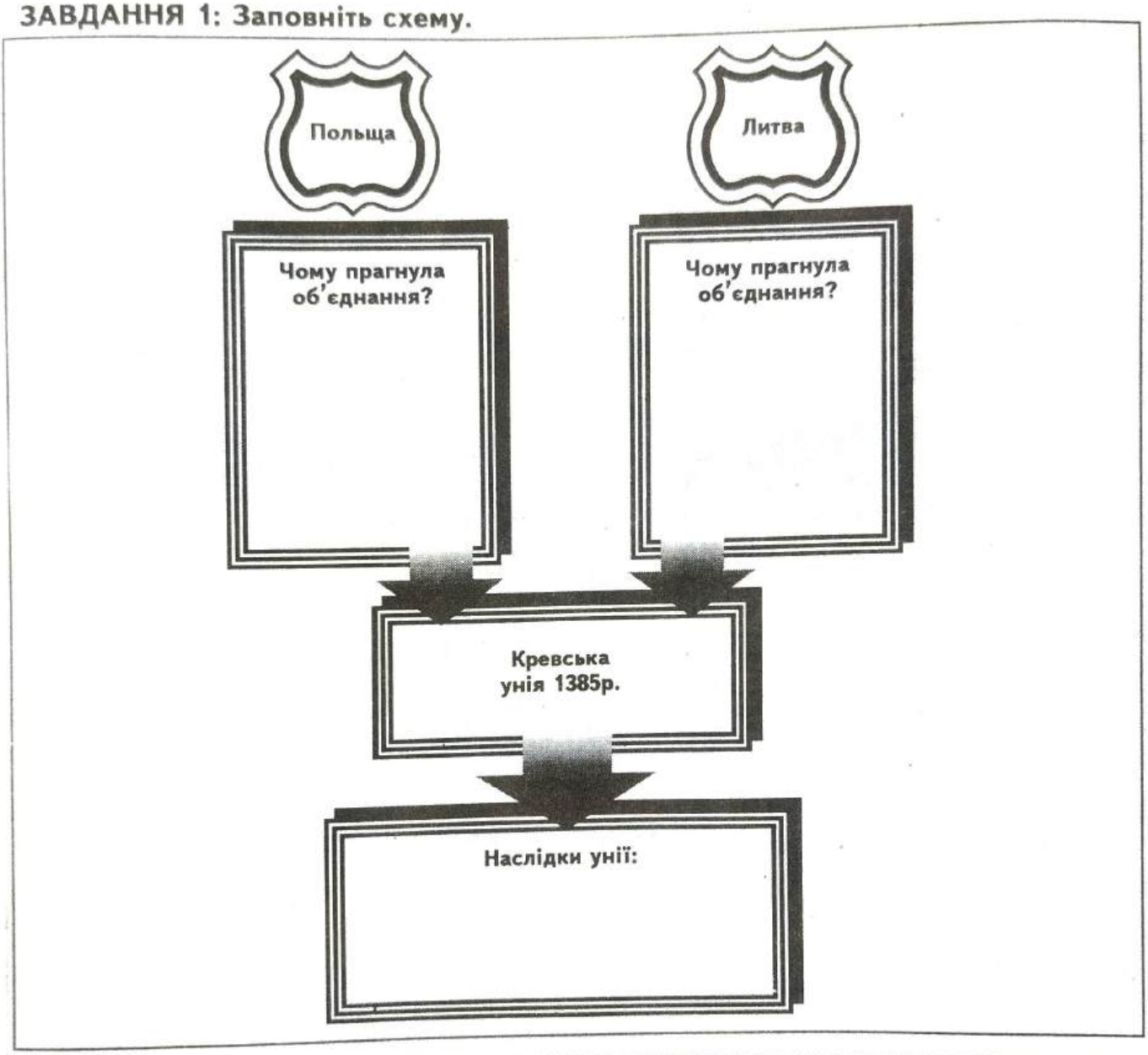

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

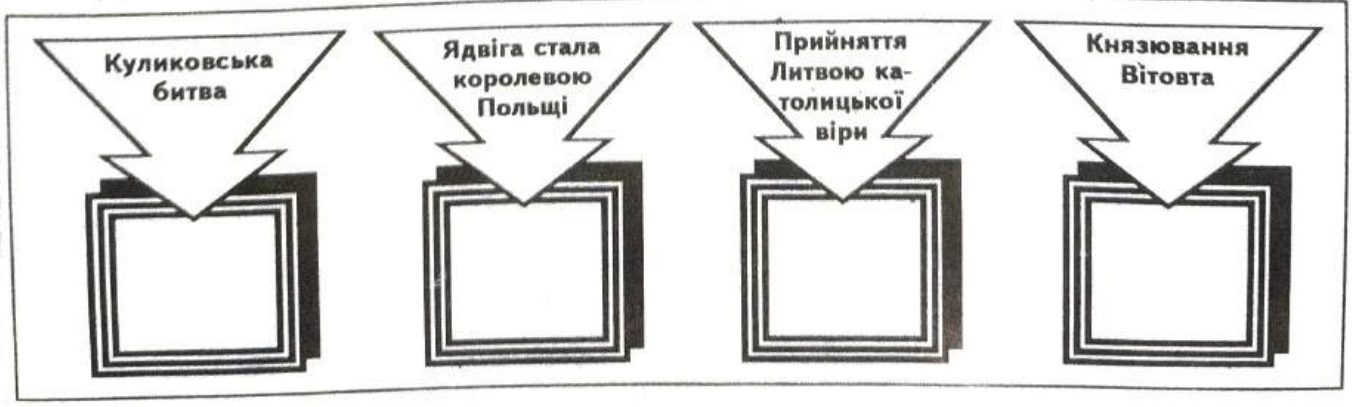

До теми: Зовнішня політика князя Вітовта.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

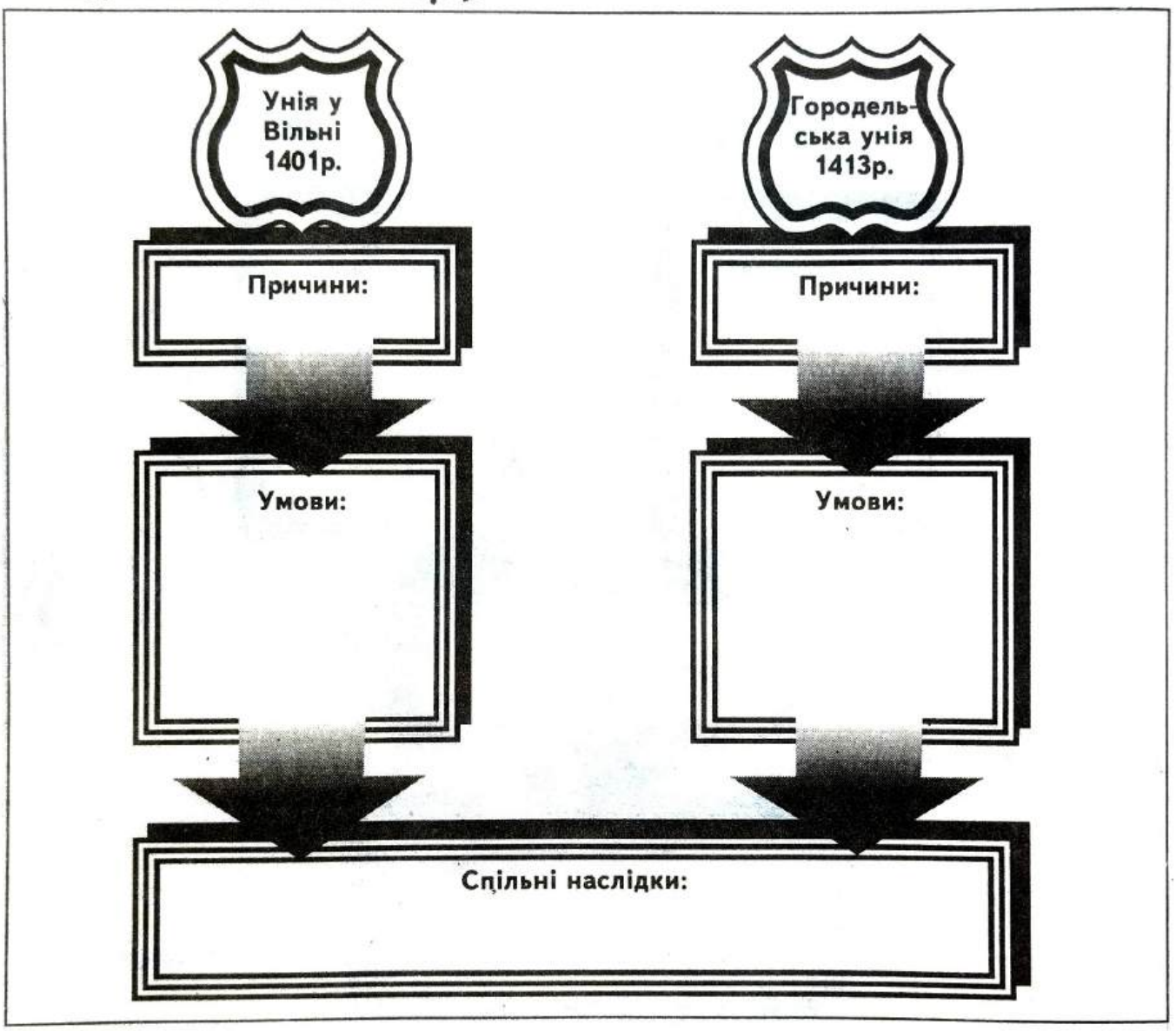

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

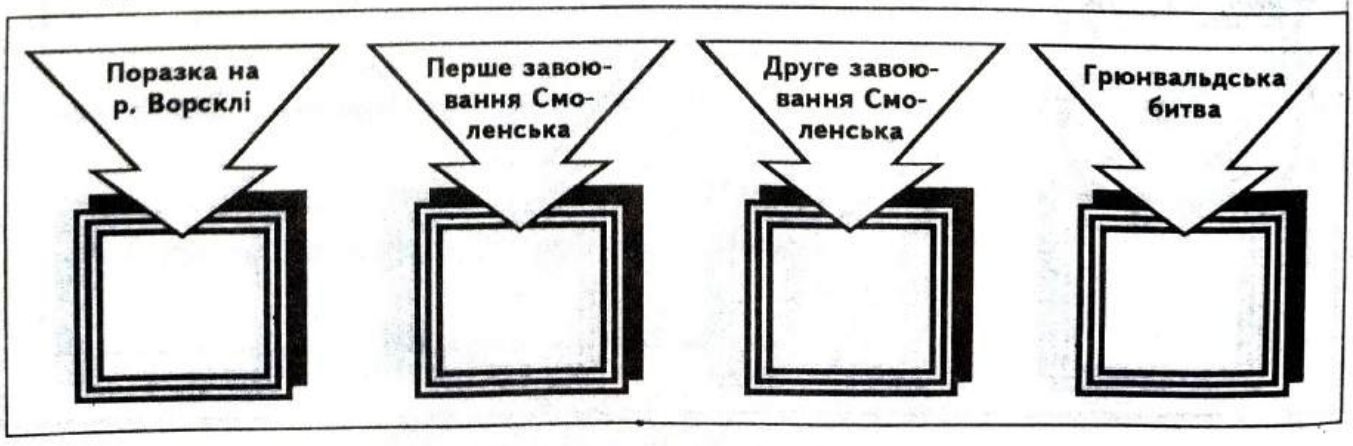

До теми: Внутрішня політика Великого князівства Литовського.

ЗАВДАННЯ 1: Визначте обов'язки посадових осіб князювання і відповідно впишіть їх у схему.

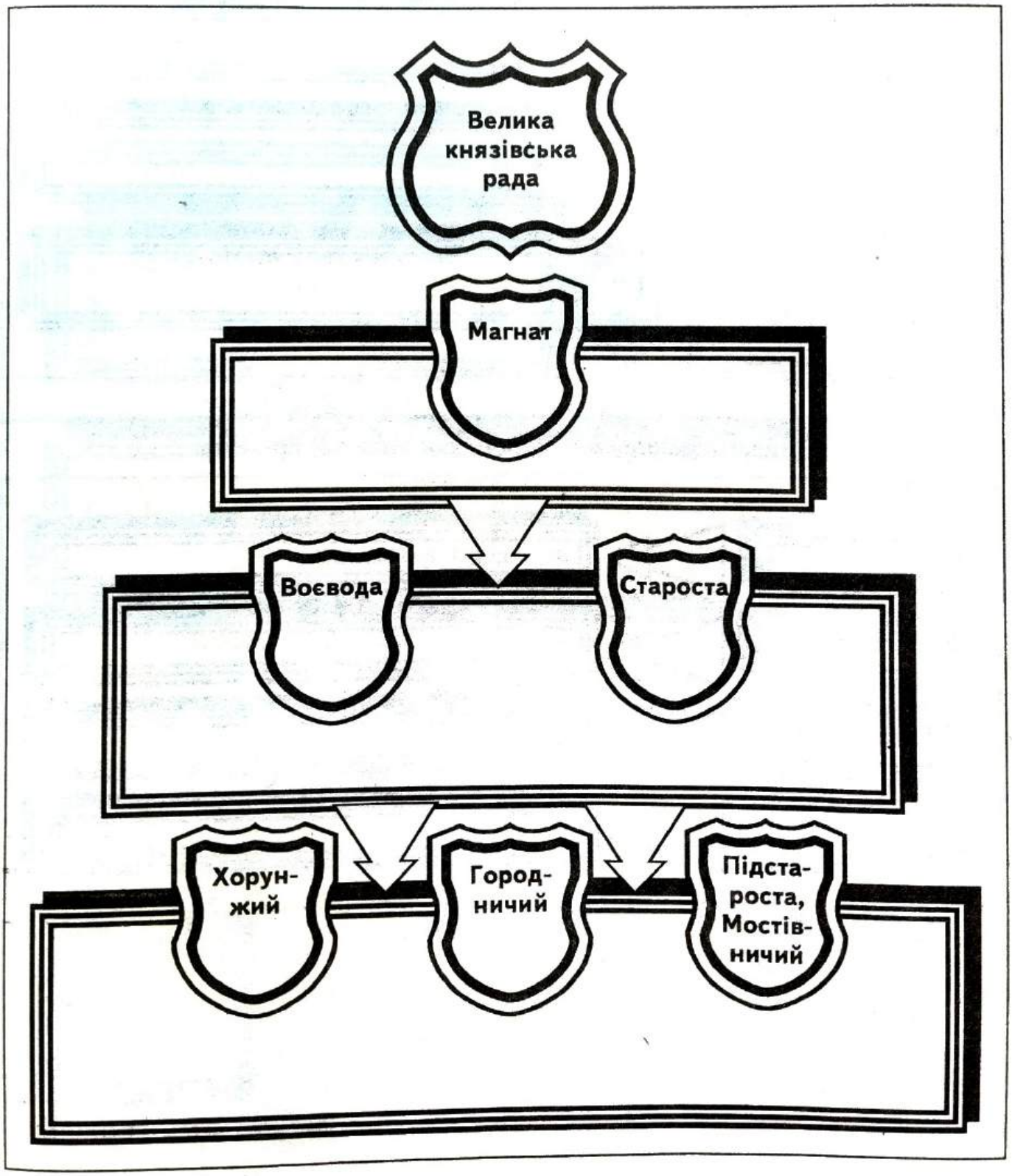

ЗАВДАННЯ 2: Визначте і впишіть до схеми три найхарактерніші риси внутрішньої політики Великого Князівства Литовського.

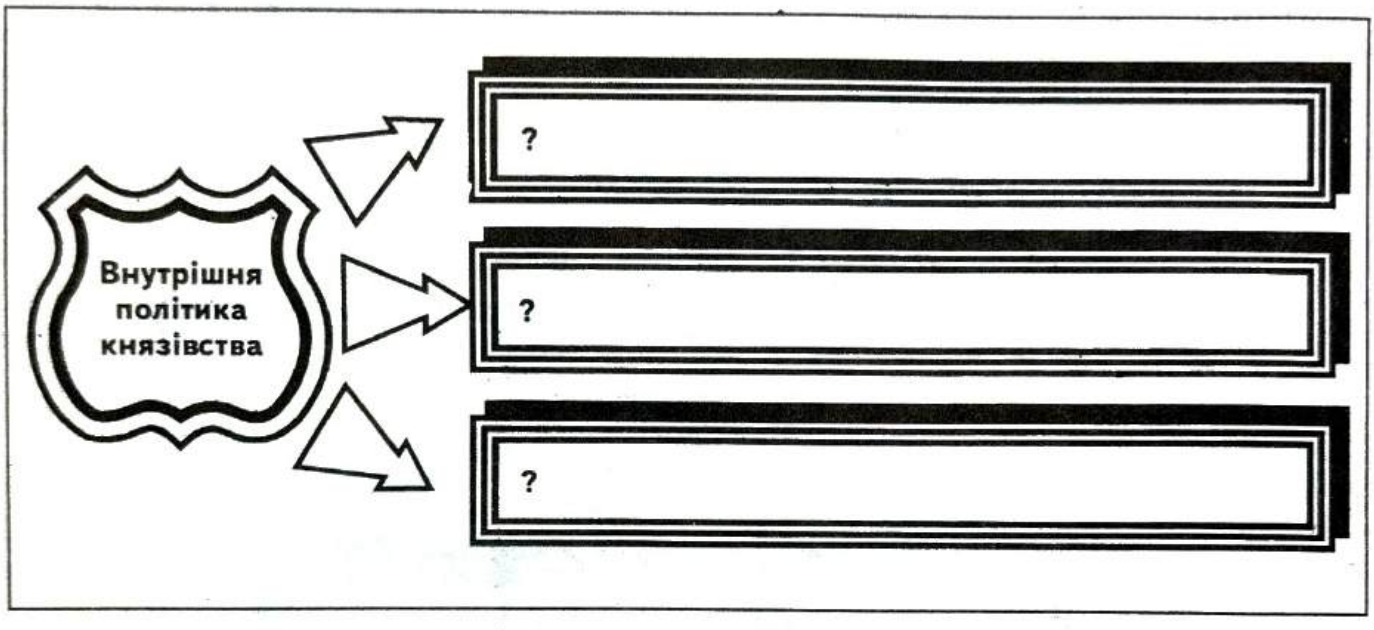

ЗАВДАННЯ 3: Назвіть декілька похідних українських прізвищ.

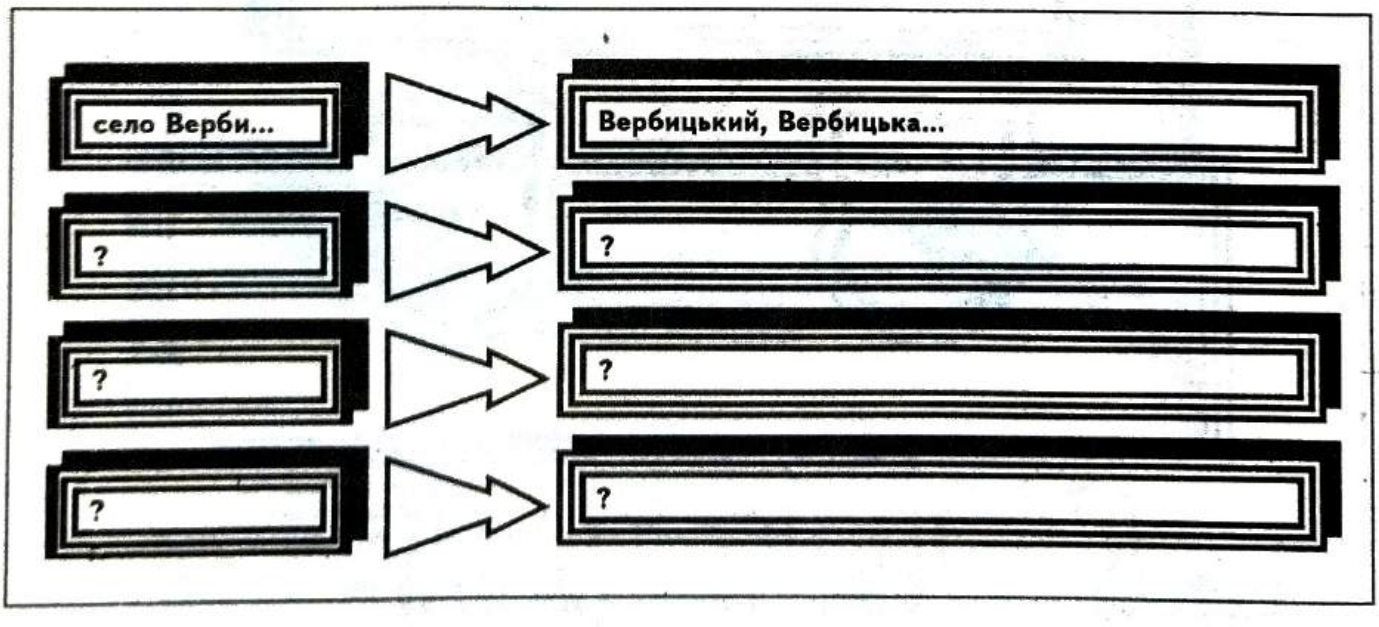

До теми: Православна церква у Великому Князівстві Литовському.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему послідовно.

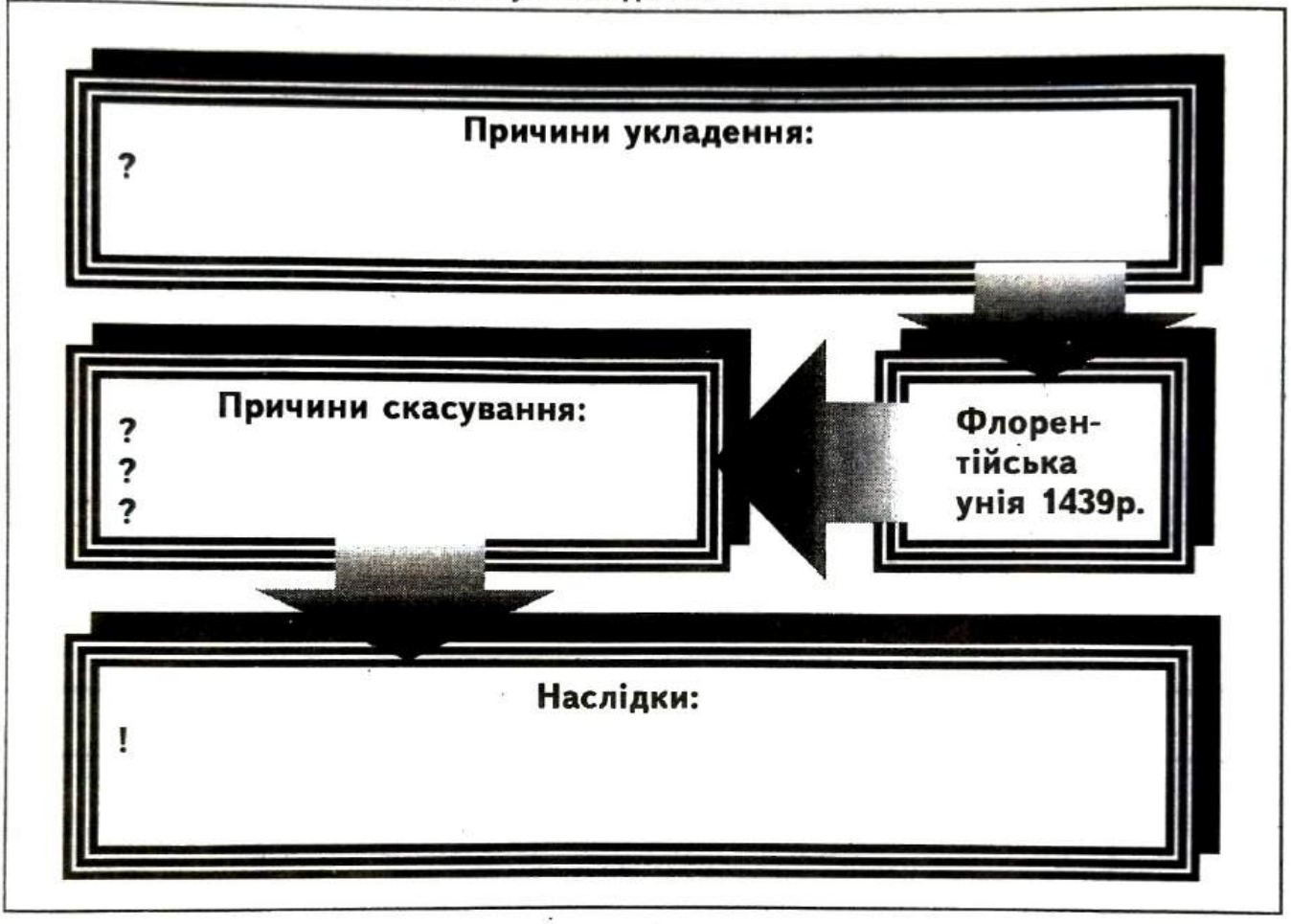

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

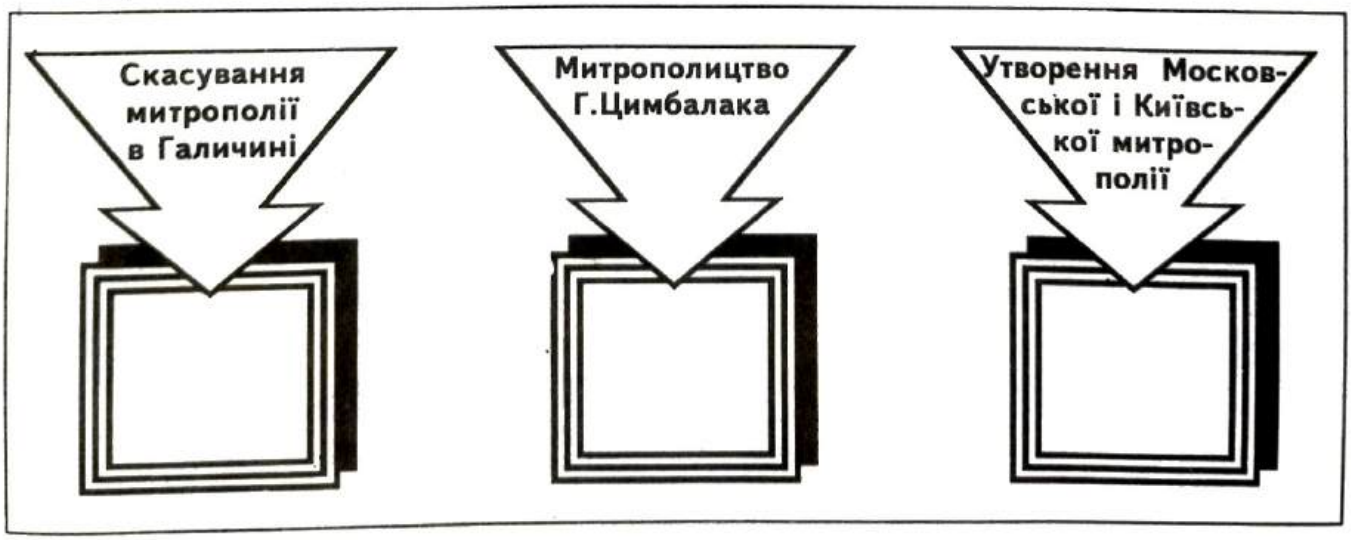

До теми: Зростання впливу Польщі на Литву та Україну.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

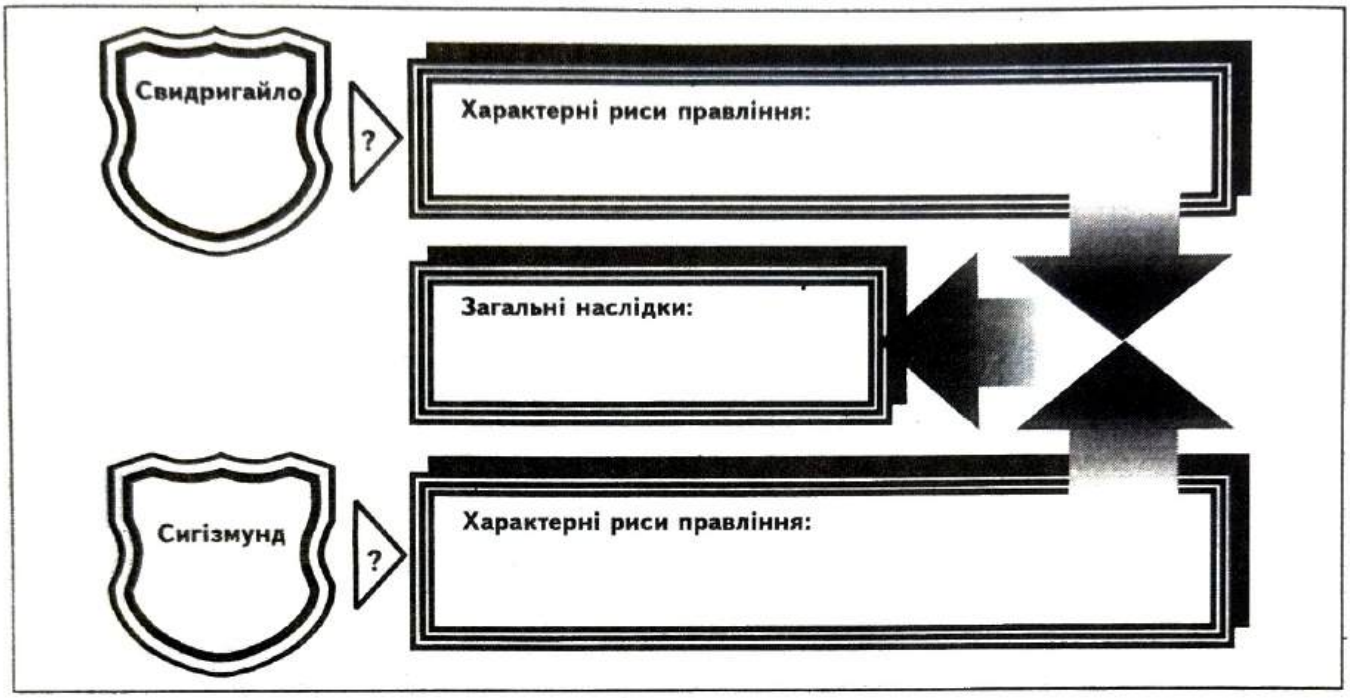

ЗАВДАННЯ 2: Причини тривалого правління Казимира.

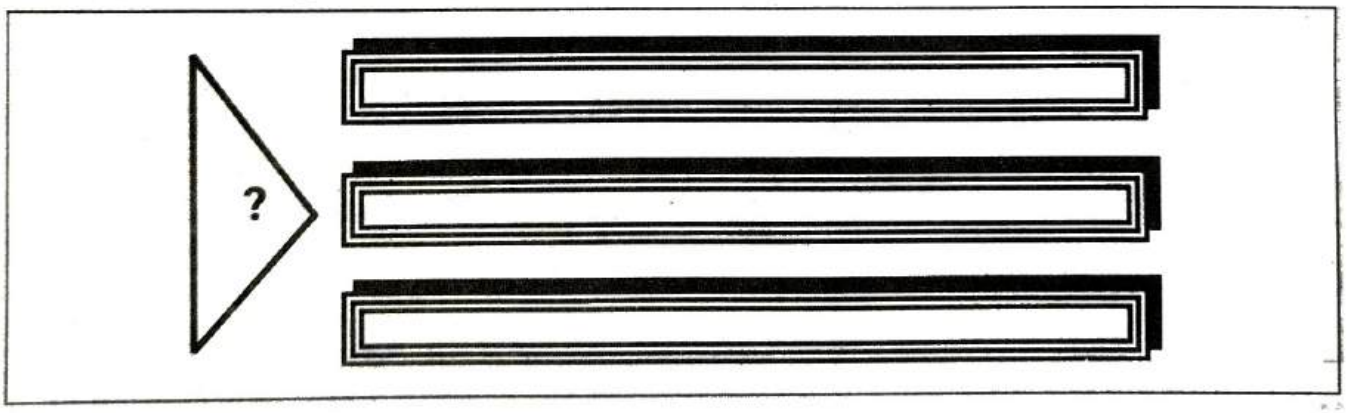

ЗАВДАННЯ 3: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

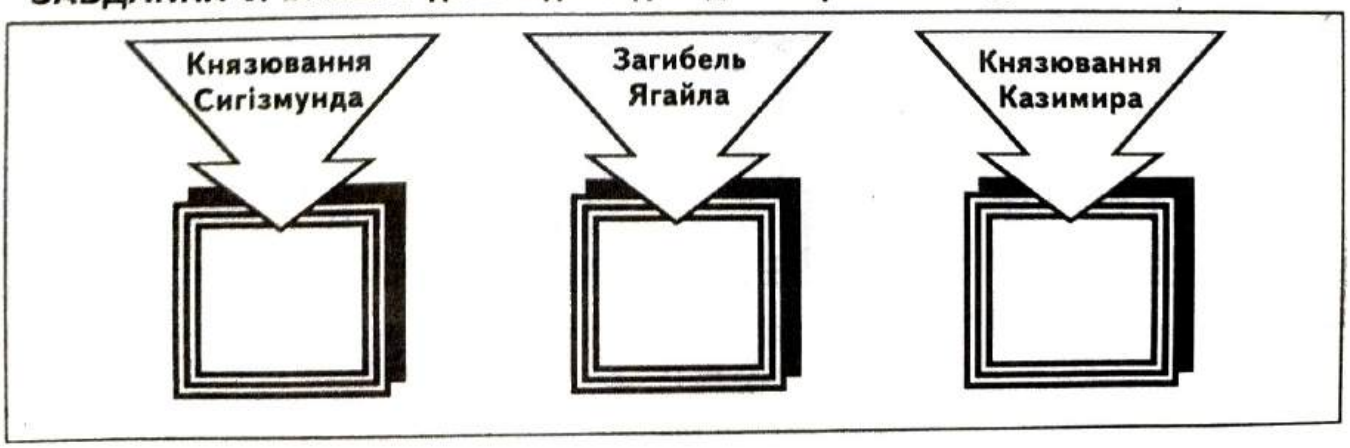

До теми: Українські землі під час боротьби з татарами.

ЗАВДАННЯ 1: Впишіть у схему в логічній послідовності історичні події та обставини, що призвели до загострення боротьби між князівствами і татарами.

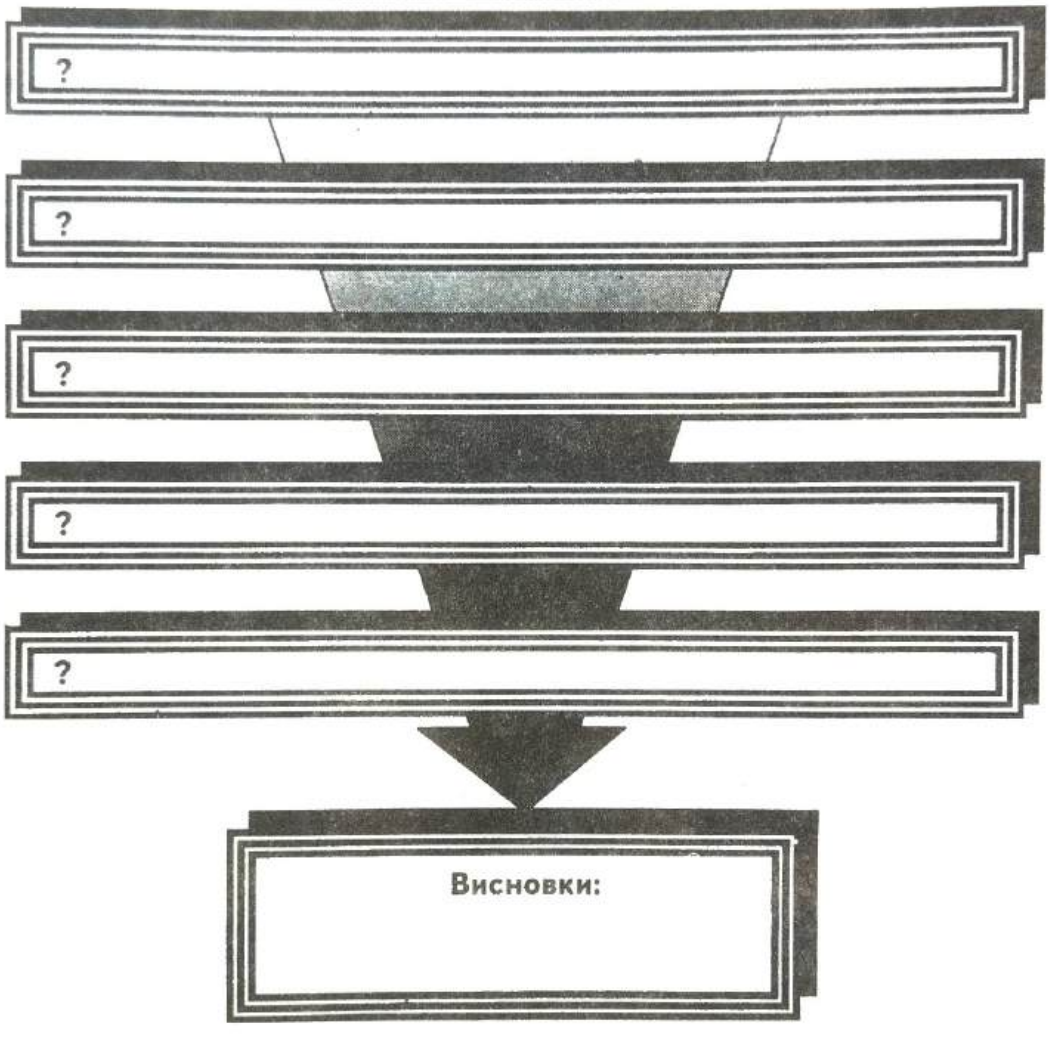

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

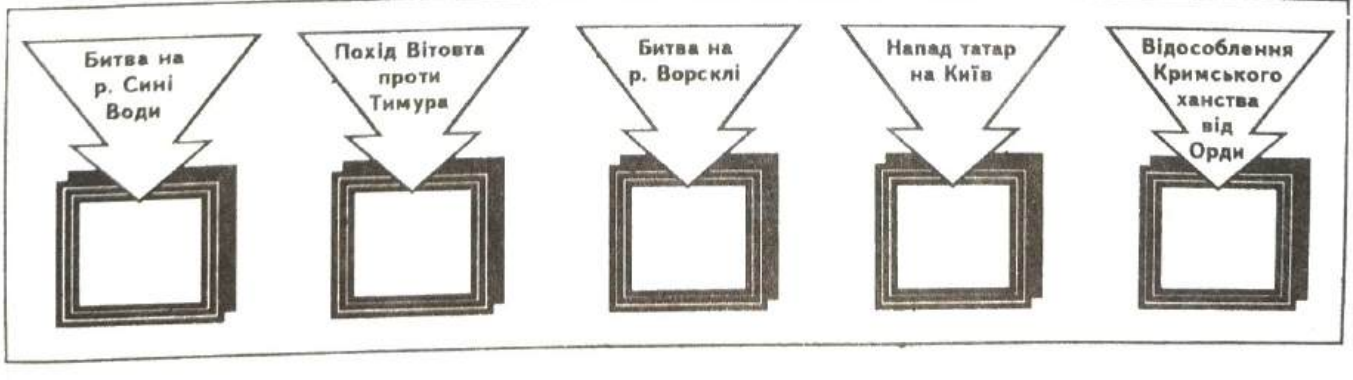

До теми: Зростання Московської держави.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

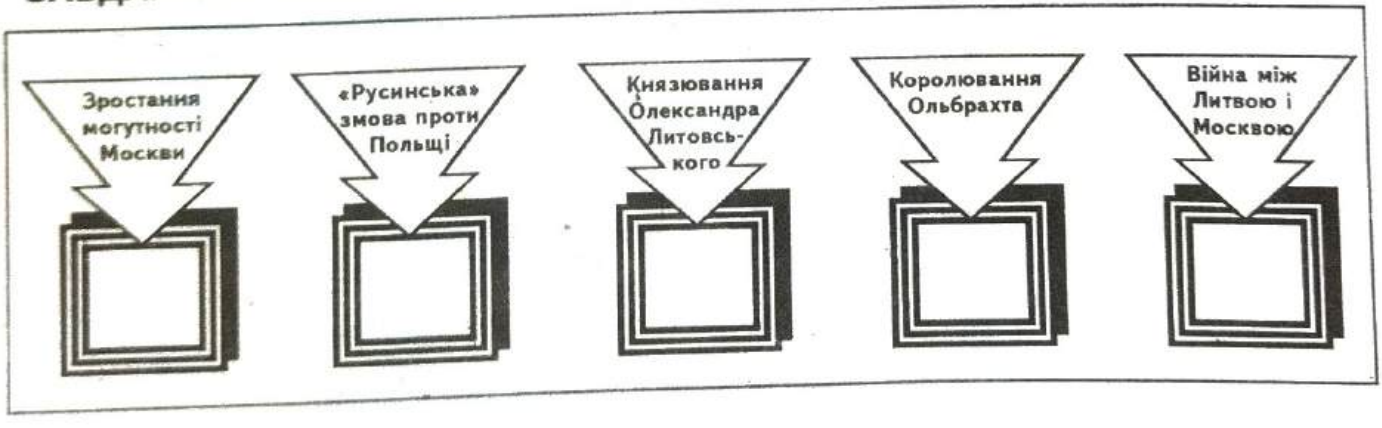

До теми: Політичні події на українських землях під владою Польщі і Литви наприкінці XV – до середини XVIст.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

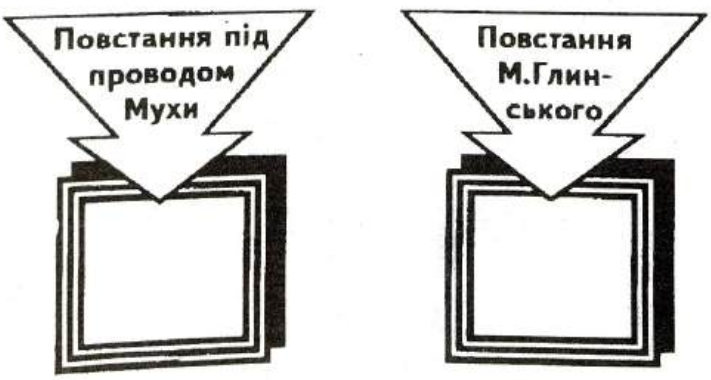

До теми: Розвиток феодального землеволодіння та закабалення селян.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

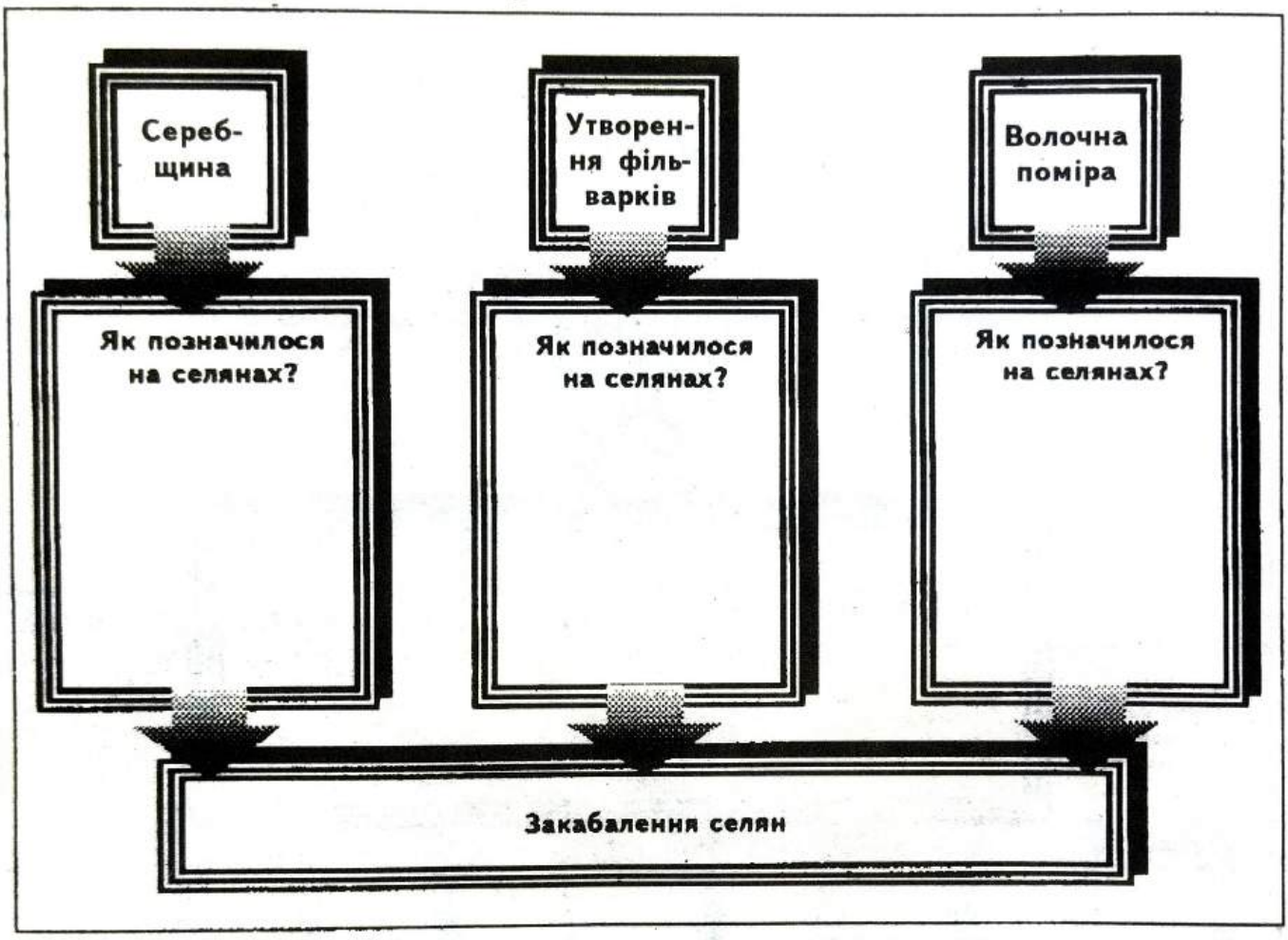

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

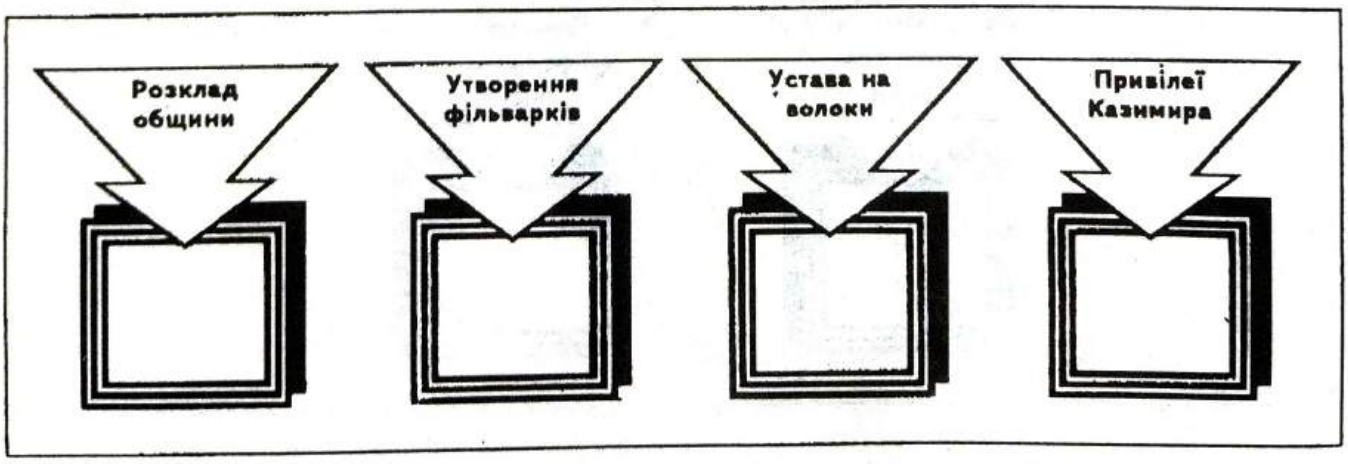

ЗАВДАННЯ 3: Заповніть схему.

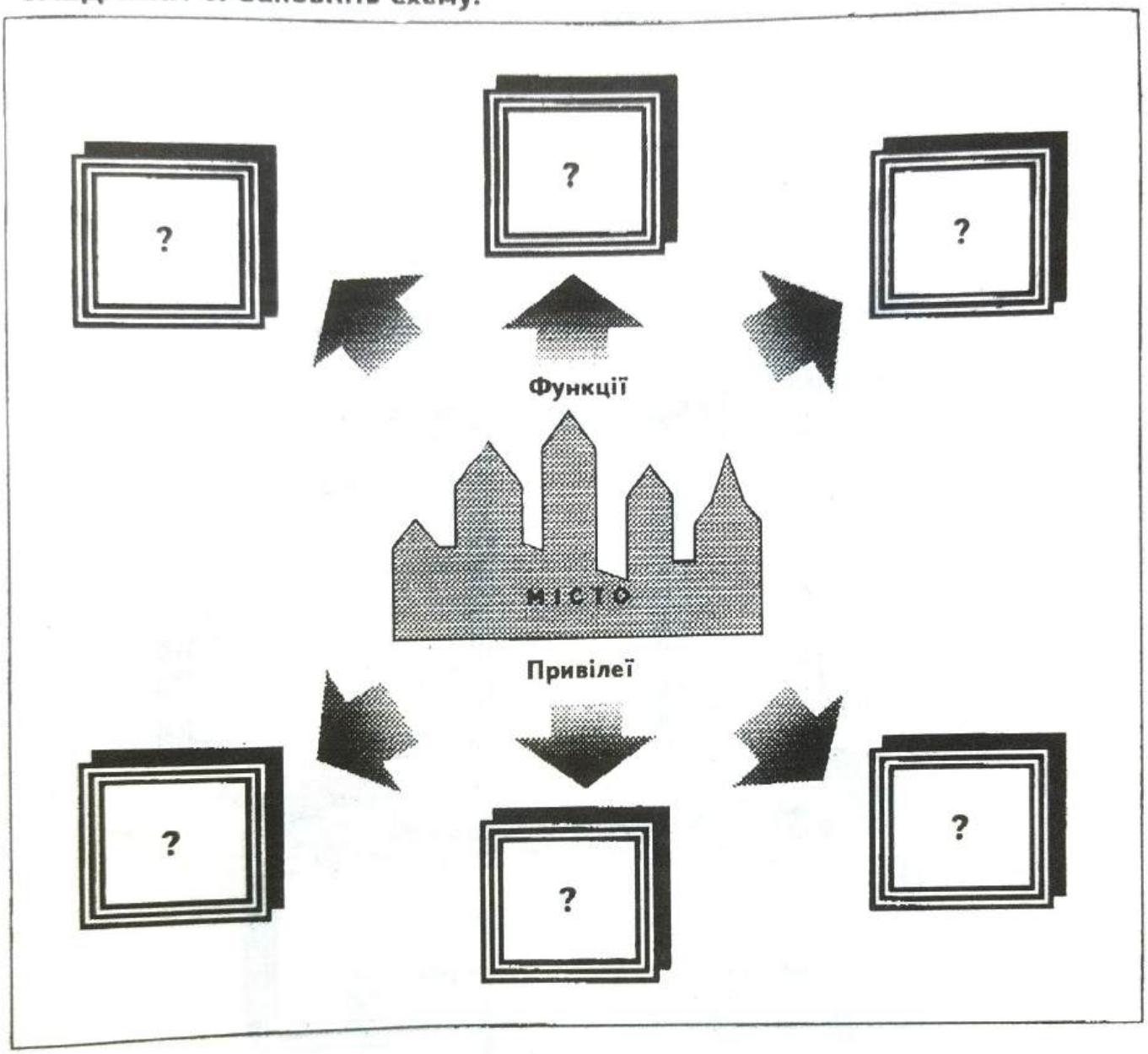

До теми: Люблінська унія 1569р.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

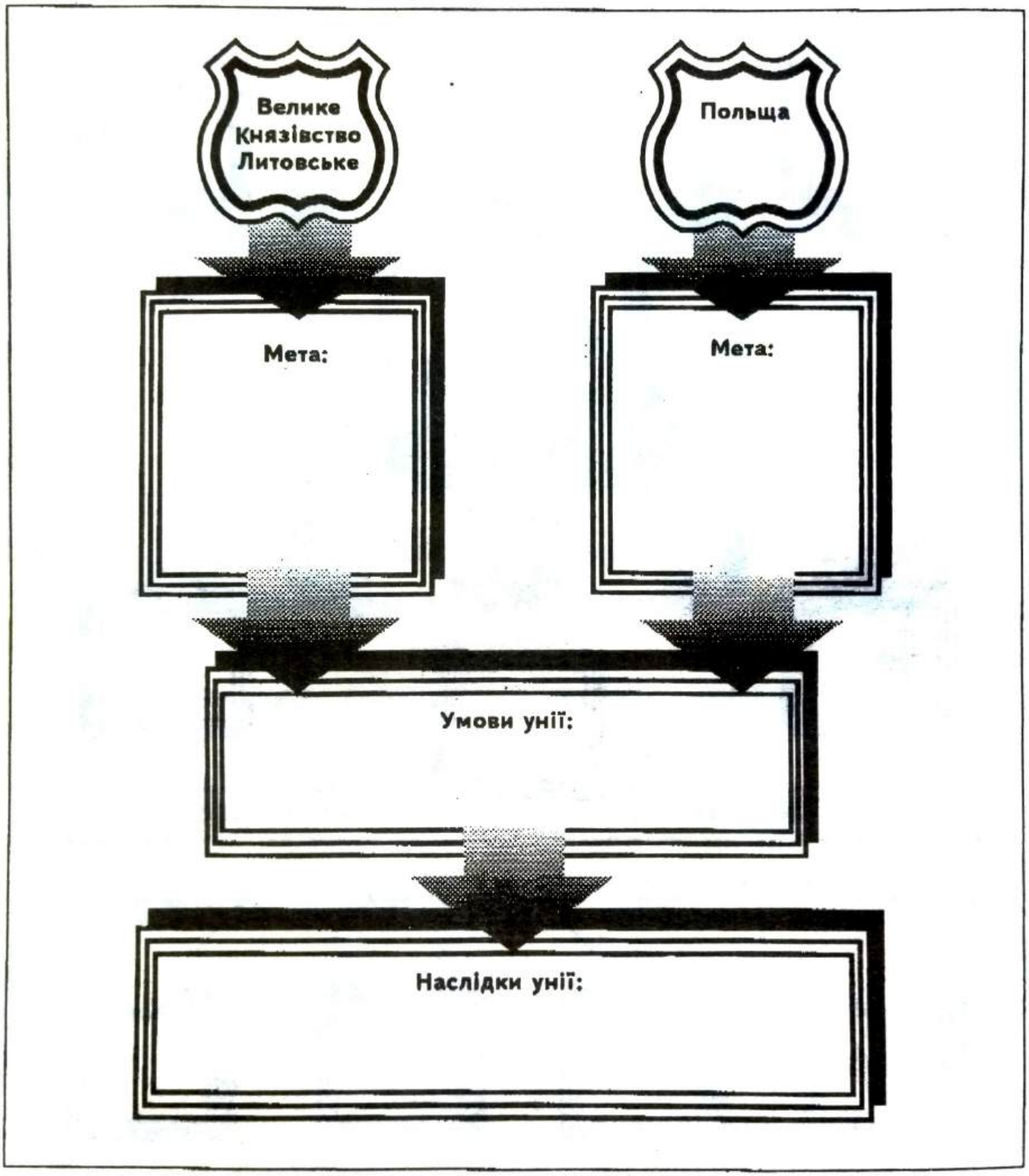

До теми: Виникнення козацтва.

ЗАВДАННЯ 1: Впишіть до схеми три-чотири причини формування козацтва.

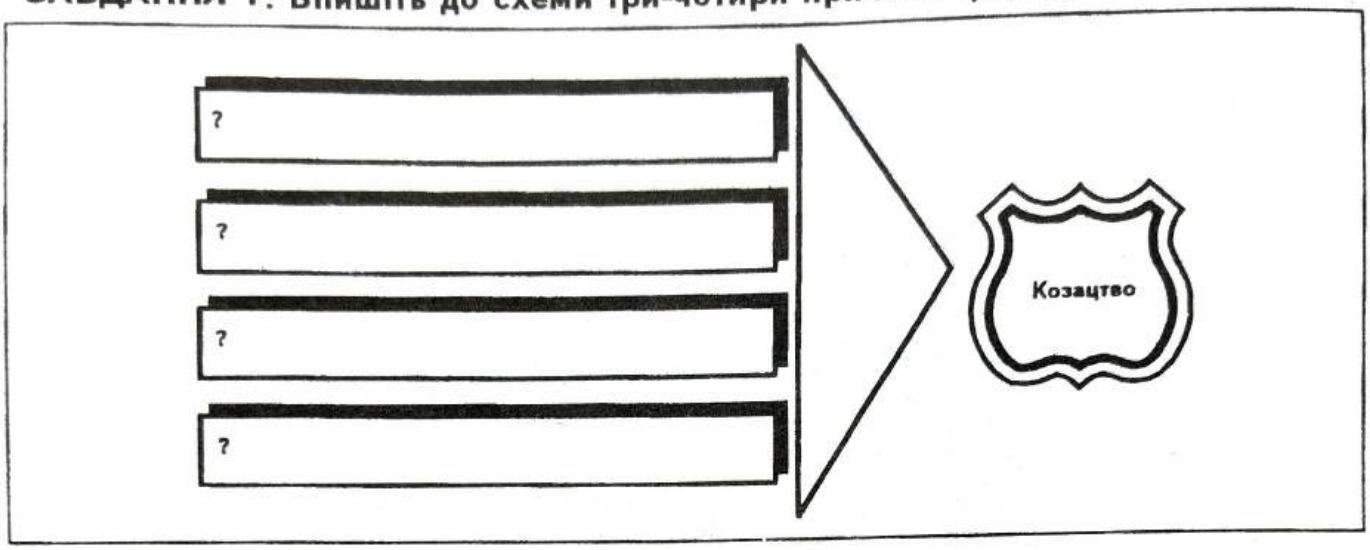

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть до схеми риси, притаманні образу козака.

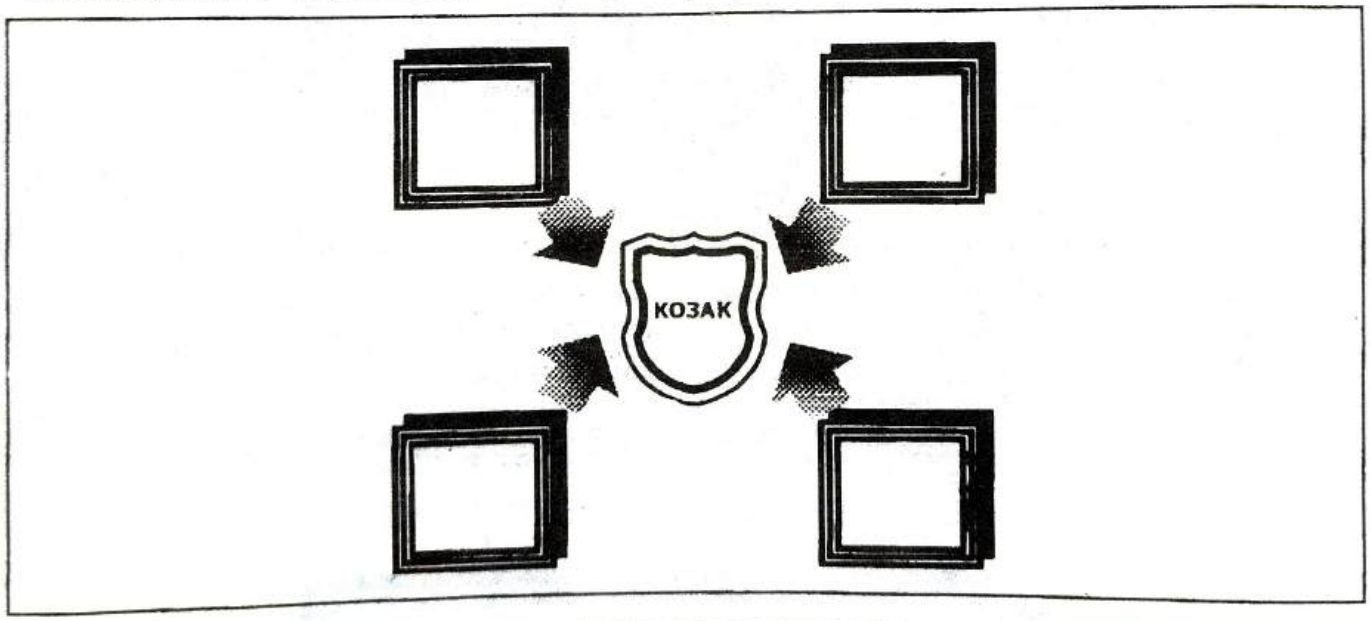

ЗАВДАННЯ 3: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

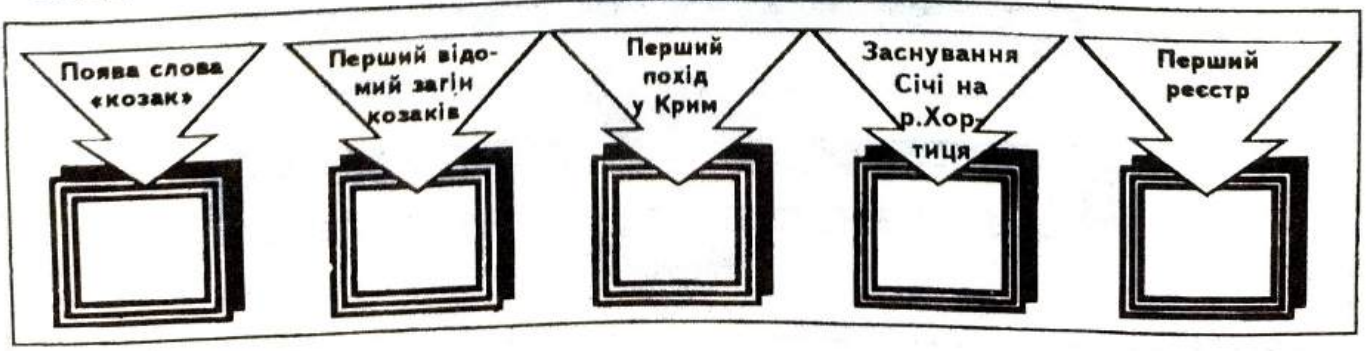

До теми: Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії.

ЗАВДАННЯ 1: Впишіть назви українських воєводств.

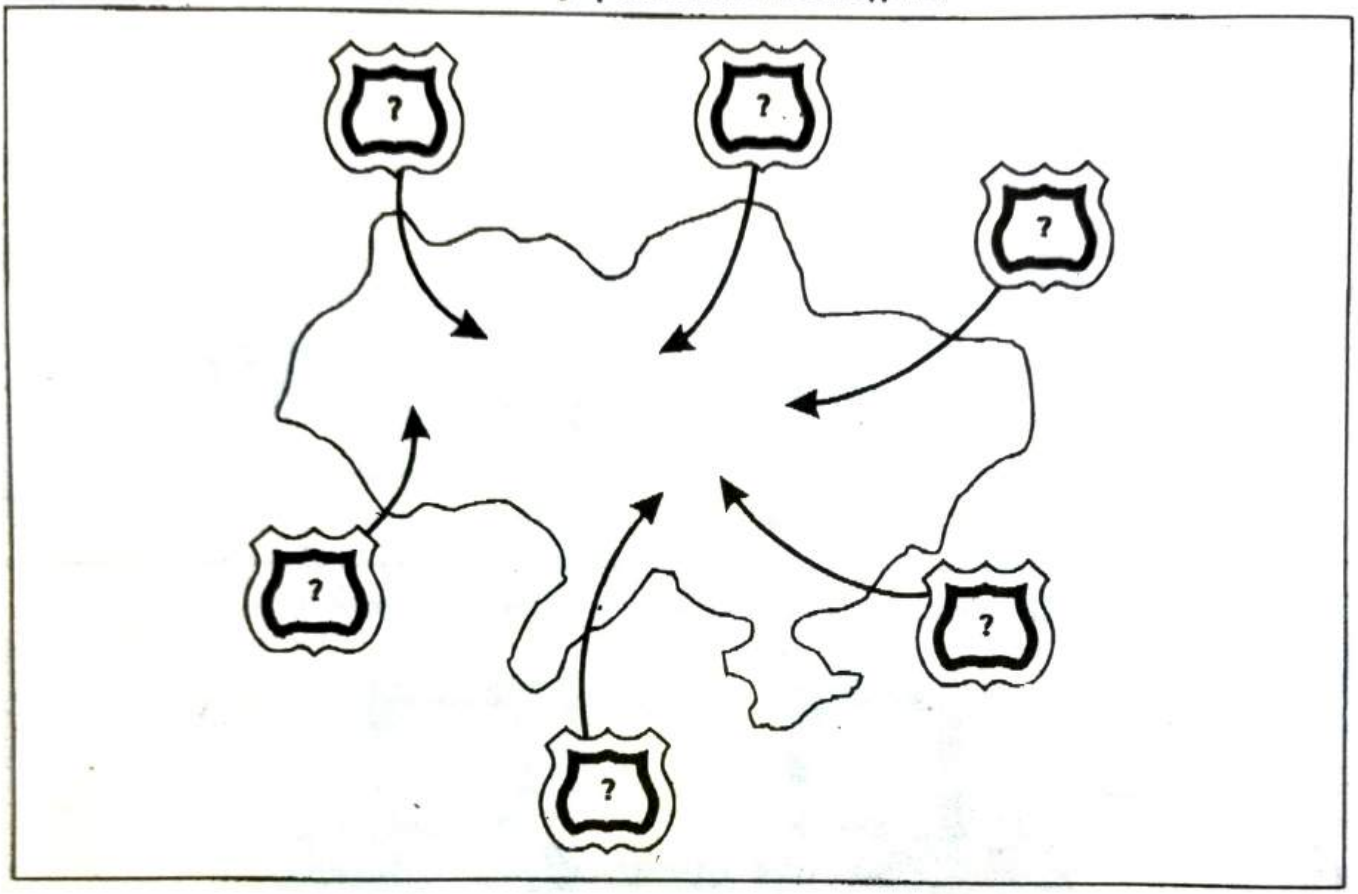

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть визначення верств українського населення відповідно до їх суспільного статусу.

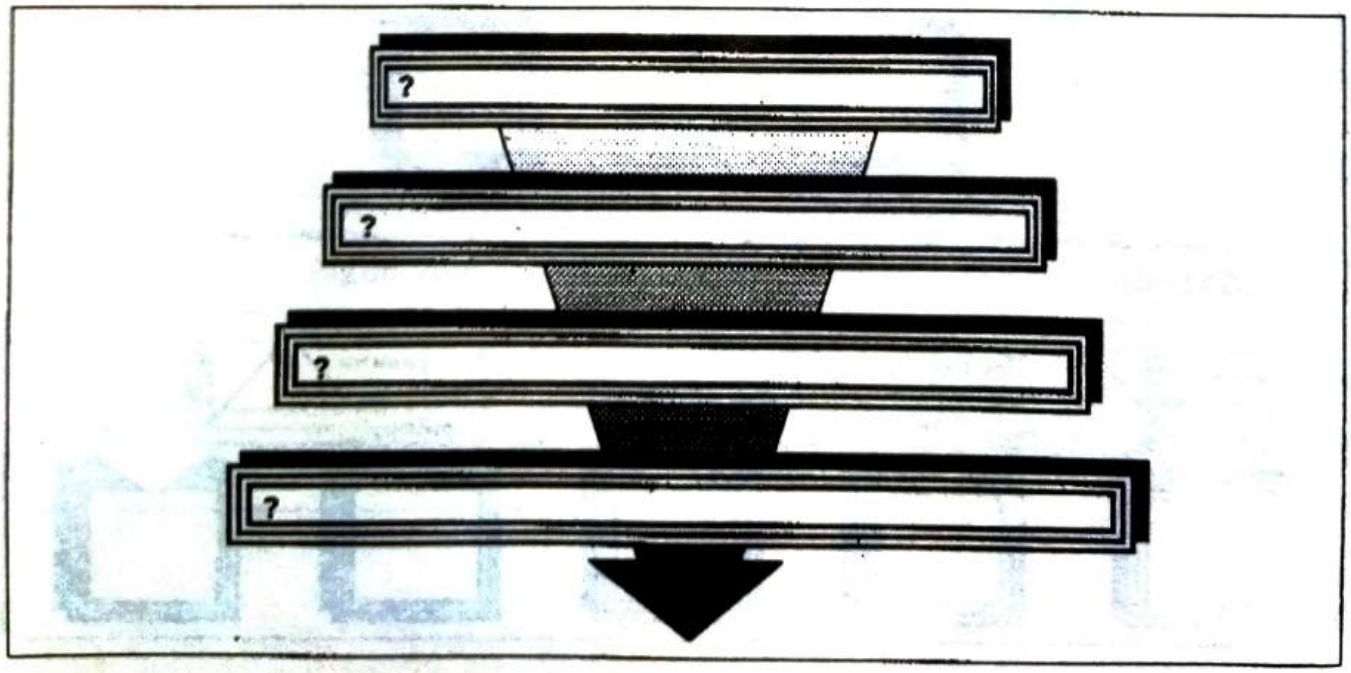

До теми: Україна XV - XVIст. в описах чужинців.

ЗАВДАННЯ 1: Які уявлення мали про Україну та український народ чужинці?

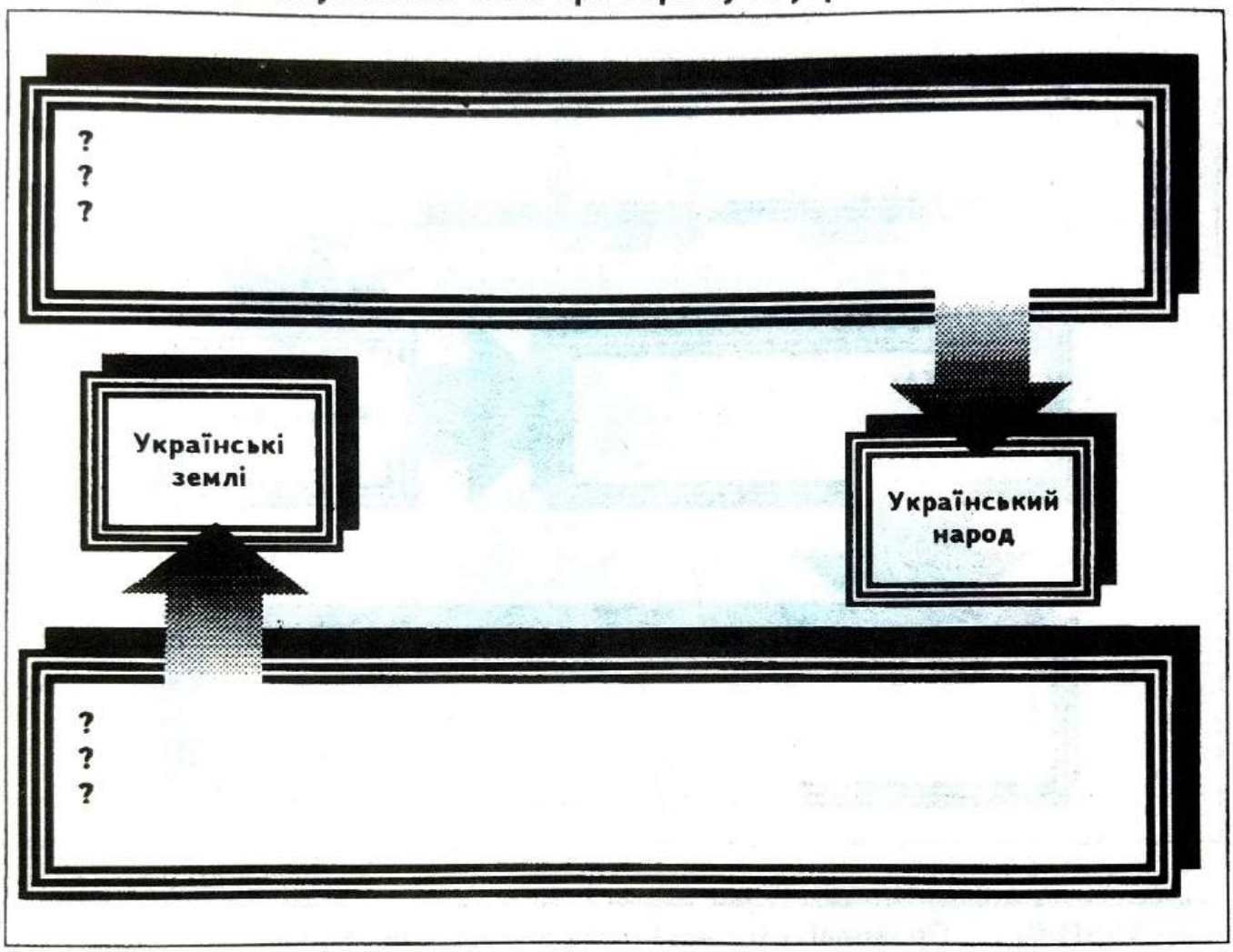

До теми: Релігійне життя в Україні в XVI - першій половині XVIIст.

ЗАВДАННЯ 1: Проаналізуйте процес реформації на Україні.

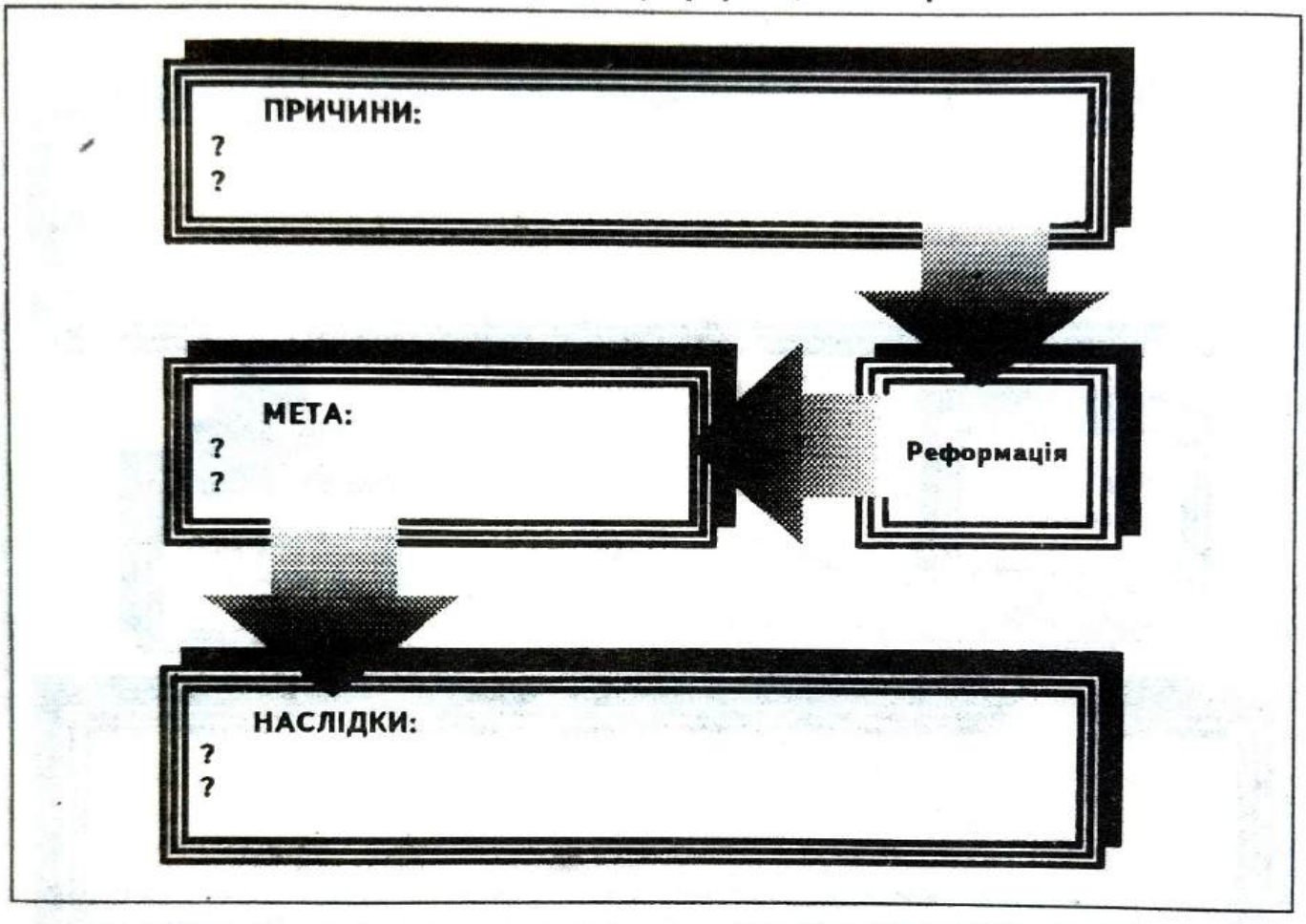

ЗАВДАННЯ 2: Проаналізуйте Брестську унію і її наслідки.

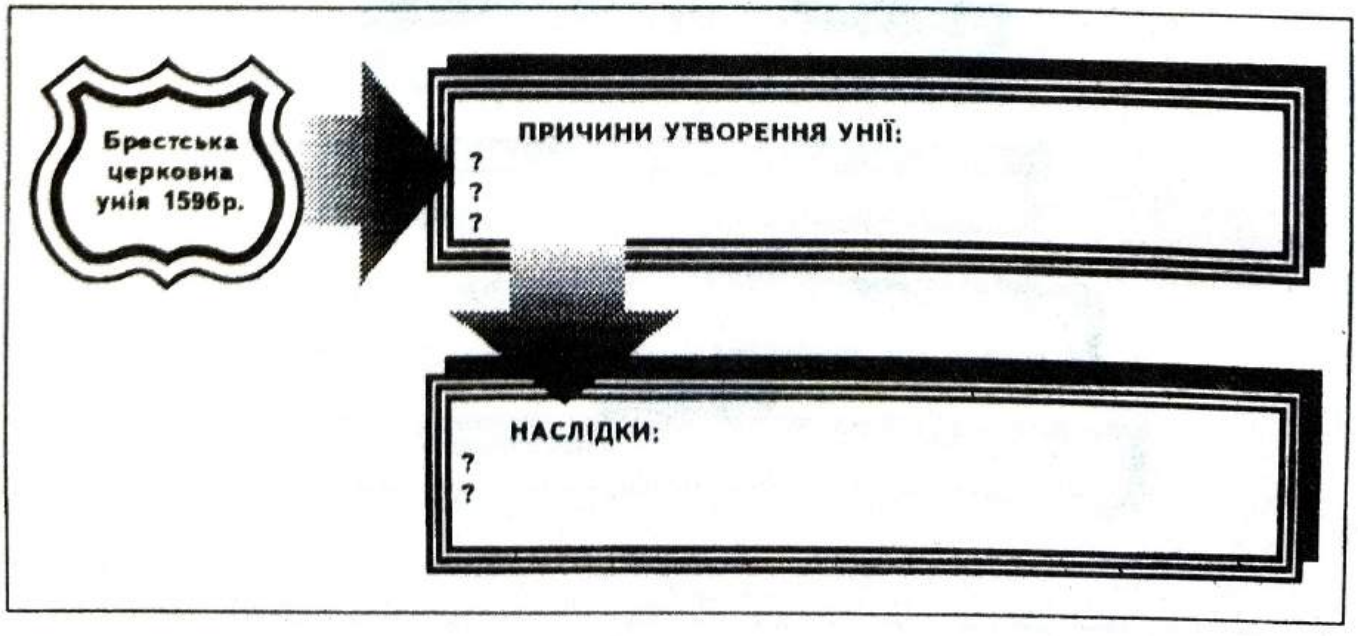

ЗАВДАННЯ 3: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

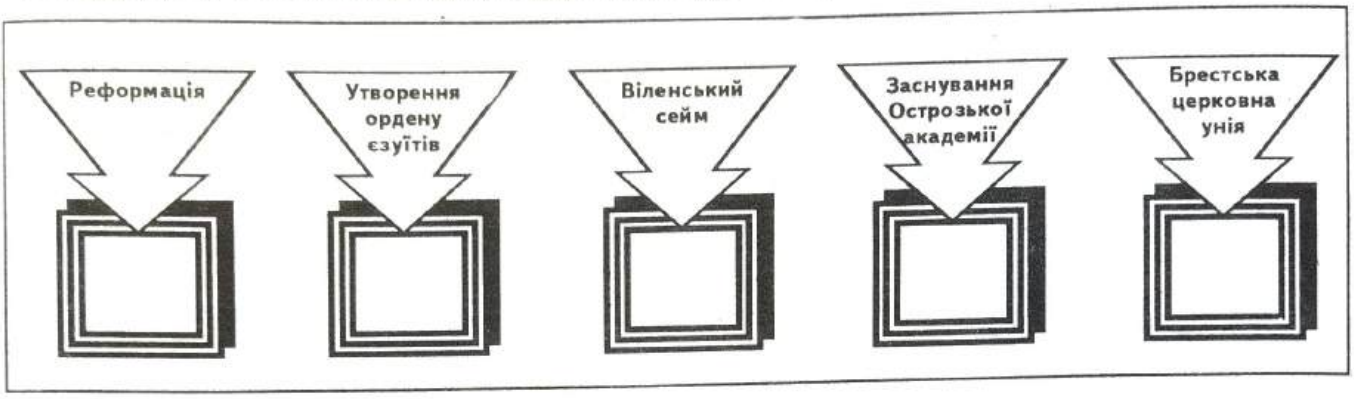

До теми: Козацько-селянські повстання наприкінці XVI ст.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

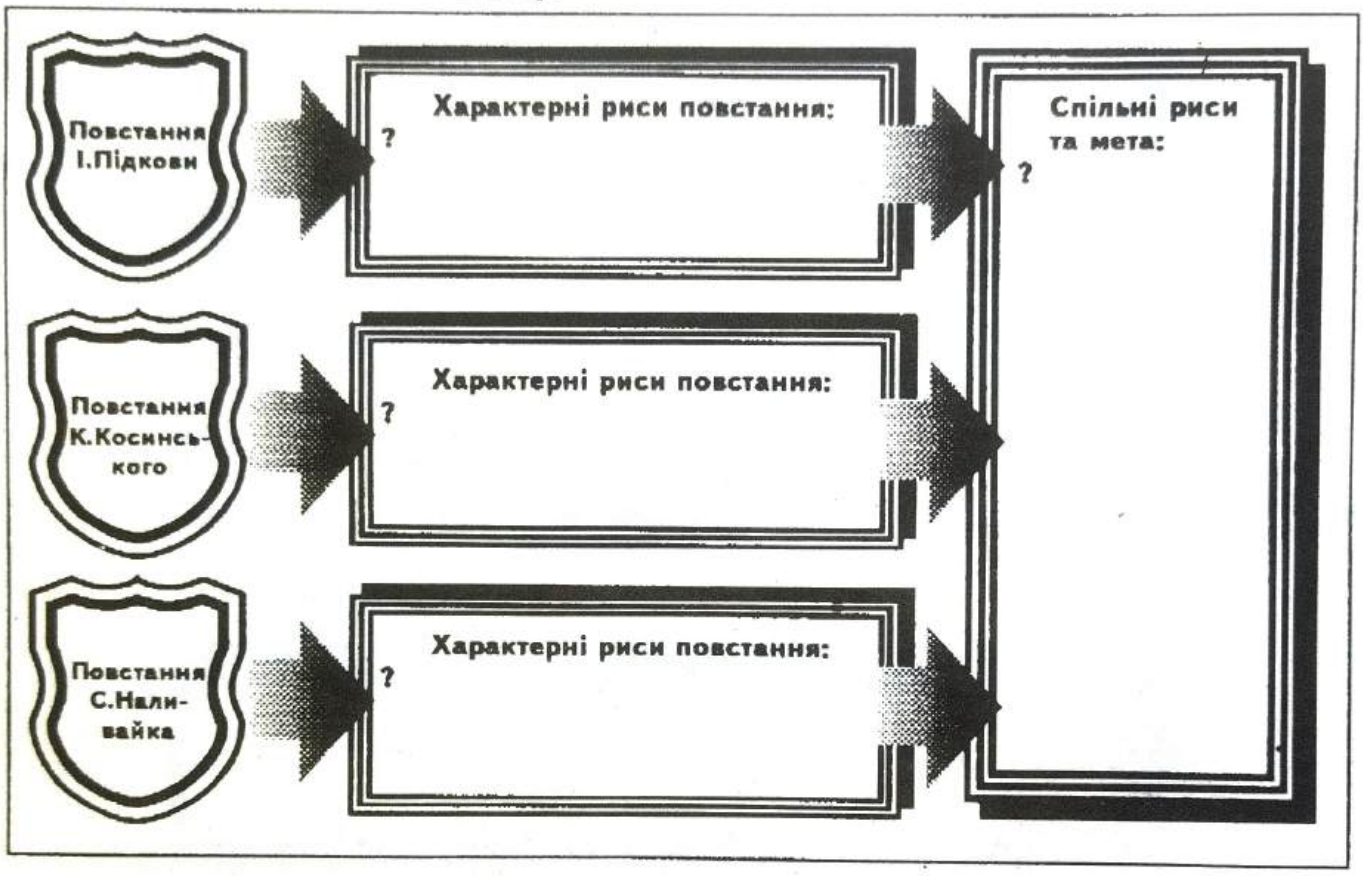

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

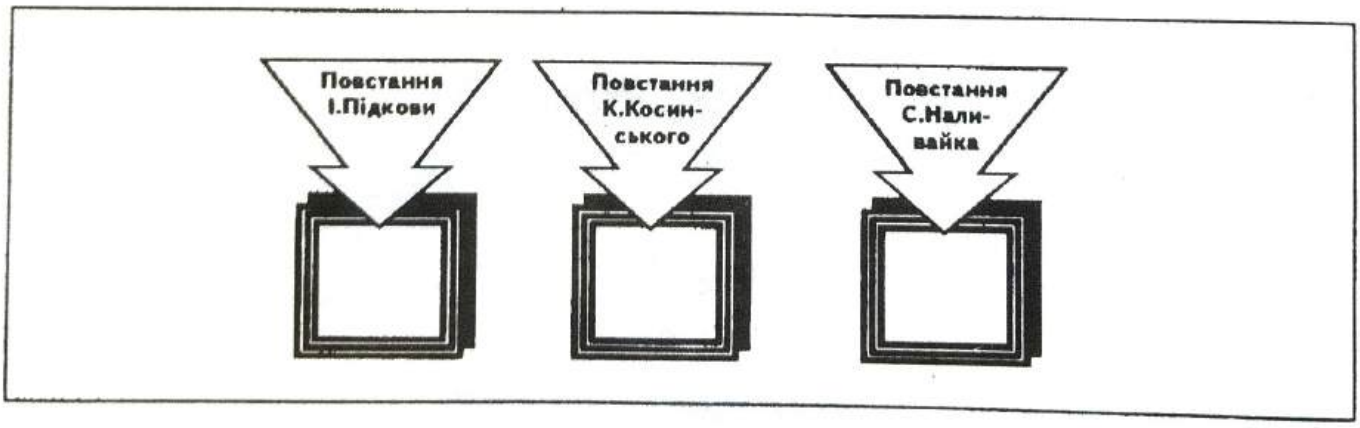

До теми: Українське козацтво в першій чверті XVIIст.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

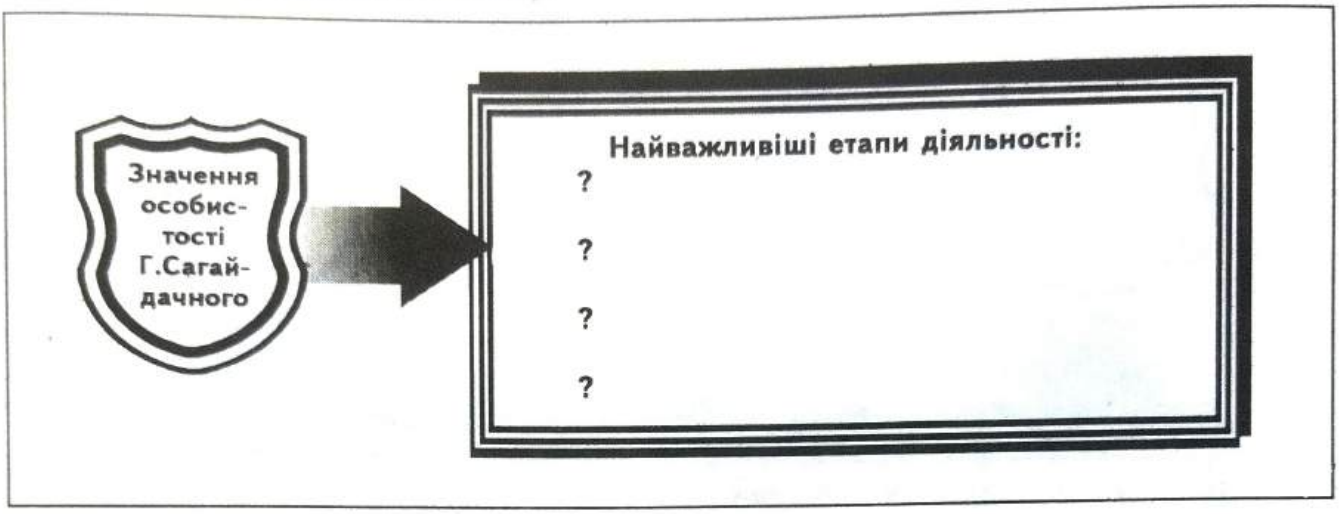

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

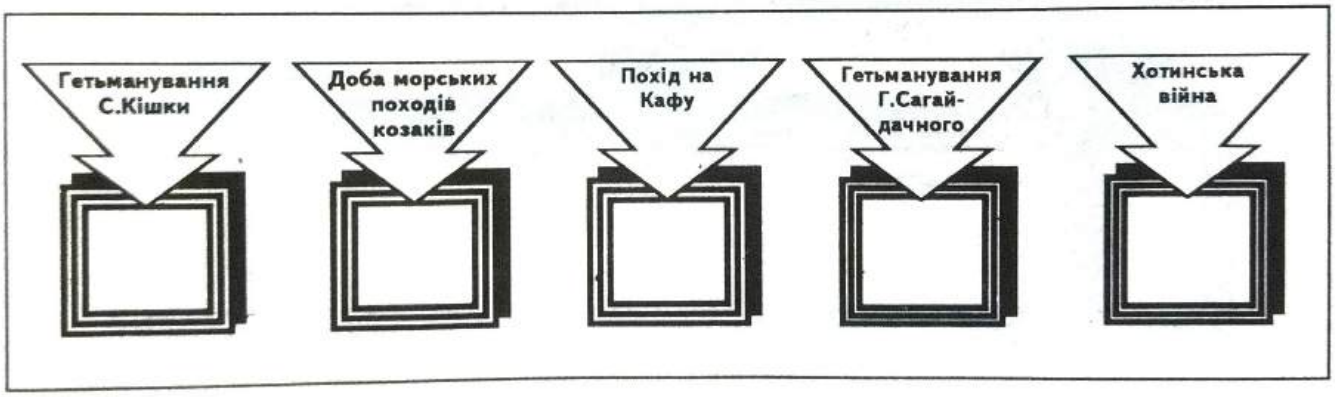

До теми: Козацько-селянські повстання 20 - 30-х років.

ЗАВДАННЯ 1: Зробіть аналіз повстань.

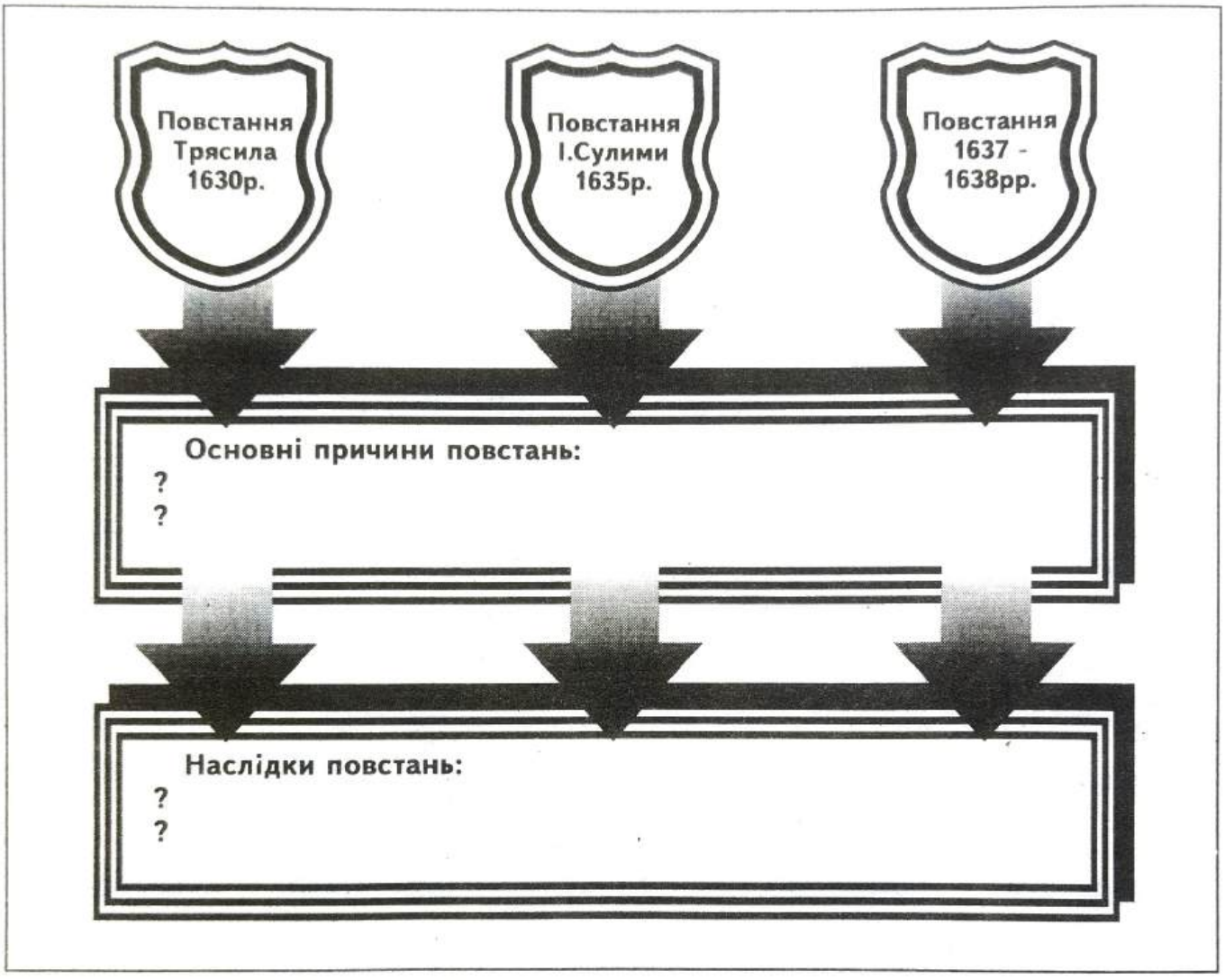

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

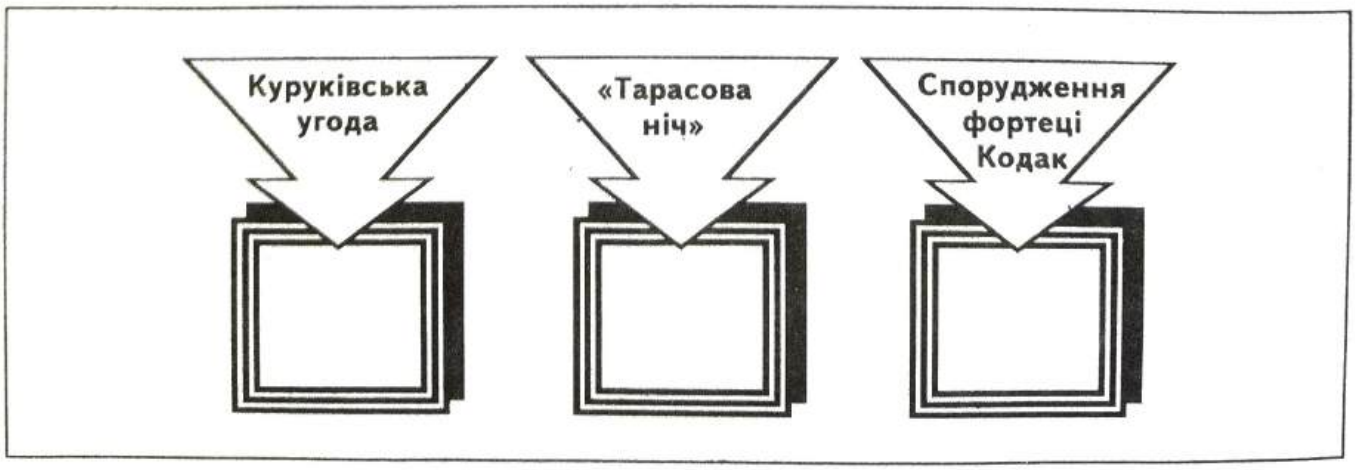

До теми: Закарпатська Україна в XVI - першій половині XVIIст.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

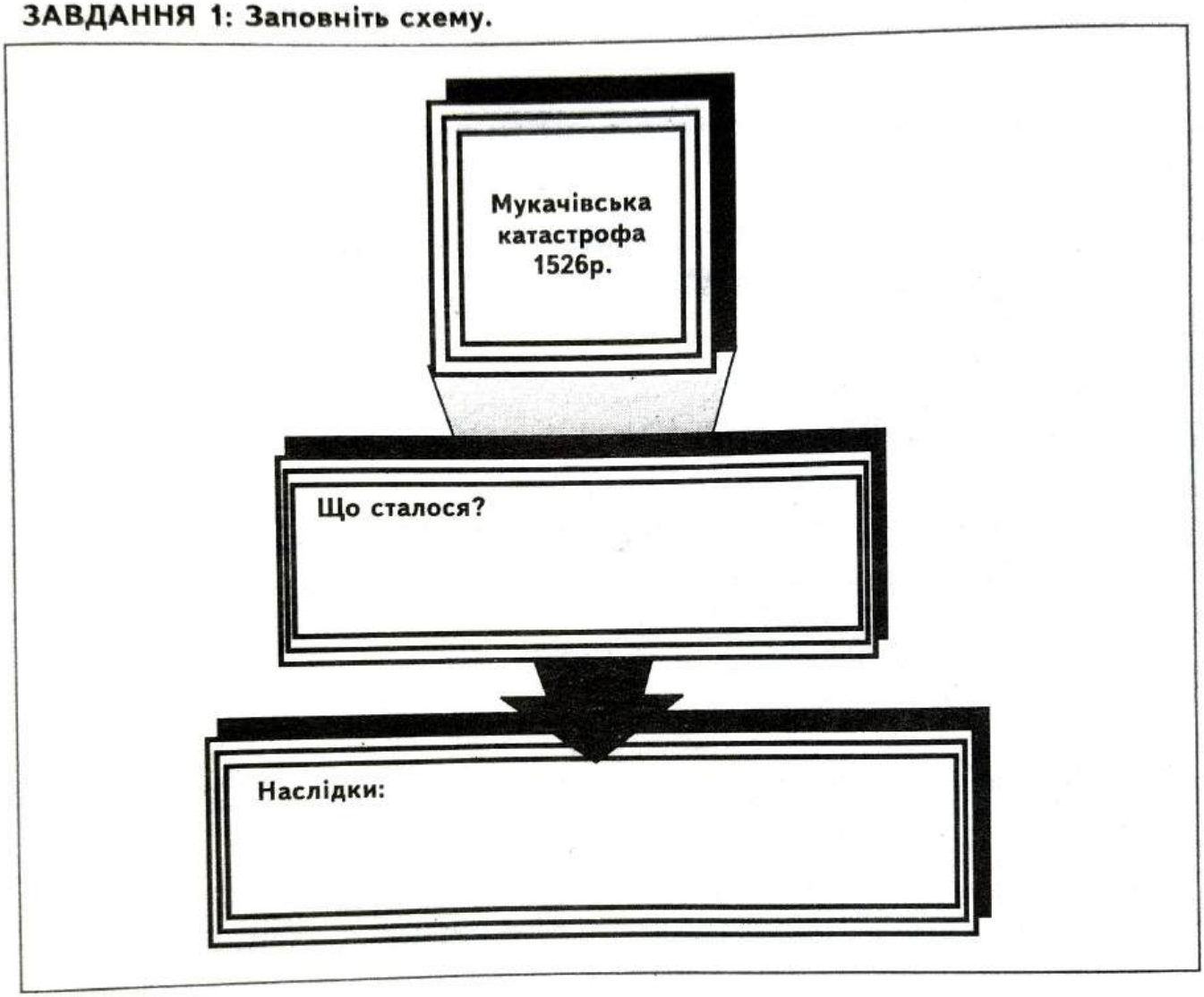

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

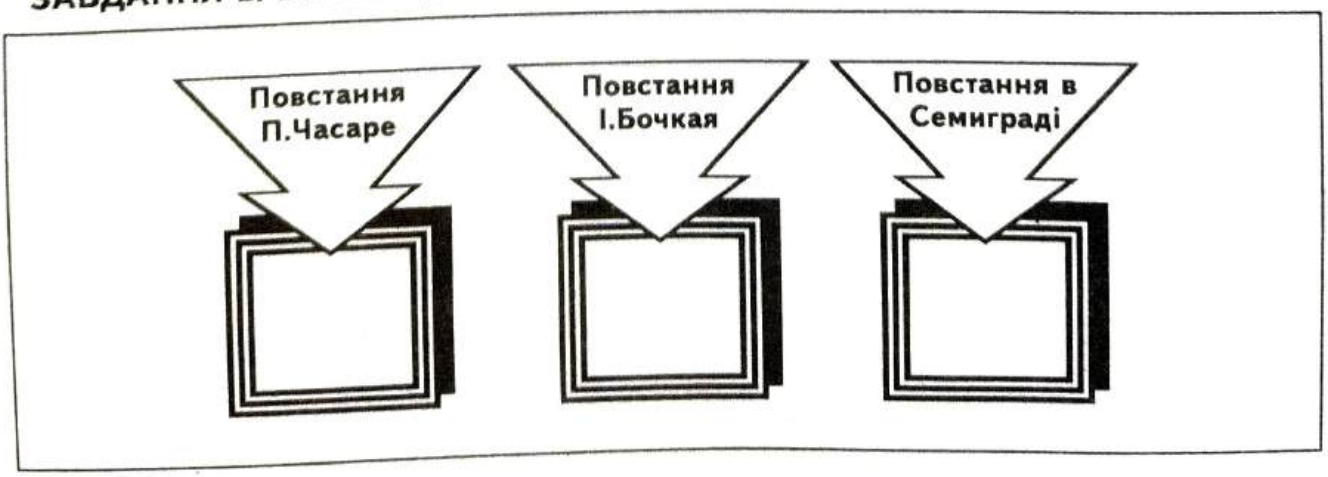

До теми: Слобідська Україна в XVI - першій половині XVIIст.

ЗАВДАННЯ 1: Випишіть характерні риси соціально-економічного стану Слобожанщини.

?

?

?

До теми: Українська культура в XV - першій половині XVIIст.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

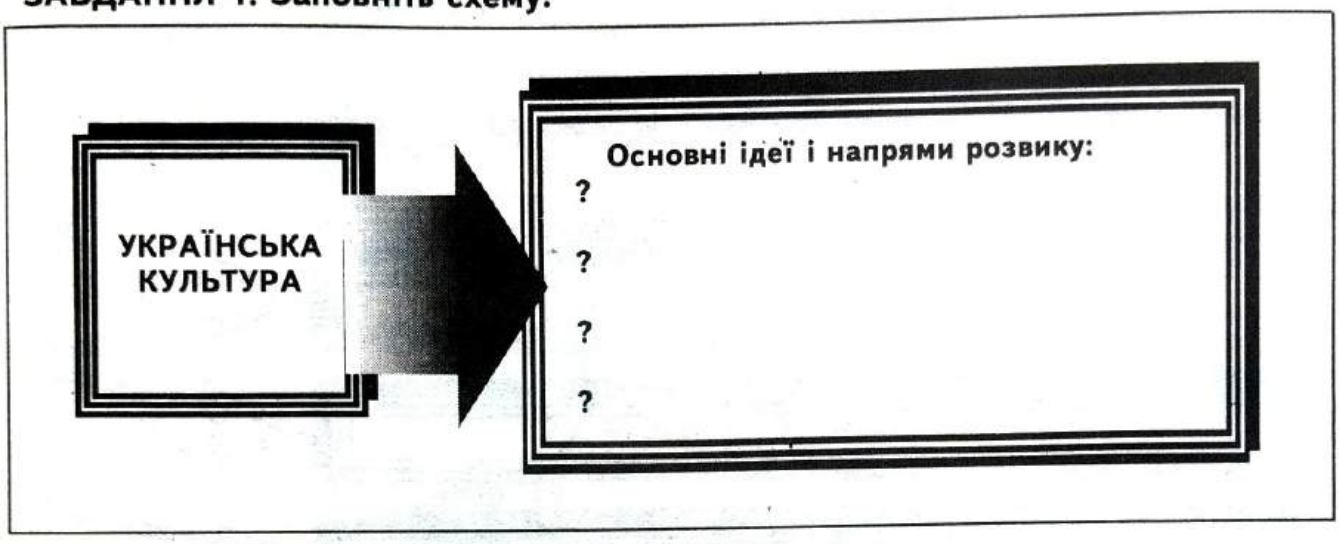

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

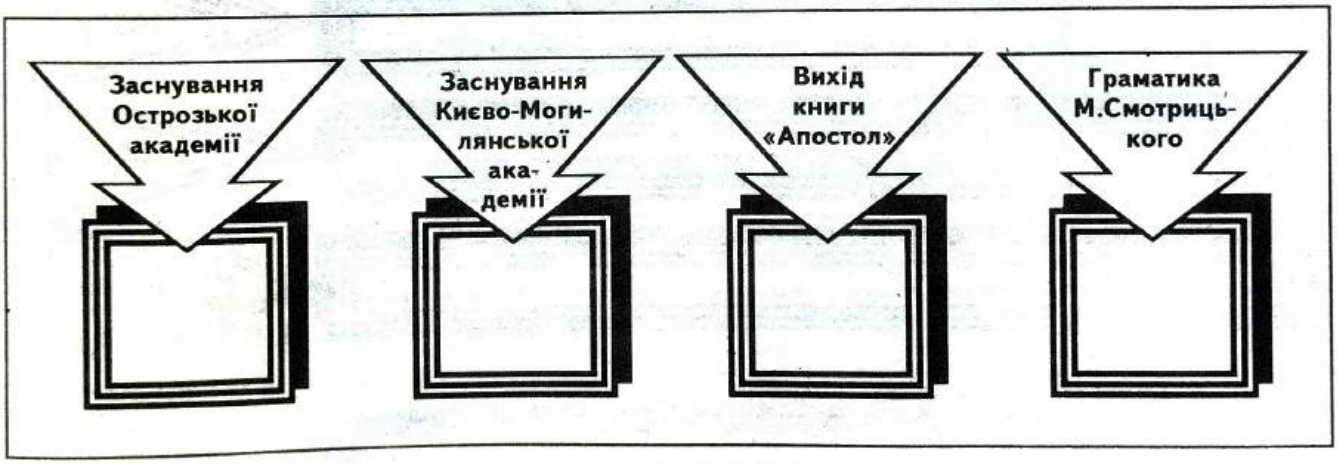

До теми: Визвольна війна українського народу 1648 - 1654рр.

ЗАВДАННЯ 1: Випишіть основні події Визвольної війни.

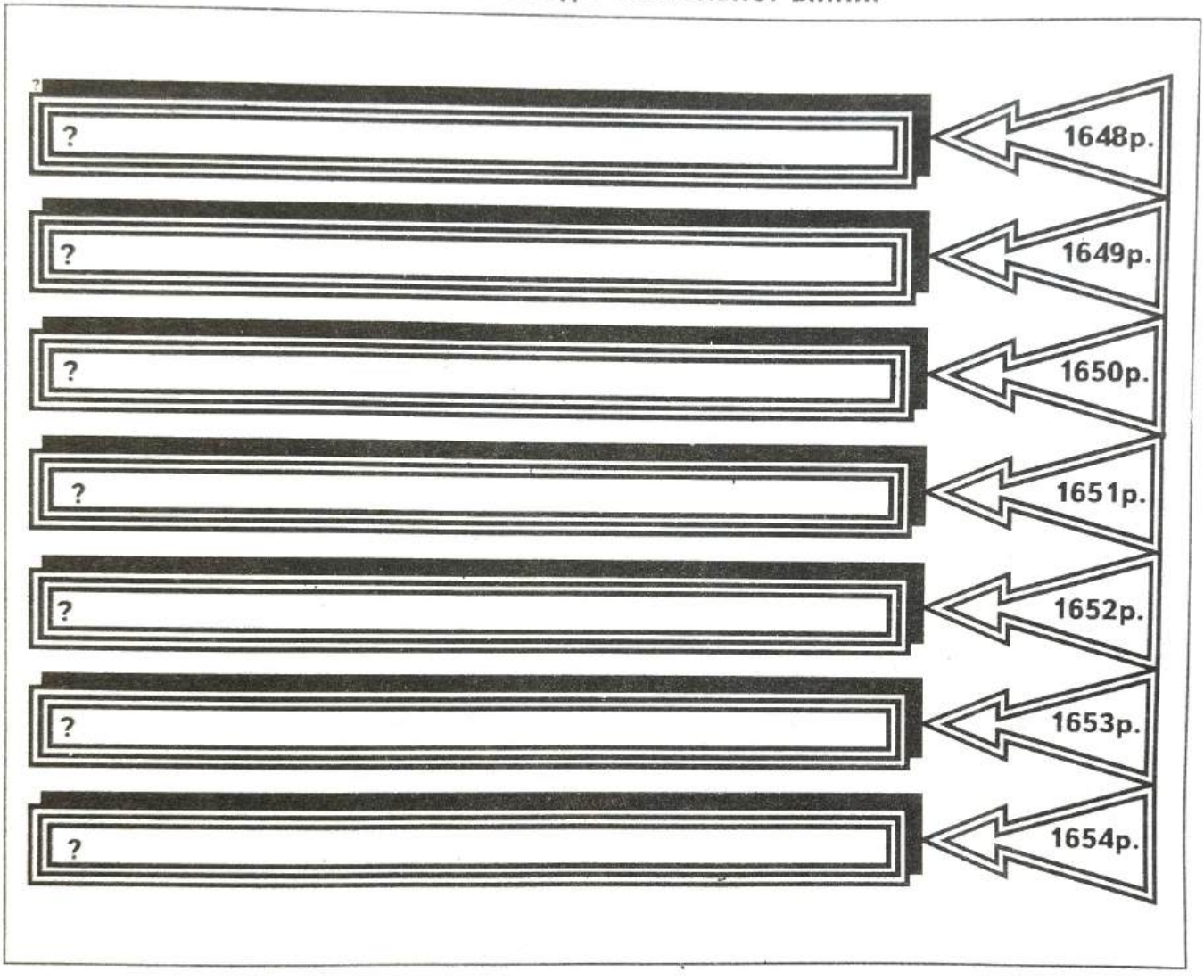

ЗАВДАННЯ 2: Визначте дати основних подій Визвольної війни. Впишіть їх у схему самостійно.

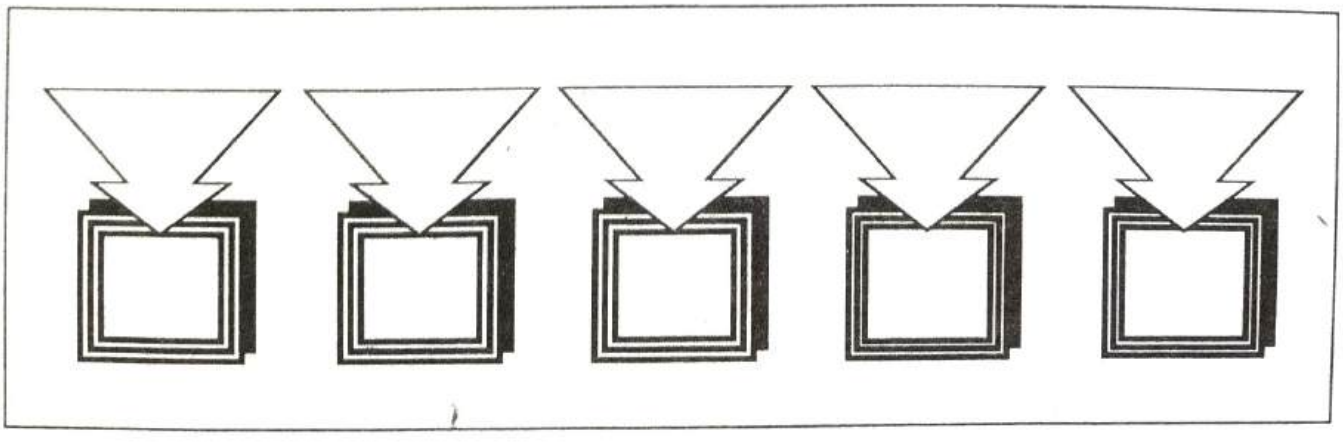

До теми: Переяславська рада 1654р.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

ЗАВДАННЯ 2: Заповніть схему.

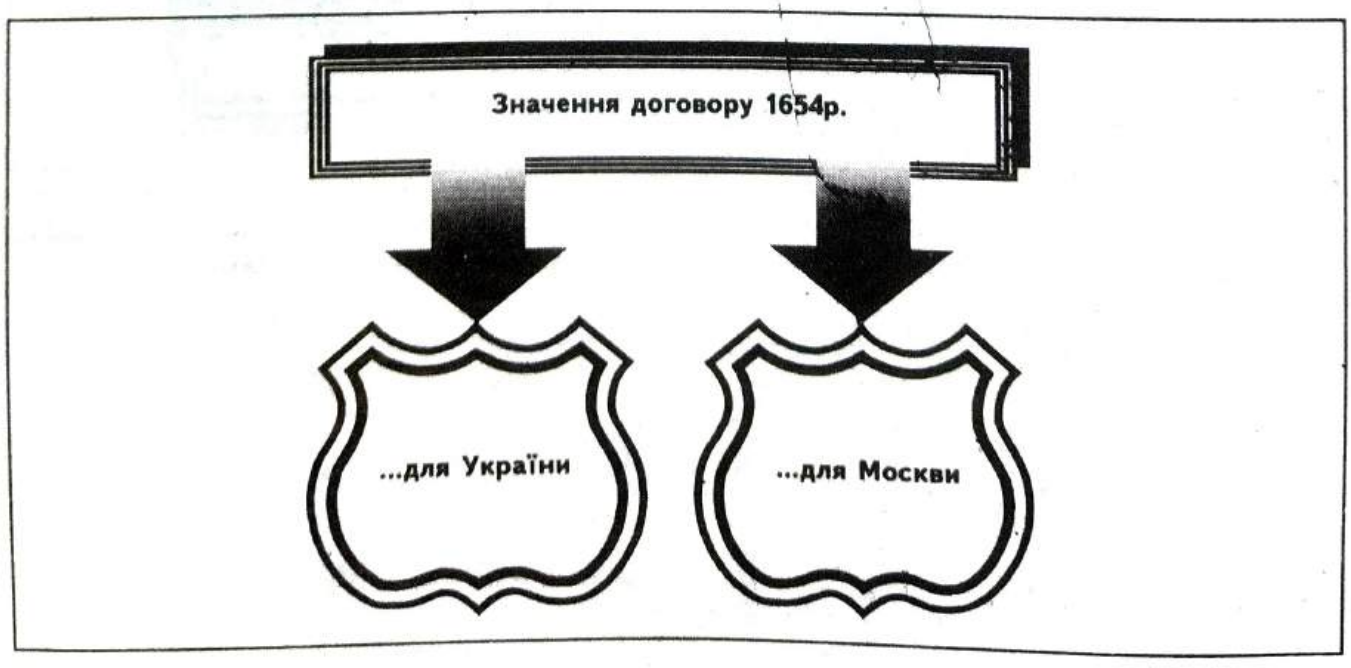

До теми: Утворення козацької держави.

ЗАВДАННЯ 1: Впишіть у схему в логічній послідовності етапи (події) утворення Козацької держави.

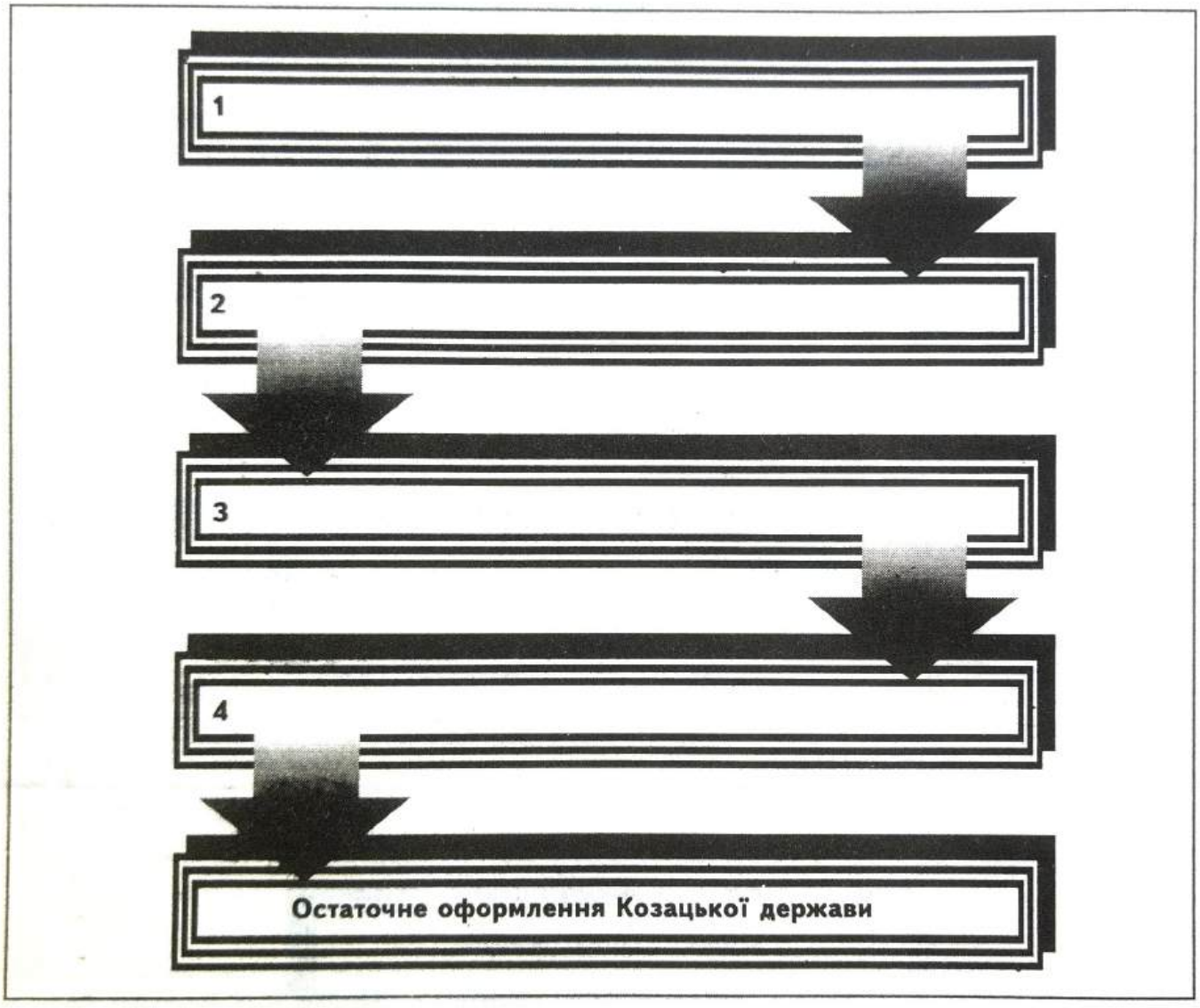

ЗАВДАННЯ 2: Самостійно впишіть у схему основні події і їх дати.

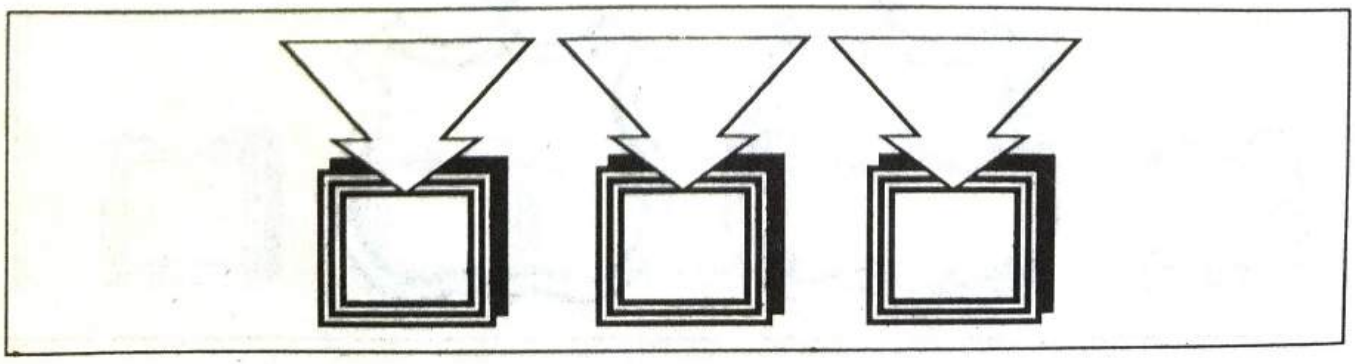

До теми: Україна в період «Руїни».

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему у логічній послідовності.

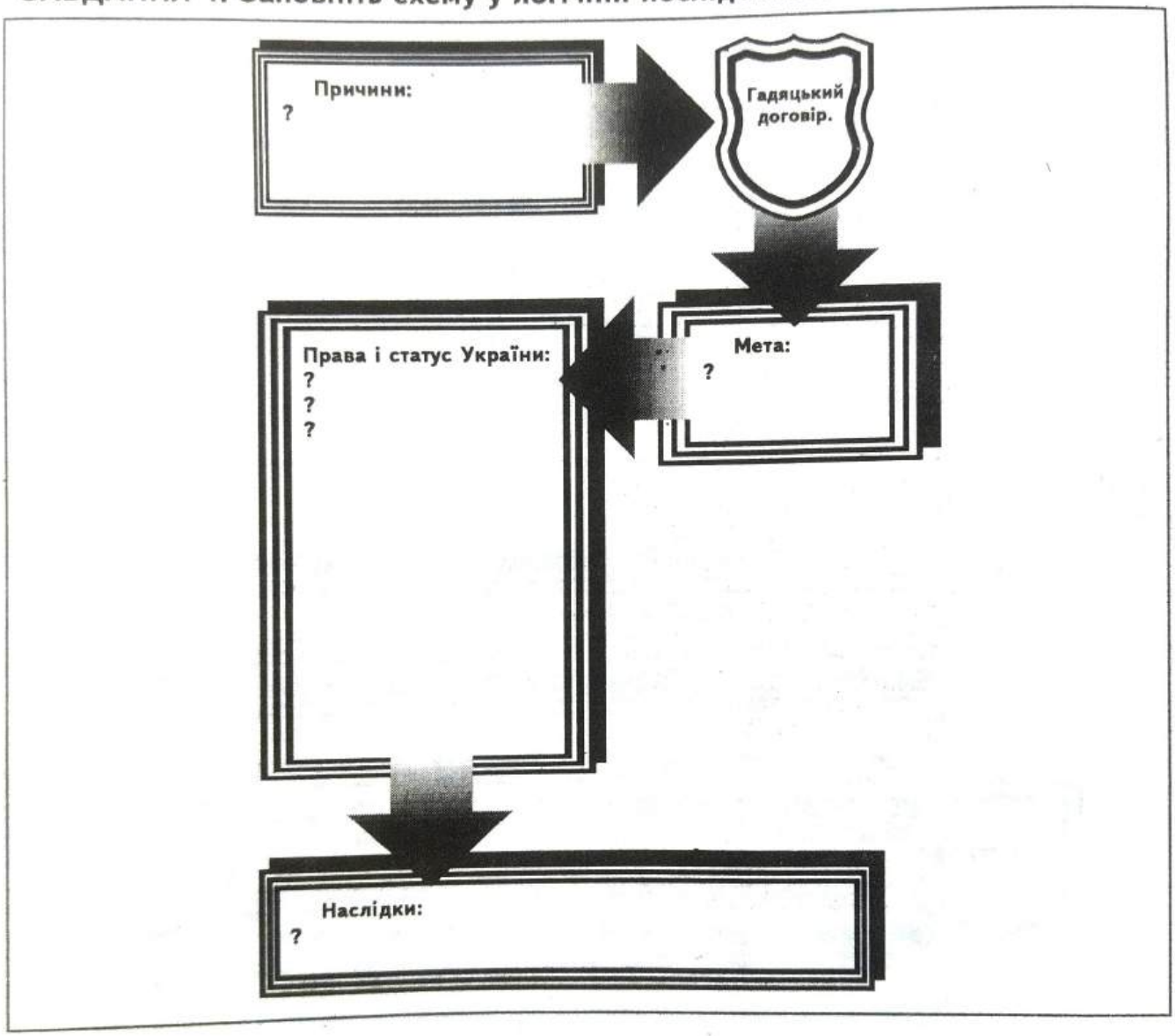

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

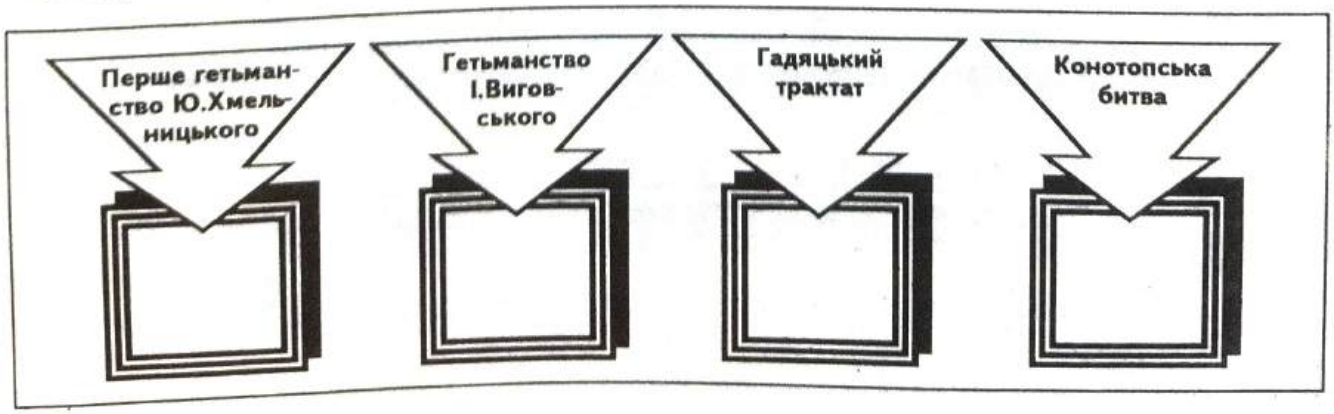

Д/з теми: Україна в період «Руїни».

ЗАВДАННЯ 1: Проаналізуйте причини «Руїни».

ЗАВДАННЯ 2: Заповніть схему.

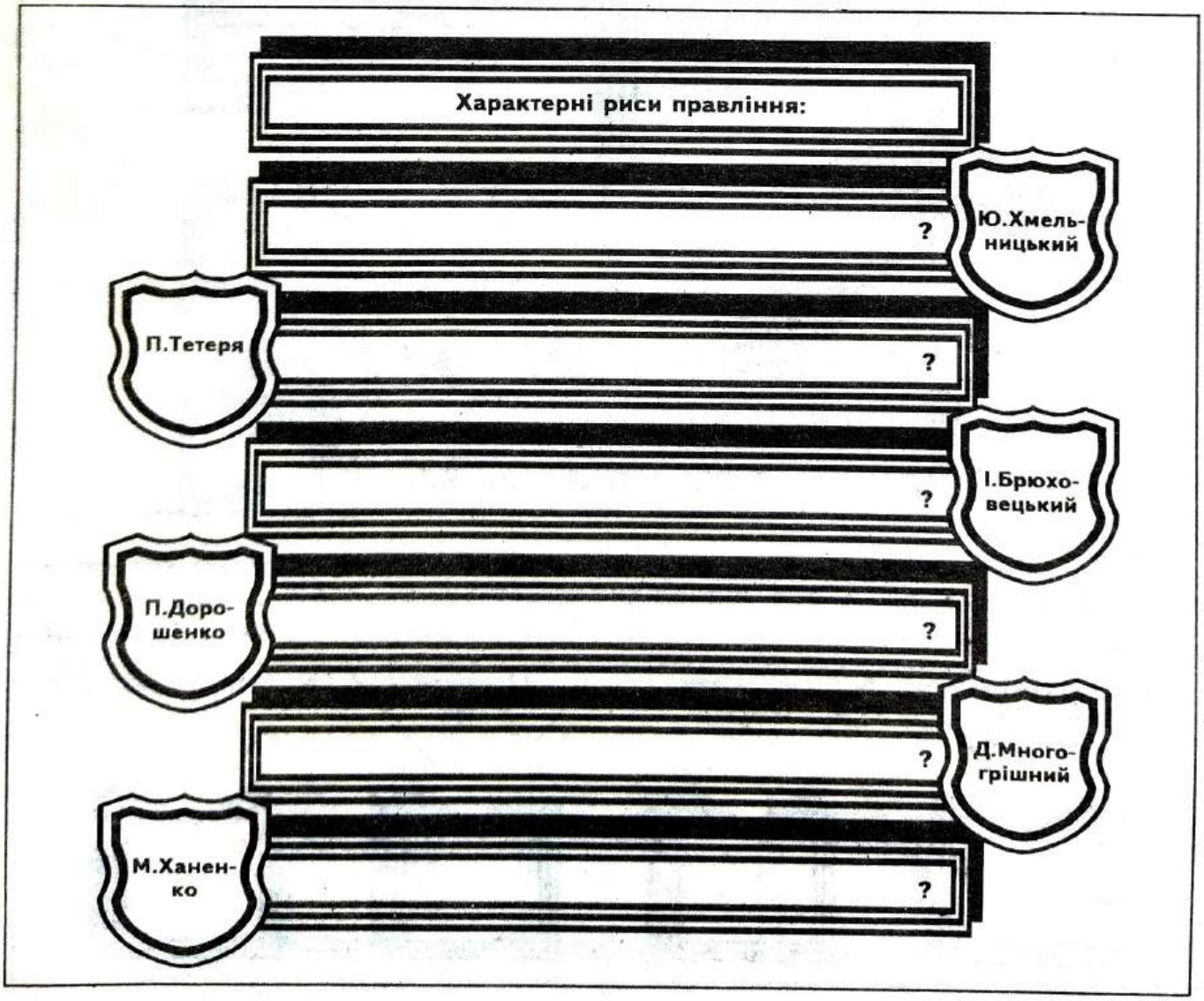

ЗАВДАННЯ 3: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

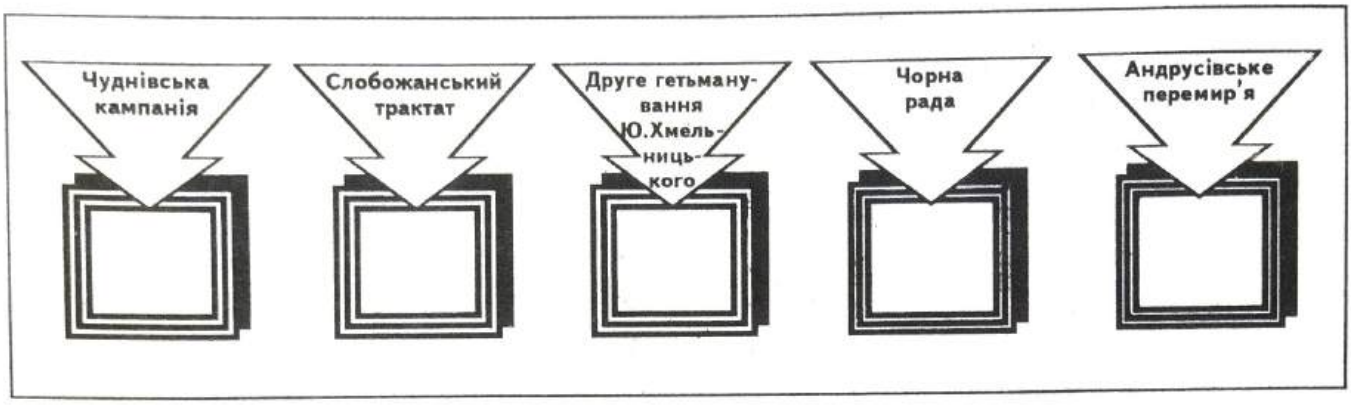

До теми: Адміністративно-політичний устрій Гетьманщини.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

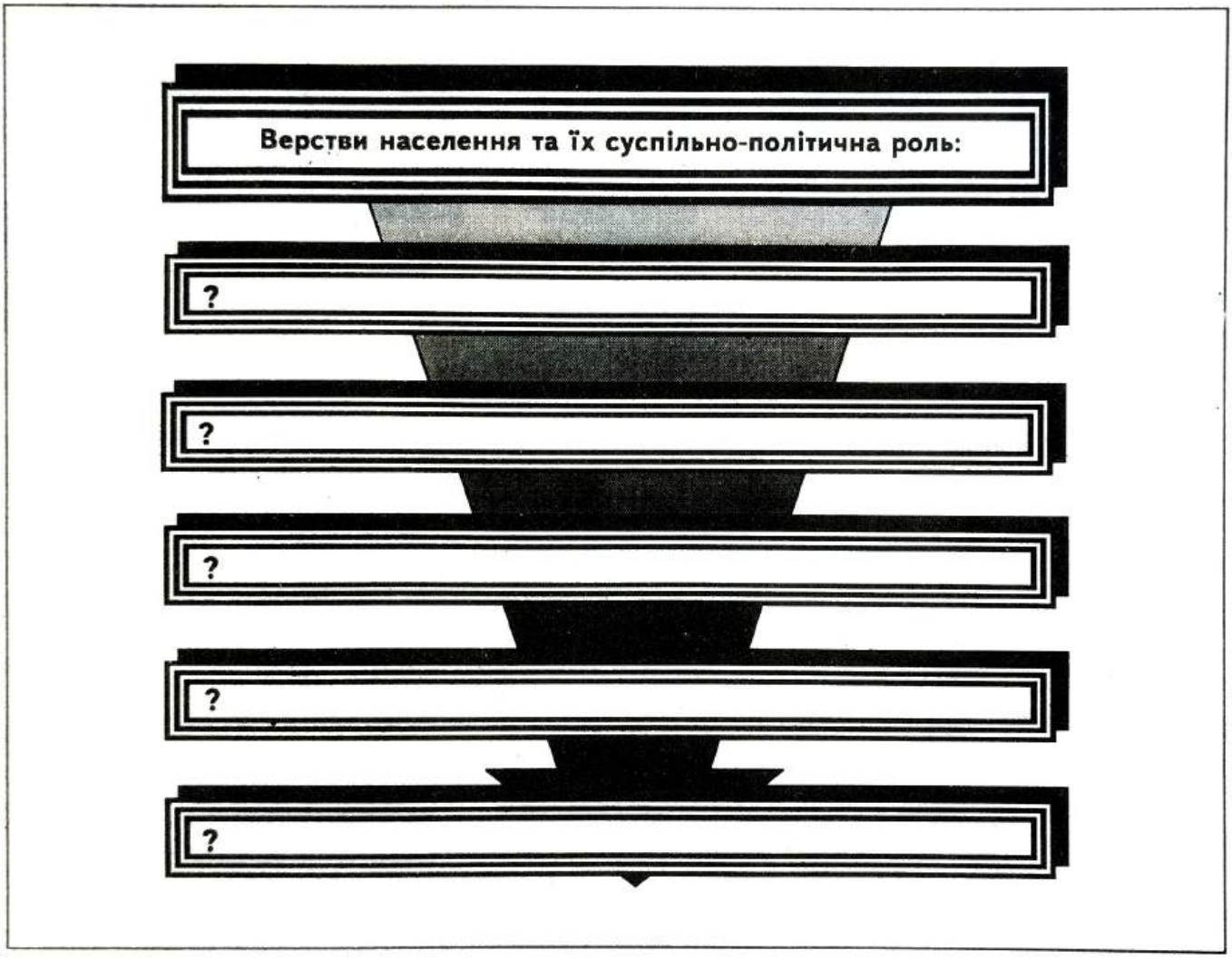

До теми: Боротьба проти турецько-татарської неволі.

ЗАВДАННЯ 1: Що зробили для боротьби з турецько-татарською агресією:

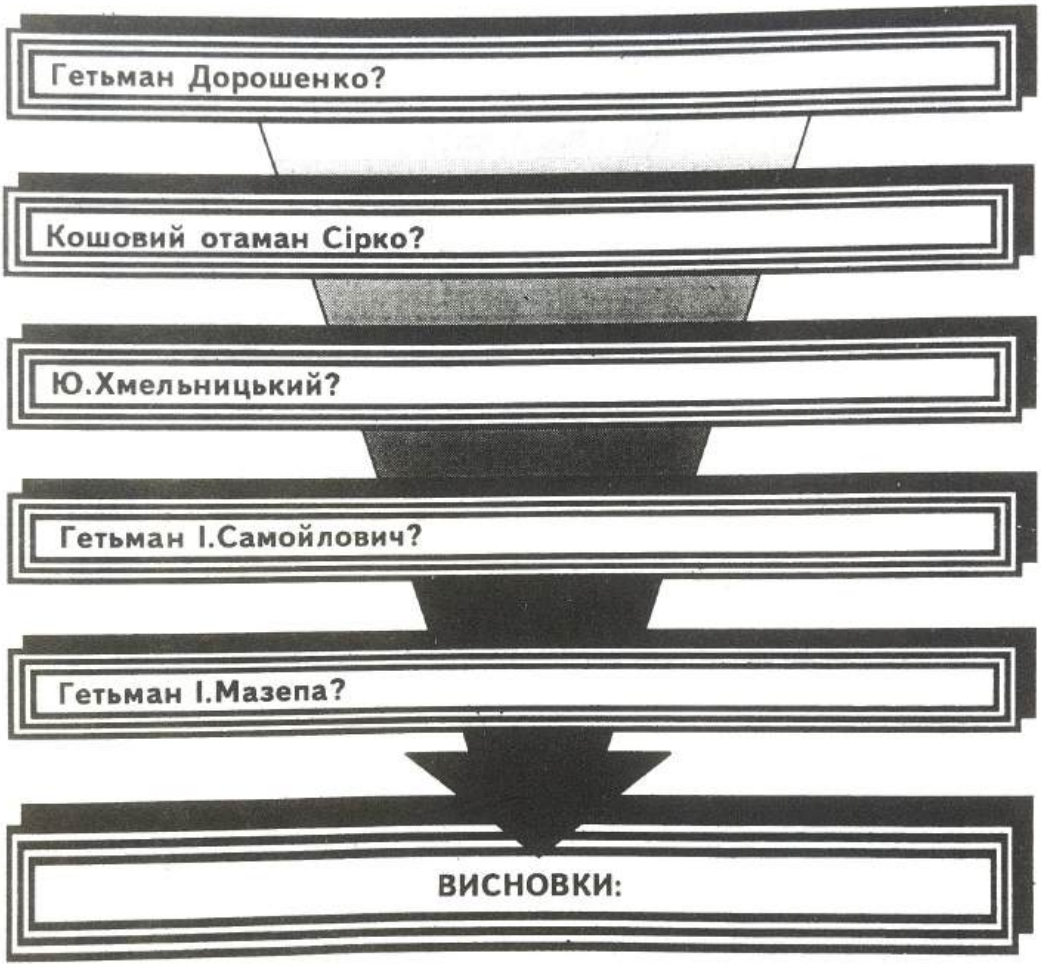

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

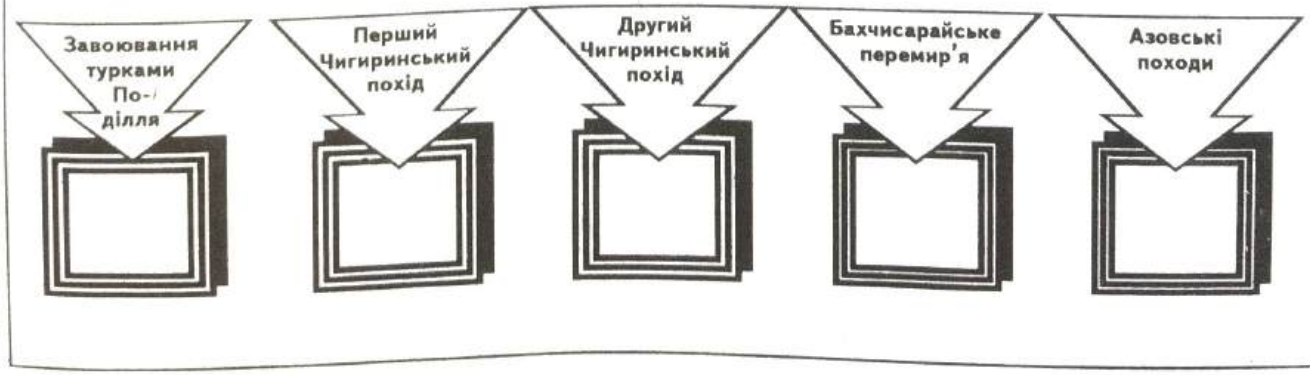

До теми: Визвольний рух на Правобережній Україні наприкінці XVII - на початку XVIIIст.

ЗАВДАННЯ 1: Проаналізуйте визвольний рух і заповніть схему.

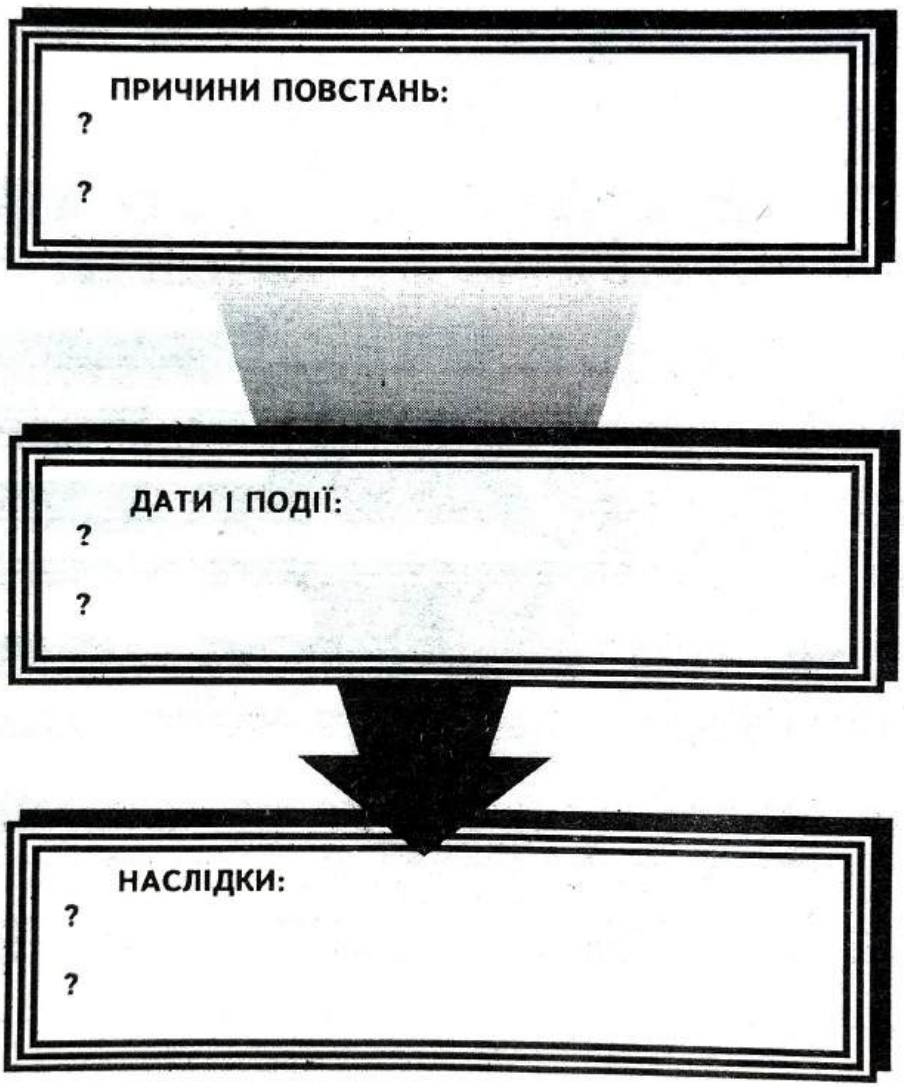

До теми: Гетьман П.Орлик і його спроби вибороти волю України.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему і зробіть висновки.

До теми: Гетьманщина в період реформ Д.Апостола.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

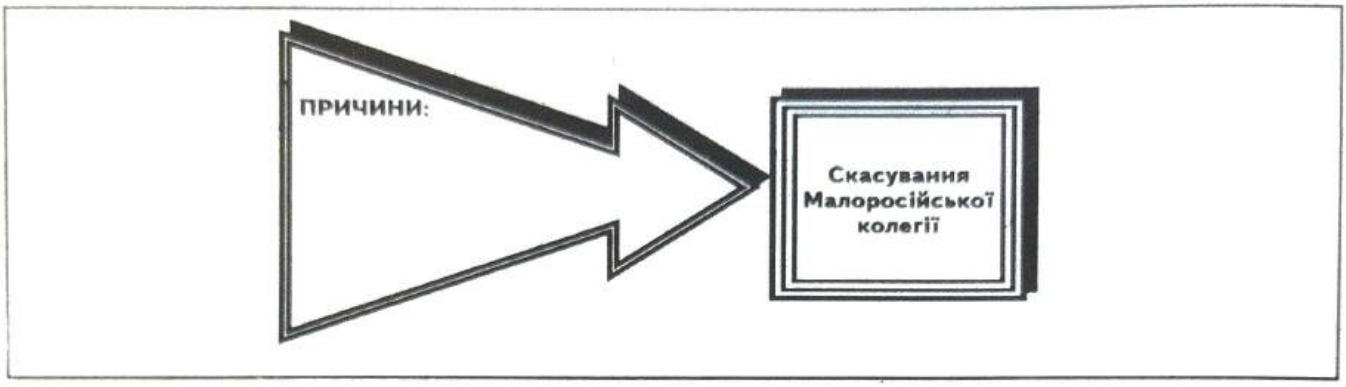

ЗАВДАННЯ 2: Зробіть аналіз «Рішительних пунктів».

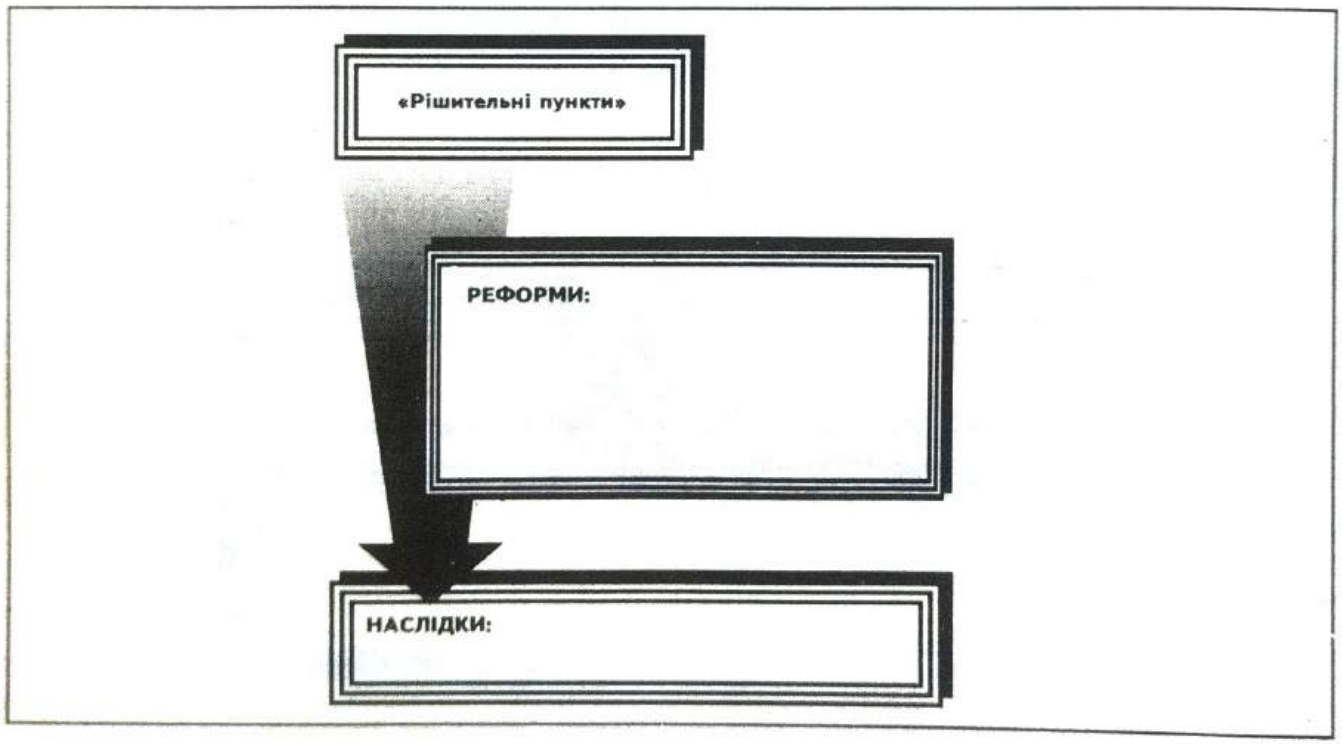

ЗАВДАННЯ 3: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

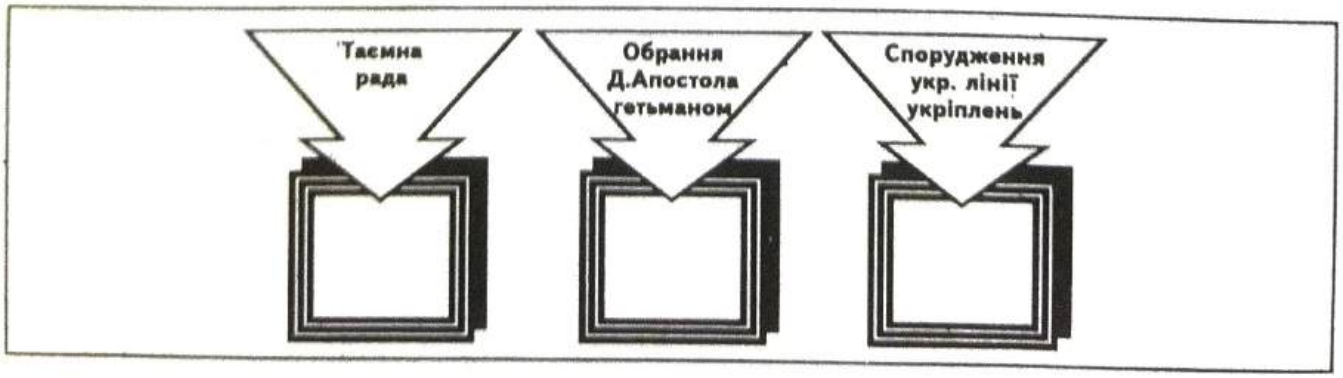

До теми: Міністерське правління на Гетьманщині 1734 - 1750рр.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

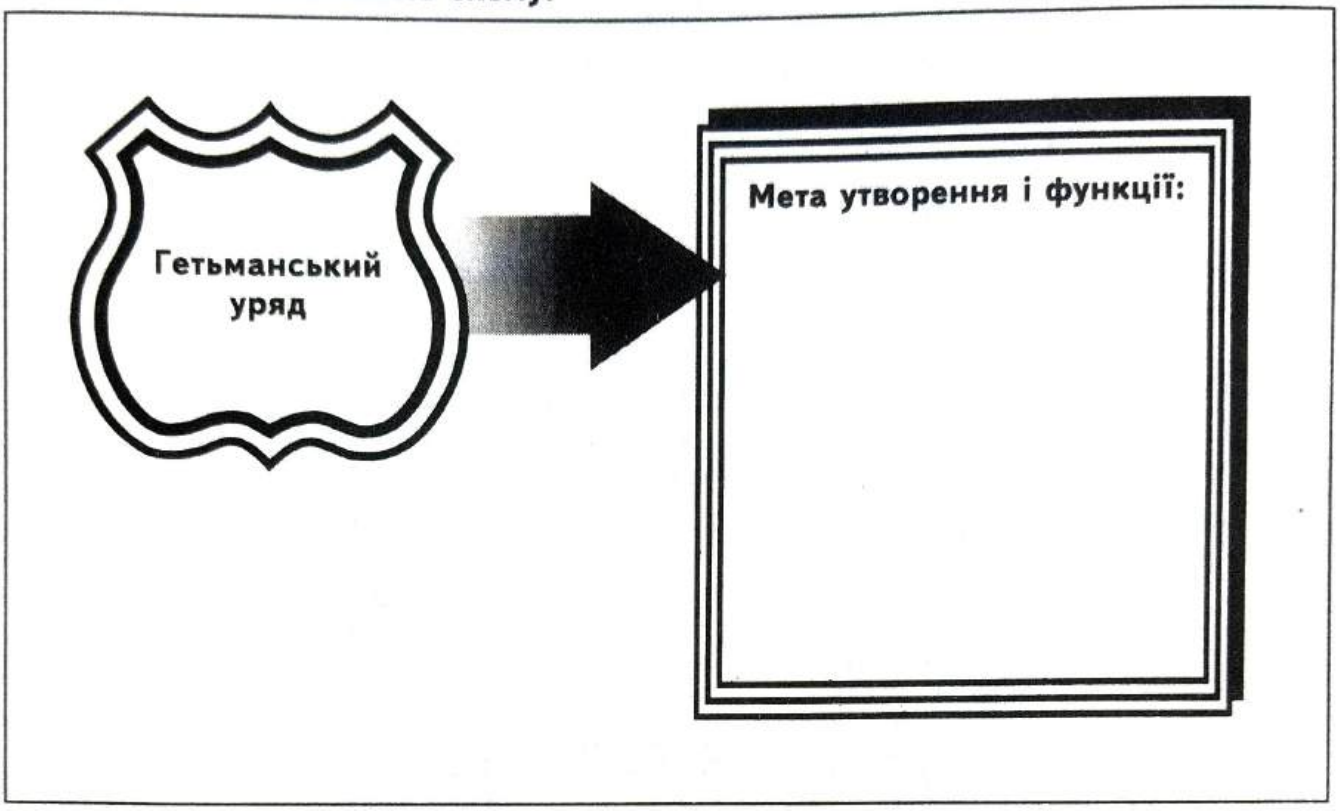

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

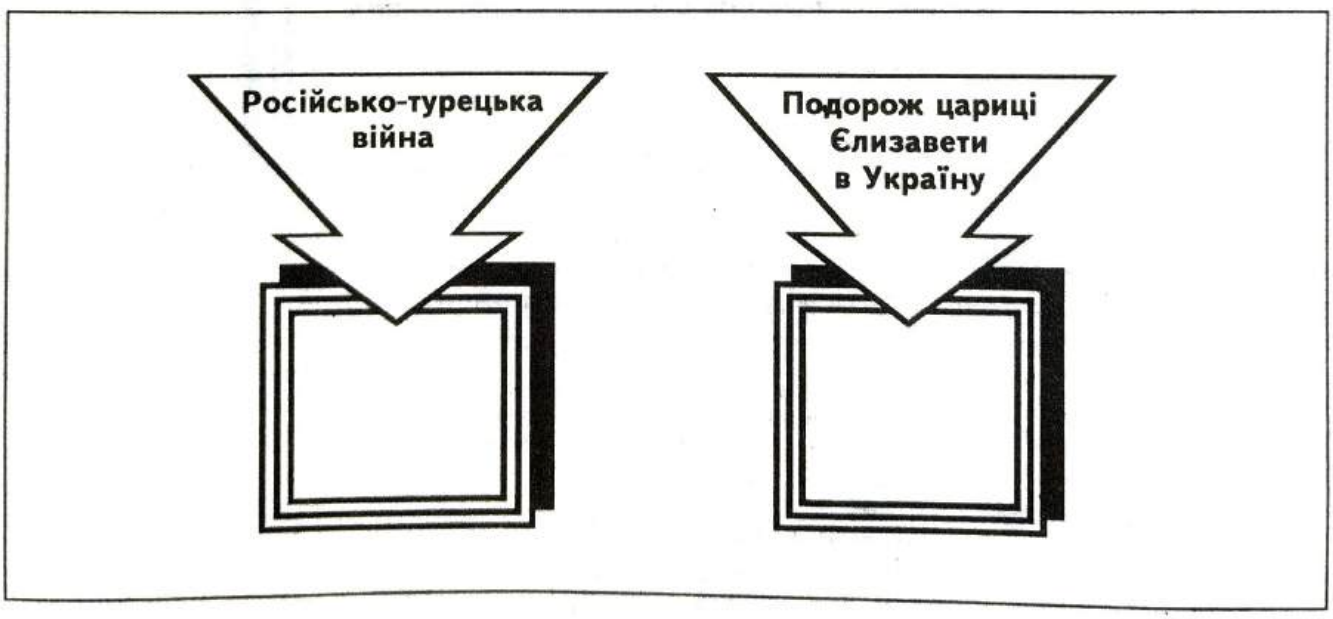

До теми: Останні роки існування Гетьманщини.

ЗАВДАННЯ 1: Значення особистості К.Розумовського для України.

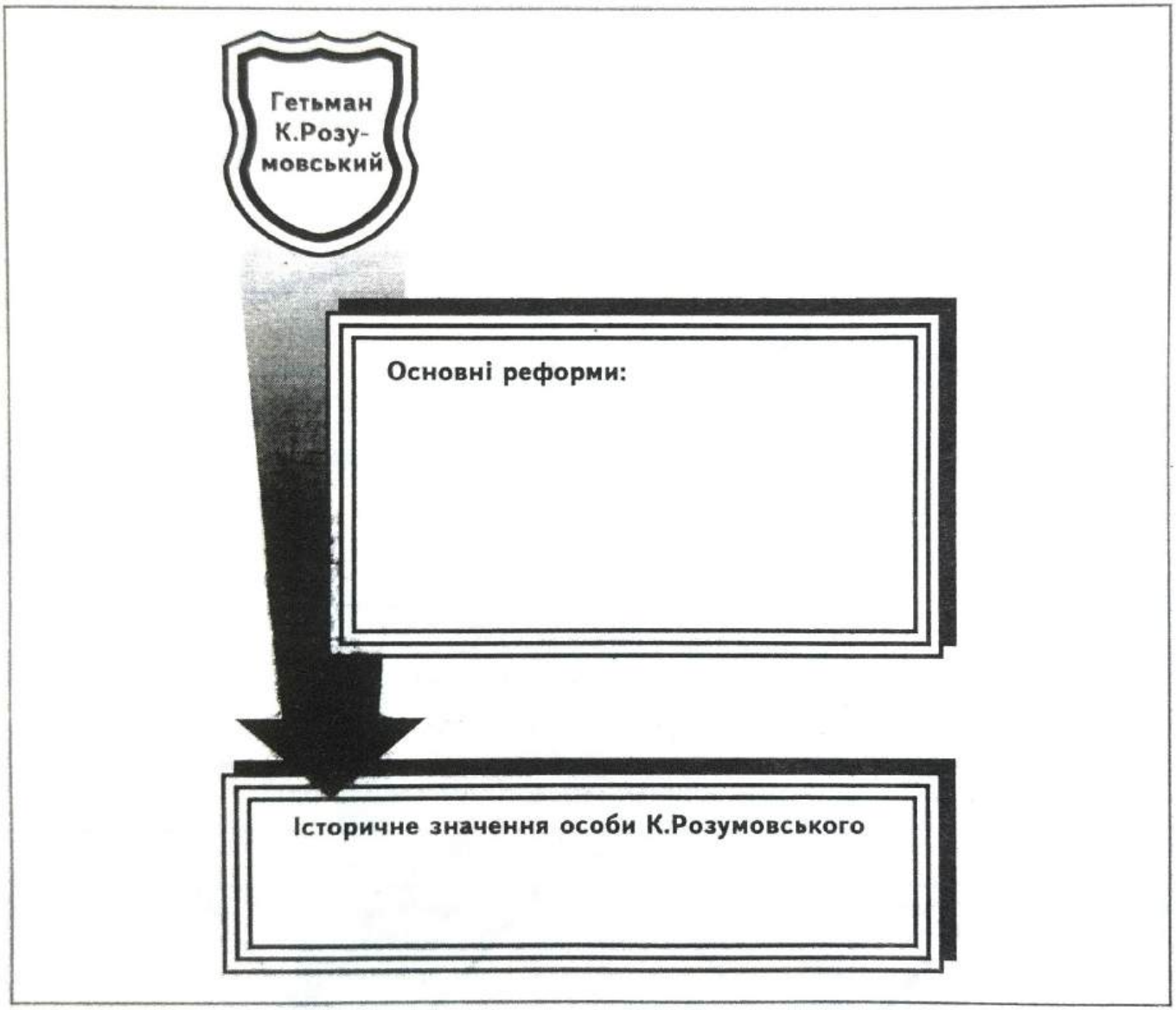

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

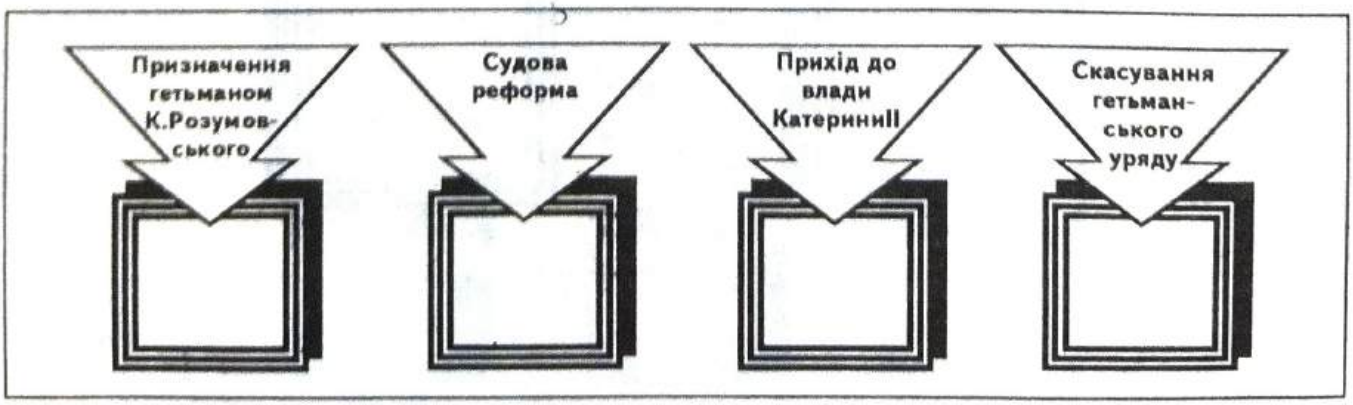

До теми: Друга Малоросійська колегія 1764 - 1782рр

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

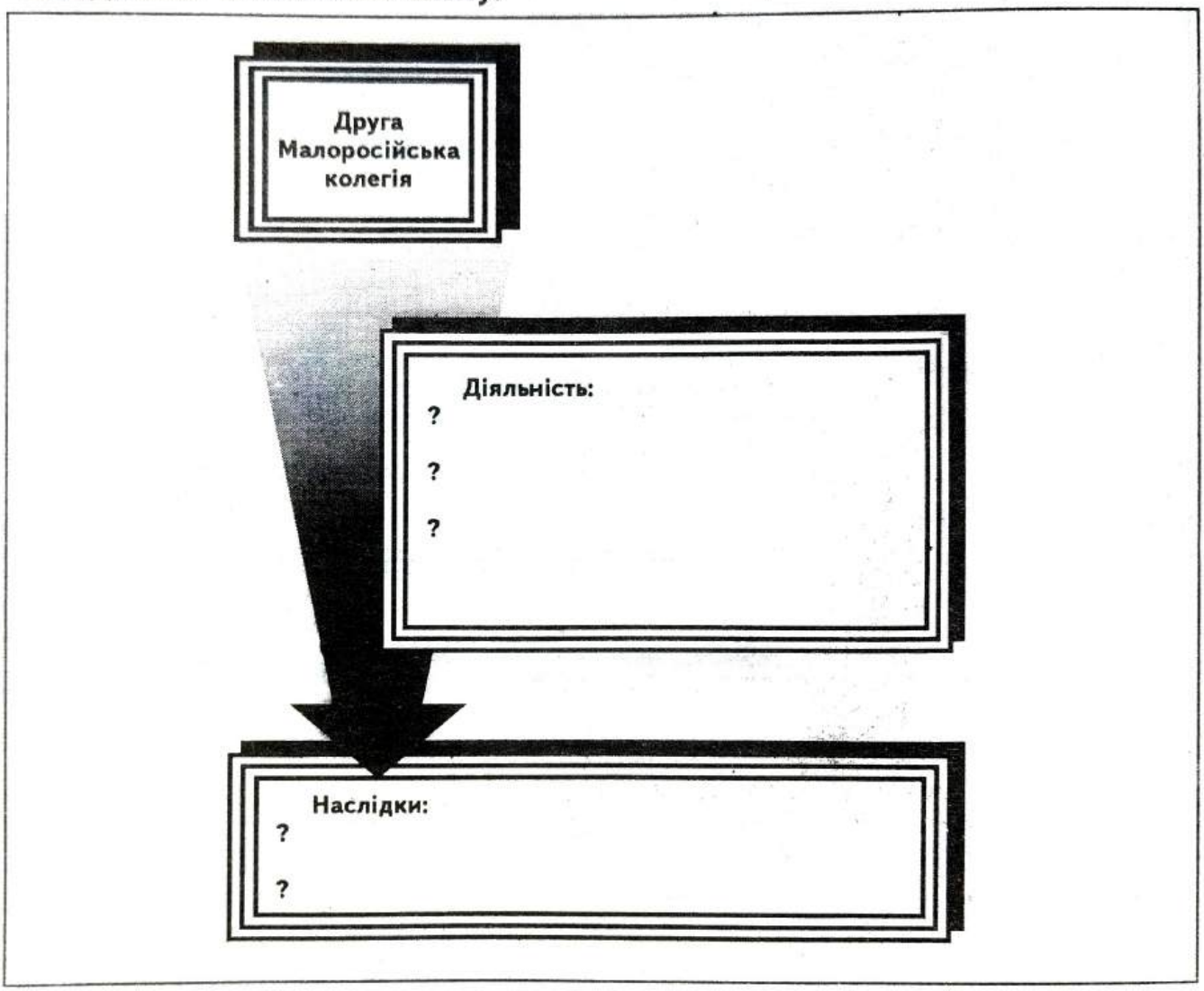

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

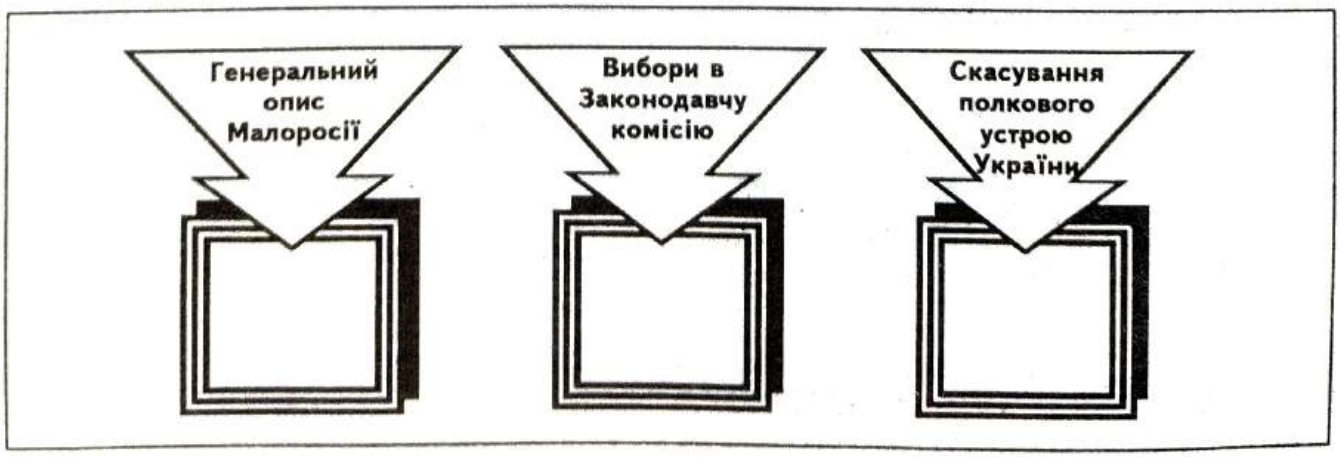

До теми: Гайдамацький рух на Правобережній Україні.

ЗАВДАННЯ 1: Заповніть схему.

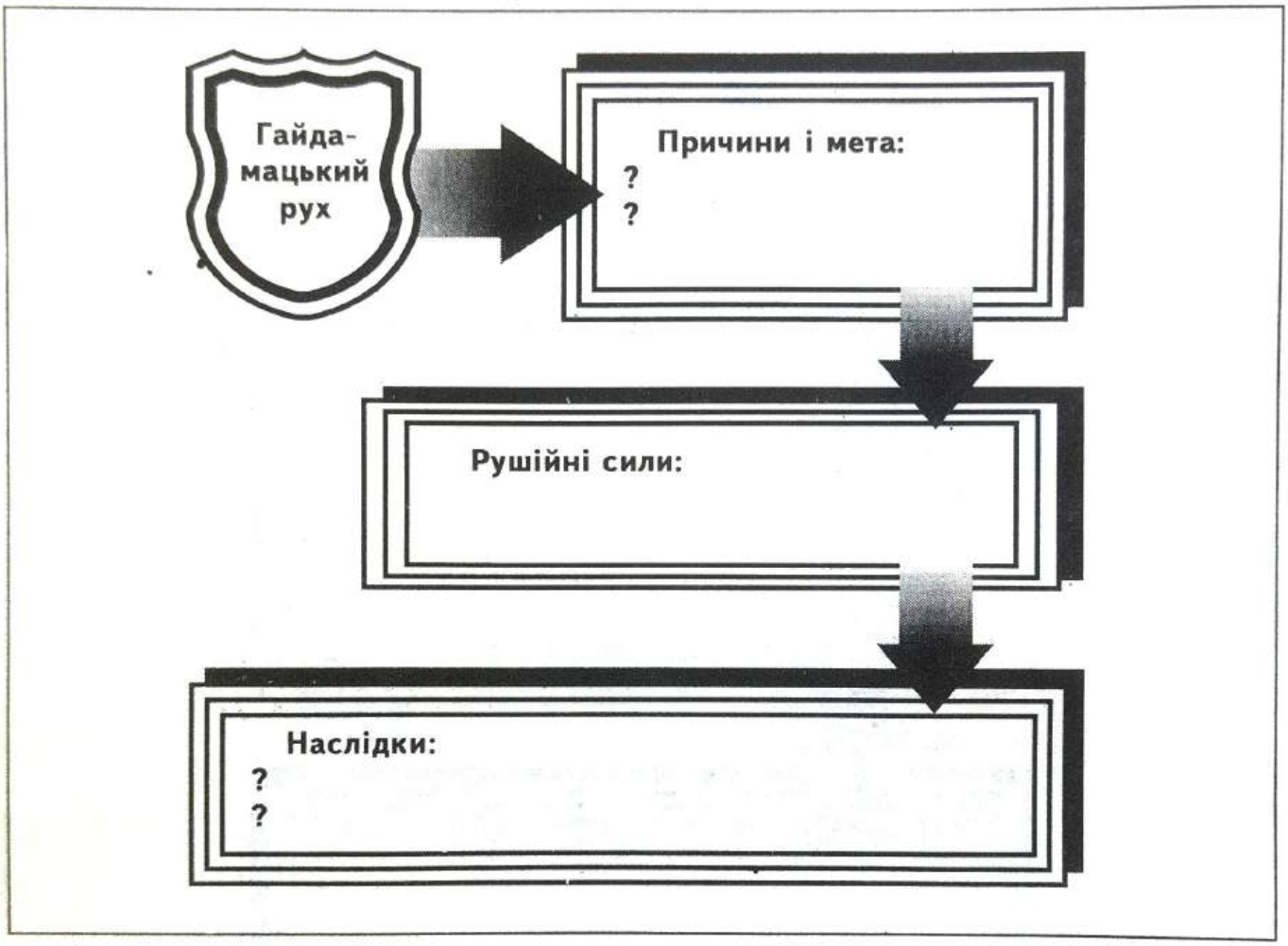

ЗАВДАННЯ 2: Впишіть дати відповідно до історичних подій.

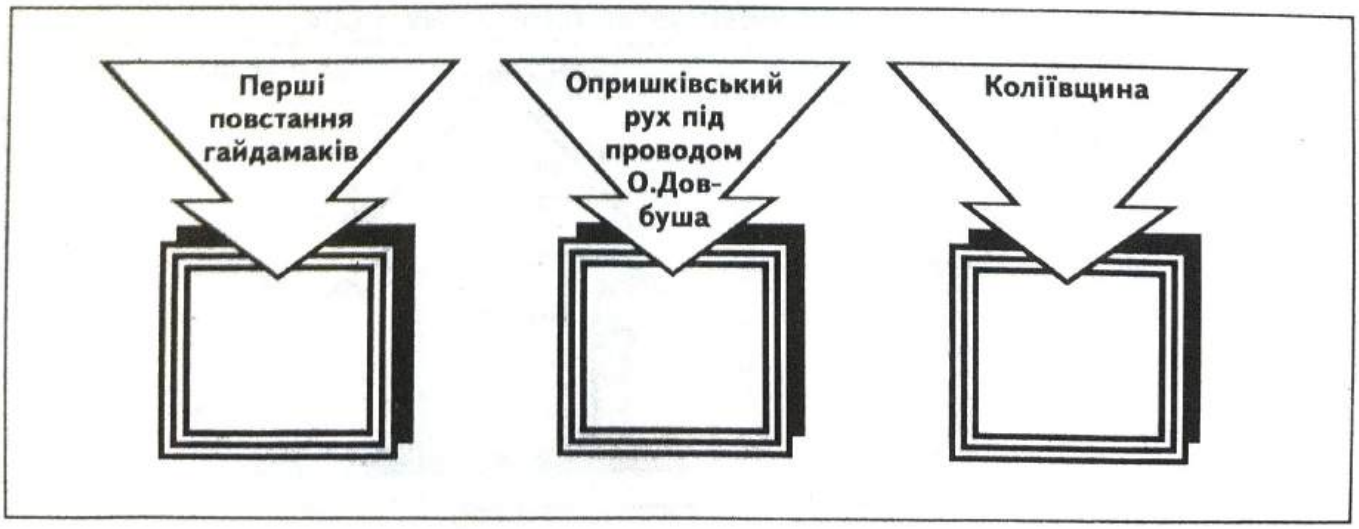

Ш 98 Швидько Г.К. Історія України (XIV–XVIII ст.)
[проб. підруч. для 8 кл. середн. шк.].
К.: Генеза, 1996. – 304 с.

ISBN 5-7707-8715-5

В основу підручника покладено огляд подій і явищ української історії від часів, коли Україна стала складовою частиною Великого Князівства Литовського, до останніх років існування гетьманської козацької держави. В книзі розповідається про ключові проблеми історії України XIV–XVIII ст.: зародження козацтва, козацько-польські конфлікти кін. XVI – поч. XVII ст., національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького, духовно-культурне відродження Гетьманщини.

ББК 63.3(4УКР)я 721

Головний редактор — Михайло Малюк
Редактори — Лілія Осипова, Інна Пінчук,
Марина Фролова, Валентина Рєзнік
Художнє оформлення — Володимир Гурлєв
Верстка та оригінал-макет — Інна Хозіна,
Наталія Савченко, Світлана Лобунець

Здано до виробництва та підписано до друку з оригінал-макету 02.02.96. Формат 70×100/16. Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 19,0. Обл.-вид арк. 19,45. Наклад 50 000. Зам. 6-41.

Видавництво "Генеза": 252196, м.Київ-196, пл. Лесі Українки, 1.

Харківська книжкова фабрика "Глобус": 310012, м.Харків-12, вул. Енгельса, 11.

8 клас

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СЕРЕДНЬОВІЧНА УКРАЇНА XIV-XVIII ст.

Київ 1996
Видавництво «ГЕНЕЗА»